ANCA TANAŞOCA NICOLAE-ŞERBAN TANAŞOCA

UNITATE ROMANICĂ ŞI DIVERSITATE BALCANICĂ

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ROMANITĂȚII BALCANICE

EDITURA FUNDAȚIEI PRO
2004

CUVÂNT ÎNAINTE

Contribuțiile la istoria romanității balcanice adunate în volumul de față au fost concepute de noi, de-a lungul anilor, individual ori în colaborare, majoritatea în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române.

Studiile intitulate *Vlahii balcanici apuseni. Izvoare şi probleme istorice, Despre accepțiunile termenului „vlah" în istoriografia iugoslavă, Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV-XVII* şi *Contribuția lui Silviu Dragomir la cercetarea romanității balcanice* au fost elaborate de Anca Tanaşoca. *Este posibilă o istorie a romanității balcanice?, Vechimea şi răspândirea „cătunului" vlah în Peninsula Balcanică în Evul mediu* şi *Croați şi vlahi în secolele XIV-XV:Keglević contra Silanić* aparțin ambilor autori. Celelalte lui Nicolae-Şerban Tanaşoca.

Trei dintre studiile despre aromâni se întemeiază pe izvoare inedite, transcrise în vederea editării lor în *Documentele redeşteptării macedo-românilor,* lucrare inițiată de Cezar Papacostea şi continuată de Victor Papacostea, cu ajutorul lui Mihail Regleanu, prețios corpus de surse care nu a fost încheiat şi nu a ajuns să fie publicat sub egida Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti, aşa cum se proiectase, ci a fost doar valorificat parțial, de autorii lui, în diverse periodice. După ce am avut prilejul să salvăm de la distrugere manuscrisul lucrării, intenționăm să ducem până la capăt această importantă întreprindere ştiințifică.

Intervențiile în textele deja publicate sunt minime şi, mai ales, de natură stilistică. Am simțit nevoia să folosim, pe alocuri, în acord cu harta politică actuală a Peninsulei Balcanice, sintagma „fosta Iugoslavie" în loc de „Iugoslavia".

Rămânem îndatorați Editurii Fundației PRO pentru publicarea acestui volum şi pentu răbdătoarea colaborare la editarea unui text nu uşor de tehnoredactat, din pricina numeroaselor semne diacritice.

Anca şi Nicolae-Şerban Tanaşoca

17 noiembrie 2004

I. UNITATE ŞI DIVERSITATE ÎN ISTORIA ROMANITĂȚII BALCANICE

ESTE POSIBILĂ O ISTORIE A ROMANITĂȚII BALCANICE ?

Istoria romanității balcanice nu poate fi despărțită de istoria poporului român nu numai pentru că tradiția științifică națională şi străină a văzut în *vlahii* din Peninsula Balcanică *români*, ci şi pentru temeinice motive obiective. Toți străinii care au venit în contact cu romanitatea balcanică au dat reprezentanților ei acelaşi nume etnic pe care l-au folosit şi pentru desemnarea românilor din vechea Dacie – *v(a)lahi, vlasi, olachi.* Romanicii din Balcani şi-au dat ei înşişi acelaşi nume ca şi cei din nordul Dunării – lat. *Romani*, evoluat şi diversificat dialectal : *armâni, rămăni, rumeri.* Ei au conservat şi exprimat cu mândrie conştiința individualității lor etnice şi a originii lor romane, atât în formele rudimentare ale mentalității populare, cât şi în formele erudite ale culturii superioare, dezvoltând, în chip asemănător cu dacoromânii, ideea romanității lor şi punând-o în serviciul propriei afirmări distincte în plan politic sau cultural. Structurile şi instituțiile sociale fundamentale, primordiale, ale romanicilor din Balcani sunt, în esență, aceleaşi cu ale celor din vechea Dacie: întâlnim şi aici aceleaşi *Vlahii,* adică *Romanii,* „țări româneşti" cu relativă autonomie, admirabil intuite de Nicolae Iorga, aceleaşi *cnezate* şi *voievodate*, cărora diversitatea denumirilor ce li se atribuie în diferitele limbi de cultură sau vorbite din Balcani, deosebite de la o regiune la alta din pricina dezvoltării lor în medii alogene şi alofone, nu le poate ascunde trăsăturile comune. Îi găsim pe *vlahii* din Peninsula Balcanică angajați în aceleaşi îndeletniciri tradiționale ca şi *vlahii* din vechea Dacie, pe care le practică în chip aproape identic. Graiurile lor vădesc pregnant unitatea lor lingvistică originară cu dacoromânii, faptul că şi unii şi ceilalți au vorbit neîntrerupt aceeaşi latină vulgară danubiană, evoluată romanic şi diversificată regional, influențată de acelaşi substrat tracic, la care s-a adăugat, în aceeaşi perioadă istorică, influența aceluiaşi adstrat vechi grecesc, precum şi înrâurirea aceluiaşi superstrat sud-slav. Aspectul „balcanic" al românei este unitar – susținea Theodor Capidan – din Carpați până în Pind, iar lexicul de bază, fondul principal al vocabularului, este acelaşi la dacoromâni şi la toți romanicii din Peninsulă, mărturisind nu numai despre unitatea lor de origine şi

comunitatea – până la un moment dat – de evoluție în cadențele aceluiaşi ritm de dezvoltare, ci şi – pentru că limba exprimă şi modulează totodată cugetarea şi simțirea – o impresionantă unitate de mentalitate. Iată de ce idiomurile vorbite de *vlahii* balcanici pot fi socotite, aşa cum a demonstrat recent, cu argumente noi, Matilda Caragiu-Marioțeanu, dialecte istorice ale limbii române comune.

Față de aceste câteva argumente fundamentale în sprijinul ideii unității de origine şi a comunității inițiale de viață istorică, de limbă şi destin a întregii romanități danubiene, din care descind deopotrivă, ca „frați" sau „veri primari", dacoromânii şi românii balcanici, devine accesorie împrejurarea că românii balcanici sunt cei dintâi despre care vorbesc mai pe larg izvoarele scrise, începând din secolul al X-lea, cu aproape trei secole înainte de a consemna ştiri despre dacoromâni. Să reamintim totuşi că prima menționare a *vlahilor* într-un izvor istoric, prima atestare a conştiinței identității lor etnice romanice şi cea dintâi invocare a romanității lor ca temei de integrare în comunitatea Europei medievale creştine, cele dintâi inițiative de politică majoră la scară europeană, cea dintâi dovadă documentară certă despre organizarea unei ierarhii ecleziastice în cadrul unei episcopii proprii, cea dintâi descriere a vieții lor pastorale transhumante şi, totodată, cea dintâi mărturie despre participarea vlahilor la viața urbană, cele dintâi confirmări scrise ale rolului lor economic şi militar în această parte a lumii, ba chiar primele nume de personalități reținute de istorie îi privesc, toate, pe românii balcanici. Fireşte, această prioritate se datorează împrejurărilor istorice, faptului că ei au trăit în strâns contact cu strălucita civilizație a Bizanțului, atrăgând asupra lor atenția erudiților istorici bizantini, ca şi faptului că au stârnit cei dintâi interesul factorilor politici de decizie din Răsărit ca şi din Apus şi au făcut obiectul unor reglementări legale din partea unor state şi biserici puternic birocratizate, ale căror bogate arhive s-au păstrat într-o măsură îndeajuns de mare ca să păstreze date despre ei. Prezența masivă şi importanța rolului romanității balcanice în viața Peninsulei, atât de bine atestată prin informații scrise de certă autenticitate, i-a impresionat atât de mult pe cercetători, încât nu numai adversarii politici ai românilor din Transilvania, care le contestau drepturile istorice asupra pământului acesteia, dar şi învățați de bună credință şi-au pus întrebarea dacă nu cumva, într-adevăr, românii din vechea Dacie nu s-au statornicit aici venind dinspre sudul Dunării, din Peninsula Balcanică, la o dată târzie, marcați de îndelungata lor simbioză cu slavii şi bulgarii.

Istorici, lingvişti, etnologi au demonstrat lipsa de temei a tezei discontinuității românilor în Dacia veche, arătând că masivitatea şi anterioritatea prezenței românilor balcanici în izvoarele scrise nu este un argument suficient în favoarea ei. În fapt, chiar

romanitatea balcanică apare în aceste izvoare surprinzător de tardiv, izbitor de brusc şi cu un mod de viaţă pastoral de nivel incredibil de modest în comparaţie cu ceea ce fusese, până în secolul al VII-lea, stilul de viaţă şi civilizaţia lumii romane de expresie latină din jumătatea septentrională a Peninsulei Balcanice, zonă de intensă dezvoltare urbană, presărată cu reşedinţe episcopale, înfloritoare pe plan cultural, bază de operaţii militare şi nesecat izvor de forţe ostăşeşti, patrie a câtorva dintre cei mai străluciţi împăraţi – Aurelian, Diocleţian, Constantin cel Mare, Iustinian – şi a unor oameni de cultură de anvergură europeană – Dionisie cel Mic, Ioan Cassian, Nicetas din Remesiana. S-a putut, aşadar, vorbi, cu titlu de ipoteză, şi despre coborârea *vlahilor* balcanici peste Dunăre, dinspre nord, din vechea Dacie, abandonată de Imperiu, de unde ei vor fi plecat după încheierea procesului etnogenezei tuturor românilor. Şi această teorie, care şi-a avut susţinătorii de bună credinţă, ca şi adepţii interesaţi, s-a vădit însă fragilă din punct de vedere ştiinţific. Astăzi, majoritatea învăţaţilor văd în romanitatea balcanică şi în cea dacică două componente ale masei etno-lingvistice romanice, iniţial unitare şi relativ omogene care, la nordul, ca şi la sudul marelui fluviu, prin evoluţie sincronică, dezvoltând tendinţe similare, a dat naştere poporului român. S-a observat, pe bună dreptate, că aria de predominanţă a limbii latine ca mijloc de comunicare curentă în părţile răsăritene ale Imperiului roman din epoca anterioară ruperii *limes*-ului danubian de către barbari coincide întru totul cu aria răspândirii istorice a vlahilor, fie ei balcanici, fie dacici. Chiar dacă s-au înregistrat deplasări de straturi de populaţie romanică, rezultat al micilor migraţii interioare, mişcările metanastasice descrise de Iovan Cvijić, al expansiunii unor nuclee romanice şi al stingerii altora, al extinderii formaţiunilor politice ale slavilor şi bulgarilor statorniciţi aici şi al asimilării unor mase de romanici de către alogeni, zona geografică de răspândirea a romanităţii balcanice, mult restrânsă astăzi, nu a depăşit niciodată şi nicăieri, cu excepţia marii enclave vlahe din Pind, a cărei origine rămâne şi azi o enigmă, teritoriul străvechii *Romanii* latine balcanice. Prezenţa masivă a vlahilor în Balcani nu este deci rezultatul unei revărsări de populaţie românească peste Dunăre, al unei emigrări, după cum nici prezenţa românilor în Dacia nu este rezultatul unei imigrări tardive de români balcanici. Este vorba de un bloc autohton, traco-romanic, învârstat cu numeroase elemente slave care, în Peninsula Balcanică s-a erodat şi s-a fragmentat, în vreme ce, în vechea Dacie, s-a consolidat şi extins necontenit. În acest sens, se poate spune că *romanitatea balcanică este componenta sud-dunăreană a poporului român, urmaşul direct al întregii romanităţi danubiene*.

Dacă astăzi unitatea de origine a românilor din nordul şi sudul Dunării pare neîndoielnică, nu e mai puțin adevărat că românii balcanici, cum a socotit potrivit să-i numească istoriografia noastră, se deosebesc în multe privințe atât între ei, cât şi față de „frații" lor dacoromâni, de care au fost separați, vreme de secole, după statornicirea slavilor şi, mai ales, a bulgarilor în Peninsula Balcanică, dar înainte de stabilirea ungurilor în Panonia. *Există evidente particularități distinctive ale evoluției istorice a romanității balcanice în raport cu cea dacică.* Romanitatea balcanică a cunoscut, de-a lungul vremurilor, un proces de *dezmembrare*. Zonele de compactă aşezare ale populației romanice rurale, angajate mai cu seamă în păstorit, sunt zone de munte din Balcani, separate prin zone ocupate de mari mase de alogeni slavi, greci, albanezi, turcici. S-au constituit mai multe grupuri istorice ale acestei romanități, distincte şi prin grai: *grupul românilor balcanici apuseni*, ai căror unici supraviețuitori, deplasați spre nord, sunt istroromânii, *grupul românilor din Haemus*, ai Asăneştilor, care au dispărut, probabil, prin asimilarea lor de către bulgari, *grupul aromânilor*, cel mai important numeric şi istoric, al cărui nucleu principal e zona Pindului şi *grupul meglenoromânilor*, a cărui origine este controversată. *Dislocarea şi dispersiunea*, determinate nu atât de nevoi şi tendințe inerente păstoritului transhumant, cât, mai ales, de presiunea factorilor externi – persecuții, năvăliri, conflicte cu autorități locale, calamități naturale, deplasări datorate sărăciei solului sau închiderii căilor de comunicație tradiționale între văratecele montane şi iernatecele campestre, integrarea în viața oraşelor, dominate, în general, de neromanici – constituie altă particularitate a istoriei romanității balcanice. *Diversificarea* culturală şi lingvistică a grupurilor ce constituie romanitatea balcanică este rezultatul imediat al dezmembrării, dislocării şi dispersiunii lor şi o tendință permanentă, care imprimă şi ea particularități distinctive evoluției acesteia față de evoluția romanității dacice. Un rol însemnat în această diversificare l-a avut desigur – ca pretutindeni în *Romania,* dar în forme bine caracterizate balcanic – *divizarea şi izolarea* românilor balcanici prin încadrarea lor în sisteme politice şi culturale străine, diverse şi, nu o dată, antagonice, cum au fost regatele şi bisericile slave, Imperiul şi biserica bizantine. Încadrați în aceste ansambluri de civilizație, românii balcanici nu au dezvoltat nici forme de viață de stat proprii, nici o cultură națională în propriul lor grai. Dacă, în plan instituțional şi juridic, ei s-au străduit să-şi păstreze anumite forme de autonomie, trăind sub regimul lui *ius Valachicum*, tot mai îndeaproape încercuit de sistemele de drept dominante, în plan cultural, ei au adoptat formele de manifestare şi limba literară a societăților în care trăiau ca minoritari: elina şi slava veche, în Evul mediu, limbile slave, greaca, albaneza, în epoca

modernă. De aici, o anumită dedublare a conştiinţei lor de sine: pe de o parte, ei au fost puternic animaţi de sentimentul identităţii lor etnice romanice şi au manifestat voinţa tenace de a şi-o păstra, pe de altă parte, şi-au însuşit însă valorile, idealurile, stilul şi tendinţele promovate de cultura dominantă în regiunile în care şi-au dus viaţa. Astfel, ei au devenit purtători şi promotori ai unor culturi străine de fiinţa lor şi, păstrând conştiinţa *vlahităţii,* au pierdut-o treptat pe aceea a comunităţii cu românii din vechea Dacie. *Criza de identitate* este un fenomen caracteristic, recurent în istoria românilor balcanici. De aici şi cele două tendinţe majore care s-au manifestat în viaţa lor spirituală: cea dintâi este propensiunea către cosmopolitism şi ecumenism şi e consecinţa firească a condiţiei lor istorice, caracterizate prin mobilitate, ubicuitate, angajare în procesele de schimb, nevoia de libertate, contacte cu medii umane diverse, bilingvism şi chiar poliglosie, cea de a doua este receptivitatea faţă de curentele care promovează particularismul şi naţionalismul şi e determinată fie de ataşamentul faţă de propria lor identitate, mereu ameninţată, fie de scrupulul exagerat de a-şi dovedi lealitatea deplină faţă de statul şi cultura în care sunt încadraţi, altfel spus de „complexul alogenităţii" caracteristic şi altor minoritari. În chip aparent paradoxal, în cazul românilor balcanici, spre deosebire de al celor din vechea Dacie, *propăşirea şi progresul nu au stimulat dezvoltarea identităţii lor romanice*, ba chiar, dimpotrivă, au accelerat distrugerea ei, căci implicau, în împrejurările balcanice cunoscute, adoptarea unor forme de civilizaţie străine, asimilarea cu naţiunea dominantă. Lingviştii au studiat cu multă competenţă şi cu rezultate convingătoare acest proces pe tărâmul dialectelor balcanice ale limbii române, care se încarcă, treptat, pe măsura creşterii nivelului de civilizaţie al vorbitorilor lor, cu elemente lexicale străine, pentru ca ulterior, covârşite, în condiţiile bilingvismului, de limbile de cultură străine, să se stingă. Nu se constată, în viaţa istorică a românilor balcanici, *tendinţe de unificare* a masei etnice romanice, iniţial unitare şi relativ omogene, în jurul unui centru politic şi spiritual, ci numai explozii de afirmare a individualităţii lor şi o îndelungată defensivă etnică şi culturală. Doi factori au contribuit vreme îndelungată la *menţinerea unităţii şi specificităţii romanităţii balcanice*. Cel dintâi a fost modul de viaţă pastoral tradiţional, patriarhal, care a înlesnit contactele reciproce dintre diversele comunităţi de *vlahi*, prin deplasările transhumante pe care le implica şi care le-a izolat totodată de mediul ambient străin, prin întreţinerea caracterului lor închis, în numele unor tradiţii foarte strict respectate. Al doilea factor a fost reprezentat de marile imperii care i-au grupat pe toţi sau pe cei mai mulţi dintre *vlahi* sub o singură stăpânire politică, într-o singură biserică, sub un singur regim juridic. Din acest punct de vedere, trebuie să facem însă o distincţie între

Imperiul bizantin creştin, în care comunitatea de religie şi de limbă de cultură a favorizat totuşi asimilarea vlahilor cu romeii greci şi, în orice caz, înstrăinarea lor de românii din vechea Dacie şi Imperiul otoman, în care alteritatea confesională a înlesnit, până la un punct, conservarea identității lor romanice, iar interesele politice au determinat chiar, la un moment dat, ocrotirea afirmării *vlahilor* ca români, susținuți de statul național român. Modernizarea societăților balcanice, biruința individualismului liberal, triumful democrației, adoptarea modelului politic occidental al statului național au accelerat deromanizarea şi asimilarea romanității balcanice, pe măsura distrugerii stilului patriarhal de viață şi al cadrelor vieții medievale, mai îngăduitoare față de particularismele locale şi etnice. Omogenizarea conținutului etnic al statelor balcanice, preconizată principial de toate, a fost adesea brutală şi i-a lovit dramatic, în primul rând, pe ultimii supraviețuitori importanți ai romanității balcanice, pe aromâni. Istoria romanității balcanice este, aşadar, istoria stingerii prelungite pe mai multe secole a unei lumi şi, totodată, istoria unor extraordinare manifestări de energie creatoare, puse însă în serviciul altor națiuni şi civilizații. Povestea balcanică a pierderii unui capital energetic cu totul excepțional de către lumea romanică.

Având în vedere toate aceste particularități, trăsăturile comune care-i unesc pe românii din vechea Dacie şi pe românii balcanci, precum şi particularitățile lor deosebitoare, care imprimă sensuri divergente evoluției lor istorice, e locul să ne întrebăm: este posibilă o istorie a romanității balcanice, a acestei lumi de comunități romanice patriarhale, multă vreme predominant pastorale, lipsite de coeziune politică şi culturală ? Nu cumva sunt românii balcanici sortiți să devină numai obiect de studiu etnografic, fie el cât de pasionant ? Şi, de asemenea: este posibilă o istorie unitară a acestei romanități ? A avut ea, prinsă cum a fost, în sisteme de civilizație străine şi diverse, antrenată pe orbite diferite şi, până la urmă, separată, diversificată şi asimilată de alogenii înconjurători, un ritm istoric comun, în pulsațiile căruia să evolueze, fie chiar şi către propria ei stingere ? Este, adică, posibilă o istorie a românilor balcanici, de vreme ce ei nu au ajuns să constituie o națiune, să edifice un stat național şi o cultură în propria lor limbă ? Dar, mergând şi mai departe: este posibilă oare, la urma urmelor, istoria unei agonii, este ea legitimă, poate fi Istoria şi altceva decât povestea propăşirii şi progresului, în timp, ale unei etnii, are ea dreptul să fie cronica unei morți? Şi care ar putea să fie etapele acestei istorii ?

Nu suntem cei dintâi care să fi încercat să răspundă acestor întrebări. Atât istorici români, cât şi istorici străini care şi-au concentrat atenția în chip special asupra romanității

balcanice, asupra *vlahilor,* au fost nevoiți să le înfrunte. Dificultatea implicată de ele a fost transgresată în chip diferit. Învățații români din generațiile mai vechi - un Ion Arginteanu, un Ion Nistor - care au încercat să cuprindă în lucrări de sinteză istoria romanității balcanice au crezut că pot depăşi dificultatea alcătuirii unei istorii unitare a acesteia prin confundarea arbitrară a tuturor grupurilor romanice din Peninsula Balcanică într-o masă omogenă, identificată cu aromânii, cărora le-au atribuit o foarte vie conştiință națională românească, revendicându-i pentru istoria noastră națională chiar pe aceia care s-au manifestat ca promotori înflăcărați ai elenismului sau slavismului şi ridicând la rangul de stat toate *Vlahiile* întâlnite izvoare. Acest mod de a concepe romanitatea balcanică şi istoria ei deforma evident realitățile în spiritul naționalismului romantic; el se datorează, în mare măsură, şi influenței climatului cultural şi politic al vremii, interesului foarte puternic al statului român pentru ceea ce societatea românească numea redeşteptarea națională a aromânilor şi recuperarea lor de către națiunea română, iar oficialitățile balcanice considerau, cu suspiciune, a fi propagandă românească între aromânii din Balcani, servind nemărturisite țeluri de expansiune politică.

Naționalism şi actualism şi-au făcut simțită prezența şi în scrierile unor învățați străini consacrate romanității balcanice. Dominați de preocuparea omogenizării conținutului național al statelor lor şi proiectând în trecut stări de lucruri, instituții, mentalități proprii vremurilor moderne, istoricii balcanici au căutat să demonstreze că *vlahii* izvoarelor nu sunt o etnie, români sau romanici, ci o stare socială. Aceşti învățați fixează în trecutul cel mai îndepărtat data încheierii procesului, real altminteri, de deromanizare a romanității balcanice. În acelaşi timp, ei se mulțumesc să-i cerceteze numai pe *vlahii* întâlniți în istoria propriilor lor națiuni, desprinsă de contextul ei balcanic şi fac cel mai adesea abstracție de ceilalți *vlahi* din Sud-Estul european. Deformarea imaginii romanității balcanice constă, de astă dată, în neglijarea semnificației etnice a termenului *vlahi* şi supraaprecierea particularităților strict regionale ale comunităților vlahe, altfel spus în supraevaluarea diversității balcanice a *vlahilor* şi minimalizarea unității lor romanice. O altă categorie de cercetări asupra romanității balcanice, rod al anchetelor pe teren întreprinse de învățați peregrini, animați de aspirația cunoaşterii dezinteresate a realității, în virtutea dezvoltării impetuoase a etnografiei la cumpăna secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, au produs un bogat şi prețios material de analiză şi reflecție, dar au acordat totodată prioritate problemelor etnografice, în detrimentul celor istorice.

Înlesnită de cercetări sistematice şi animată de spirit ştiinţific autentic, o eventuală sinteză de istorie a romanităţii balcanice trebuie să depăşească deopotrivă, după opinia noastră, deformările românizante, excesul romanistic şi pe cele deromanizante, naţionalismele balcanice, să transgreseze totodată etnografismul şi regionalismul excesiv în abordarea *vlahilor*. Credem că elaborarea unei istorii a romanităţii balcanice în întregul ei este posibilă, sub condiţia reconsiderării concepţiei noastre despre istorie însăşi şi metodele ei. Iniţiată de balcanologi ca George Murnu şi Victor Papacostea, această reconsiderare îşi găseşte un sprijin teoretic în pledoaria lui Fernand Braudel pentru istoria globală.

E vorba, în primul rând, de raportul dintre istorie şi etnografie. Combătând etnografia structuralistă, care tindea să neglijeze evoluţia, chiar dacă aproape imperceptibilă, a structurilor unei societăţi, mai ales structurile societăţilor lipsite de cultură scrisă şi de viaţă de stat proprii şi apărând, în schimb, drepturile imprescriptibile ale istoriei, fundamentate pe însuşi statutul ontologic al omului, fiinţă istorică prin excelenţă, Fernand Braudel distingea cel puţin trei „paliere" ale devenirii realităţilor umane în timp: *istoria structurilor de lungă durată, istoria conjuncturilor, istoria evenimenţială*. *Structurile de lungă durată* sunt realităţi de mare stabilitate, aproape imobile şi impersonale, adevărate permanenţe; *conjuncturile* sunt fenomene de serie, de durată mai scurtă, mai particularizate în timp şi spaţiu; *evenimentele* politice, militare, culturale constituie aspectul cel mai mobil, mai particularizat şi mai divers al istoriei, ele se desfăşoară în ritmul cel mai alert şi însumează o imensă şi foarte variată mulţime de acţiuni şi actanţi.

Teoria braudeliană despre evoluţia istorică, în fond nu foarte nouă, dar foarte binevenită, limpede şi nuanţat expusă, ne sugerează căi de înţelegere mai profundă şi mai senină a istoriei romanităţii balcanice. Într-adevăr, istoria acestei romanităţi este, în primul rând, una a lungii durate, istoria unor structuri anonime şi stabile până la imobilism. Ea se confundă, multă vreme cu istoria *păstoritului balcanic,* în care *vlahii* deţin întâietatea, ca practicanţi ai unor forme particulare ale acestei îndeletniciri, cu rădăcini în păstoritul tracic şi iliric. *Păstoritul vlah* s-a desfăşurat în acelaşi ritm şi în acelaşi stil specific veacuri de-a rândul. Generaţii după generaţii au repetat, fără să inoveze prea mult, gesturile strămoşilor. Dacă vom compara o pagină din Kekaumenos, scriitor bizantin din secolul al XI-lea, cu una din A.J.B.Wace şi M.S.Thompson, călători englezi din secolul XX sau din Gustav Weigand, romanistul şi balcanistul german din secolul al XIX-lea, vom constata că păstoritul transhumant sau semi-nomad vlah nu şi-a schimbat nici ritmul,

nici stilul, nici traseele. Element definitoriu pentru românii balcanici, păstoritul îmbracă aceleaşi forme la toţi *vlahii*, de la aromânii din Pind la *vlahii*, astăzi dispăruţi, din Croaţia şi de pe coasta dalmată. El determină statul, fie că este vorba de Imperiul bizantin, fie de regatul Serbiei, fie de regatul Croaţiei, fie de Imperiul otoman, să elaboreze reglementări similare de natură fiscală. Păstoritul transhumant vlah stârneşte acelaşi tip de conflicte cu oamenii din zonele de iernatec, fie că este vorba de călugării din Muntele Athos, fie de orăşenii din Šibenik, care se plâng deopotrivă de invazia vlahilor, cu turmele lor, pe malul Mării Egee sau pe ţărmul Mării Adriatice, spre tulburarea liniştii locuitorilor acestor regiuni şi părăduirea bunurilor lor funciare. Atunci când constată însă foloasele pe care le pot trage de pe urma prezenţei acestor păstori pe domeniile lor, aceiaşi locuitori se grăbesc să încheie convenţii similare cu vlahii pentru a-i fixa pe domeniile lor: aşa se întâmplă cu cetăţenii oraşelor dalmate, tot aşa cu monahii cutărei mănăstiri din Tesalia. Motivul cel mai frecvent al conflictelor, şi ele foarte caracteristice, dintre vlahi şi autoritatea centrală, este, în toate vremurile şi în toate regiunile Balcanilor, agravarea fiscalităţii; aşa se întâmplă, în 1066, la Larissa, în Tesalia, unde vlahii se răzvrătesc, împreună cu bulgari şi romei din regiune împotriva fiscalismului abuziv al împăratului Constantin al X-lea Doukas, aşa, în 1185, în Haemus şi la Anchialos, unde un grup de vlahi asociaţi cu bulgarii şi aliaţi cu cumanii din nordul Dunării se ridică, din pricina sporirii impozitelor de către Isaac al II-lea Anghelos, împotriva Bizanţului şi proclamă un imperiu local, româno-bulgar, devenit mai târziu regatul românilor şi al bulgarilor, apoi al doilea ţarat bulgar, aşa în Rodope, în 1299, unde vlahi locali ucid un reprezentant al fiscului bizantin, aşa în Tracia, în 1285, de unde împăratul Andronic al II-lea Paleologul hotărăşte să-i strămute pe vlahi în Asia Mică, temându-se de posibila lor alianţă cu tătarii, nu însă înainte de a-i deposeda, prin grele impozite, de avuţiile lor. Şi tot o criză a păstoritului, provocată, de astă dată, de colonizarea refugiaţilor greci din Asia Mică în Macedonia, după războiul greco-turc, schimbul de populaţie dintre Grecia şi Turcia, convenit în 1925 şi distrugerea marelui domeniu funciar, propriu păşunatului, prin reforma agrară menită să-i împroprietărească pe noii veniţi, a determinat, în anii 1925-1935, emigrarea unor aromâni din Macedonia în România, spre a fi colonizaţi în Dobrogea de sud sau angajarea celor rămaşi la casele lor în alte ocupaţii. A cuprinde sinoptic toate datele despre păstoritul vlah din Peninsula Balcanică rămâne o sarcină a viitorului. Ancheta poate fi continuată până în zilele noastre, când istoria, dându-şi mâna cu etnografia, poate studia, de pildă, pe teren, persistenţa structurilor vieţii pastorale aromâneşti la *sărăcăcianii* deromanizaţi şi elenizaţi care rămân, şi azi, purtătorii aceloraşi

forme de viaţă pastorală consemnate, în secolul al XI-lea, de bizantinul Kekaumenos. Ancheta întreprinsă de Theodor Capidan asupra păstoritului zis „nomad" al aromânilor, formă particulară de păstorit transhumant care implică deplasarea sezonieră, între munte şi câmpie, a proprietarului de turme împreună cu întreaga sa familie şi inventarul de bază al gospodăriei, trebuie extinsă asupra tuturor *vlahilor* din Peninsula Balcanică.

Din păstorit derivă direct *cărvănăritul* vlahilor, atât de obişnuiţi cu deplasările transhumante şi atât de familiarizaţi cu drumurile muntoasei Peninsule, adesea greu accesibile şi primejdioase. Cunoscut mai bine sub forma în care l-au practicat aromânii până, cel puţin, în secolul al XIX-lea, cărvănăritul a fost o ocupaţie de bază şi a vlahilor din ţinuturile iugoslave, ca şi, desigur, a celor din Haemus. Un izvor occidental, cronica lui Ernoul şi a trezorierului Bernard, din secolul al XIII-lea îl caracterizează pe Ioniţă-Caloian drept crescător de cai şi mai mare peste grajdurile imperiale bizantine, răspunzător de hergheliile imperiale. Cunoaştem mai bine drumurile cărvănarilor vlahi aromâni care ajungeau până în Europa centrală, la Viena, dar nu sunt mai puţin vrednice de atenţie cele ale *turmarilor* vlahi din Croaţia, transportori şi negustori de sare, plumb, mirodenii, vin, salpetru şi alte mărfuri, agenţi ai schimburilor dintre cetăţile dalmate şi regiunile din interiorul Peninsulei. Există, aşadar, şi la nivelul structurilor cărvănăritului vlah, puternice elemente de unitate romanică, pe care diversitatea balcanică a formelor particulare în care această îndeletnicire se desfăşoară în diferite regiuni istorice ale Peninsulei nu o poate ascunde cu totul.

Legate strâns de păstorit este şi *industria de prelucrare a laptelui şi a lânii*, produsele de bază ale acestei îndeletniciri de bază a vlahilor. Şi în această privinţă, unitatea romanităţii balcanice este evidentă: pe coasta dalmată, caşul vlah, numit, în latina cancelariei raguzane, *caseus vlachescus, brence,* era tot atât de preţuit în secolul al XV-lea, cât era pe piaţa constantinopolitană în al XII-lea, după spusele poetului bizantin Theodor Ptochoprodromos, care-l numeşte, în greaca vorbită, în care scrie, *vlachiko tyri,* cum i se spune şi azi în Grecia, iar ţesăturile femeilor vlahe erau cunoscute deopotrivă în Macedonia slavă, în secolul al XIII-lea, unde găsim menţionată *cerga* (gr. *tserga*) şi în Constantinopolul Comnenilor, în secolul al XII-lea, unde se vorbeşte de *cápele* (gr. *kappai*), „mantalele" ieşite din mâinile lor. Alăturate şi urmărite în evoluţia lor, structurile de lungă durată ale păstoritului vlah din Peninsula Balcanică, practicat, în forme uşor diversificate regional, ne oferă imaginea unei societăţi relativ unitare, care evoluează sincronic, deşi e fragmentată în grupuri regionale, diseminate între alogeni.

Aceeaşi unitate şi aceeaşi sincronicitate pot fi urmărite însă şi la nivelul *structurilor social-instituționale*. Pretutindeni, în Peninsula Balcanică, vlahii trăiesc în comunități proprii, riguros închise față de străini şi care beneficiază de largi drepturi de autoadministrare, în schimbul unor servicii ostăşeşti față de autoritatea politică locală sau centrală din teritoriul pe întinderea căruia trăiesc. Diversitatea denumirilor pe care le primesc, în diferitele limbi şi regiuni ale Peninsulei Balcanice, instituțiile specifice vlahilor ascunde adesea observatorului neprevenit identitatea esenței lor, unitatea tradițională a sistemului lor instituțional de origine romanică. *Cătunul*, de pildă, formă elementară de organizare a comunității, nu este, cum credea Silviu Dragomir, o particularitate a vlahilor din zona iugoslavă. Atestat de izvoarele bizantine cu un secol mai înainte, el a fost cunoscut şi de aromânii din Peninsula Calcidică, şi de cei din Tesalia. Pretutindeni, în Peninsula Balcanică, regimul juridic al *vlahilor* este reglementat de o variantă specifică a aşa-numitului *ius Valachicum,* „dreptul românilor", întîlnit oriunde s-au aflat români sub stăpâniri străine, romanici sub control barbar. Acest regim, desemnat în slavă prin sintagmele *zakon vlahom* sau *vlaški običaj,* în turcă, prin *adet-i eflakije* sau *adet-i eflakije üzere*, "legea vlahă", "cutuma vlahă", a rezultat din reciproca adaptare a dreptului dominant la realitatea romanică a vlahilor, a vlahilor romanici la dreptul dominant. *Ius valachicum,* expresia acestei reciproce adaptări, capătă forme diverse de la un stat balcanic la altul. El este însă, în esență, unul şi acelaşi, constituind o structură social-juridică perpetuată în timp şi moştenită, prin secole, de stăpânitorii peste vlahi. Privilegiul prin care banul Croației Hanž Frankapan reconfirmă, în 1436, în 28 de articole de lege, drepturile şi îndatoririle vlahilor de pe valea Cetinei, de pildă, este stilizată în spiritul feudalismului apusean; vlahii sunt aici feudatari de rang inferior, o mică nobilime. Vlahii din Bizanț, în schimb, cunosc o altă formă de adaptare a dreptului imperial la realitatea de ei reprezentată. Aşa, cei din Vlahia Mare, ale căror privilegii sunt formulate de Ioan Cantacuzino în hrisovul din 1342, prin care-i acordă lui Ioan Anghelos conducerea acestei provincii, a cetăților şi ținuturilor din cuprinsul ei, ca demnitate viageră, netransmisibilă ereditar, sub condiția unor servicii militare şi politice de credincioasă slujbă față de împărat, inspirate, şi ele, în parte, din dreptul feudal apusean. Împăratul îşi rezervă dreptul de a întreține relații directe cu *arhonții* din Vlahia, pe care nimeni nu are voie să-i împiedice de a i se adresa direct sau de a căpăta slujbe de la el. Regimul de relativă autonomie de care se bucură vlahii balcanici continuă să existe şi sub otomani, aşa cum se poate vedea din studiul special consacrat acestei probleme în volumul de față.

Există însă şi *structuri mentale* de lungă durată specifice întregii romanități balcanice. Toți vlahii balcanici dispun, de pildă, de un sistem etnonimic propriu, încă insuficient studiat, a cărui remarcabilă unitate se datorează originii sale latine. Faptul că toți *vlahii* îşi dau lor înşile, cum am amintit, numele etnic de *români (*lat. *Romani)*, în variante evoluate şi diversificate dialectal, dar, asemenea strămoşilor lor latini, îi numesc pe grecii din toate vremurile *greci (*lat. *Graeci),* iar nu *romei,* cum îşi spun bizantinii, nici *elini,* cum au ales să-şi spună grecii moderni dovedeşte pregnant caracterul unitar şi romanic al acestui sistem. Lucru interesant de observat în treacăt, în vreme ce slavii au preluat de la români numele etnic de *greci,* cu care îi desemnează pe *romeii* bizantini chiar şi în actele slavone oficiale, otomanii au împrumutat, dimpotrivă, pentru a-i desemna pe bizantini chiar numele pe care aceştia şi-l dădeau ei înşişi, *Rum* (gr. *Rhomaioi*), năzuind să-şi exprime şi astfel calitatea de cuceritori, stăpânitori şi succesori legitimi ai fostei împărății bizantine, definite în sensul cel mai deplin al conceptului bizantin de Imperiu roman. Dacă sistemul etnonimic reprezintă o structură mentală elementară, toposul romanității vlahilor balcanici, recurent în cultura orală şi în cea scrisă şi care înglobează propriul lor nume etnic, ideea originii lor romane, tradițiile şi argumentele care o dovedesc, afectele care-i însoțesc afirmarea, funcțiile care i se atribuie, este şi el o o structură mentală de lungă durată, proprie tuturor românilor; lenta ei evoluție merită să fie cercetată, după modelul admirabil oferit de Adolf Armbruster, la nivelul ansamblului romanității balcanice, pe durata întregii ei dăinuiri istorice. În toate momentele în care românii de pretutindeni se înscriu în nume propriu în istoria evenimențială, acest topos capătă dezvoltări erudite şi devine un element ideologic cu valoare politică. Aşa s-a întâmplat, în cazul *vlahilor* din Haemus, la sfârşitul secolului al XII-lea, când Ioniță-Caloian cere papei Inocențiu al III-lea, invocând romanitatea sa şi a poporului său, să fie primit în Biserica romano-catolică şi încoronat ca împărat al românilor şi bulgarilor. Tot astfel s-a întâmplat, la sfârşitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, cu intelectualii aromâni din coloniile stabilite în Europa centrală – George Roja, Constantin Ucuta, Mihail Boiagi – care, datorită şi contactului cu reprezentanți ai Şcolii ardelene, au dezvoltat erudit ideea romanității lor şi au încercat să o pună în serviciul afirmării aromânilor ca o componentă a națiunii române. Şi tot astfel s-a întâmplat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când intelectuali aromâni, formați în România, în strânse legături cu liderii revoluționari paşoptişti, s-au pus în fruntea mişcării pentru redeşteptarea națională a aromânilor ca români.

Constatăm, aşadar, la nivelul modului de viaţă, al îndeletnicirilor tradiţionale, al instituţiilor, al conştiinţei identitare şi al mentalităţii, că romanitatea este principalul factor care a conferit caractere de unitate structurilor de lungă durată ale tuturor *vlahilor* menţionaţi de izvoare, în vreme ce împrejurările balcanice ale existenţei lor istorice au fost acela care a imprimat grupurilor de *vlahi* diversitatea, tot mai accentuată pe măsura divizării, dispersării şi integrării lor în diferite ansambluri de viaţă politică, culturală şi spirituală neromanice. Cu toate acestea, în pofida divizării, dispersării şi simbiozei lor cu neromanicii, grupurile de *vlahi* balcanici au evoluat totuşi sincronic, în pulsaţiile aceluiaşi ritm, care este ritmul devenirii istorice a popoarelor din întreaga Peninsulă. Putem constata acest lucru, ca să folosim în continuare termenii lui Fernand Braudel, chiar la nivelul istoriei conjuncturilor şi al evenimentelor.

Al conjuncturilor, mai întâi. Aşa, de pildă, aromânii participă foarte activ, ca negustori şi bancheri, în simbioză cu grecii, dar păstrându-şi conştiinţa identităţii proprii, la dezvoltarea mercantilismului şi burgheziei în întreg Sud-Estul european şi chiar în Europa centrală, în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea, fenomen tipic de istorie conjuncturală. Aria lor de activitate economică depăşeşte limitele Peninsulei Balcanice: îi întâlnim nu numai în oraşele care se dezvoltă în Epir şi Macedonia din vechile aşezări pastorale aromâneşti, pe marea arteră de comunicaţie continentală ce leagă Orientul de Occident, străvechea Via Egnatia sau în cele din Serbia, dar şi în Imperiul habsburgic, la Viena, Budapesta, Miskolc, Timişoara, Sibiu sau Braşov, unde fac parte din companiile greceşti de negustori sau constituie, în jurul bisericilor de rit ortodox, comunităţi greceşti sau greco-vlahe. La fel de frapantă este participarea creatoare a aromânilor la dezvoltarea tendinţelor înnoitoare, neoaristotelice şi luministe, din cultura grecească a epocii, sub influenţa cugetării europene apusene.

La nivelul istoriei evenimenţiale, apoi. Începând de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, aromânii participă din plin, ca ideologi, oameni politici, luptători cu armele, la mişcările revoluţionare de emancipare a popoarelor creştine din Imperiul otoman şi la constituirea statelor lor naţionale, cărora le dăruiesc personalităţi de frunte, perfect integrate în fiecare dintre naţiunile balcanice. Contribuţia *vlahilor*, termen prin care trebuie să-i înţelegem acum pe aromâni, la edificarea statului grecesc modern şi a culturii neoelenice este cu deosebire importantă. Este suficient să amintim că erau aromâni prin naştere: părintele ideologic al Eladei moderne, Rigas Velestinlis, marele om de stat Ioan Coletti, premierul regelui Oton I şi ideologul „marii idei" , al direcţiei politice vizând refacerea Bizanţului sub forma unui stat naţional grecesc modern, nenumăraţii *armatoli* şi

clefți din satele vlahe din Pind şi Macedonia, faimoasele *vlachochoria,* care au militat pentru izbânda revoluției declanşate în 1821, celebrați în baladele populare ca şi în istoriografia cultă grecească, în sfârşit, numeroşi intelectuali, istorici, poeți, precum Spyridon Lambros, Aristotelis Valaoritis sau Kostas Krystallis, care au jucat un rol decisiv în dezvoltarea culturii neoelenice. Acelaşi lucru se poate spune şi despre participarea aromânilor la dezvoltarea politică şi culturală a statului sârbesc modern, în aceeaşi perioadă. Nu mai puțin importantă este însă şi participarea aromânilor reintegrați în națiunea română – fie individual şi întâmplător, prin imigrarea lor şi a familiilor lor în spațiul românesc nord-dunărean, fie în masă şi sistematic, prin aderarea la amintita mişcare de redeşteptare națională a aromânilor din a doua jumătatea secolului al XIX-lea – la dezvoltarea statului şi a culturii româneşti. A reconstitui contribuția aromânilor la dezvoltarea statelor şi culturilor naționale moderne din întreg Sud-Estul european rămâne o îndatorire de viitor a istoricilor acestei zone a lumii. Nu este ultima justificare a acestui demers special faptul că, şi în epoca modernă, chiar după deromanizare şi estomparea, dacă nu pierderea conştiinței propriei romanități, aromânii, ultimii reprezentanți ai romanității balcanice care s-au manifestat ca un factor de istorie vrednic de luat în seamă cu toată seriozitatea, şi-au păstrat-o, vreme îndelungată, cu o tenacitate impresionantă, pe aceea a particularismului lor, a *vlahității,* deşi s-au integrat deplin în națiunile în mijlocul cărora au trăit.

Unitatea romanică a lumii *vlahilor* şi sincronicitatea evoluției diferitelor lor grupuri fac, aşadar, posibilă cuprinderea istoriei romanității balcanice într-o istorie unitară. Nu numai o istorie a stucturilor de lungă durată, ci şi o istorie a conjuncturilor, a evenimentelor şi a personalităților. Ea trebuie să țină seama, firește, de marea diversitate regională a grupurilor de *vlahi* care o constituie, de ritmurile diferite ale manifestării şi devenirii lor în timp şi, mai ales, de realitatea incontestabilă a integrării lor depline, în națiunile moderne în mijlocul cărora trăiesc, la a căror viață politică, culturală şi spirituală participă activ şi creator, sfârşind prin a se deromaniza şi asimila complet acestora. Nu poate fi vorba nici de anexarea forțată a vlahilor balcanici la istoria românilor, nici de contestarea conştiinței naționale greceşti, sârbeşti, albaneze sau româneşti a acestor *vlahi*, nici de tratarea lor ca o națiune romanică şi balcanică aparte. Dacă renunțăm, şi trebuie să o facem în cazul de față, la prejudecata potrivit căreia numai principiul național este singurul principiu legitim de sinteză istorică, vom reuşi să surprindem, în toată bogăția ei, istoria romanității balcanice, ultima secvență a istoriei acțiunii Romei, ca factor de unitate şi civilizație, în Peninsula Balcanică.

Comunicare susținută în cadrul sesiunii consacrate romanității balcanice de Secția de Ştiințe Istorice a Academiei Române, la 15 decembrie 1989.

AFIRMARE ŞI ALIENARE ÎN ISTORIA ROMANITĂȚII BALCANICE

Peninsula Balcanică datorează structurii şi aşezării sale geografice, ca şi împrejurărilor istorice prin care a trecut de-a lungul veacurilor o compoziție etnică de singulară diversitate şi complexitate. Neamuri deosebite se învecinează şi se întrepătrund pe teritoriul ei într-o textură inextricabilă, unică în lume. Această situație a generat, pe de o parte, rodnice apropieri şi schimburi de valori între oameni de diferite naționalități care au dus până la apariția unei mentalități şi civilizații balcanice relativ unitare, comune tuturor. Pe de altă parte însă, la răstimpuri, aspirația către menținerea individualității etnice, confruntată cu tendința contrară, de omogenizare națională, dezvoltată de unul sau altul dintre statele constituite în Peninsulă a dus la aprige înfruntări între componentele mozaicului de popoare de aici, la conflicte de proverbială violență, întreținute adesea de marile puteri interesate în domianția întregii zone. Mai puțin aspre în vremurile mai îndepărtate, în cadrul marilor formațiuni imperiale cu aspirații la universalitate care au înglobat popoarele Peninsulei Balcanice, aceste înfruntări au sporit în intensitate după apariția şi dezvoltarea statelor naționale moderne şi au avut ca efect, nu o dată, deznaționalizarea unor însemnate grupuri de alogeni, dacă nu a tuturor celor cuprinşi în granițele lor.

În contextul etnic balcanic, alături de sârbi, bulgari, sloveni, croați, albanezi, greci şi turci, ca să vorbim numai de componentele etnice principale ale Peninsulei, de cele creatoare de state proprii şi de culturi naționale scrise, îi întâlnim, de-a lungul vremurilor, răsfirați mai pretutindeni pe întinsul acesteia, pe reprezentanții romanității balcanice, numiți de popoarele între care şi-au dus viața, **vlahi**, vorbitori ai unor idiomuri romanice, derivate direct din latina răsăriteană şi purtători ai unei culturi populare tradiționale specifice, cu rădăcini în fondul autohton paleobalcanic.

În secolul al XIX-lea, aceşti vlahi mai erau încă o puternică realitate etno-lingvistică distinctă, conştientă de individualitatea ei şi dornică să şi-o păstreze, la adăpostul formelor aproape rituale şi al instituțiile tradiționale ale unei vieți patriarhale, desfăşurate în comunități relativ închise, îndeletnicindu-se cu păstoritul de tip transhumat şi cu meşteşugurile legate de el, prelucrarea lânii şi a laptelui, comercializarea produselor lor, dar şi cărăuşia. Trei erau principalele grupuri prin care mai trăia această romanitate balcanică: **aromânii**, grupul cel mai numeros şi mai compact, din sudul Peninsulei

Balcanice, răspândit în Pind, Tesalia, Acarnania, Etolia, Epir şi Macedonia, **meglenoromânii** din câteva localităţi situate în nordul Greciei şi sudul actualei Republici Macedonia şi foarte puţin numeroşii **istroromâni** din Peninsula Istria. Ele supravieţuiesc şi astăzi, dar se află într-un foarte avansat stadiu de deromanizare, asimilându-se într-un ritm tot mai intens, accentuat de condiţiile vieţii moderne şi de împrejurările politice şi culturale locale, popoarelor majoritate care dau caracterul naţional al statelor în care se găsesc: grecilor, slavilor, albanezilor. Coloniile de aromâni din România şi din alte părţi ale lumii (Europa, Statele Unite, Canada, Australia) sunt supuse şi ele asimilării progresive. În trecutul mai îndepărtat, numărul grupurilor de vlahi din Peninsula Balcanică era însă mult mai mare. Au dispărut cu totul vlahii din Haemus, cei care se întindeau cândva de-a lungul văilor ce coboară din acest masiv muntos până în zona de coastă a Mării Negre, în Tracia şi în Rodope şi care au participat intens la restaurarea ţaratului bulgar în secolele XII-XIII, căruia i-au dat dinastia domnitoare a Asăneştilor şi, pentru o vreme, caracterul de regat vlaho-bulgar, recunoscut, în schimbul unirii religioase cu Roma, de papalitate. Au dispărut, de asemenea, vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, din Serbia, Bosnia, Muntenegru şi Croaţia, de pe litoralul dalmatin, atestaţi, ca un important factor economic şi militar, până în pragul epocii moderne, de numeroase izvoare de diferite provenienţe. Urmele lăsate de aceste două din urmă grupuri dispărute de vlahi, cei din Haemus şi cei din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în toponimia romanică a regiunilor locuite de ei odinioară şi în onomastica notată de izvoare scrise arată că ei vorbeau un grai propriu, mai apropiat decât al celorlalţi de româna din vechea Dacie.

Majoritatea covârşitoare a celor care, în momente diferite din istorie şi în calităţi diferite, au venit în contact cu *vlahii* din Peninsula Balcanică au fost frapaţi nu numai de individualitatea lor etnică şi lingvistică romanică, de conştiinţa acesteia şi de mândria cu care o afirmau, ci şi, în măsura în care dispuneau de necesarele elemente de comparaţie, de asemănarea lor până la identitate cu românii din nordul Dunării, numiţi de altminteri, şi aceştia, de popoarele învecinate, tot *vlahi*. Demnitari bizantini cultivaţi, misionari catolici, trimişi diplomatici sau agenţi secreţi ai marilor puteri interesate în zonă, călători străini prin Sud-Estul Europei, ca să nu mai vorbim de istorici, filologi şi etnografi, îi socotesc pe vlahi români balcanici, iar graiurile lor dialecte ale limbii române. Umanistul bizantin Laonic Chalkokondyl, dn secolul al XV-lea, exprimă în chipul cel mai limpede ideea identităţii dintre vlahii din sudul şi cei din nordul Dunării care alcătuiesc, după părerea sa,

un singur neam ce se întinde din Carpaţi până în Pind, dar despre care nu poate spune unde anume îşi are patria de origine.

Ştiinţa modernă confirmă, nuanţând-o totodată, teza umanistului bizantin, cu argumente rezultate din cercetări arheologice, istorice, lingvistice şi etnografice. Romanitatea balcanică nu este decât componenta sud-dunăreană a romanităţii danubiene, masă etno-lingvistică relativ unitară, întinsă într-adevăr, cândva, din Carpaţi până în Pind şi de la Marea Adriatică până la Marea Neagră, din care face parte şi romanitatea dacică. Substratul acestei romanităţi danubiene este şi el relativ omogen, fiind alcătuit din elemente strâns înrudite între ele, geto-dacice la nord de Dunăre, iliro-tracice la sud de fluviu. Identitatea structurală a graiurilor vorbite de reprezentanţii tuturor grupurilor romanice din Europa sud-estică este dovedită de lingvişti: ei conchid că este vorba de dialecte ale uneia şi aceleiaşi limbi române primitive, dintre care numai unul, al dacoromânilor, a avut şansa de a evolua nestânjenit şi de a deveni o limbă literară. Vocabularul esenţial al tuturor acestor dialecte, fondul lexical principal este latin şi identic, diferite profund sunt mai ales acele sectoare ale lexicului care depind, ca pretutindeni în lume, de mediul de civilizaţie şi cultură în care fiecare dintre aceste idiomuri s-au dezvoltat şi care şi-a pus amprenta, slavă, greacă sau albaneză, asupra lor. Numele etnic pe care şi-l dau toţi reprezentanţii romanităţii răsăritene, fie ai celei dacice, fie ai celei balcanice, este acelaşi: ei se desemnează cu variante, evoluate şi diversificate specific idiomurilor lor, ale latinescului **Romani** (drom. **rumâni,** arom. **armâni**, istr. **rëmëri**). La rândul lor, aşa cum am amintit, străinii îi denumesc cu etnonimul de origine germanică **vlahi**, care însemna iniţial "cetăţeni ai Imperiul roman", şi pe care li-l rezervă numai lor. În sfârşit, există vechi tradiţii orale, consemnate în scris de izvoare medievale, care vorbesc despre unitatea iniţială a romanicilor răsăriteni, din care s-ar fi desprins, deplasându-se către sud, românii balcanici. Toate acestea ne îndreptăţesc să-i calificăm pe reprezentanţii romanităţii balcanice drept români balcanici, iar graiurile lor drept dialecte balcanice ale limbii române, câtă vreme dorim să punem astfel în lumină strânsa înrudire genetică dintre toţi urmaşii romanităţii din vechile provincii danubiene ale Imperiului roman.

În împrejurările istorice şi în condiţiile geografice ale Sud-Estului european, conştiinţa acestei înrudiri, chiar atunci când ea a existat, la nivelul oamenilor de cultură, nu a putut însă deveni niciodată cheagul unificator al unei mari naţiuni româneşti şi, cu atât mai puţin, temeiul spiritual al unui stat naţional în spaţiul definit de Chalkokondyl. Nici chiar conştiinţa individualităţii lor romanice, niciodată pierdută cu totul, nu a putut fi,

pentru românii balcanici, germenele creator al unei noi naţiuni romanice, făuritoare de stat şi de cultură proprii. După ce blocul etno-lingvistic al romanităţii danubiene, ultimul bastion al latinităţii şi al civilizaţiei imperiale romane, cu centrul transferat acum pe Bosfor, a fost covârşit şi dislocat de invaziile barbarilor, aşa cum s-a întâmplat de altfel şi cu întreaga Romanie, destinele românilor din vechea Dacie s-au despărţit de acelea ale românilor balcanici. Insulele de romanitate din spaţiul nord-dunărean, Vlahiile, relativ autonome faţă de cuceritorul străin, au izbutit, în etape ce se înlănţuie de-a lungul secolelor, să-şi dobândească libertatea şi să se unească, mai întâi în principatele feudale, apoi în statul naţional unitar român, afirmându-se spiritual printr-o cultură cu puternice trăsături de originalitate. Vlahiile similare ale românilor balcanici au rămas pentru totdeauna despărţite şi împărţite între puterile alogene rivale ce-şi disputau uneori hegemonia asupra întregii Peninsule: Imperiul bizantin, Ţaratul bulgar, Regatul sârbesc, Regatul croat, Imperiul latin din Constantinopol, Imperiul otoman. Oricât de largi ar fi fost privilegiile şi autonomiile de care ei se bucurau, oricât de puternic ataşamentul lor faţă de propria etnicitate, românii balcanici au fost nevoiţi să graviteze totuşi în orbita unor centre de autoritate politică, spirituală şi culturală străine, care le-au absorbit energiile creatoare în folosul lor. Pentru ei, intrarea în circuitul vieţii urbane, afirmarea culturală superioară, pătrunderea în clasa politică diriguitoare, ascensiunea în ierarhia Bisericii răsăritene, cu alte cuvinte ieşirea din ruralitatea ancestrală şi depăşirea nivelului folcloric al culturii însemnau totodată începutul renunţării la identitatea lor etnică şi nu potenţarea acesteia. Iată de ce Gheorghe Brătianu afirma, pe bună dreptate, că destinul românismului a rămas legat pentru totdeauna de vatra Carpaţilor, unde el şi-a găsit împlinirea deplină, şi nu de Haemus sau de Pind.

Felul în care s-au desfăşurat şi rezultatele la care au ajuns încercările de afirmare proprie întreprinse de românii balcanici în epoca medievală şi în cea modernă confirmă acest adevăr. Rod al unei mişcări insurecţionale anti-bizantine iniţiate de vlahii din Haemus, la sfârşitul secolului al XII-lea, sub conducerea fruntaşilor unei Vlahii locale, fraţii Petru, Asan şi Ioniţă-Caloian, din familia zisă apoi a Asăneştilor, cea dintâi creaţie de stat a românilor cunoscută de istorie este regatul româno-bulgar din Târnovo, consacrat de papa Inocenţiu al III-lea, prin încoronarea lui Ioniţă-Caloian, după unirea bisericilor română şi bulgară cu Roma. Ideea romanităţii românilor a jucat un rol important, atestat de corespondenţa diplomatică dintre dinastul balcanic, oamenii lui de încredere şi pontiful roman, în tratativele care au premers acestei recunoaşteri, fiind invocată de ambele părţi ca un argument în favoarea apropierii reciproce. Totuşi, pe măsura extinderii acestui stat

şi a creşterii rolului său în Peninsula Balcanică, masele de bulgari asociate în chip necesar grupului vlah inițiator al mişcării au sfârşit prin a impune, în numele tradiției imperiale ortodoxe a vechiului țarat bulgar, desfacerea unirii religioase cu biserica romano-catolică, refacerea patriarhiei ortodoxe bulgare, restaurarea culturii slave şi, în cele din urmă, transformarea regatului românilor şi al bulgarilor într-un avatar al Imperiului lui Boris-Mihail, într-un al doilea țarat bulgar, rival cu Bizanțul la hegemonia asupra întregii lumi sud-est europene. În urma acestei evoluții, nu numai dinastia de origine românească s-a bulgarizat cu totul, ci însuşi grupul românilor din Haemus a dispărut ca etnie prin asimilare cu bulgarii, iar cronistica medievală bulgară a înlăturat din conştiința istorică a vecinilor noştri orice amintire a rolului românilor şi al unirii cu Roma în făurirea şi legitimarea noului imperiu. Încercarea vlahilor din Haemus de a-şi afirma, în numele romanității lor, individualitatea şi forța creatoare de stat şi de ideologie a avut ca ultim rezultat, în împrejurările realităților balcanice, renaşterea țaratului şi înflorirea culturii bulgare.

În chip asemănător s-au petrecut lucrurile şi în cazul aromânilor din sudul Peninsulei Balcanice, câteva sute de ani mai târziu. Privilegiile şi statutul de relativă autonomie de care ei se bucurau în cadrul Imperiului otoman, pe de o parte, conjunctura internațională, pe de alta, au permis aromânilor din Pind şi Epir să facă din comunele lor, în secolele XVII-XVIII, adevărate burguri balcanice, centre urbane cu importante rosturi în tranzitul şi difuziunea produselor vehiculate pe drumul comercial ce lega Orientul de Occident şi care străbătea acum zona locuită de ei. Nu mai puțin importantă a fost dezvoltarea în aceste centre a meşteşugurilor, a producției pentru piață de țesături, lactate şi mică metalurgie. A apărut astfel un adevărat patriciat romanic balcanic, o burghezie aromânească, factor de progres şi înnoire a vieții economice în sens capitalist, modern. Cel mai însemnat dintre centrele urbane aromâneşti, Moscopole, a devenit curând şi o metropolă a culturii, dotată cu o Şcoală Superioară, Noua Academie şi, se pare, cu prima tipografie care a funcționat în Imperiul otoman, în care erau receptate, pentru a fi răspândite mai departe, prin învățați de prestigiu (Teodor Anastasie Cavalioti, Hrisant din Zița, Ioan Chalkeus, Ioasaf, viitor patriarh al Ohridei, Dionisie Manduca, mitropolit al Castoriei, Dimitrie Pamperi, Daniile Moscopoleanul) şi prin cărți de largă circulație, ideile cele mai înaintate, filosofice şi ştiințifice, ale Apusului, principiile raționalismului cartezian şi ale luminismului incipient. De această viață culturală sunt legate primele preocupări de cultivare a dialectului aromân şi de studiere ştiințifică a acestuia. Totuşi, limba de cultură folosită de patriciatul aromânesc şi de învățații aromâni din Moscopole

era limba greacă, limba bisericii ortdoxe căreia ei îi aparţineau, limba tradiţiei bizantine de care erau legaţi, iar dominanta conştiinţei lor culturale şi politice era "romeică", nicidecum românească. Moscopole a devenit centrul de radiaţie spirituală al unui elenism progresist, luminat, neexclusivist, care îngăduia vlahilor să-şi afirme cu mândrie specificitatea, însă nicidecum să se rupă, în numele ei, de marea comunitate romeică, elenică şi ortodoxă. Energiile romanităţii balcanice din Pind şi Epir au fost astfel absorbite de elenismul pe care ele l-au îmbogăţit, iar mai târziu, în epoca naţionalismului romanic, însăşi individualitatea romanică a vlahilor de aici a fost contestată în numele grecităţii.

Către sfârşitul secolului al XVIII-lea, oraşul Moscopole a fost distrus, ca şi alte centre urbane din regiunea Pindului şi Epirului, în împrejurări nedesluşite încă îndeajuns, în zilele satrapului Ali-Paşa din Ianina, creatorul unui mic imperiu local balcanic, răzvrătit împotriva puterii otomane centrale. Numeroase familii aparţinând patriciatului aromânesc au emigrat în oraşele Europei centrale, cu care aveau legături de afaceri, dobândind, în Imperiul habsburgic, în Ungaria, Banat şi Transilvania, datorită averii şi energiei lor, poziţii economice importante şi chiar ranguri nobiliare. Constituind, împreună cu grecii, importante comunităţi în jurul bisericilor ortodoxe, precum cele din Viena şi Budapesta, de ei ctitorite, aceşti aromâni au ţinut, asemenea înaintaşilor lor din locurile de baştină, să-şi manifeste în egală măsură atât conştiinţa identităţii lor romanice, cât şi ataşamentul faţă de elenismul cultural şi politic luminat, promovat, ca formă de civilizaţie creştină, de învăţaţii moscopoleni, refuzând să vadă între aceste vreo incompatibilitate. Ei au cerut şi obţinut ca, în diplomele imperiale care le consfinţeau privilegiile, să fie consemnat îndoitul caracter naţional, vlah şi grecesc, al comunităţilor şi bisericilor lor. Mai mult decât atât, unii învăţaţi aromâni dn aceste colonii stabilite în Europa centrală (Constantin Ucuta, George Roja, Mihai Boiagi) au încercat să contribuie, prin abecedare, gramatici, compendii istorice, la constituirea unei culturi scrise aromâneşti, susţinând chiar folosirea alfabetului latin, după ce apelaseră la cel grecesc. În urma contactelor cu ideile Şcolii ardelene, ei au ajuns chiar să îmbrăţişeze ideea unităţii tuturor românilor, a celor din vechea Dacie şi a celor din Peninsula Balcanică. Asemenea încercări, condamnate de cercurile tradiţionaliste ale Patriarhiei ecumenice şi de intelectuali greci de felul lui Neofit Doukas, profesor la Academia Sf. Sava din Bucureşti, căreia i-a fost şi director, dar înfăptuite cu sprijinul celei mai importante tipografii greceşti din Viena, cea a fraţilor aromâni Marchide Puiu, nu au dus neapărat la ruperea definitivă a aromânilor de elenism. Dimpotrivă, patriciatul aromânesc din emigraţie a susţinut cu neegalată generozitate, prin donaţii impresionante de bani, edificarea instituţiilor renaşterii şi modernizării elenismului

în spiritul european al vremii, Universitatea şi Academia Greacă din capitala regatului elenic, apărut în urma revoluției anti-otomane de la 1821, iar unii fruntaşi aromâni, ca baronul Sina, au ajuns să reprezinte interesele diplomatice ale acestuia în Apus. Nu altfel s-au comportat, la alt nivel social şi de cultură, armatolii şi clefții aromâni din Epir, Pind, Macedonia şi Tesalia, a căror contribuție eroică la lupta pentru eliberarea creştinilor din Peninsula Balcanică de sub jugul otoman şi încadrarea lor într-un stat de limbă şi cultură greacă, "romeică" este bine cunoscută astăzi de istoriografie. Cântecele populare greceşti şi aromâneşti care le slăvesc faptele şi jertfa, conferind adesea acestor haiduci balcanici dimensiuni legendare, pun în lumină deopotrivă caracterul lor etnic vlah şi devotamentul lor față de elenismul creştin. Atât în Peninsula Balcanică, patria lor de obârşie, cât şi în Europa centrală, unde au fost nevoiți să emigreze, aromânii au înțeles aşadar, în zorile epocii moderne, să lege soarta neamului lor de aceea a elenismului, în serviciul căruia şi-au pus energia în chip conştient, demn şi generos. Specificitatea lor romanică la care, departe de a renunța, se refereau cu mândrie, rămânea pentru ei, atât la nivelul conştiinței populare, cât şi la acela al elitelor cultivate, o trăsătură secundară a personalității lor, întru totul compatibilă cu aderarea la comunitatea spirituală şi politică creştină răsăriteană, de expresie elenică.

Evoluția în sens laic, liberal, democratic şi național a mentalităților politice şi culturale pe plan european a modificat însă în chip dramatic această situație. Noua concepție despre statul şi cultura națională, aplicată cu strictețe şi intransigență în mediul de singulară policromie etnică al Peninsulei Balcanice, a generat puternice conflicte între popoarele acesteia, cu neputință de cuprins în formațiuni naționale perfect omogene. În perspectiva destrămării Imperiului otoman, moştenitorii virtuali ai acestuia, statele naționale din Peninsulă, au încercat să-şi asigure din vreme o cotă parte cât mai mare din masa succesorală care le revenea tuturor. Pentru a-şi justifica pretențiile asupra unor teritorii, ele au invocat, în spiritul vremii, ca argument suprem, naționalitatea locuitorilor lor. Aromânii, care aveau o pondere considerabilă tocmai în ținuturile cele mai complex structurate demografic şi cele mai disputate între statele balcanice, în Macedonia mai ales, puteau juca un rol decisiv în favoarea uneia sau alteia dintre părțile aflate în rivalitate şi conflict. S-a încercat obținerea adeziunii lor, atât prin mijloace paşnice, cât şi prin presiuni exercitate prin biserică sau şcoală, dar chiar şi prin bande înarmate care terorizau populația, vestiții "comitagii", agenții diferitelor comitete naționale pentru eliberarea Macedoniei, dirijate din capitalele balcanice. Nici unul dintre naționalismele care-i revendicau pe aromâni pentru a-i asimila nu mai era dispus să le respecte şi nici chiar să le

recunoască specificitatea romanică. Le rămânea de ales cui anume să-şi sacrifice fiinţa etnică, deoarece era evident că, prin ei înşişi, aromânii nu puteau improviza o formaţiune politică proprie, o Biserică naţională, o cultură scrisă în limba lor, o naţiune. Cei mai mulţi dintre aromâni, confruntaţi cu naţionalismul grecesc, sârbesc, bulgăresc şi, mai târziu, cu cel albanez, au optat, potrivit afinităţilor şi legăturilor istorice, pentru elenism. Contribuţia lor la eliberarea şi extensiunea Greciei şi a culturii greceşti în secolul trecut în Peninsula Balcanică este pusă astăzi tot mai mult în lumină de istoriografie.

Singura cale posibilă de menţinere şi dezvoltare a fiinţei etnice a aromânilor în "secolul naţionalităţilor" a fost cea iniţiată de oamenii de cultură şi de stat români: afirmarea lor ca români balcanici, cu sprijinul României, sub ocrotirea Imperiului otoman, prin cultură. Idealul romantic al redeşteptării conştiinţei naţionale româneşti a aromânilor şi al transformării lor într-un avanpost al românismului în Peninsula Balcanică, formulat de Nicolae Bălcescu, într-o scrisoare din 1848 către Ion Ghica, a fost îmbrăţişat cu entuziasm de generaţia revoluţionarilor paşoptişti şi unionişti, făuritoarea statului român modern. Oameni ca Dimitrie Bolintineanu şi Anastase Panu, ei înşişi de origine aromână, Ion Ionescu de la Brad, Christian Tell, I.C. Brătianu, C.A. Rosetti, Cezar Bolliac, V.A. Urechia, cărora li s-au adăugat un grup de aromâni stabiliţi în ţările române, intelectuali şi oameni de afaceri ca Gr. Grandea, D. Cozacovici, M. Niculescu, Zisu Sideri, Toma Tricopol, au desfăşurat o vie activitate publicistică şi propagandistică în jurul a ceea ce începea să se numească "chestiunea aromânească", temeinic cercetată azi de M.D. Peyfuss, chestiune destinată a deveni, prin intervenţia directă a statului român, o problemă internaţională, parte a marii chestiuni orientale, a organizării păcii în Sud-Estul Europei în urma destrămării sistemului imperial otoman. Au fost adresate memorii Porţii (D. Bolintineanu către marele vizir Fuad Paşa în 1853/54) şi împăratului Napoleon al III-lea al Franţei (I.C. Brătianu în 1853, A. Panu în 1863), solicitându-se organizarea autonomă a aromânilor şi asigurarea cultivării naţionalităţii lor prin şcoli şi biserici româneşti. Au fost lansate manifeste către români şi aromâni, în română, aromână şi greacă, invitându-i să sprijine întemeierea de şcoli româneşti pentru aromâni (D. Cozacovici, în 1859; Chr. Tell, D. Bolintineanu, C.A. Rosetti şi C. Bolliac, în 1863). Au fost editate ziare care să facă propagandă în favoarea aromânilor ("Dâmboviţa" lui Gr. Grandea şi D. Bolintineanu, în 1858; "Albina Pindului" lui Gr. Grandea, în 1868). Au fost întreprinse călătorii şi D. Bolintineanu a publicat un volum de impresii de călătorie la românii din Peninsula Balcanică (1863), mai curând un manifest, întemeiat în mare parte pe lecturi, decât o relatare de fapte constatate la faţa locului. În anul 1860, a fost organizat, la Bucureşti, un

Comitet macedoromân (D. Cozacovici, fraţii Goga, M. Niculescu, Z. Sideri, T. Tricopol) menit să dea coerenţă şi îndrumare sigură mişcării de redeşteptare naţională a aromânilor care se închegase şi să-i reprezinte, într-un fel, pe aromâni pe lângă statul român. În acelaşi an, Anastase Panu, fost caimacam al Moldovei, a schiţat programul precis al acţiunii româneşti în Peninsula Balcanică, fixându-i obiectivele şi mijloacele. Era vorba de a cere statului român să folosească o parte din fondul mănăstirilor închinate, adică din rezultatul secularizării bunurilor mănăstireşti atonite, pentru a finanţa crearea, în cuprinsul Imperiului otoman, în regiunile locuite de aromâni, a unei reţele de şcoli româneşti, încredinţate unor cadre didactice formate în România, care să înfăptuiască redeşteptarea conştiinţei naţionale la aceşti români din Peninsula Balcanică. Urma să se ceară, de asemenea, statului român să intervină pe lângă Poarta otomană şi marile puteri protectoare în folosul aromânilor şi să încerce să obţină, între altele, înfiinţarea unei arhiepiscopii autocefale a aromânilor, cu sediul la Ohrida, vechea Justiniana Prima, socotită a fi fost metropola bisericească a romanităţii balcanice.

Programul lui Anastase Panu, în acord cu linia politică fixată de Dimitrie Bolintineanu – încurajarea culturală a menţinerii fiinţei etnice româneşti a aromânilor, fără revendicări politice teritoriale în Peninsula Balcanică şi în spiritul lealităţii lor faţă de Poarta otomană – a stat la baza întregii acţiuni româneşti în “chestiunea aromânească”. El a fost realizat în etape, pe măsura consolidării statului român, ca putere neatârnată, cu sprijinul şi prin intervenţia tot mai directă a acestuia. Între 1865 şi 1870, a funcţionat la Bucureşti un institut special, în care au fost formaţi ca învăţători şi întemeietori de şcoli tineri aromâni recrutaţi cu ajutorul arhimandritului Averchie (Atanasie Iaciu Buda), călugăr atonit aromân câştigat cauzei şi al junimistului de origine aromână Ioan Caragiani, profesor universitar la Iaşi şi membru fondator al Academiei Române. După ce, în 1864, din iniţiativă personală, susţinută indirect de statul român, Dimitrie Atanasescu întemeiase prima şcoală românească la Tărnova, aceşti tineri au pornit la îndeplinirea operei lor de apostolat naţional. După dobândirea independenţei, în urma războiului ruso-româno-turc, acţiunea românească în Peninsula Balcanică a căpătat o amploare considerabilă şi o mai bună organizare, sub controlul direct al statului. În 1879, a fost înfiinţată Societatea de Cultură Macedo-Română condusă de un consiliu de 35 de personalităţi, reprezentând toate orientările politice din România şi reunind figuri de prestigiu ale vieţii culturale şi spirituale (Mitropolitul primat Calinic, preşedinte, V.A. Urechia, secretar, Dimitrie şi Ion Ghica, D. Brătianu, C.A. Rosetti, I. Câmpineanu, Gh. Chiţu, N. Ionescu, Chr. Tell, M. Ghermani, Dr. Kalinderu, D.A. Sturdza, T. Maiorescu, V. Alecsandri, I. Caragiani,

membri), precum şi câteva notabilităţi aromâneşti din lumea afacerilor. Societatea de Cultură Macedo-Română, organism neguvernamental, dar cu funcţii deosebit de importante în conducerea acţiunii culturale româneşti la sud de Dunăre, recunoscută ca persoană juridică prin votul aproape unanim al Parlamentului României, şi-a propus întemeierea unui episcopat românesc pentru aromâni, în dependenţă de Biserica Ortodoxă Română autocefală, întemeierea unui internat pentru bursierii români din Turcia, subvenţionarea publicaţiilor şi a propagandei româneşti de către guvernul ţării şi de către Biserică. Sprijinită direct de regele Carol I, redeşteptarea naţională a aromânilor a devenit un obiectiv al politicii balcanice a României; ea a fost tot mai mult condusă şi controlată de stat, care o subvenţiona şi încuraja. Beneficiind de sume considerabile din bugetul statului, administrată şi supravegheată de un inspectorat special, încredinţat pentru multă vreme puternicei personalităţi a lui Apostol Margarit, reţeaua de şcoli româneşti din Balcani ajunsese, în preajma războaielor balcanice, să numere peste 100 de şcoli primare, un liceu la Bitolia-Monastir şi o Şcoală comercială la Salonic. Intervenind pe lângă Poartă, România a obţinut, încă din 1879, recunoaşterea dreptului de a înfiinţa şcoli româneşti pentru aromâni, apoi dreptul de a se folosi limba română în bisericile româneşti, smuls Patriarhiei ecumenice în 1889 şi confirmat printr-o iradea în 1891, niciodată însă organizarea bisericească a aromânilor într-un episcopat propriu. În 1905, printr-o iradea, sultanul a recunoscut aromânilor, ca români, calitatea de milet, de naţionalitate distinctă, şi dreptul de a se autoadministra în comunele proprii. După revoluţia junilor turci, aromânii au ajuns chiar, în calitate de naţionalitate cu drepturi egale celorlalte, să fie reprezentaţi în parlament şi să dea înalţi demnitari guvernului. Dacă luăm în considerare şi mişcarea de cultivare literară a dialectului aromân care a urmat dezvoltării şcolilor româneşti şi care a produs câţiva poeţi şi prozatori de certă calitate (Constantin Belimace, Nuşi Tulliu, Zicu Araia, Nicolae Batzaria, George Murnu, Marcu Beza) am fi tentaţi să conchidem că idealul lui Nicolae Bălcescu fusese atins şi aromânii, redeveniţi conştienţi de românitatea lor, constituiau, la începutul secolului XX, un bastion îndepărtat al naţiunii române în Peninsula Balcanică.

În realitate, cu toate rezultatele, într-adevăr spectaculoase, pe care le-a înregistrat până în ajunul războaielor balcanice, mişcarea de redeşteptare naţională a aromânilor nu a izbutit să consolideze durabil fiinţa etnică a acestui ultim grup de reprezentanţi ai romanităţii din Peninsula Balcanică, ci numai să recupereze o parte dintre ei în folosul naţiunii şi statului român. Ca instrument de politică externă, „chestiunea aromânească” a oferit României posibilitatea de a susţine Imperiul otoman, contribuind la asigurarea

acelei formule de echilibru european care era favorabilă propriei sale dezvoltări, apoi să intervină, în calitate de arbitru, în conflictele inter-balcanice, prezidând pacea de la Bucureşti din 1913 şi dobândind Cadrilaterul dobrogean. Dar chiar prin această pace de la Bucureşti erau pierdute garanţiile pentru dezvoltarea liberă a fiinţei etnice a aromânilor ca români. Reglementarea statutului lor, după împărţirea moştenirii Imperiului otoman între statele naţionale balcanice, a fost făcută printr-un simplu schimb de scrisori între Titu Maiorescu, preşedintele Consiliului de miniştri român şi şefii guvernelor balcanice. Deşi se angajaseră să respecte existenţa şcolilor şi bisericilor româneşti şi să sprijine înfiinţarea episcopatului pentru aromâni, nici unul dintre statele balcanice, cu excepţia Greciei, nu şi-a respectat angajamentele. Şcolile româneşti au fost desfiinţate, folosirea limbii române în biserici interzisă, aromânii asimilaţi intensiv în Iugoslavia, Bulgaria şi, mai târziu, chiar în Albania. În Grecia, îndatorată României pentru medierea normalizării raporturilor cu Turcia, au fost tolerate şcolile şi bisericile româneşti, nu însă recunoscute oficial diplomele de studii eliberate de ele. Absolvenţii şcolilor româneşti din Peninsula Balcanică nu aveau altă cale de urmat pentru a-şi împlini personalitatea decât să emigreze în România, ceea ce au şi făcut, încurajaţi de statul român care le acorda cu uşurinţă cetăţenia, potrivit unei proceduri de excepţie, în baza certificatelor de naţionalitate eliberate de Societatea de Cultură Macedo-Română. Exodul aromânilor românizanţi către ţară a fost masiv după ce, în urma schimbului de populaţie cu Turcia, în 1925, Grecia a colonizat circa un milion de etnici greci din Asia Mică în Macedonia, unde i-a împroprietărit, contribuind indirect la dislocarea aromânilor. Un număr destul de mare de aromâni au fost colonizaţi în Cadrilaterul dobrogean, de unde însă au fost siliţi să se strămute, în 1940, după cedarea acestuia către Bulgaria. După al doilea război mondial, guvernul comunist român a închis „chestiunea aromânească", renunţând la şcolile şi bisericile care mai rămăseseră în fiinţă şi lichidând bunurile lor.

Scurta istorie a afirmării şi alienării etnice a aromânilor pe care am schiţat-o aici nu ar fi completă, dacă nu am aminti şi încercările, dovedite utopice, de a-i grupa pe aromâni într-o formaţiune statală proprie. Cea dintâi, încă insuficientă cercetată, este încercarea de la sfârşitul secolului al XIX-lea, în care Ioan Caragiani pare să fie jucat un rol pe cât de important, pe atât de discret, de a crea un stat româno-albanez, de tip cantonal elveţian. O a doua încercare, în acelaşi sens, a fost întreprinsă în timpul tratativelor de pace de după primul război balcanic, cu sprijinul guvernului român, de un grup de fruntaşi aromâni, în frunte cu George Murnu. A treia încercare a avut loc în 1917, în timpul primului război mondial, în condiţiile ocupării regiunii Zagori-Pind de către

trupele italiene. Localnicii aromâni au avut atunci inițiativa proclamării unei formațiuni autonome în această regiune de maximă şi veche concentrare a populației aromâneşti. Deşi a eşuat foarte curând, proiectul acestei forme de organizare politică a fost adus în fața Conferinței de pace de la Paris, în 1919, de o delegație aromânească în fruntea căreia se găsea tot profesorul George Murnu, fără să fie luat în considerare de marile puteri. În sfârşit, ultima încercare de a da aromânilor din Pind o organizare politică autonomă a fost nesăbuita tentativă a unor elemente de extremă dreaptă româneşti, dezavuate, pare-se, de mareşalul Ion Antonescu, de a crea, sub oblăduirea Axei, în timpul ocupării Greciei de către naziști şi fasciștii italieni, un principat aromânesc, în anii celui de al doilea război mondial. Toate aceste tentative, sortite eşecului prin însăşi natura împrejurărilor balcanice în care s-au produs, merită totuşi în viitor osteneala unui studiu atent, ştiințific, nu mai puțin decât inițiativele aromâneşti, de cu totul altă valoare şi calitate, de aşezare a păcii între națiuni în Macedonia şi în întreaga Peninsulă Balcanică pe bazele unei organizări politice de tip federal sau confederal.

În zilele noastre, în condițiile restructurării ordinii politice europene, după implozia sistemului de tip imperial sovietic şi dezmembrarea Iugoslaviei, ultimii supraviețuitori ai romanității balcanice, aromânii, sunt îndemnați tot mai insistent să-şi redefinească şi afirme identitatea etnică. Îndemnurile vin din diferite direcții, din partea unor grupări mai mult sau mai puțin organizate de intelectuali de origine aromână, promotori ai unor strategii de salvgardare a specificității etno-lingvistice a vlahilor adesea divergente, ca şi ideologiile politice de care sunt legați cei ce le formulează. Frământările, nu foarte profunde până acum, generate de aceste inițiative, relevante pentru spiritul vremii noastre, merită şi ele un studiu ştiințific competent şi responsabil.

Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene, „Sud-Estul şi contextul european”, Buletin, II, Bucureşti, 1994, p. 37-46

II. ROMANITATEA DISPĂRUTĂ

1. ROMÂNII BALCANICI APUSENI

VLAHII BALCANICI APUSENI. IZVOARE ŞI PROBLEME ISTORICE

Izvoare diplomatice referitoare la vlahii balcanici apuseni. Nu există până astăzi un corpus al izvoarelor de diferite proveniențe (sârbeşti, croate, maghiare, raguzane, venețiene, otomane, austriece) şi de naturi diferite (surse diplomatice şi narative, relatări de călătorie, elemente toponomastice şi de onomastică medievală) referitoare la *vlahii* balcanici din grupul zis apusean, izvoare potrivit cărora, între secolele XII-XVIII, acest străvechi grup romanic, topit ulterior în masa sud-slavilor, era foarte prezent şi activ în teritoriile din nord-vestul Peninsulei Balcanice. Am început, cu ani în urmă, împreună cu Nicolae-Şerban Tanaşoca, întocmirea unui asemenea corpus, pe care nădăjduim să-l încredințăm într-un viitor apropiat tiparului. A fost necesar să parcurgem în acest scop principalele colecții de izvoare privind istoria Serbiei, Croației, Dalmației, Bosniei şi numeroase publicații de documente risipite într-o serie de reviste locale din Iugoslavia. Am mers pe urmele marelui învățat care a fost Silviu Dragomir, autorul singurei lucrări de sinteză asupra *vlahilor* balcanici apuseni, luând contact direct cu toate sursele consultate de el, la care s-au adăugat numeroase altele, apărute în deceniile scurse de la încheierea investigațiilor lui, dar şi unele care nu i-au fost accesibile. Îmbogățirea bazei documentare a cercetării asupra vlahilor din grupul apusean se datorează mai ales turcologilor care au dat la iveală, au tradus şi comentat numeroase acte otomane referitoare la aceştia.

Partea cea mai importantă a surselor privitoare la vlahii din grupul apusean este constituită de izvoarele diplomatice. Ele prezintă uriaşul avantaj de a fi acte consemnând hotărâri administrative, reglementări juridice şi sentințe judecătoreşti ori măsuri politice impuse emitenților lor de contactul nemijlocit cu această romanitate dispărută. Dacă ne gândim la condițiile de viață şi la modul de conservare a arhivelor din Balcanii medievali, numărul actelor de acest fel de care dispunem astăzi este de-a dreptul impresionant. Acest avantaj este dublat însă de un aspect generator de probleme şi complicații pentru cercetător. Vlahii balcanici din grupul apusean, răspândiți pe o arie geografică relativ largă, ce se întinde de pe coasta dalmată până în munții Stara Planina şi de la Dunăre până în Macedonia, au împărtăşit soarta schimbătoare a acestei zone, obiect de rivalități şi confruntări între diferite puteri: statul medieval sârbesc, statul croat, regatul maghiar,

Bizanțul, Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic, Republica venețiană. Ei s-au găsit succesiv sub diferite stăpâniri şi regimuri de drept sau au fost împărțiți între acestea. Aşa stând lucrurile, actele care-i privesc sunt de o mare varietate şi pun probleme de interpretare deloc simple, în funcție de condițiile alcătuirii şi de rostul lor. Unitatea acestei romanități, reconstituită ipotetic de cercetători pe temeiuri lingvistice, a fost nu numai disimulată, dar chiar sfărâmată de această multitudine de stăpâniri politice peste vlahii lipsți de forme superioare de viață de stat şi culturală proprii. La toate acestea se adaugă mişcările sezoniere ale vlahilor balcanici, implicate de păstoritul transhumant, îndeletnicirea lor principală şi deplasările ("micile migrații") provocate de factori de presiune exteriori, politici şi militari. Cu precizarea prealabilă că izvoarele diplomatice de care ne ocupăm au în vedere situații diferite, condiții de viață specifice şi sunt provocate de evenimente diverse, le prezentăm în cele ce urmează, grupându-le după regiuni, epoci şi autorități emitente. Menționăm că, deşi în spațiul fostei Iugoslavii, izvoarele consemnează şi prezența altor *vlahi* (*aromâni* şi *meglenoromâni,* veniți dinspre sudul Peninsulei Balcanice, *dacoromâni* veniți de peste Dunăre), ne ocupăm aici numai de vlahii autohtoni, desemnați în surse prin termenii *vlahi* şi *morlaci,* care alcătuiau un grup aparte în Romania danubiană, romanici pe deplin slavizați astăzi şi care, după toate probabilitățile, nu mai supraviețuiesc decât prin puțin numeroşii *istroromâni*.

1. Izvoare medievale sârbeşti. Se cunosc până astăzi 42 de hrisoave emise de regii şi despoții sârbi, din secolele XII-XIV, cu referiri la vlahi[1]. Lor li se adaugă *Codul lui Stefan Dušan* [2], monument juridic de la jumătatea veacului al XIV-lea, care cuprinde, de asemenea, referiri la vlahi. Majoritatea acestor hrisoave sunt acte de danie sau confirmări de danii regale sau feudale către cele mai importante mănăstiri sârbeşti. În ele

[1] Cea mai folosită culegere de legi şi acte de cancelarie medievale sârbeşti continuă să fie St.Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka,* Belgrad, 1912 (= *Zak.spom*.). Volumul cuprinde 400 acte de diverse facturi, editate sistematic, unele fragmentar, fără traducere în limba sârbă modernă, cu prescurtările obişnuite. Se găsesc aici toate hrisoavele medievale sârbeşti cu referiri la vlahi. Culegerea lui Al. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava (ot XII do kraja XV veka),* Belgrad, 1926 cuprinde şi 96 acte inedite neincluse în *Zak. spom.* Între edițiile critice de hrisoave medievale sârbeşti, v. Vl. Mošin, *Spomenici za sredne vekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, I-III, Skopje, 1975-1980, IV, Skopje, 1981, P. Ivić, M.Grković, *Dečanske hrisovulje,* Novi Sad, 1976. Unele hrisoave sârbeşti au fost publicate în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor (1346-1450),* I, 2, Bucureşti, 1890 de E. Kalužniacki, cu traducere latină, B.P.Hasdeu, *Resturile unei cărți de donațiune de pe la anul 1348 emanată de la împăratul sârbesc Duşan şi relativă la starea socială a românilor de peste Dunăre,* "Arhiva istorică a României", III, Bucureşti, 1867, p. 85-96, I.Bogdan, *Un hrisov al regelui Ştefan Milutin,* "Convorbiri Literare", XXIV, 1896, 6, p. 488-495 (=*Scrieri alese,* ed. G.Mihăilă, Bucureşti, 1968, p. 158-164). Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul mediu,* Bucureşti, 1959, p. 16-30 prezintă pe larg conținutul celor 42 de hrisoave amintite.

[2] *Zakonik cara Stefana Dušana 1349, 1354,* ed. şi trad. N.Radojčić, Belgrad, 1960. Cf. *Zakonik cara Stefana Dušana, knj. I,* ed. acad. Mehmed Begović, Belgrad, 1975 (*Fontes jus serbicum spectantes*, IV)

sunt enumerate foarte adesea sate şi cătune de vlahi, amintite pe numele lor şi nume de vlahi dăruiţi mănăstirilor. În alte asemenea acte, sunt întărite drepturile unor mănăstiri faţă de posibilele abuzuri din partea altor supuşi ai regelui, între care şi vlahii (dreptul de păşune). În sfârşit, în actele sârbeşti sunt formulate dispoziţii privitoare la obligaţiile vlahilor faţă de mănăstirea în posesiunea cărora ei se află (hrisovul din 1302-1309 al regelui St. Uroš către Hilandar[3]) şi reglementări cu caracter mai general ale statutului vlahilor dependenţi, legi specifice vlahilor (*Zakon vlahom*), cea mai cunoscută fiind aceea din 1318 cuprinsă în actul de danie dat de regele Stefan Uroš al II-lea mănăstirii Sf. Stefan din Banjska[4]. Alte legi specifice vlahilor sunt cuprinse în hrisovul din 1334-1336 pentru Hilandar[5], în cel din 1348-53 pentru mănăstirea Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril din Prizren[6] şi în cele invocate în alte documente, dar până astăzi necunoscute direct, cele de la Mileševo şi Studenica[7].

Din hrisoavele regilor sârbi rezultă diferenţierea de statut social între vlahii *voinici* şi *călători* (*kjelatori*), cei dintâi constituind o categorie privilegiată cu o "lege", *legea voinicească* proprie (hrisovul din 1300 către mănăstirea Sf. Gheorghe de lângă Skopje[8]). Vlahii călători erau obligaţi să presteze toate serviciile în legătură cu păstoritul, să-şi dea caii pentru transporturi şi să îndeplinească serviciul de chirigii. Vom semnala şi supunerea vlahilor întregului regat sârbesc sub jurisdicţia arhiepiscopiei cu sediul la mănăstirea Žiča, cum reiese din hrisovul lui Stefan Prvovenčani din 1220[9]. În seria convenţiilor încheiate cu oraşul Raguza, de la cea mai veche, din 1215, până la cele care o confirmă, în mai multe rânduri, din secolul al XV-lea, vlahii sunt liberi, ca şi ceilalţi supuşi sârbi din regat, să meargă să facă negoţ la Raguza[10].

Toate aceste acte îi arată pe vlahii din vechiul stat sârbesc în calitate de păstori, crescători de vite şi chirigii, aceştia din urmă transportând mărfurile mănăstirilor şi regelui, ducând spre oraşele de pe coasta dalmată produse locale şi aducând sare din depozitele de pe litoral. Ei locuiau în sate şi cătune. Aşa cum arată documentele, cătunele, numeroase în zona cuprinsă între Prizren, Kosovo Polje şi munţii Šar, nu par să fi fost

[3] *Zak.spom.,* p. 393-395
[4] *Zak.spom.,* p. 622-631.
[5] *Zak.spom.,* p. 413-416
[6] *Zak.spom.,* p. 682-701
[7] St. Novaković, *Selo,* în "Glas" XXIV, Belgrad, 1891, p. 48 şi *Zak.spom.,*p. 606-621 (vlahilor mănăstirii Sf. Gheorghe Gorgos de lângă Serava să le fie "legea Sf. Simeon şi a Sf. Sava pe care o ţin vlahii din Mileševo şi Studenica")
[8] *Zak.spom.,* p. 614 (Manota, ginerele lui Dragotina, trebuie să lucreze mănăstirii după "legea voinicească")
[9] *Zak.spom.,* p. 571-575, cf. Hurmuzaki, I, 2, p. 771
[10] *Zak.spom.,* p. 137

numai aşezări vremelnice, ci arată o stabilitate care a îngăduit unor cercetători să vorbească de transhumanţă ca de o caracteristică a păstorului vlah din Serbia.

Izvoarele sârbeşti nu precizează competenţele, dar atestă existenţa *juzilor*[11], *cnezilor* şi *primikiurilor*, conducătorii comunităţilor vlahe. Pornind de la documentele emise de cancelaria statului medieval sârbesc, mai ales cercetătorii iugoslavi, dar şi românii, ca Silviu Dragomir, au stabilit principalele regiuni din Serbia medievală în care, în secolele XII-XIV, sunt atestaţi vlahi[12].

2. Acte raguzane. Hotărârile consiliilor oraşului Raguza, acte notariale, tratate încheiate cu dinaştii slavi vecini, instrucţiuni şi rapoarte ale trimişilor raguzani[13], izvoare juridice din secolele XIII-XIV[14], toate îi atestă pe vlahi, atât în hinterlandul oraşului, cât şi în Bosnia, Herţegovina, Muntenegru. Trăiau în cătune. Cele 67 de cătune vlahe, număr stabilit în lista alcătuită de Petar Skok şi Ciro Truhelka în 1918 şi completată de Mihajlo Dinić şi Silviu Dragomir[15], au fost localizate în munţii din estul Raguzei, pe teritoriul ce cuprindea regiunea muntelui Durmitor, Grahovo, Nikšić, Trebinje, Bileče, până la Neretva şi chiar la nord de acest râu. Câteva cătune erau aşezate în Muntenegru.

[11] *Zak.spom.,* p. 384-385 (an. 1198-1199, Hrisovul marelui jupan Stefan Nemanja pentru mănăstirea Hilandar, primul hrisov sârbesc în care sunt pomeniţi vlahii şi singurul în care vlahii apar organizaţi în judecii – *sudstvo* – cf. Dragomir, *Vlahii,* p. 17 : "iar dintre vlahi judecia lui Radu şi George şi de toţi 170 de vlahi")

[12] Dragomir, *Vlahii,* p. 31-33, Rad. Ivanović, *Dečansko vlastelinstvo,* în "Istoriski časopis", IV, 1952-1953, Belgrad, 1954, de acelaşi, *Katunska naselja na manastirskim vlastelinstvima*, "Istoriski časopis", V, 1954-1955, Belgrad, 1955, de acelaşi, *Vlastelinstvo manastira Sv. Arhandjela kod Prizrena*, "Istoriski časopis", VIII, 1959, Belgrad, 1959, Gavro A. Škrivanić, *Žičko eparhisko vlastelinstvo, în* "Istoriski časopis", IV, 1952-1953, Belgrad, 1954.

[13] Recunoscute pentru bogăţia şi varietatea documentelor pe care le cuprind, arhivele Raguzei sunt un izvor încă neepuizat pentru cunoaşterea populaţiei vlahe din hinterlandul oraşului, a celei de pe litoral, dintre Cattaro şi Neretva şi a vlahilor din Bosnia şi vechiul Hum (Herţegovina), deşi ediţii de documente de variate tipuri, publicate încă din a doua jumătate a sec. XIX le scot la lumină: F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Bosnae, Ragusii*, Viena, 1858, C.Jireček, *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa,* Praga, 1879 şi *Spomenici srpski,* Belgrad, 1892, *Monumenta Ragusina. Libri reformationum,* I-V, Zagreb, 1879-1897, în „Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium", X, XIII, XXVII, XXVIII, XXIX (=MSHSM), editate de J.Gelcich (hotărâri ale celor trei consilii ale oraşului). Pentru perioada 1380-1388, v. M.Dinić şi J.Tadić, *Odluke veča Dubrovačke Republike,* I-II, Belgrad, 1951-1964, în „Zbornik za Istoriju Jezik i Književnost Srpskog Naroda" (=ZIJKSN), seria III, vol. XV, XXI, G.Čremošnik, *Kancelarski i notarski spisi 1278-1301*, Belgrad, 1932, ZIJKSN, s. III, I (vlahii apar la sf. sec. XIII în acte de vânzare de şi ca şerbi, conflicte cu raguzani, cumpărări de piese de argint etc.), M.Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva knj. I-III,* Belgrad, 1957-1967, ZIJKSN, s. III, v. 17, 20, 22 (vânzări de vlahi de şi ca robi, eliberări de robi vlahi), N.Iorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV-e s.* , I-III, Paris, 1899-1902, IV-VI, Bucureşti, 1915-1916, J.Radonić, *Dubrovačka akta i povelje,* knj. I-V, în 9 vol., Belgrad, 1934-1951, ZIJKSN, s. III, v. 2, 3, 5, 8-12, 16 (puţine documente despre vlahi, dar foarte numeroase despre morlaci, cf. knj. II, 2, p. 329: „murlacco che vuol dire contadino vilissimo"), J.Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike,* knj. I, Belgrad, 1935, ZIJKSN, s. III, v. 4.

[14] A.Solovjev, Mih. Peterković, *Dubrovački zakoni i uredbe/Liber omnium reformationum,* knj. I, Belgrad, 1936, *Liber viridis,* ed. M.Br. Nedeljković, Belgrad, 1984 (dispoziţii privind perioada 1358-1460, editorul consideră că *vlah* ar însemna, ca şi în Codul lui Dušan, păstor)

[15] P.Skok, *Češka kniga o vlaškom pravu*, „Glasnik ZMBIH" , XXX, 1918, p. 307-308, n.3, Dragomir, *Vlahii*, p. 43-45

Locuitorii lor se ocupau cu păstoritul şi activităţi legate de acesta (cărăuşie, prelucrarea laptelui şi lânii), iar numărul lor era atât de însemnat încât ţinutul dintre Raguza, Trebinje, Nikšić a fost numit, la sfârşitul secolului al XIV-lea, într-un act al Consiliului mic al oraşului "ad Vlacos"; "partes Vlachiae"[16]. Ei jucau în viaţa acestei zone, în primul rând, un rol economic[17]. De aceea sunt prezenţi în mai toate tratatele Raguzei cu Serbia şi tot de aceea Republica raguzană manifesta uneori interes pentru colonizarea de vlahi pe teritoriul pe care-l controlează[18].

Tot documente de proveniență raguzană îngăduie localizarea vlahilor, în secolele XIV-XV, în Bosnia. Prezența lor aici era mai veche, dar ei se remarcă acum printr-o vie activitate economică: sunt des pomeniți la vama de la Glasinac[19], între Sarajevo şi Višegrad, iar cancelaria şi Consiliile Republicii raguzane reglementează accesul acestor vlahi din Bosnia pentru cumpărăturile de sare şi diferite mărfuri ce le fac în oraş, transporturile cu mărfuri din interior, mai ales plumb şi judecă nenumăratele pricini ce se ivesc în cursul acestor schimburi[20]. Regii Bosniei îi folosesc în conflictele militare locale şi oferă trupe de *morovlahi* drept ajutor Raguzei[21]. Doar numărul mare al vlahilor din

[16] N.Iorga, *Notes et Extraits,* II, Paris, 1899, p. 69 (2 oct. 1397)

[17] La Raguza, produsele oieritului vlah erau foarte căutate. Anual se fixa preţul pentru *caseus vlachescus*, numit uneori *brence*, *formadio vlachesco.* Cf. A.Solovjev, *Dubrovački zakoni i uredbe/Liber omnium reformationum*, par. IV, p. 33: „In minorio consilio ad sonum campane ut moris est, captum et firmatum fuit quod quelibet persona possit vendere libram de caseo vlacesco folaros X, et de allio caseo follaros octo". MSHSM, XIII, p. 211: „Cranoe Opasa ... dixit se habere scupinas brence XX", p.203: „Gure de Gleya presentavit casei pecias LXXX et scupinas V brence", MSHSM, XXIX, p. 392, an.1336: „Give de Cranca possit vendere libram de quolibet formadio vlachesco foll. X, sine pena et dampno", Ţesăturile vlahe *schiavina morovlascha* sau *sclavina vlaschka* sau *sclavina* erau făcute din *lana morlacha, morlachesca* sau *lana de Morulachi*, foarte cerute pe piaţa raguzană. Cf. *Monumenta ragusina,* MSHSM, XXIX, p. 143, 253, 357, 392, 314, cf. Dušanka Dinić Knežević, *Učešće vlaha u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku,* în „Simpozijum", 1973, p. 85-92, Verena Han, *La culture materielle des Balkans au Moyen-Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik,* „Balcanica", III, Belgrad, 1971, p. 188-192. Nu în ultimul rând vlahii erau cunoscuţi şi folosiţi drept cărvănari, chirigii. Din Raguza duceau în interiorul ţării sare, mirodenii, ulei, vin, salpetru şi din interior aduceau spre litoral grâne, miere, ceară, lână, lemne, brânză, argint, plumb, cf. M.Dinić, *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina,* în „Jugoslovenski Istoriski Časopis", III, Ljubljana-Zagreb-Belgrad, 1937, p. 119-146. Negustorul raguzan Dţivan Pripčinović îi folosea, în a doua jumătate a secolului al XV-lea (1476), pe vlahii din cătunele învecinate în afacerile sale scrupulos notate într-o condică, v. B.Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunama prema poslovnoj knjizi dubrovčanina Dţivana Pripčinović,* „Glasnik ZM", Sarajevo, 1956, p. 29-39

[18] *Monumenta ragusina,* V, p. 355 (an.1332) şi III, p. 281 (an.1363)

[19] C.Jireček, *Glasinac u srednjem vijeku,* în *Zbornik Konstantina Jirečeka,* I, Belgrad, 1959, p. 421-422.

[20] Desanka Kovačević, *Srednjovjekovni katuni po Dubrovačkim izvorima*, în "Simpozijum", Sarajevo, 1963, p. 121-138

[21] În timpul războiului ungaro-venețian (1378-1381), Raguza, temându-se să nu-i fie atacate posesiunile, apelează la regele Bosniei ca acesta, pe lângă un alt ajutor militar, să-i trimită şi un contingent vlah pentru a apăra Stonul. Primejdia trecând, la 28 august 1378, Raguza, printr-un sol, cere ca vlahii să aştepte pregătiţi până ce vor fi chemaţi, cf. *Monumenta Ragusina,* IV, p. 162. În iunie 1430, Raguza, în război cu Radoslav Pavlović, îi cere voievodului Sandalj ca vlahii acestuia să-i vină în ajutor, cf. N.Iorga, *Notes et Extraits,* II, p. 273, A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države,* în *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine,* I, Sarajevo, 1987, p. 43-44. Autorul afirmă (p. 44-47) că unii vlahi din regiunile bosniece, îmbogăţindu-se sau ca răsplată pentru meritele lor ostăşeşti, au intrat în rândul nobililor; nume ca al čelnikului Hlapa, al lui

această zonă ar putea explica titlul de *"rege al Bosniei şi Vlahiei"* (*Bosinae et Valachiae rex*) pe care şi-l atribuie, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, Nicolae Ujlaki (Ilok)[22].

3. Izvoare referitoare la vlahii din Croaţia, categorie mult mai diversă din punct de vedere al tipologiei diplomatice. Sunt acte de danie şi confirmare a unor posesiuni ale magnaţilor croaţi Nelipić, Frankapan, hotărnicii, diplome de zălogire, hotărâri judecătoreşti în procese de natură diversă, reglementări ale raporturilor unor categorii de locuitori, între care nu de puţine ori sunt *vlahi*, cu oraşele de pe litoral Šibenik, Zadar (Zara), Nona[23]. În documente se folosesc termenii *vlahi* (*Vlachos*), dar şi *Olachi* atunci când ele provin din cancelaria maghiară[24]. Informaţia conţinută în aceste documente este de amploare şi valoare diferită. Alături de simple menţiuni de vlahi aflaţi pe pământurile unor magnaţi croaţi, sau de certuri între cătune de vlahi sunt cunoscute câteva documente, chiar serii de documente, de un interes aparte. Unul este privilegiul dat, în 1436, de Hanž Frankapan, banul Dalmaţiei şi Croaţiei, vlahilor de pe valea Cetinei, aşa-numita *lege a vlahilor din Croaţia*. Ea a fost publicată în mai multe ediţii de V. Jagić, R. Lopašić, iar la noi, în traducere românească, de Silviu Dragomir[25]. Un alt document deosebit de revelator în ce priveşte autonomia vlahilor, este actul din 1433 prin care cnezii, voievodul şi juzii vlahi din Croaţia se angajează să respecte drepturile de proprietate ale bisericii Sf. Ioan

Milten (Mioten) Draživojević şi ale fiilor acestuia „par să fie romanice (sau vlaho-romanice)". Chiar numele Sandalj, neobişnuit între numele nobililor bosnieci şi din Hum, vădeşte „un model vlaho-romanic".

[22] N.Iorga, *Notes et Extraits,*V, p. 114. Potrivit lui Matei Cazacu, *Vlahii din Balcanii occidentali (Serbia, Croaţia, Albania etc.). Pax Ottomanica (sec. XV-XVII),* în Neagu Djuvara şi colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin,* Bucureşti, 1996 (prima ediţie, în limba franceză, Paris, 1989), p. 87, Nicolae Ujlaki poartă acest titlu în inscripţia din 1475 de pe pictura care-l reprezintă îngenuncheat la picioarele papei Sixt al IV-lea în Spitalul San Spirito din Roma (sala Lancisi).

[23] Principalele volume din colecţii de documente privind istoria Croaţiei medievale în care sunt reproduse acte referitoare la vlahi sunt: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* iniţiată de Tadija Smičiklas, vol. I-XVI, Zagreb, 1904-1976 (despre vlahi v. vol. VIII, X, XI, XII, XIII, XV, XVI, editate de T. Smičiklas, ultimele trei şi de M. Kostrenčić), *Urbaria lingua Croatica conscripta/Hrvatski Urbari,* vol. I, ed. R.Lopašić, MHJSM, V, 1, Zagreb, 1894, *Acta Croatica/Hrvatski Spomenici od godine 1100-1499,* ed. I.Kukuljević, R. Lopašić şi Djuro Šurmin, MHJSM, VI, Zagreb, 1898, *Monumenta Hungariae Historica,* I. *Diplomataria*, Budapesta, 1878 în continuare, vol. XI, XXIX, XXXI, XXXV, XXXVIII, XL. Documente referitoare la vlahi sunt publicate şi în F.Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.,* „Starine JAZU", XXXIX, 1938, p. 129-320. Cf. şi Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor (1346-1350),* I, 2, Bucureşti, 1890.

[24] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* XII (1351-1359), Zagreb, 1914, p.437-438 (14 dec.1357: „item Olachy vel villani"), XVI (1379-1385), Zagreb, 1976, p. 11 („Olachi in territorio ejusdem civitatis Sybynicensis"), p. 243 (an. 1381: „Croatum et alium Olachum", cu evident sens etnic; în acelaşi document apare şi forma „Vlachi")

[25] V. Jagić, *Privilegien einiger dalmatinischer „Vlachen" aus dem J.1436,* „Archiv f. Slavische Philologie", XV, Berlin, 1891, p 156-157, R.Lopašić, *Bihać i bihačka krajna,* Zagreb, 1890, p. 296-298, Idem, *Hrvatski urbari,*Zagreb, 1894, p. 1 urm., Dragomir, *Vlahii,* p. 73-75, cf. N.Klaić, *Položaj vlaha u XIV i XV st. u hrvatskim zemljama (prema štampanoj gradji i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva),* „Simpozijum", Sarajevo, 1973, p. 111 („vlahii de pe Cetina se prezintă în secolul XV ca o comunitate vlahă ideală în care se găsesc toate categoriile sociale de la nobili la vlahii săraci").

din Lika. Aceşti vlahi formau o comunitate, *strana vlaška*, alcătuită din comune vlahe (*opščine*), care avea instanţe proprii de autoadministrare şi chiar de jurisdicţie[26].

Este cu neputinţă să expunem aici, în detaliu, importantul cuprins al documentelor diplomatice privindu-i pe vlahii din Croaţia. Amintim numai că unii dintre ei trăiesc în grupuri în preajma unor cetăţi, alţii pe domeniile regale ce se aflau sub oblăduirea banului croat cu scaunul la Knin[27], ban numit, în 1376, şi *"comes Holachorum"*[28] sau pe domeniile unor magnaţi ca Nelipić, Frankapan, conţii de Krbavia. Ei practicau agricultura, dar aveau şi turme de oi care pendulează, în deplasări sezoniere caracteristice păstoritului transhumant, între litoral şi munţii Velebit sau între munţii din nordul oraşului Rijeka (Fiume) şi Gačko. O parte a vlahilor din cuprinsul regatului croat au o organizaţie recunoscută de rege şi magnaţi; nu este vorba numai de *"strana vlaška"* pomenită în documentul din 1433, ci şi de menţionarea, încă din 1381, a unei *"universitas Valachorum"*[29]. Această instituţie grupează laolaltă cătune şi comune care se bucură de un regim de autonomie similar celui reglementat de legea vlahilor din 1436. Vlahii par să fi fost cuprinşi în unităţi militare deosebite, aflate în serviciul magnaţilor şi banului croat[30].

Cronologic, documentele referitoare la vlahii din Croaţia aparţin secolelor XIII-XV. Geografic, ele se referă la teritoriul ce se întindea de la gura râului Cetine până la Rijeka (Fiume). Grupurile cele mai importante sunt: 1) *vlahii de pe valea râului Cetine*, legaţi de soarta familiei Nelipić-Frankapan, vlahi care, aşa cum reiese dintr-o caracterizare a dietei croate, beneficiază de privilegii deosebite până în secolul al XVI-lea[31]; 2) *vlahii regali*, dintre care o menţiune aparte se cuvine familiei de vlahi Silanić, răsplătiţi, în 1365, pentru meritele lor ostăşeşti, de banul Croaţiei cu posesiunea domeniului Vidčeselo, situat între Krka şi Zrmanja şi care au avut un îndelungat conflict de proprietate, prelungit pe durata unui secol, cu familia croată Keglević; deşi ei posedă

[26] Kukuljević-Lopašić-Šurmin, *Hrvatski spomenici,* MHJSM, VI, 1, p. 132-133, Dragomir, *Vlahii,* p. 84-85

[27] În 1405, regele Sigismund răsplătea pentru slujbă credincioasă pe „Butko, fiul lui Brank, voievodul vlahilor noştri regali", cf. F.Šišić, *Nekoliko isprava,* p. 256-257, N.Klaić, *Položaj vlaha,* p.110.

[28] Petar Martić „comes Tinini et Holachorum", cf. L.Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen,* I, 2, München-Leipzig, 1916, p. 497, Dragomir, *Vlahii,* p.77

[29] *Codex diplomaticus,* XVI, Zagreb, 1976, p. 243 (22 decembrie 1381, regina Elisabeta răspunde unei plângeri a oraşului Šibenik, „querela communitatis et universitatis civitatis nostre Scibinicensis", în legătură cu daunele provocate lui de comunitatea vlahilor, „universitas Vlachorum"), cf. M.Mesić, *Gradja,* în „Starine" V, Zagreb, 1873, p. 195 (în 1521, regele Ludovic al Ungariei se adresează „iudicibus et toti universitati Walachorum sub castro nostro Zthariqrad").

[30] Dragomir, *Vlahii,* p. 77. Pentru cadrul mai larg, v. I.Božić, *Uloga organizacija ratničkih družina u Zeti XV veka*, în „Simpozijum", 1973, p. 93-105.

[31] „Wolahi de Cetina ...inter ceteros hy sunt insigniores", cf. E.Laszovski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae,* II, Zagreb, 1917, MSHSM, XXXVIII, p. 43, Dragomir, *Vlahii,*p.76

sate şi oameni şi au calitatea recunoscută de nobili, poziția lor este totuşi de inferioritate, întrucât, după lungi dezbateri, li se refuză, în virtutea dreptului cutumiar croat, tocmai pentru că sunt vlahi, dreptul de a depune mărturie sub jurământ în procese, asemenea nobilimii croate[32]; 3) *vlahii din Lika*, comitat străbătut de râul cu acelaşi nume, vlahi care au şi ei un regim de autonomie ca şi cei de pe Cetine; 4) *vlahii din Podgorje*, ținut situat la est de Velebit, vlahi care erau atât de numeroşi în secolul al XIV-lea, încât vor determina desemnarea, mai târziu, a acestei regiuni a Velebitului cu numele de *Morlakia*[33].

Începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, documentele menționează tot mai frecvent prezența vlahilor pe litoralul croat: sunt atestați la Trogir unde au iernatece, apoi la Šibenik şi Zadar. Atitudinea autorităților locale față de ei poate fi urmărită într-un şir de documente emise, la cererea banilor croați, de regii Ungariei, în calitatea lor de regi ai Croației. Orăşenii, care au de suferit pagube de pe urma prezenței vlahilor şi a turmelor lor pe coastă, încearcă să le limiteze accesul în hinterlandul unuia sau altuia dintre oraşele dalmate, instituind grave penalități materiale[34]. Beneficiind de o anumită autonomie urbană, oraşele dalmate aveau statute proprii bazate pe vechi tradiții. Mai vechea prezență pe litoral a vlahilor se poate urmări în câteva dintre aceste statute, precum cele ale Raguzei (1275), Splitului (1312), Zadarului (sec. XIV), Šibenikului (1315-1322), unde sunt cuprinse prevederi care-i privesc pe păstorii vlahi[35].

4. Izvoare venețiene. Regiunea de litoral dintre Kvarner şi Drača intră treptat, după înțelegerile din 1358 şi 1381 cu regatul Ungariei şi Croației, în stăpânirea Veneției. Acum se generalizează termenii de *morovlah, morlac* sau *murlac* folosiți de cancelaria Serenissimei Republici. Sub aceste nume vor apare, cu începere din secolul al XIV-lea, dar mai ales din secolul al XV-lea, grupurile de vlahi din preajma oraşelor Split, Trogir, Zadar şi din vecinătatea insulelor Corčula, Rab, Pag. Până la începutul secolului al XV-lea, documentele venețiene, citate şi de umanistul Ioannes Lucius, dezvăluie o stare conflictuală permanentă între autoritățile locale venețiene şi morlacii care aduc pagube

[32] Vjekoslav Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb, 1917, MSHSM, XLII, v. în volumul de față studiul nostru *Croați şi vlahi în secoleleXIV-XV:Keglević contra Silanić.*

[33] R.Lopašić, *Hrvatski urbari,* p. 2, afirmă că, încă din secolul al XIV-lea, ținutul Velebitului era „plin de vlahi". Acest ținut este numit *Morlakia* în numeroase documente venețiene de mai târziu, cf. nota 37 mai jos.

[34] C.Feneşan, *Beziehungen der Wlachen aus dem Cetina-tal zur Stadt Šibenik gegen Ende des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts,* RESEE, XVII, 1979, p. 3-15, J.Barbarić şi J.Kolanović, *Šibeniski diplomatar*, Šibenik, 1986, p. 84-85, 91-93, 95-97, 266, 230, 314-315, 317, 319. Pentru conflicte cu orăşenii din Trau (Trogir), v. *Codex diplomaticus,* XIII, p. 211-213

[35] V. de pildă : I. Strohal, *Statut i reformacije grada Trogira/Statutum et reformationes civitatis Traugurii*, Zagreb, 1915, MHJSM, X, p. LXXXIX, 90-93, I. Mažuranić, *Statut grada Senija o godine 1388*, în „Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku", III, 1854, p. 169.

oraşelor, atunci când pătrund cu turmele pentru iernat pe teritoriul acestora[36]. Cu timpul, atitudinea Republicii se modifică. Documente diverse, mai ales rapoarte ale funcționarilor venețieni, arată foloasele pe care le poate trage Veneția de pe urma aşezării morlacilor pe teritoriile aflate sub autoritatea sa: parteneri importanți ai schimburilor comerciale, morlacii aduceau din interiorul Peninsulei Balcanice produse ale păstoritului şi chiar grâne, de vitală necesitate pentru oraşele de pe litoral, şi cumpărau mari cantități de sare, necesare turmelor lor de oi. Sima Ljubić şi Grga Novak, editorii documentelor venețiene dintre 1433 şi 1680 referitoare la Dalmația, ezită când e vorba să definească sensul termenului *morlac*, care apare atât de frecvent în aceste izvoare[37]. *Morlac* este tălmăcit de Grga Novak fie prin *vlah*, sintagma *natio morlacca* fiind tradusă în sârbă prin *vlaška narodnost,* prin care s-ar înțelege, potrivit lui, populația din Dalmația ce locuia în sate, fie chiar prin *croat de pe coasta dalmată* [38]. În alt volum al aceleiaşi culegeri de documente, acelaşi Grga Novak consideră necesar să adauge că, prin *morlaci*, se înțelege o populație slavizată şi socoteşte mai prudent să afirme că *morlaci* sunt toți cei care trăiesc în vecinătatea teritoriului aflat sub stăpânire otomană, fără deosebire de limba lor maternă şi de naționalitatea căreia îi aparțin. În sfârşit, tot Grga Novak propune ca prin *morlaci* să fie înțeleşi locuitorii creştini din teritoriile unei părți din Dalmația aflate sub stăpânirea turcilor[39].

În conflictele veneto-otomane, mai ales în cele din secolul al XVII-lea, morlacii sunt un element important al trupelor venețiene, ceea ce explică şi înmulțirea atestării lor documentare[40]. Nu de puține ori, descrierile din această vreme îi arată ca pe nişte semibarbari pe seama cărora se pun întâmplări fantastice. Menționați în documente vreme de mai bine de 150 de ani, morlacii au devenit în cele din urmă şi o temă literară[41].

[36] Fr. Rački, *Notae Ioannis Lucii,* „Starine", XIII, Zagreb, 1881, p. 211-268, *passim*, cf. Dragomir, *Vlahii,* p. 88-89.

[37] S.Ljubić şi – de la tomul IV – G.Novak, *Commissiones et relationes venetae 1433-1680,* I-VII, Zagreb, 1876-1977, MSHSM, VI, VIII, XI, XLVII, XLVIII, XLIX, L, LI, S.Ljubić, *Listine odnošajih izmedju južnoga Slovenstva i Mletačke Republike od g. 960-1469,* knij.1-10, Zagreb, 1868-1893, MSHSM, I-V, IX, XII, XVII, XXI, XXII, XXIV (Index). Rapoartele trimişilor şi funcționarilor venețieni conțin numeroase referiri la morlaci, mai ales din veacul al XVI-lea.

[38] *Commissiones et relationes venetae,* V, p. 279, n. 1

[39] *Commissiones et relationes venetae,* VI, p. 18; 140, n. 1

[40] *Commissiones et relationes venetae,* III, p. 240 (la mijlocul sec. XVI, sindicul Antonio Diedo, după ce expune folosul tras de oraşele dalmate de pe urma schimbului cu morlacii, îi caracterizează astfel: „sono per natura maledici, superbi e sospettosi", vorbesc „per la lingua schiava et franca", sufletele şi piepturile lor sunt scuturile oraşelor dalmate, puțin înarmate şi apărate)

[41] Cf. A.Pippidi, *Naissance, renaissance et mort du „Bon sauvage". À propos des Morlaques et des Valaques*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti-Paris, 1980, p. 1-23.

Documentele veneţiene surprind şi ele, asemenea celor croate, o deplasare a vlahilor din Velebit şi Vinodol (porţiunea de litoral dintre Senj şi Rijeka) spre insula Krk (Veglia) şi spre Istria[42]. Pătrunderea este lentă şi deplasarea s-a datorat depopulării peninsulei Istria, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în urma unor repetate epidemii de ciumă. Rezultatele investigaţiilor istoricului Attilio Tamaro[43] în arhivele istriene au folosit la reconstituirea tabloului mişcării populaţiei morlace spre Istria până la sfârşitul secolului al XVI-lea; istroromânii, atestaţi începând din secolul al XVI-lea sub numele de *Cici* şi care, după mărturia lui Fra Ireneo della Croce[44], îşi dădeau lor înşile, în secolul al XVII-lea, numele de *rumeri*, ar fi urmaşii acestor morlaci.

5. Izvoare otomane. Pătrunzând în Peninsula Balcanică, cuceritorii turci au luat contact cu vlahii pe care îi tratează ca pe un popor deosebit de celelalte. Un mare număr de legi (*qanun*), reglementări (*qanuname*) şi *berate* au fost publicate în ultimele cinci decenii de turcologi de seamă, ca Omar L. Barkan, Halil Inalcik, Gliša Elezović, Branislav Djurdjev, Dušanka Bojanić, Radmila Tričković şi, mai ales, de Nicoară Beldiceanu. Aceste izvoare au îmbogăţit mult baza documentară a cercetării vlahilor[45]. Gruparea lor tematică sau după regiuni uşurează cercetarea statutului militar şi fiscal al comunităţilor vlahe ce par a fi durabil aşezate în teritoriul aflat sub directa stăpânire otomană în secolele XV-XVI. Pentru regiunea de care ne ocupăm, se cunosc, până astăzi, 2l de legi şi regulamente dintre 1455 şi sfârşitul secolului al XVI-lea. Ele consemnează existenţa unor comunităţi de supuşi ai Imperiului desemnaţi cu numele de *vlahi* (*eflaq*, *eflaqiar*), termen folosit, crede Nicoară Beldiceanu, pentru a desemna o etnie şi nu o categorie socio-profesională[46]. Această denumire a fost preluată de la stăpânitorii anteriori

[42] B.Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmacij u XVI st.,* în *Benkovački kraj kroz vjekove,* Zbornik, II, Benkovac, 1988, p. 107-251. Hrabak face o legătură între deplasarea vlahilor, între care include şi pe uscoci, spre nord şi vest şi avansul otomanilor, subliniind însă apropierea unor grupuri vlahe de aceştia din urmă.

[43] A.Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie. Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales,* I-III, Roma, 1918-1919.

[44] Gianni Maria Manarutta, cunoscut sub numele monahal Ireneo della Croce, călugăr carmelit, este autorul unei *Historia antica e moderna, sacra e profana della citta di Trieste*, Veneţia, 1698. Descriindu-i pe locuitorii din Občina, Trebić şi Padrić, din împrejurimile Triestelui, spune că ei „usano un proprio (idioma) e particolare consimile al valacco intracciato con diverse parole e vocaboli latini ... adimandosi nel proprio linguaggio *rumeri*", apud Dragomir, *Vlahii,*p. 149, cf. şi S.Puşcariu, *Studii istroromâne,* III, Bucureşti, 1929, p. 5.

[45] Pentru izvoarele otomane şi literatura ştiinţifică a problemei, vezi, în volumul de faţă, Anca Tanaşoca, *Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV-XVII.*

[46] Şi în ultimele sale lucrări consacrate românilor balcanici în izvoarele otomane, Nicoară Beldiceanu adaugă noi dovezi în sprijinul tezei sale potrivit căreia recenzorul otoman a folosit întotdeauna *eflaq* ca pe un termen etnic, cf. *Însemnări asupra românilor din Balcani la lumina surselor otomane*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii şi documente româneşti", XI (XV), serie nouă, Freiburg i.Br., 1984, p. 2-3, *Românii din Herţegovina (XIII-XVI)*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii şi documente româneşti",

ai Peninsulei Balcanice. Comunităţile de vlahi amintite în izvoarele otomane prin termeni traduşi în sârbeşte de editorii acestora fie prin „poporul vlah” (*vlaški narod*, aşadar *natio valahica*)[47], fie prin „sate vlahe”, se conduceau după o lege proprie pe care otomanii o numesc *adet-i eflaqije*, *adet-i eflaqije üzere*, adică „legea vlahă”, *zakon vlahom*, întâlnită şi în documentele dinaştilor sârbi şi croaţi. Ea confirma cel puţin unele dintre drepturile consemnate în *vlaški običaj*. Prin această lege este recunoscut modul specific în care comunitatea vlahă îşi plăteşte obligaţiile fiscale ce derivă din condiţia de supuşi a vlahilor care împlinesc şi un rol militar – *vojnuci* (*voynuq*). Pe de altă parte, aceeaşi lege le consfinţeşte şi dreptul de a avea o organizare internă proprie. Este vorba, aşadar, de un statut fiscal special şi de un statut administrativ aparte. De acestea se lega şi statutul militar pe care-l aveau vlahii balcanici în Imperiul Otoman. Regiunile în care otomanii recunosc comunităţi vlahe sunt aceleaşi în care i-am găsit pe vlahii balcanici şi în epoca anterioară cuceririi otomane ca beneficiari de privilegii: Ipek, Priština, Nikšić, Smederevo, Braničevo, Vidin, Kruševac, Zvornik, Rudnik, Morava, Sjenica, Bosnia, Herţegovina. În toate aceste regiuni atestările de vlahi din documentele otomane le confirmă pe cele anterioare, din surse de diverse proveniențe, amintite mai sus.

6. Izvoare referitoare la vlahii din graniţa militară a Imperiului Habsburgic. Nu putem încheia această prezentare a izvoarelor diplomatice referitoare la vlahii din grupul apusean asimilaţi de slavii între care au trăit vreme de secole, fără să amintim, imensa masă de documente provenind din cancelaria Imperiului Habsburgic, ce consemnează prezenţa unui însemnat număr de colonişti numiţi *vlahi, natio Valachorum* între locuitorii graniţei militare *(Militärgrenze)*, organizate, cu începere de la mijlocul secolului al XVI-lea, în teritoriile de margine ale Imperiului, din Croaţia şi Slavonia. Ei primesc privilegii, confirmate sau anulate ulterior, potrivit nevoilor politice şi militare ale Imperiului, privilegii cunoscute sub numele latin de *Statuta Valachorum*[48]. Părerea celor

XIV (XVIII), serie nouă, Freiburg i.Br., 1987/1988, p. 83-102, *Les Roumains des Balkans dans les sources ottomanes,* în „Études roumaines et aroumaines”, red. Paul H.Stahl, Paris-Bucureşti, 1990, p. 11-19. Concluzia acestui din urmă studiu este că, pentru otomani, *eflaq* înseamnă român, că românii cărora li s-a recunoscut statutul lor particular au continuat să trăiască într-un cadru juridic şi economic specific, diferit de al celorlalţi balcanici, în marea lor majoritate reduşi la statutul de simple raiale.

[47] Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 31-32. O opinie mai nuanţată la Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter. Poimenični popis po krajne Braničevo iz 1467 godine*, Belgrad, 1987, p. 28: termenul *vlah* este un termen instituţional, el este folosit în recensăminte numai cu referire la acei vlahi care beneficiază de un statut aparte, la vlahii instituţionalizaţi; restul populaţiei de origine vlahă din regiunea Braničevo, ocupată cu agricultura şi având statutul de raia, nu este desemnată prin termenul *vlahi,*nefiind diferenţitaă de populaţia slavă chiar dacă îşi păstrează caracterul etnic, pierdut, potrivit autorului, abia în sec.XIX.

[48] R.Lopašić, *Acta Historiam confinii militaris Croatici illustrantia/Spomenici hrvatske krajne,* I-III, Zagreb, 1884-1889, F. Šišić, *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae/Hrvatski saborski spisi,* I-V, Zagreb, 1912-1918 (MSHSM, XXXIII, XXXVI, XXXIX, XLI, XLIII), unde, sub titlul *Universa*

mai mulţi cercetători, între care şi Silviu Dragomir, este că miile de documente referitoare la aceşti vlahi, care formează în Slavonia o *Mala Vlaška*, *Parva Valachia,* „Valahia mică", nu conţin mărturii despre romanitatea lor, chiar dacă ei sunt desemnaţi şi cu numele colectiv *natio Valachorum*, „naţiunea valahilor"[49]. Editorii sârbi ai documentelor graniţei militare constată că numirea germană de *Wallachen* apare în aceste izvoare mai ales după 1590, anterior acestei date refugiaţii numindu-se *Pribeggen*. Aceiaşi editori consideră că aceşti vlahi de religie ortodoxă erau sârbi[50]. Pare de neînţeles totuşi de ce cancelaria austriacă ar fi făcut mai târziu această confuzie terminologică, de vreme ce, în 1538, când Nicolae Iurišici scria regelui Ferdinand I despre noii imigranţi în Istria, el vorbea de *"vlahii care la noi se cheamă vechi romani"*, iar în răspunsul regelui se făcea diferenţa între *rasciani* sau *sârbi* şi *vlahi*, care curent se numesc *cici (Rasciani sive Serviani atque Valachi quos vulgo Zytschy vocant)*[51]. Oricum, cercetarea numeroaselor documente referitoare la *vlahii* din zona graniţei militare a Imperiului Habsburgilor rămâne o îndatorire de viitor a istoricilor.

Problema vlahilor în istoriografia iugoslavă. Impusă de Constantin Jireček, unul dintre ctitorii balcanologiei, prin lucrări rămase clasice şi reluată de elevii săi, tema *vlahi* şi *morlaci* în istoria sud-slavilor a devenit, pentru savanţii iugoslavi, obiectul unor cercetări minuţioase şi susţinute până în zilele noastre. Putem spune că, pentru istoriografia iugoslavă, problema *vlahilor* din izvoarele înfăţişate mai sus este una dintre problemele de interes permanent şi general ale cercetării.

Două tendinţe s-au înregistrat în tratarea acestei probleme:

1. *O tendinţă ştiinţifică de cunoaştere obiectivă*, aceea de a reconstitui cât mai exact, pe baze documentare cât mai sigure, condiţia istorică a celor pe care izvoarele îi numesc *vlahi.* În virtutea acestei tendinţe, au apărut, mai ales în secolul nostru, foarte numeroase studii privitoare la statutul lor social şi juridic, rolul lor pe plan economic, militar şi politic în toate regiunile în care ei sunt atestaţi, în toate epocile istorice în care s-au manifestat şi sub toate stăpânirile cărora le-au fost supuşi, o serie întreagă de cercetări privind deplasările sezoniere sau migraţiile interioare ale vlahilor şi cauzele lor, evoluţia

Valachorum communitas in trium capitaneorum supremorum nimirum Crisiensis, Caprocensis et Ivanicensis districtibus commoratur, este publicat (V, p.476-490) statutul prin care, la 5 octombrie 1630, împăratul Ferdinand II reglementează raporturile cu capitanatele vlahe (cf. M.Cazacu, *Aromânii,* p. 94), Al.Ivić, *Spomenici srba u Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavonij u tokom XVI i XVII stoleća, I. 1527 do 1600 godine,* Novi Sad, 1919, E. Fermendžin, *O Rafo Levaković i vlasi u Hrvatskoj g. 1641,* în „Starine", XX, Zagreb, 1888, p. 22-32.

[49] Dragomir, *Vlahii,* p. 103.

[50] Al.Ivić, *Seoba srba i Ugarsku,* p. 10 apud Dragomir, *Vlahii,*p. 103.

[51] Dragomir, *Vlahii,* p. 99.

comunităţilor şi aşezărilor vlahe. În toate aceste direcţii, cercetătorii iugoslavi, de la F. Rački, V. Klaić, R. Lopašić, St. Novaković, Ciro Truhelka, Jovan Erdeljanović până la contemporanii noştri Milenko Filipović, Br. Djurdjev, Nedim Filipović, Radomir Iovanović, Bogumil Hrabak, Ivan Božić, Nada Klaić, Desanka Kovacević, Dušanka Bojanić şi alţii au adus, aşa cum amintim mai sus, contribuţii hotărâtoare pentru progresul cunoaşterii vlahilor. Aceste preocupări au fost atât de intense, încât s-a simţit nevoia organizării unor reuniuni ştiinţifice internaţionale consacrate acestor probleme, la Sarajevo, în 1961 şi 1973. De asemenea, folosind chestionarul tip întocmit de marele antropogeograf sârb Jovan Cvijić, iniţiatorul acestei direcţii şi metode de cercetare, elevii lui, urmaţi, astăzi, de elevii lor, au publicat, în cele peste 54 de volume din seria *Naselja srpskih zemalja* (Aşezările din regiunile sârbeşti), intitulată ulterior *Naselja i poreklo stanovništva* (Aşezările şi originea populaţiei)[52], rezultatele unor anchete sistematice, pe regiuni, privitoare la diferitele aspecte ale vieţii omeneşti din fiecare aşezare de pe întinderea teritoriului iugoslav (poziţia şi tipul aşezării, numele topice, psihologia locuitorilor, date privitoare la întemeierea aşezării, originea populaţiei, modul de viaţă şi costumele). Acest material antropologic şi etnologic este bogat în date despre *vlahi.*

2. *O tendinţă către interpretarea adesea subiectivă a semnificaţiei termenului „vlahi", căruia i se limitează mult prea drastic în timp, atunci când nu i se contestă, caracterul de etnonim.* Învăţaţii iugoslavi fixează la o dată foarte timpurie încheierea procesului slavizării românilor balcanici, prezentându-i pe *vlahii* izvoarelor, a căror romanitate şi chiar românitate iniţială nu e contestată de nici unul dintre ei, drept o categorie socio-profesională şi nu o etnie. Deşi există diferenţe – şi în această privinţă – în materie de cronologie a slavizării vlahilor între cercetători, dominantă rămâne tendinţa de a considera că *vlahii* despre care vorbesc izvoarele de noi înfăţişate nu mai desemnează o populaţie romanică, etnic deosebită de slavii între care trăiesc.

Argumentele împotriva sensului etnic al termenului *vlahi.* Principalele argumente invocate pentru a se dovedi că *vlahi* nu este un termen etnic, ci înseamnă „păstori nomazi" sau numai „păstori cu un anumit statut social" sunt următoarele:

1. Izvoare scrise.

1) *Un pasaj din Alexiada scriitoarei bizantine Ana Comnena* în care se spune că, în vederea luptei de la Lebounion (1091) împotriva pecenegilor, Alexie I Comnenul a înrolat din Balcani „noi recruţi şi dintre bulgari şi dintre cei ce duc o viaţă nomadă — pe

[52] Colecţia constituie secţiunea întâi din *Srpski etnografski Zbornik*

aceştia limba populară îi numeşte *vlahi* — şi călăreţi şi pedestraşi veniţi din alte părţi…“[53]. Aşa cum a arătat Mathias Gyóni care a acordat acestui pasaj o atenţie specială[54], Ana Comnena nu afirmă însă aici decât că *vlahii*, adică românii din Balcani, duc o viaţă „nomadă“, în sensul că ei practică o anumită formă de păstorit transhumant, descrisă, în vremurile noastre, de Theodor Capidan[55], care presupune deplasarea sezonieră de la munte la câmpie a proprietarilor de turme împreună cu întreaga lor familie şi că, în limba greacă vorbită, evitată cu grijă de scriitoare din scrupul clasicizant, aceşti romanici transhumanţi sunt numiţi *vlahi*. Prinţesa porfirogenetă bizantină nu susţine nici măcar că toţi vlahii ar fi păstori „nomazi“ şi cu atât mai puţin că toţi „păstorii nomazi“ ar fi numiţi *vlahi*. Atât acest pasaj din *Alexiada*, unde ei sunt pomeniţi alături de bulgari, cât şi altele din aceeaşi operă, precum şi toate izvoarele narative şi diplomatice bizantine dovedesc că *pentru bizantini vlahii sunt o etnie cu reprezentanţi în toate categoriile sociale şi nu o categorie socială anume*.

2) *Hrisoavele regilor sârbi din secolele XIII–XV şi Codul lui Stefan Dušan (1349–1354)* în care sunt definite drepturile şi obligaţiile vlahilor faţă de statul sârbesc şi faţă de feudatarii locali (îndeobşte mănăstiri). Descriind aceste obligaţii şi drepturi, unii cercetători consideră că, în toate cazurile, *vlahii* sunt nu un grup etnic romanic cu un anumit statut social şi juridic, ci o stare medievală, aceea a păstorilor, cu excepţia albanezilor. Potrivit lui Constantin Jireček, în Serbia medievală, toţi păstorii, în afară de păstorii albanezi, sunt consideraţi şi numiţi *vlahi*, iar toţi agricultorii sunt socotiţi şi numiţi *sârbi* [56]. *Vlahii* ar fi, aşadar, o stare, o categorie socială care cuprinde oameni de toate etniile, cu excepţia etnicilor albanezi. Constantin Jireček nu contestă că, la origine, starea de *vlah* se confunda cu etnia romanică din statul sârbesc, nici faptul că, în starea de *vlahi,* atestaţi de texte, mai existau încă, după secolul al XIII-lea, şi romanici. Dimpotrivă, Constantin Jireček însuşi afirmă că procesul slavizării tuturor *vlahilor* s-a încheiat abia în perioada dominaţiei otomane. Majoritatea cercetătorilor iugoslavi socotesc însă că toate documentele medievale sârbeşti au în vedere, când îi amintesc pe *vlahi*, o anumită categorie a societăţii medievale sud-slave.

Analiza contextelor în care apare termenul *vlah* în toate documentele medievale sârbeşti, inclusiv în *Codul* lui Stefan Dušan, dovedeşte că, asemenea altor termeni cu

[53] *Alexiada*, VIII, III, 4.
[54] M Gyóni, *Le nom de Blachoi dans l'Alexiade d'Anne Comnène*, “Byzantinische Zeitschrift”, 44, 1951
[55] Th. Capidan, *Românii nomazi,* „Dacoromania“, IV, 1926, p. 183, 352.
[56] C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, p. 69

semnificație etnică cărora le este alăturat sau opus (*latin, sârb, albanez, croat, bulgar*), el denumeşte o etnie şi nu o stare. De altfel, aşa cum am avut prilejul să amintim, Constantin Jireček îi exceptează din capul locului pe albanezi, păstori prin excelență, din starea de vlahi. Pe de altă parte, trebuie menționat că regimul vlahilor din documentele sârbeşti, ca şi formularul acestor hrisoave, este, cel puțin în parte, de obârşie bizantină. Or, în Bizanț, vlahii au fost considerați mereu o etnie, nu o stare socială. Dar argumentul cel mai puternic împotriva acestei teze este varietatea ocupațiilor şi statutului social ale vlahilor medievali de pe teritoriul fostei Iugoslavii. Ei nu erau numai păstori, ci şi agricultori, liberi sau dependenți, orăşeni, chervangii, nobili chiar, posesori de domenii feudale. Aşadar, *nici vlahii din hrisoavele regilor sârbi nu sunt o stare în care intră diverse etnii, ci o etnie care are reprezentanți în toate stările*.

3) O altă mărturie istorică scrisă, adesea invocată în sprijin de aceia care contestă conținutul etnic romanic al termenului *vlahi*, este capitolul *Despre vlahi* din scrierea umanistului dalmat Ioannes Lucius (Iovan Lučić, 1604–1679), intitulată *De regno Dalmatiae ac Croatiae* (Amsterdam, 1666). Acesta afirmă că „numele de *vlah* care, la toți slavii, înseamnă latini romanici şi italici“ a fost dat şi românilor balcanici, dar, din pricina aservirii lor de către slavii cuceritori, etnonimul a căpătat şi valoarea socială de „om dependent şi serv“, fiind aplicat, în această accepțiune, şi păstorilor de neam slav. Cercetătorii care se referă la Ioannes Lucius neglijează însă faptul că umanistul nu contestă valoarea etnică a termenului *vlahi* din documentele medievale. El spune, dimpotrivă, că *vlah* înseamnă „după etnie şi limbă romanic, iar după condiția socială păstor, locuitor al regiunilor muntoase“. Ioannes Lucius vorbeşte expres despre originea romanică a vlahilor, despre caracterul romanic al limbii lor, despre originea românească a lui Ioniță-Kaloian şi a lui Iancu de Hunedoara, vlahi celebri din secolele al XIII-lea şi al XV-lea: „pe ei înşişi nu se numesc *vlahi* sau *valahi*, ci *rumâni* şi se fălesc că descind din romani şi cei care s-au ocupat de ei dau mărturie despre aceasta şi din a lor semințe a declarat că s-a născut Ioniță, regele Bulgariei şi al Vlahiei, scriindu-i lui Inocențiu al III-lea; şi Ioan Huniady, născut între valahii Transilvaniei, se fălea că se trage din familia romană Corvina“[57]. Mărturia lui Lucius ar putea fi deci invocată numai pentru a se dovedi că, în secolul al XVII-lea, procesul slavizării vlahilor din Croația era foarte avansat. Textul său a fost abuziv invocat — ca şi pasajul din *Alexiada* Anei Comnena — de

[57] Lucius, *De regno Dalmatiae ac Croatiae,* Amsterdam, 1666, p. 274

cercetători moderni în sprijinul tezei lor despre pierderea timpurie a caracterului etnic al vlahilor şi lipsa de semnificaţie etnică a termenului în Evul Mediu balcanic[58].

Dacă principalele mărturii scrise invocate ca argument pentru contestarea caracterului etnic al vlahilor nu rezistă criticii, dispunem, în schimb, de numeroase mărturii foarte limpezi ale unor călători străini în Balcani, care atestă caracterul etnic romanic şi latinitatea limbii vorbite de aceşti vlahi până, cel puţin, în secolul al XVI-lea, ca şi unitatea lor etnică şi lingvistică cu românii din vechea Dacie. Din multele exemple posibile, citǎm aici pe Ioan arhiepiscop de Sultanieh[59], Domenico Negri[60], Marc Antonio Nicoletti[61], Tomasini din Cittanova[62], Ireneo della Croce[63].

2. Onomastica slavă a românilor balcanici. O dovadă de alt ordin despre pierderea caracterului etnic al vlahilor ar fi, pentru mulţi cercetători, *onomastica lor slavă*. Într-adevăr, mulţi dintre vlahii balcanici amintiţi în izvoare, mai ales în cele sârbeşti, dar şi în izvoarle bizantine, poartă nume slave. S-a dovedit însă că onomastica este un element de civilizaţie foarte legat, în Evul Mediu, de Biserica dominantă, în cazul de faţă de Bisericile slavă şi greacă şi, în toate epocile istorice, de cultura dominantă. Ea nu poate să dovedească întotdeauna etnia locuitorilor, ci numai apartenenţa lor la o arie de cultură. Onomastica vlahilor bizantini recuperaţi de la primul stat bulgar este, în secolul al XI-lea, slavă (*Slavota Karmalakes*, *Verivoi vlahul*, din Tesalia, la Kekaumenos), cea a vlahilor

[58] Cf. Armbruster, *Romanitatea*, p. 162–165

[59] Cf. Şerban Papacostea, *Conştiinţa romanităţii la români în Evul mediu,* în *Geneza statului în evul mediu românesc,* Bucureşti, 1999 (prima ediţie, Cluj-Napoca, 1989), p. 239-248 (studiu apărut în 1965, în franceză, în „Revue Roumaine d'Histoire", IV, 1965, 1, p. 15-24). Arhiepiscopul Ioan de Sultanieh, cu un rol în diplomaţia epocii în negocierile dintre Tamerlan şi puterile catolice, mare călător în Orient, a alcătuit un tratat de geografie, *Libellus de notitia orbis,* scris la începutul sec. XV. Vorbind despre bulgari, pe care-i numeşte Vulgari, notează că au o limbă a lor şi aproape ca latina, de unde şi numele lor, căci vorbesc o latină vulgară! Adaugă că se spune că se trag din romani şi că ei înşişi „se fălesc că sunt romani". Este evident că Ioan de Sultanieh vorbeşte despre vlahii din Bulgaria.

[60] Domenico Negri, geograf venetian din secolul al XV-lea, a scris, pe la 1492, *Geographiae commentariorum libri XI,* carte apărută la Basel, în 1557. Descriindu-i pe morlacii din regiunea de munte care se întinde până la râul Cetina, pe care-i numeşte însă croaţi, el spune că aceştia "când vorbesc între ei întrebuinţează multe cuvinte latineşti, deşi pronunţate stricat şi afirmă că sunt romani şi că au fost aduşi şi colonizaţi acolo în vremurile de mai înainte". Izvorul a fost folosit de C.Jireček care a susţinut, pe baza lui, că, în sec.XVI, mai existau vlahi neslavizaţi în spaţiul iugoslav. Domenico Negri îi localizează pe morlaci, al căror nume îl cunoaşte, în Moesia superioară. Vezi D.Găzdaru, *Publicaţii rare sau necunoscute şi documente inedite despre limba şi poporul românesc,* „Cuget românesc", V, p.16/58-20/62, Dragomir, *Vlahii,*p. 145-146

[61] Marc Antonio Nicoletti da Cividale (1536-1596), istoric friulan, a cărui operă rămâne în mare parte necunoscută încă, vorbind despre Cars, spune că populaţia de acolo e formată din păstori care trăiesc modest, dar sunt foarte războinici şi atât de mândri încât cred că se trag din nobilimea romană, vorbesc o latină stricată amestecată cu slavă şi se căsătoresc numai între ei ca să nu-şi amestece sângele nobil cu alţii, cf. D.Găzdaru, "Cuget românesc", VI, p. 35/89-37/91.

[62] Episcopul Tomasini de Cittanuova scrie, la 1650, că *morlacchi* din Cars au propria lor limbă, asemănătoare cu latina prin multe cuvinte, cf. Dragomir, *Vlahii,*p. 147-148

[63] Vezi mai sus nota 44.

din Haemus este, în secolele XII–XIII, puternic influențată de cumani şi de bulgari (*Asan, Belgun, Ivancu, Dobromir Chrysos, Slav, Boril*), iar onomastica aromânilor din secolele XIX–XX este diferită după zona în care ei locuiesc (greacă, sârbă, bulgară, albaneză). Onomastica pur slavă a vlahilor balcanici apuseni, cunoscută din hrisoavele regilor sârbi, reprezintă, aşa cum arăta regretatul E. P. Naumov, numai între 55 şi 60% dintre numele vechi citate în documentele din secolul al XIII-lea şi de la începutul secolului al XIV-lea. Restul numelor de vlahi sunt fie pur romanice (15–16% în hrisovul pentru mănăstirea Žiča), fie romano-slave (51 nume din hrisovul pentru mănăstirea Žiča). Faptul dovedeşte o remarcabilă persistență a elementului romanic, în pofida traiului vlahilor într-un mediu etnic şi cultural predominant slav[64].

3. Sensuri non-etnice ale termenului „vlah" în limbile balcanice. Pentru a se dovedi că termenul *vlah* are un sens non-etnic se invocă şi un argument de natură lingvistică, anume mărturia limbilor balcanice vorbite astăzi, limbi în care *vlah* ar însemna, cum aminteam, nu numai romanic, ci şi *păstor, țăran, om necioplit*. Nici acest argument nu este însă convingător. Termenul *vlah*, în variantele lui balcanice, are pretutindeni, în primul rând, un sens etnic, pe care nu l-a pierdut niciodată, acela de *romanic* şi, mai restrâns, de *român*. Sensul său social este tardiv, local şi adesea peiorativ sau metaforic. În nici un idiom balcanic noțiunea de păstor sau de țăran nu este exprimată, la nivelul general al limbii, prin termenul *vlah*, ci prin cu totul alți termeni, de uz obştesc. În accepțiunea sa social-morală, termenul este folosit, fie neutru, fie ironic, ca atare ori în compuşi peiorativi (*koutzovlah, bruțovlah*) sau lipsiți de conotații afective *(mavrovlah, morlac, karavlah, turcovlah* etc.), *numai în zonele de contact cu vlahi etnici* mai mult sau mai puțin deromanizați. Acelaşi lucru se poate spune şi despre celelalte accepțiuni ale termenului *vlahi* atestate în izvoarele analizate: *ortodox, locuitor al hinterlandului dalmatin rural, locuitor al unei Vlahii, colonist, pribeag*. Examinând fiecare context în care termenul apare cu un asemenea sens, constatăm că este vorba de situații în care vlahii etnici sau, poate, deromanizați, dar a căror origine etnică este încă ştiută prin tradiție, sunt ortodocşi, deosebiți de musulmanii sau catolicii între care trăiesc, țărani opuşi orăşenilor dalmatini, locuitori ai unei zone înțesate de toponime romanice care cuprind radicalul *vlah* sau colonişti şi pribegi alungați din alte regiuni de feluritele vicisitudini istorice. *În fiecare dintre aceste cazuri, sensul etnic primează asupra sensului secundar*. Nota exprimată de acesta din urmă este numai una dintre notele noțiunii de *vlah*.

[64] E.P.Naumov, *Balkanskie vlahi i formirovanie drevneserbskoj narodnosti (k analizu vlašskih imen iz serbskih gramot XIII v.)*, în *Etničeskaja istorija vostočnyh romancev,* Moscova, 1979, p. 18-60.

Concluzii şi perspective. Din cele înfăţişate mai sus se desprinde, aşadar, concluzia că *vlahii* din Peninsula Balcanică sunt români etnici care, în părţile nord-vestice ale Peninsulei, şi-au păstrat caracterul romanic până, cel puţin, în secolul al XVI-lea, iar în alte zone, până în zilele noastre (aromânii, istroromânii, meglenoromânii). Fără să contestăm nici procesul progresiv al înstrăinării lor de românii din vechea Dacie, prin integrarea lor în ansambluri culturale şi politice alogene, nici asimilarea lor totală (cazul românilor din vechea Serbie şi de pe coasta dalmată) sau parţială (cazul aromânilor şi meglenoromânilor), nu putem accepta teza echivalării lor anistorice cu o stare socială, după cum nu putem accepta nici ipoteza originii lor neromanice. *Oriunde apar, vlahii sunt romanici sau foşti romanici a căror origine este indicată de acest etnonim.* Noţiunea de *vlah* şi-a pierdut treptat şi la răstimpuri diferite după zonă şi mediu conţinutul etnic, păstrând, o vreme, numai notele sociale sau religioase deosebitoare faţă de conlocuitorii alogeni pe care le implica. Procesul golirii termenului *vlahi* de conţinut etnic, sfârşit prin însăşi dispariţia lui şi asimilarea celor pe care el îi desemnează, comportă însă ritmuri şi modalităţi diferite ce trebuie studiate ca atare în fiecare dintre regiunile balcanice. Este ceea ce se vădeşte cu deosebire în cazul *vlahilor* aromâni şi al *vlaşilor* istro-români, existenţi şi astăzi în Peninsula Balcanică. Urmărind procesul accelerat al deromanizării lor, în plină desfăşurare sub ochii noştri, înţelegem ce s-a petrecut în trecutul mai mult sau mai puţin îndepărtat.

Istoriografia românească, mai ales Silviu Dragomir, care a acoperit, singur, întreg domeniul cercetării istorice a vlahilor balcanici din grupul apusean, a înţeles să pună în valoare tot ce este pozitiv în contribuţia ştiinţifică iugoslavă referitoare la aceşti vlahi, dar şi să combată argumentat teza slavizării timpurii a vlahilor. Dacă cercetările lui Silviu Dragomir au avut drept scop reconstituirea mişcărilor populaţiei româneşti balcanice din nordul Peninsulei şi dovedirea autohtoniei acesteia, formarea romanităţii nord-balcanice pe întreaga arie romanică din nordul şi vestul Peninsulei, Valentin Al. Georgescu a abordat tema vlahilor balcanici apuseni din perspectiva istoriei instituţiilor juridice medievale, mai precis a aşa-numitului *ius valachicum*. Referindu-se critic la lucrarea lui Silviu Dragomir, Valentin Al. Georgescu are meritul de a fi pus în evidenţă unitatea esenţială a regimului juridic, atât de diferit în realizările sale concrete, al vlahilor balcanici, definindu-l ca un regim de autonomie de tip *ius valachicum*, adică de adaptare a sistemului de drept dominant la tradiţiile juridice ale romanităţii supuse de cuceritorul slav. Implicit, Valentin Al. Georgescu contribuie, prin aceasta, la dovedirea romanităţii

vlahilor balcanici şi a unității lor cu românii din întreg Sud-Estul european, aspecte care au scăpat atenției cercetătorilor iugoslavi.

Romanitatea dispărută din nord-vestul Peninsulei Balcanice se dovedeşte, aşadar, a fi, în chip paradoxal, cea mai bine atestată dintre componentele romanității balcanice şi cea mai cercetată de medievişti. Cu toate rezultatele remarcabile la care ei au ajuns, efortul de adunare şi interpretare a materialului documentar referitor la vlahii balcanici din grupul apusean este departe de a fi devenit inutil. Dimpotrivă, aşa cum a reieşit, credem, din cele evocate mai sus, comasarea într-un corpus special a tuturor izvoarelor referitoare la aceşti vlahi, confruntarea colegială de opinii şi cooperarea internațională dintre istorici în cercetarea acestei probleme constituie sarcini importante de viitor. Perspectiva balcanologică, comparatistă şi interdisciplinară, ca şi viziunea integratoare în ansamblul romanității carpato-balcanice sunt neapărat necesare pentru abordarea eficientă a problemei vlahilor balcanici apuseni.

1987

Text inedit. Comunicare prezentată în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

DESPRE ACCEPȚIUNILE TERMENULUI "VLAH" ÎN ISTORIOGRAFIA IUGOSLAVĂ

Termenul *v(a)lah* semnifică, în toate limbile neromanicilor intrați în contact cu romanici caracterul etnic al acestora din urmă, romanitatea lor şi latinitatea idiomurilor pe care ei le vorbesc. În Sud-Estul european, germanii, slavii, bulgarii, ungurii, turcii şi grecii au dat acest nume românilor din vechea Dacie şi din Balcani, urmaşii romanității danubiene, preluându-l, rând pe rând, unii de la alții şi adaptându-l sistemului fonologic al limbilor pe care ei le vorbeau. Sensul etnic originar al termenului nu poate fi contestat. Informațiile documentare despre *vlahi*, reglementările care le statuează condiția sub diferitele stăpâniri politice pe care le-au cunoscut, provin, toate, din regiuni în care găsim, în egală măsură, toponimie romanică, elemente romanice împrumutate din graiurile lor în limbile neromanicilor din jur sau chiar *vlahi* supraviețuitori până în zilele noastre, care vorbesc idiomuri romanice, socotite de cei mai mulți lingvişti dialecte ale limbii române primitive şi care au conştiința romanității lor[65]. Ulterior însă, în izvoarele istorice de care dispunem, sub numele de *vlahi* întâlnim şi vorbitori ai altor limbi decât româna, ceea ce i-a condus pe unii oameni de ştiință la concluzia că acest termen ar desemna fie o anumită categorie socială, fie populația unei anumite regiuni geografice, fie o anumită comunitate religioasă, dar nicidecum o etnie. Generatoare de îndoieli şi confuzii în privința caracterului etnic romanic al *vlahilor* balcanici amintiți de izvoarele medievale, modificarea vechii valori semantice a termenului *vlah*, survenită, în unele cazuri, destul de timpuriu, este efectul procesului îndelungat de deromanizare şi asimilare cu popoarele balcanice în mijlocul cărora ei au trăit ca minoritari, fără să fi dezvoltat o cultură superioară în propria lor limbă şi fără să-şi fi creat structuri statale proprii. Pentru a înțelege ce s-a întâmplat, cercetătorii care s-au ocupat de această problemă au încercat să suplinească sărăcia informației scrise şi să o interpreteze corect pe cea de care dispunem, prin apelul la alte surse. Cercetarea numeroaselor toponime de origine romanică şi a distribuției lor pe harta Peninsulei Balcanice, studiul onomasticii, cercetarea diacronică şi comparată a graiurilor vorbite de *vlahii* balcanici şi de cei din vechea Dacie, analiza mărturiilor călătorilor străini care îi descriu pe *vlahii* cu care au venit în contact şi limba

[65] Cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei,* Academia Română, Studii şi cercetări, XXI, Bucureşti, 1933, passim şi S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Editura Academiei, Bucureşti, 1959 mai ales, capitolul *Caracterul etnic al vlahilor*, p. 139-148.

lor, au fost, tot atâtea căi pe care oamenii de ştiinţă au încercat să dobândească repere cât mai sigure pentru situarea lor în spaţiu, în diferite epoci, şi pentru desluşirea relaţiilor dintre diferitele lor grupuri, diseminate în Peninsula Balcanică, ca şi a gradului lor de înrudire cu românii din vechea Dacie. Totuşi, stabilirea cronologiei deromanizării românilor balcanici, a *vlahilor* etnici din izvoare, rămâne o problemă dificilă pentru istorici.

Dat fiind numărul *vlahilor* atestaţi de izvoarele medievale pe teritoriul fostei Iugoslavii, incredibil de mare în comparaţie cu situaţia din vremurile mai noi[66], dată fiind accepţiunea social-instituţională foarte specială în care acest străvechi etnonim este folosit de la un moment dat, cercetarea vlahilor balcanici a devenit o preocupare permanentă a istoriografiei iugoslave. În spaţiul istoric iugoslav, izvoarele înregistrează patru categorii distincte de balcanici pe care îi desemnează prin termenul de *vlahi*: 1) *vlahii etnici autohtoni, din aşa-numitul grup apusean de români balcanici* care au dispărut prin treptata lor asimilare de către slavi, singurii lor supravieţuitori fiind *istroromânii*, ei înşişi într-un stadiu foarte avansat de slavizare astăzi; 2) *aromânii,* veniţi din munţii Pind şi Gramos, care au jucat un rol important în viaţa economică a Serbiei şi Macedoniei şi care mai reprezintă şi astăzi, alături de *meglenoromâni,* deşi au fost în mare parte asimilaţi de greci, slavi şi albanezi, aşa-numitul grup meridional de români balcanici; 3) *români nord-dunăreni* emigraţi, la date diferite şi din felurite pricini, în sudul Dunării, aşezaţi pe valea Moravei şi Timokului, în Voivodina, ca şi în zona Vidinului; 4) *vlahi de limbă slavă,* dar care se deosebesc, încă din Evul Mediu, de ceilalţi slavi prin statutul lor social, datini şi caracteristici etnografice specifice, în realitate, să o spunem din capul locului, *români balcanici slavizaţi*, care şi-au mai păstrat o vreme aceste particularităţi legate de fosta lor calitate de autohtoni romanici.

Complexitatea acestei situaţii din spaţiul istoric al fostei Iugoslavii este reflectată de polisemia termenului *vlah* (pl. *vlasi*) din limba sârbo-croată şi a generat controverse între cercetători în privinţa valorii lui semantice şi a semnificaţiei ei istorice. Câteva dintre cele mai importante dicţionare sârbocroate şi enciclopedii iugoslave atribuie acestui termen următoarele sensuri[67] .

[66] Vezi N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV,* p. 33-38.

[67] Vuk Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima,* Viena, 1852 (retipărire Belgrad, 1969); Dj. Daničić, *Rječnik iz knjževnih starina srpskih,* Belgrad, 1863-1864 (Graz, 1962), XI, B. I-III, p. 131-134, (*vlah*); Vl. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb, 1922, partea X (Talovac-Žverče), p. 1584-1586; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* redactori Mirko Deanović şi Ljudevit Jonke, colaborator în lucrările pregătitoare şi stabilirea textului Valentin Putanec, Zagreb, 1973, p. 606-609; *Enciclopedija Jugoslavije,* VIII (Srbija – Z), Zagreb, 1971, p. 514-516.

În primul rând, un *sens etnic*. Cu termenul *Vlah,* folosit inițial de slavi pentru denumirea tuturor romanicilor, a fost denumit: 1) *latinul*[68], *romanul*, locuitorul aşezărilor romane[69]; 2) *românul* [70]; după Vuk Karadžić, acesta este *vlahul* autentic, aşa este numit de sârbi românul din Banat; 3) *italianul*, pentru care se foloseşte şi slavul *Lah*; 4) *aromânul,* altfel numit *Cincarin,* considerat şi numit, în Macedonia, el *vlah*, iar limba pe care o vorbeşte, limbă *vlahă* (*vlaški*); 5) *istroromânul,* care îşi dădea cândva numele de *rumer,* dar care a ajuns să-şi spună lui însuşi *vlah*, iar limbii lui limbă *vlahă*.

În al doilea rând, un *sens socio-profesional*. În dicționarul lui Djuro Daničić, se menționează pentru prima dată că *vlah* are înțelesul de "păstor". Aceeaşi observație se face şi în dicționarul etimologic al lui Petar Skok, potrivit căruia *vlah* înseamnă, în Evul Mediu, şi "om din cătunele vlahe", "păstor nomad"; termenul ar desemna, în vechile state sârb şi croat, condiția socio-profesională de păstor nomad, fără deosebire de etnie şi confesiune[71]. În Dalmația, cuvântul *vlah* ar fi fost folosit de către locuitorii oraşelor de pe coastă în sensul de "țăran", pentru desemnarea celor din hinterland[72].

În al treilea rând, prin termenul *vlahi* sunt desemnați slavi, în primul rând anumite categorii de sârbi, fapt remarcat chiar de către Vuk Karadžić[73] . Vladimir Mažuranić şi, mai târziu, Petar Skok consideră că documentele venețiene folosesc termenul *vlahi* în această accepțiune, pentru a-l desemna pe "*locuitorul slav care vine din teritoriile aflate sub stăpânirea otomană şi se aşează pe teritoriile din Dalmația aflate sub stăpânire venețiană*". În documentele croate, prin *vlah* ar trebui înțeles "*sârbul ortodox*", venit din regiunile supuse turcilor şi colonizat în zona graniței militare.[74] Şi musulmanii din regiunea Kosovo-Metohia "*îi numeau pe sârbi – „vlahi", iar musulmanii din Bosnia îl desemnau prin „vlah" pe "creştinul ortodox"* ".[75] Analiza diferitelor înțelesuri pe care le dobândeşte termenul *vlah* în diferite regiuni geografice, mai ales în Croația şi insulele învecinate coastei dalmate, în epoca mai recentă, ar dovedi că el este folosit pentru a-l denumi fie pe orice venetic, fie pe veneticul de altă confesiune decât a populației în mijlocul căreia se aşează, fie pe veneticul cu un nivel inferior de civilizație. În toate aceste

[68] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.
[69] Dj. Daničić, *Rječnik,* p. 131
[70] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.
[71] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.
[72] *Encikopedija Jugoslavije,* VIII, p. 514
[73] Vuk Karadžić, *Srpski rječnik,* s.v. "vlah", "vlaha"; *Enciklopedija Jugoslavije,* VIII, p. 514
[74] *Enciklopedija Jugoslavije,* VIII, p. 514; vezi şi P. Skok, *Etimologijski rječnik,* p. 606.

[75] *Enciklopedija Jugoslavije,* VIII, p. 514, citindu-l pe turcologul Gliša Elezović. Vezi şi Dragomir, *Vlahii,* p.52

cazuri, el este întrebuinţat pentru a marca opoziţia dintre localnici şi colonişti, dintre catolici şi ortodocşi sau dintre musulmani şi ortodocşi.[76] De aceea, termenul *vlah* a căpătat şi un sens peiorativ.[77] Pentru a se justifica această interpretare a sensului termenului *vlah* din documentele aparţinând epocii turcocraţiei, caracterizate prin mari deplasări de populaţie şi aplicarea lui unei populaţii slave a fost invocată valoarea lui semantică mai recentă.

Termenul *Vlah* apare adesea şi în toponime: *Stari Vlah*[78]*, Mala Vlaška, Vlaško Polje, Vlasić, Vlasina, Vlastica, Vlaški grob, Vlaška reka*. Am putea înmulţi numărul acestor exemple citând toponime similare de pe întinsul întregii Peninsule Balcanice.[79]

Termenul compus *morlac, morovlah, morovlaco, morlaca* sau *murlaco*, preluat, se spune, de veneţieni de la bizantini,[80] desemnează, potrivit dicţionarelor lui Vl. Mažuranić şi P. Skok, pe locuitorul din teritoriul aflat sub stăpânirea otomană care se strămută în teritoriile stăpânite de Veneţia pe litoralul dalmat. În forma *morovlasi,* cuvântul – menit să echivaleze, într-adevăr, grecescul *mavrovlachoi* („vlahi negri") – fusese folosit, de fapt, pentru prima dată, în Dalmaţia, de către *presbiterul din Diocleea* (sec. XII), cleric slav din arhiepiscopia Diocleei, cunoscut ca istoric de limbă slavă al Dalmaţiei, care şi-a tradus singur opera în limba latină. Acesta, vorbind despre pătrunderea lor „în Macedonia, care este supusă provinciei latinilor", îi identifică însă pe *morlaci* cu „latinii care erau numiţi romani, iar acum sunt numiţi *morovlasi,* adică latini negri", prin urmare, cu venetici romanici în Macedonia[81]. Trebuie, aşadar, să constatăm că termenul *morlaci*, de mult cunoscut slavilor din Dalmaţia ca termen etnic aplicat românilor balcanici, a căpătat, dacă aşa se va fi întâmplat, abia în secolele XIV-XV, sensul secundar semnalat de erudiţii iugoslavi în documentele emise de cancelaria Serenissimei Republici.

Pentru a diferenţia sensurile termenului *vlah* s-a ajuns, chiar, la anumite uzanţe ortografice acceptate de mulţi dintre cercetătorii iugoslavi contemporani. *Vlah* este scris cu majusculă, atunci când i se recunoaşte sensul etnic, când îi desemnează, de pildă, pe aromâni, pe românii veniţi de la nord de Dunăre şi statorniciţi în spaţiul iugoslav la date târzii şi în împrejurări istorice diferite ori pe românii balcanici încă neslavizaţi. Termenul

[76] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.
[77] Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*; *Enciklopedija Jugoslavije,* VIII, p. 514
[78] Vezi acum St.Brezeanu, *"Palaiovlahi"- Stari Vlah. Istorie şi toponimie balcanică medievală,* în *Romanitatea orientală în Evul mediu,* Bucureşrti, 1999, p. 164-170.
[79] Pe lângă dicţionarele citate, vezi şi Dragomir, *Vlahii,* p. 52-68.
[80] Dragomir, *Vlahii,* p. 86, 139.

[81] D.Găzdaru, *Publicaţii rare sau necunoscute şi documente inedite despre limba şi poporul românesc,* în "Cuget românesc", V, p. 51/9 – 52/10

vlah este însă scris cu minusculă, atunci când se crede că el desemnează categoria socio-profesională pe care ar constitui-o păstorii medievali slavi, cum ar fi, după opinia majorității cercetătorilor iugoslavi, *vlahii* din regatele medievale sârb şi croat ori *vlahii* izvoarelor otomane. Atunci când aceşti aşa-zişi păstori trec în altă condiție, aceea de agricultori, dar păstrează anumite drepturi specifice vlahilor, termenul este pus între ghilimele.[82] E locul să menționăm că şi în alte limbi balcanice termenul *vlah* şi compuşii lui au dobândit, pe lângă sensul etnic inițial, o multitudine de alte sensuri secundare şi conotații afective: socio-profesionale, teritoriale, depreciative: în greacă, de pildă, *vlachos*, în sens metaforic înseamnă şi „țăran", „om necioplit"[83].

Istoricii iugoslavi au încercat să explice de ce, în ce fel şi în ce măsură a evoluat semantic termenul *vlah* şi să-i surprindă semnificația în diferite regiuni şi momente istorice. În această privință, opiniile sunt divergente atât în interiorul istoriografiei iugoslave, cât şi între istoricii iugoslavi, pe de o parte şi ceilalți istorici care s-au ocupat de *vlahii* din Balcani, pe de alta. Contribuția istoricilor iugoslavi la rezolvarea acestei probleme de istorie etnică şi instituțională, aflate permanent în atenția lor, nu poate fi nicidecum trecută cu vederea. Îndeobşte, pornind de la cele mai diverse categorii de documente istorice sau de la anchetele sociologice şi etnografice întreprinse pe teren[84], istoricii iugoslavi, cu unele notabile excepții, au tratat însă problema vlahilor în orizontul strict al istoriei naționale, nu al celei general-balcanice şi nu au produs nici chiar un studiu de sinteză consacrat vlahilor, vieții şi rolului lor istoric în întreg spațiul iugoslav. Noi dovezi documentare, mai ales de proveniență otomană au dat impuls cercetărilor în ultimele decenii.[85] Devenea tot mai necesară colaborarea în vederea unor cercetări monografice. Din aceste motive, în 1961, Centrul de cercetări balcanice de la Sarajevo a organizat primul simpozion internațional consacrat cătunului medieval – formă tradițională specifică de organizare comunitară a vlahilor – şi, implicit, problemei vlahilor de pe întreg teritoriul Iugoslaviei.[86] Doisprezece ani mai târziu, în 1973, a urmat un al

[82] Br. Djurdjev, Teritorija lizacija katunske organizacije do kraja XV veka, în Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24 i 25 novembra 1961 g., Sarajevo, 1963, p. 143, distincția grafică între vlasi şi Vlasi e practicată de acest autor şi în lucrările sale mai vechi, din 1941 şi 1947, citate mai jos.

[83] Cf. D.Dimitrakos, *Neon ortographikon ermeneutikon lexikon,* Atena, 1970, s.v. *vlachos*

[84] Este vorba de anchetele antropogeografice inițiate de Jovan Cvijić, publicate în "Srpski Etnografski Zbornik" începând din 1901, în cadrul secțiunii numite *Naselja srpskih zemalja.*

[85] Br. Djurdjev, *Nešto vlaškim starješinama pod turskom upravom,* în "Glasnik Z.M.", t. LV (1940), Sarajevo, 1941, idem, *O vojnucima,* în "Glasnik Z.M.", t. II, Sarajevo, 1947; idem, *O knezovima pod turskom upravom,* în "Istoriski časopis", I, 1948, nr. 1-2, Belgrad, 1949.

[86] Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24 i 25 novembra 1961 g., Sarajevo, 1963, 202 p.

doilea simpozion, intitulat *Vlahii în secolele XV-XVI*[87]. Era proiectată şi o a treia întrunire ştiinţifică similară care urma să dezbată situaţia vlahilor în cadrul Imperiului otoman. Contribuţiile de înalt nivel ştiinţific prezentate în aceste două reuniuni – unele sunt adevărate monografii – şi, nu mai puţin, dezbaterile stârnite de ele au pus în lumină atât complexitatea problemei vlahilor, cât şi extrema varietate a soluţiilor propuse de specialişti.

Grupând în jurul câtorva idei fundamentale opiniile despre înţelesurile termenului *vlah*, trebuie să începem prin a arăta că *toţi istoricii iugoslavi recunosc existenţa unor romanici balcanici numiţi de izvoare vlahi.* Pentru istoricii croaţi din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, Vjekoslav Klaić Franjo Rački[88] şi Radoslav Lopašić [89], "*vlahii sunt locuitori băştinaşi, latini sau iliri romanizaţi care s-au slavizat*".[90] Stojan Novaković recunoaşte, la rândul lui, caracterul etnic al vechilor vlahi, dar sugerează că ei nu sunt autohtoni în zonele din Serbia unde sunt atestaţi, ci provin din Pind şi Haemus, iar particularităţile lor etnice romanice s-ar fi menţinut foarte puţină vreme: "*existau odinioară, cum există încă şi azi, între grupurile de păstori nomazi din Serbia şi de aiurea cete de păstori romanici originari din Pind şi din Balcani care vorbeau un dialect romanic*" spunea el. [91] Explicând orginea unor triburi (*plemena*) şi frăţii (*bratsva*) din Muntenegru, ale Kučilor şi ale Piperilor, de pildă, caracterizaţi de izvoarele medievale ca *vlahi*, etnologul Jovan Erdeljanović, colaborator apropiat al antropogeografului Jovan Cvijić, semnalează, în regiunile cercetate, existenţa unei populaţii de origine romanică ale cărei urme sunt păstrate în numeroase toponime: "*Străvechii locuitori ai Balcanului pe care sârbii i-au găsit pe teritoriul Piperilor* – scria etnologul citat – *au fost un amestec de iliro-romani, numiţi vlahi de poporul nostru*".[92] Prin cercetările întreprinse în diferite regiuni ale Iugoslaviei de către colaboratorii lui Jovan Cvijić şi publicate, treptat, începând din 1901, în volumele preţioasei colecţii *Naselja i porekla stanovništva srpskih zemalja,* au fost culese preţioase date toponomastice, etnografice, sociologice şi demografice care dovedesc, toate, caracterul romanic originar al vlahilor. Potrivit lui Petar

[87] O parte a comunicărilor ţinute în acest cadru au fost publicate în "Radovi ANUBIH", LXXIII, Sarajevo, 1983, p. 72-177.
[88] Vj. Klaić, *Povjest Hrvata,* v. II, Zagreb, 1869, p. 16-19, F. Rački, *Hrvatska pre XII veka,* în "Rad J.A.", 57, 1881, p. 138-147 apud Dragomir, *Vlahii şi morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic,* Cluj, 1924, p. 88-90.
[89] R. Lopašić, *Urbaria lingua croatica conscripta. Hrvatski urbari* (I) adunate şi traduse de R. Lopašić, în Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, V, 1, Zagreb, 1894, p. 1-8 (Introducere).
[90] *Ibidem,* p. 1.
[91] St. Novaković, *Les problèmes serbes. A l'occasion du livre Geschichte der Serben von Constantin Jireček,* Gotha 1911, în "Archiv für Slavische Philologie", 33 (1911), p. 438-466 şi 34 (1912), p. 203-233.
[92] J. Erdeljanović, *Postanak plemena Pipera*, în "Srpski Etnografski Zbornik", XVII, Belgrad, 1912, p. 22.

Skok, sensul cel mai vechi al cuvântului vlah este acela de "*păstor romanic care trăieşte în cătune*". Cronologia şi traseele deplasărilor grupurilor de *vlahi* din Iugoslavia sunt stabilite de Petar Skok după indicaţii lingvistice şi informaţii istorice.[93] În urma anchetelor întreprinse pe teren, Milenko S. Filipović, unul dintre cei mai de seamă etnologi din Iugoslavia, recunoaşte, în toponime şi alte elemente de factură romanică, urme lăsate de *vlahii* asimilaţi ulterior de sârbi.[94] Şi în istoriografia contemporană iugoslavă romanitatea originară a *vlahilor* este net afirmată. În acest sens, amintim aici doar părerea lui Vasa Čubrilović, după care " *în primele secole ale aşezării slavilor în Balcani, era numit „vlah", omul din interiorul Peninsulei care vorbea o limbă romanică şi trăia, de obicei, în munţi, îndeletnicindu-se cu creşterea vitelor. Cu timpul, vlahii s-au răspândit în întreaga Peninsulă şi, în cursul veacurilor, s-au slavizat*".[95]

Majoritatea istoricilor iugoslavi văd însă în vlahii izvoarelor medievale sârbeşti, croate şi otomane o categorie socială şi nu un grup etnic. Ipoteza potrivit căreia termenul *vlah* are, în izvoarele scrise, înţelesul de „păstor" şi de „nomad", a fost lansată, în istoriografia sârbă, nu în virtutea unei tradiţii, ci pe temeiul interpretării în spirit critic a textelor, de către Stojan Novaković. În 1911, în recenzia pe care o face lucrării lui Constantin Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, Stojan Novaković îşi precizează încă o dată, într-o publicaţie de înaltă ţinută ştiinţifică şi într-o limbă de circulaţie internaţională, [96] punctele de vedere exprimate anterior în câteva lucrări redactate în limba sârbă, printre care *Selo* (1891), o monografie a satului sârbesc. Istoricul credea că prin termenii *vlah*, *vlaški*, anteriori, probabil, pătrunderii slavilor în Balcani, goţii şi alţi germanici îl desemnau pe „păstorul balcanic"; slavii ar fi moştenit de la aceştia termenul în accepţiunea lui "*mai mult economică decât etnică*". Stojan Novaković precizează, în câteva rânduri, că, în adevărata sa accepţiune, cuvântul *vlahi* desemnează nu etnia, ci nomadismul păstorilor, în contrast cu sedentarismul agricultorilor. În ce priveşte cronologia deromanizării românilor balcanici, a *vlahilor* etnici, istoricul este de părere că *vlah* are înţelesul de "*clasă socială indiferent de etnie*" chiar şi în Serbia secolului al XIII-lea, o afirmaţie greu de susţinut [97] Regăsim această teză, nuanţată în diferite feluri, în aproape toate lucrările cercetătorilor iugoslavi care s-au aplecat asupra vlahilor. În 1918,

[93] Vezi şi P. Skok, *Iz rumunske literature o balkanskim vlasima,* în "Glasnik S.N.D.", II, nr. 1-2, 1927, p. 297-313 şi III (1928), p. 293-305.
[94]Milenko S. Filipović, *Rama u Bosni*, în "Srpski Etnografski Zbornik", Belgrad, 1955 (Naselja, 35); de acelaşi, *Glasinac,* în "Srpski Etnografski Zbornik", 1950 (Naselja, 32), p. 256-258.
[95]În "Radovi ANUBIH", p. 154.
[96] St. Novaković, *Les problèmes serbes*, în "Archiv für slavische Philologie", 33, 1911, p. 439-466.
[97]*Ibidem,* p. 456.

într-o importantă recenzie, care a căpătat proporţiile unui adevărat studiu original, Petar Skok, o enunţă deosebit de limpede: "*în documentele sârbeşti medievale, cuvântul „vlah" este un termen tehnic folosit pentru a denumi ocupaţiile locuitorilor şi nu are nici o legătură cu limba sau etnia lor*".[98] Mai târziu însă, Petar Skok va renunţa la această afirmaţie categorică, socotind că teoria lui St. Novaković este numai parţial adevărată.[99]

Constatăm că, în istoriografia iugoslavă, nu s-a ajuns la un consens deplin în privinţa legăturii dintre populaţia romanică preexistentă instalării slavilor în Balcani, denumită de aceştia „vlahi" şi categoria socială cu acelaşi nume, atestată ulterior, care cuprinde romanici, romanici slavizaţi şi, eventual, alte elemente etnice. Astfel, în lucrările sale de mai târziu, Petar Skok afirmă clar originea românească (*rumunskog porijekla*) a vlahilor "sârbi", "kjelatori" şi, cu atât mai mult, a vechilor vlahi "croaţi" (*staro hrvatske vlahe*) de lângă Cetine şi Velebit, considerând că „*din punct de vedere lingvistic, este cu totul de înţeles de ce acelaşi nume, care nu este numai etnic ci semnalează şi o deosebire socială faţă de localnic – determinată de gradul diferit de mobilitate, de strămutarea de la iernatec la văratec şi invers – a fost preluat şi de populaţia slavă, de sârbi".*[100] Milenko Filipović îşi reprezenta procesul preluării numelui de *vlah* de către o populaţie neromanică în felul următor. După pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică, vechea populaţie romanică s-a retras în oraşele de pe litoralul dalmat şi în regiunile muntoase din interior unde, adaptându-se noilor condiţii de viaţă, a început să se îndeletnicească, în principal, cu creşterea vitelor. Ca păstori care se deplasau cu turmele, vechii romanici au intrat într-o firească simbioză cu slavii, ea a dus la apariţia bilingvismului, din care a decurs, ca ultimă consecinţă, treptata lor integrare în comunitatea etnică slavă. Evoluţia demografică i-a obligat pe *vlahi* să părăsească regiunile muntoase şi să se aşeze şi în ţinuturile învecinate, unde intrau în slujba feudatarilor locali ca oşteni (*vojnuci*), cărăuşi şi păstori, devenind reprezentanţii acestor îndeletniciri în mediul slav. Slavii între care s-au aşezat au preluat numele lor etnic de *vlahi* şi l-au dat tuturor celor care, indiferent de etnie, exercitau aceleaşi ocupaţii. Astfel a luat naştere categoria socio-profesională a vlahilor. În principal – scria Milenko Filipović – vlahii etnici au fost *vojnuci*, păstori şi cărăuşi, iar mai târziu, neromanicii care îşi câştigau traiul practicând aceste profesiuni şi aveau modul de viaţă şi statutul social al vlahilor autentici au fost numiţi şi ei vlahi.[101] Turcii au preluat de la sârbi categoria *vlahilor* cu statutul lor particular şi i-au numit pe *vojnucii* creştini

[98]P. Skok, *Češka knjiga o vlaškom pravu,* în "Glasnik ZMBIH.", XXX, 1918, p. 295-316.
[99] P. Skok, în *Enciklopedija Jugoslavije,* VIII, p. 515.
[100] Vezi şi în Enciklopedija Jugoslavije, p. 515.
[101] Milenko Filipović, *op.cit.,* p. 51-55.

vlahi, echivalând această denumire cu etnonimul *sârbi*.[102] Turcologul Branislav Djurdjev distinge între *vlahii slavizaţi*, categoria socială a păstorilor romanici din vechile state slave, numiţi *vlahi* din pricina numelui etnic pe care-l purtau înainte de slavizarea lor, pe de o parte şi *vlahii slavi*, o categorie socială şi aceştia, dar nu de origine etnică romanică. În această categorie puteau să intre, crede învăţatul iugoslav, nu numai sârbi, ci şi reprezentanţii altor etnii balcanice.[103]

O distincţie similară se face între „vlahii" documentelor sârbeşti, începând cu cele mai vechi, socotiţi reprezentanţi ai unei categorii sociale, pe de o parte, „vlahii" aromâni şi „vlahii" din alte regiuni ale Peninsulei Balcanice, precum vlahii din Haemus, socotiţi vlahi etnici, adică romanici, pe de altă parte. În spiritul acestei distincţii se fac uneori afirmaţii lipsite de temei documentar ca aceea potrivit căreia "*pe teritoriul iugoslav, numai vlahii sârbizaţi şi sârbii cu drepturi vlahe au jucat un rol istoric autentic, adevăraţii vlahi etnici rămânând şi sub turci ca, de altfel, până la sfârşitul Evului Mediu, un element lipsit de importanţă istorică*".[104]

Dispariţia sensului etnic al cuvântului "vlah" este fixată în timp, pentru teritoriul sârbesc, la o dată foarte timpurie; în rare cazuri şi numai pentru anumite zone se admite că procesul slavizării vlahilor s-ar fi încheiat, cel mai târziu, în secolul al XIV-lea. În general, se consideră că, la data la care apar în documente, vlahii din vechiul stat sârbesc îşi pierduseră caracterul etnic romanic. În această privinţă, istoricii iugoslavi au fost contrazişi de istoricii români, în frunte cu Silviu Dragomir[105]. Fără să conteste evoluţia în sens socio-profesional a termenului *vlahi*, învăţaţii români susţin că el şi-a păstrat valoarea de etnonim până mult mai târziu, către sfârşitul secolului al XV-lea – secolul al XVI-lea, ba chiar, în unele cazuri, până în secolul al XVII-lea.

Nu putem încheia această succintă şi sumară prezentare a interpretărilor date de istoriografia iugoslavă termenului *vlahi,* fără să semnalăm opiniile singulare, foarte apropiate de cele exprimate în ultimele sale lucrări de Petar Skok, ale lui Ivan Božić, remarcabil medievist şi profund cunoscător al documentelor din arhivele raguzane, pe temeiul cărora a adus contribuţii însemnate la cunoaşterea relaţiilor Dubrovnikului cu turcii în secolele XIV-XV. În cursul discuţiilor suscitate de comunicările prezentate, în 1973, la simpozionul de la Sarajevo consacrat vlahilor, Ivan Božić a afirmat răspicat

[102] Pentru aceasta, vezi şi P. Skok, *Ceška knjiga.*
[103] Br. Djurdjev, *O vojnucima*, loc.cit., p. 104-109. Vezi şi *O knezovima pod turskom upravom,* loc.cit., p. 148.
[104] Br. Djurdjev, Nešto o vlaškim starjesinama pod turskom upravom, loc.cit., p. 50, n. 7.
[105] Dragomir, *Vlahii,* 101-107, 108, 161-172

unitatea vlahilor din Serbia medievală, identitatea lor de neam şi origine cu toţi vlahii balcanici şi chiar cu românii din nordul Dunării şi, în sfârşit, diferenţa de origine etnică dintre categoria socială pe care vlahii au constituit-o şi restul populaţiei slave, categorie în care au intrat ulterior şi elemente alogene. Istoricul iugoslav formulează, în termeni categorici, exigenţa metodologică a studierii vlahilor din perspectivă general-balcanică şi nu numai în limitele istoriei naţionale sârbeşti.[106]

Nota specifică tuturor vlahilor este, după opinia lui Ivan Božić, de natură etnică. Vlahii s-au manifestat, în diferitele medii în care ei au apărut, ca un grup etnic deosebit care, în decursul vremii, şi-a pierdut acest caracter, nu însă şi statutul social diferit pe care el îl implica. Procesul incontestabilei lor slavizări, desfăşurat în ritmuri diferite în diversele regiuni ale spaţiului iugoslav, se încheie după o lungă perioadă de bilingvism. Nici data începutului, nici data încheierii acestui proces nu pot fi stabilite cu certitudine. Potrivit lui Ivan Božić, vlahii zişi "croaţi" (*hrvatski vlasi*) alcătuiau comunităţile vlahe care trăiau între croaţi, dar se deosebeau de aceştia din urmă, tot aşa cum se deosebeau şi vlahii care trăiau în mediul sârbesc de sârbi. Treptat, unii vlahi s-au amestecat cu sârbii şi cu croaţii şi, ca urmare, şi-au pierdut treptat caracterul etnic şi şi-au modificat poziţia juridică şi socială. Potrivit unei alte constatări importante a istoricului citat, întemeiate pe documentele cercetate "*contemporanii ştiau exact cine era sârb, cine albanez şi cine era vlah*. *Îi deosebeau, fără îndoială, după limba pe care o vorbeau, după veşminte şi mod de viaţă, vlahii distingându-se chiar atunci când purtau nume slave*". Treptat, vlahii îşi pierd identitatea, dar noul mediu în care ei sunt integraţi păstrează unele din elementele care defineau cândva comunitatea vlahă închisă. O ultimă remarcă importantă pe care o face Ivan Božić este aceea că "*singura deosebire între vlahi şi români este că aceştia din urmă au izbutit să ducă până la capăt procesul de edificare a statului naţional*".[107]

Menţionând că, în istoriografia noastră, numai istoricul Silviu Dragomir a consacrat studii speciale, aprofundate vreme de decenii, grupului apusean al românilor balcanici, valorificând critic imensul material şi numeroasele cercetări datorate învăţaţilor iugoslavi, trebuie recunoscut caracterul hotărâtor al aportului celor din urmă în acest domeniu. Cercetările învăţaţilor iugoslavi s-au concentrat cu precădere asupra definirii particularităţilor vlahilor sub raportul statutului lor socio-profesional. Formulând diverse teorii despre originile categoriei socio-profesionale a *vlahilor*, ei nu au contestat rădăcinile

[106] Ivan Božić, în "Radovi ANUBIH", 164-166; 167; 175.
[107] *Ibidem,* p. 166.

ei etnice romanice, dar au susținut că realitățile umane desemnate de termenul *vlah* sunt, din punct de vedere etnic, sârbeşti la data timpurie la care ele sunt atestate de documente. În schimb, ei admit persistența semnificației etnice a termenului *vlah*, când este vorba de alte teritorii decât cel iugoslav.

Toate acestea ne îngăduie să considerăm că istoriografia iugoslavă a făcut eforturi sistematice, după principii metodologice ştiințifice, de a studia nuanțat, cu simț istoric, realitățile vlahe din cuprinsul Iugoslaviei. Chiar dacă complexitatea şi imprecizia materialului documentar în privința valorii etnice a termenului *vlah*, pe de o parte şi optica strict națională a istoricilor, pe de altă parte, au determinat formularea unor concluzii discutabile, în anumite privințe, contribuția istoriografiei iugoslave la cercetarea soartei romanității balcanice este una dintre cele mai importante dintre câte se înregistrează pe plan european. Aşa cum a arătat istoricul român Silviu Dragomir pentru cercetările mai vechi, putem spune că şi cercetările recente în această direcție, bine consolidată în ştiința iugoslavă, sunt indispensabile celor care vor să înțeleagă evoluția de ansamblu a întregii romanități sud-est europene, a dacoromânilor ca şi a românilor balcanici.

1986

Comunicare susținută în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

VECHIMEA ŞI RĂSPÂNDIREA „CĂTUNULUI" VLAH ÎN PENINSULA BALCANICĂ ÎN EVUL MEDIU

Bogat atestat, în secolele XIII-XVI, în acte de proveniență sârbească, raguzană şi otomană, *cătunul* vlah (srb. *katun,* turc. *qatun*) pare să fi fost forma de organizare comunitară tipică pentru păstorii vlahi din părțile de nord-vest ale Peninsulei Balcanice, ramură a poporului român, astăzi pe deplin slavizată, dar înfloritoare încă în Evul Mediu. *Cătunul* cuprindea de la 10 la 105 familii de vlahi, cel mai adesea în jur de 50[108]. Şefii acestor comunități, al căror nume devenea frecvent numele localităților locuite de ele (*Katun Buchinić, Katun Bunčić, Katun Vlachović*) sunt desemnați cu termeni foarte diverşi (*sud, knez, čelnik, primikjur, catunarius, caput catoni, caporalis catoni*), potrivit datei, locului şi mediului cultural în care a fost emis documentul care îi menționează. Aria de răspândire a cătunului a fost delimitată de istoricul român Silviu Dragomir, o autoritate ştiințifică în materie, în felul următor: „*teritoriul Serbiei vechi, cu o linie de hotar la nord, care merge până în Morava apuseană, apoi partea nod-estică a Muntenegrului, Herțegovina, litoralul dalmatin, regiunea Cetinei şi a Velebitului*"[109]. Dintre popoarele balcanice, numai vlahii – aşadar românii – şi albanezii cunosc *cătunul* (alb. *katun, katund, katunt*) ca instituție socială proprie păstorilor transhumanți. La celelalte popoare, bulgari, iugoslavi, greci, termenul *cătun* (blg. *katun,* srbcr. *katun*, ngr. *katouna*) desemnează fie o comunitate vlahă sau albaneză de acest tip, fie un „cătun" (fr. *hameau*), un „sat", o „tabără", un „cort", o „colibă". *Cătunul,* în accepțiunea de „sat mic" (fr. *hameau*), pe care-l întâlnim la românii din vechea Dacie, este mai recent şi nu are nici importanța, nici caracterul de instituție socială ale *cătunului* balcanic[110]. Potrivit lui Silviu Dragomir, chiar şi dintre românii nord-vest balcanici, numai cei ce locuiesc regiunea definită de el drept „arie a *cătunului*" au cunoscut această instituție. La românii balcanici care trăiesc în afara limitelor acestei arii, *cătunul* este înlocuit de *selo,* „sat", ceea ce indică un grad mai mare de integrare a acestor romanici în mediul slav, dacă nu chiar faptul că ei au fost pe jumătate slavizați. Prezența anumitor urme ale *cătunului* în afara regiunii menționate, mai

[108] Cf. M.S.Filipović, *Struktura i organizacija srednovjekovnih katuna*, în „Simpozijum o srednovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961 g.", Sarajevo, 1963, p. 109.
[109] S.Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul mediu*, Bucureşti, 1959, p. 114 şi de acelaşi, *La patrie primitive des Roumains et ses frontières historiques*, în Balcania, VII, 1, 1944, p. 99 şi harta cu aria cătunului la românii balcanici medievali, p. 96.
[110] Cf. Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983, p. 58-59

ales în toponimie, este, potrivit aceluiaşi învăţat, rezultatul deplasărilor de populaţie din nucleul central, un efect al „micilor migraţii" pastorale, atât de frecvente în Balcani[111].

Pentru cei mai mulţi dintre cercetători, *cătunul* este o instituţie aparţinând exclusiv vlahilor nord-vest balcanici, acelei ramuri, astăzi slavizate, a romanităţii orientale ai cărei supravieţuitori sunt astăzi puţinii istroromâni. Ceilalţi români balcanici, meglenoromânii şi aromânii, ca şi, pare-se, românii, dispăruţi azi, din Haemus, care formau în secolul al XIII-lea un puternic nucleu romanic, ar fi trăit în comunităţi de alte tipuri. La aromâni, de pildă, întâlnim, până în secolul al XIX-lea, *fălcarea* (din lat. * *falcaria*), grupare, sub autoritatea unui *čelnik* (vsl. *čelnikú,* „şef") sau *kihăie* (din turc. *kehâia*), a mai multor *fumel'i,* „familii" pastorale[112]. Este de reţinut că termenul *fălcare,* folosit curent de aromâni în graiul lor, nu a fost niciodată consemnat în vreun act oficial scris, bizantin sau de altă proveniență. Lumea învăţaţilor a luat cunoştinţă de el numai în urma anchetelor etnografice întreprinse pe teren, într-o epocă târzie, când instituţia încă mai exista. Cea mai veche descriere literară a vieţii pastorale transhumante a aromânilor din Pind şi Tesalia, pasajul foarte des citat din *Sfaturile şi povestirile* strategului bizantin tesalian Kekaumenos (sec. XI), nu menţionează nici el *fălcări,* dar evocă în schimb deplasarea sezonieră a familiilor vlahe (arom. *fumel'i*) din care acestea erau constituite, folosind termenul mai puţin frecvent în greacă *phameliai*, probabil sub influenţa graiului local. Kekaumenos cunoaşte, de altminteri, termenul *čelnik,* numele şefului unei *fălcări* [113] . Autorităţile oficiale nu cunosc, în materie de comunităţi aromâneşti, decât gr. *choria*, „sate" şi gr. *kalyvia* sau *kalyviai*, „colibe" (pentru a desemna aşezările sezoniere de păstori, „taberele" lor); cei doi termeni greceşti citaţi au intrat în aromână care i-a generalizat, fără să renunţe totuşi la *fălcare*: *hori, călive* sunt numite de aromâni aceste „sate", formate din una sau mai multe *fălcări* reunite.

Există însă frapante similitudini între *fălcarea* aromânească şi *cătunul* vlahilor nord-vest balcanici. Aşa, de pildă, *fălcarea* aromânească este desemnată, de obicei, cu numele şefului ei, ca şi *cătunele* don vechea Serbie: *fălcarea al Badralexi, fălcarea al*

[111] Pentru tot ceea ce istoriografia românească a propus ca ipoteză în privinţa istoriei *cătunului*, v. S.Dragomir, *Vlahii*, p. 113 şi urm. Tot Silviu Dragomir este cel care a asimilat critic întreaga literatură ştiinţifică iugoslavă pe care a putut să o cunoască până în 1959. V. în volumul de faţă Anca Tanaşoca*, Contribuţia lui Silviu Dragomir la cercetarea romanităţii balcanice*.

[112] Cf. Th. Capidan, *Românii nomazi*, în Dacoromania, IV, Cluj, 1927, p. 214-215 şi 341-342; T. Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân*, Bucureşti, 1974, s.v. *fălcare, čelnik, kihăie, fumeal'e.*

[113] *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*. Podgoptovka teksta, vvedenie, perevod i komentarii G.G.Litavrina, Moscova, 1972, p. 258. Cf. traducerea românească a pasajului, însoţită de comentarii în Al.Elian şi N.Ş.Tanaşoca, *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, Bucureşti, 1975, p. 31-33

Zegă, fălcarea al Toscă. Numele *čelnik*-ului *fălcării* întemeietoare de sat devine, uneori, numele acestuia: în regiunea Veriei, în Macedonia, localitatea numită acum Kato Vermion, vechi sat de păstori aromâni, întemeiat prin 1827, pe ruinele vechii *Seli,* purta numele de *Călivele al Badralexi* care-i era dat chiar şi de către greci[114]. Mai mult decât atât, a fost semnalată existența cuvântului *cătun* atât în meglenoromână, cât şi în aromână, subliniindu-se faptul că el este folosit rar şi are alt sens decât omonimul lui balcanic. La meglenoromâni, termenul *cătun* înseamnă, ca şi în dacoromână, „cătun (fr. hameau), sat, comună"; el are câteva derivate: *cătunés, -ească,* adj., „comunal, sătesc", *cătuništi,* n.f., „loc unde a fost odată un cătun", *cătunean,* n.m. , „locuitor al unui cătun", *cătunitšcă,* n.f., diminutivul lui *cătun* [115]. La aromâni, *cătun* înseamnă, potrivit lui Tache Papahagi, 1) „colibă, cabană; avere, bogăție" şi 2) „netrebnic, îndrăcit"[116]. Folosit şi mai rar decât în meglenoromână, *cătun* a fost păstrat în locuțiunea aromânească *„nu fațe cătune",* „nu serveşte la nimic" (cf. în greacă, *den kamnoun chorio* şi, în albaneză, *fshat nuk bëjmë dot*)[117] şi a lăsat urme în toponimia aromânească: *Cătuna,* nume topic în Albania, în regiunea Libohovo, *Cătunet,* numele unui sat românesc din Albania, azi abandonat, *Lacatun,* nume topic în Tomor, în Albania, *Lacătun,* nume de sat românesc în Albania (cf. *Lacălive*, lângă Perivoli, în Pind), *Paliokatounon,* nume topic în Pind, pe o vale laterală a râului Aspropotamos, *Vlahokatouna,* nume topic în Grecia[118].

Cu toate acestea, istoriografia românească şi, cu deosebire, Silviu Dragomir, au acreditat opinia potrivit căreia românii sud-balcanici, adică aromânii şi meglenoromânii, se deosebesc de românii nord-vest balcanici nu numai pe plan lingvistic, ci şi pe planul organizării lor sociale: cei din urmă trăiesc în *cătune,* în vreme ce românii din sudul Peninsulei Balcanice trăiesc în *fălcări*, grupate în *hori* şi *călive*[119].

Învățații iugoslavi au acordat întotdeauna o atenție deosebită *cătunului* vlah. Literatura ştiințifică iugoslavă a problemei a fost îmbogățită după al doilea război mondial cu numeroase studii consacrate structurii şi evoluției *cătunului*. Această instituție balcanică medievală a făcut chiar obiectul unei largi dezbateri ştiințifice internaționale,

[114] Cf. Th.Capidan, *Românii nomazi*, p. 231-232, dar data întemeierii Călivelor indicată de autor este greşită. Vezi în volumul de față N.Ş.Tanaşoca, *Aşezarea aromânilor în regiunea Veriei după un izvor inedit: Cronica scurtă a lui Petre Badralexi*.
[115] Cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii*, III, *Dicționar meglenoromân*, Bucureşti, f.a., p. 66
[116] Cf. T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, p. 355
[117] Cf. Th.Capidan, *Românii nomazi*, p. 344-345 şi 354-355; Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton*, p. 58
[118] Cf. Th.Capidan, *Toponymie macédo-roumaine*, în Langue et Littérature, Bulletin de la Section Littéraire de l'Académie Roumaine, III, 1-2, Bucureşti, 1946, p. 62, 84, 96, 121
[119] Cf. S.Dragomir, *Vlahii*, p. 114

organizate la Sarajevo[120]. Cercetătorii iugoslavi care au tratat despre *cătunul* vlah au enunțat opinii ştiințifice foarte variate. Pentru Milenko Filipović, de pildă, *cătunele* sunt comunități lipsite de omogenitate etnică şi socială, care nu presupun nicidecum existența unor legături de rudenie între membrii lor[121], în vreme ce, pentru Branislav Djurdjev, dimpotrivă, e vorba de comunități al căror nucleu este format din oameni înrudiți de aproape[122]. În pofida unor asemenea divergențe de opinie, savanții iugoslavi sunt toți de acord că instituția *cătunului* vlah nu este specifică românilor, ci o formă de organizare a comunităților de păstori transhumanți din vechiul stat sârbesc. Căci, pentru aceşti eruditi, vlahii din diplomele regale medievale sârbeşti, din actele raguzane şi otomane nu sunt un grup etnic, acela al românilor balcanici, ci categoria socială şi profesională a păstorilor transhumanți. Ei nu contestă neapărat posibila origine romană a *cătunului*, a termenului ca şi a realității pe care acesta o desemnează, nici sensul etnic originar al numelui de *vlahi*, dat de slavi romanicilor pe care i-au găsit în Balcani, dar afirmă că, încă din secolul al XII-lea, în Serbia cel puțin, aceşti romanici erau, în cea mai mare parte, slavizați şi că termenul *vlahi* devenise sinonim cu „păstori". Această interpretare a termenului *vlahi*, care-şi are originile în considerațiile mult mai vechi ale lui Constantin Jireček şi Stojan Novaković, a fost cu drept cuvânt criticată de istoricii români care, fără să conteste treptata deromanizare a *vlahilor*, au dovedit, întemeindu-se pe surse scrise, că termenul în discuție îşi mai păstrează încă, cel puțin până în secolul al XVI-lea, sensul etnic[123].

Filologi şi istorici au propus etimologiile cele mai diferite pentru cuvântul *cătun.* S-a vorbit de originea lui latină, ilirică, tracă, uralo-altaică, avară ori protobulgară[124]. Norbert Jokl socotea că românescul *cătun* derivă din albanezul *katund,* participiu în *–t* al verbului *ndenj*, „a întinde". Substantivizat, *katund*, „întins", devine un nume care înseamnă „cort, adăpost" şi care dobândeşte apoi sensuri noi în limba albaneză, ca şi în română. Cei mai mulți învățați români şi străini au acceptat, în principiu, teoria lui Jokl ca pe o sugestie utilă. Ei susțin, aşadar, că termenul *cătun* aparține substratului

[120] Pentru bibliografia iugoslavă, v. M.S.Filipović, *Katun u našoj istoriografiji*, în volumul Simpozijum o srednovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, p. 9-17, cu un rezumat în limba germană

[121] M.S.Filipović, *Struktura i organizacija srednovekovnih katuna*, în acelaşi volum Simpozijum o srednovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, p. 45-120, cu un rezumat în limba germană.

[122] Br.Djurdjev, *Teritorializacija katunske organizacije do kraja XV veka*, în Simpozijum o srednovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, p.143-170, cu un rezumat în limba germană

[123] Cf. capitolul despre caracterul etnic al vlahilor din S.Dragomir, *Vlahii*, p. 139-160. Problema a fost reluată de Anca Tanaşoca, *Despre accepțiunile termenului „vlah" în istoriografia iugoslavă*, în publicația Academiei de Ştiințe Sociale şi Politice a Republicii Socialiste România, Cercetări de istorie şi civilizație sud-est europeană, III, 1986, Bucureşti, 1987.

[124] Cf. Gr. Brâncuş, *loc.cit*. şi M.Gyóni, *Les Vlaques du Mont Athos au début du XII-e siècle*, în Études Slaves et Roumaines, I, 1, Budapesta, 1948, p. 38, n.1.

paleobalcanic, comun deopotrivă românei şi albanezei. Potrivit părerii unanime a cercetătorilor, românilor balcanici li se datorează răspândirea panbalcanică a cuvântului; el a intrat în limbile sud-slave, în greacă şi în turcă prin intermediul românei[125].

Vechimea *cătunului* vlah ca instituţie socială este mai mare decât afirmă îndeobşte istoricii, iar răspândirea lui în Peninsula Balcanică în Evul Mediu mai largă decât susţinea învăţatul Silviu Dragomir. Cea dintâi atestare documentară a *cătunului* vlah nu se găseşte în vreuna dintre diplomele regale sârbeşti din secolul al XIII-lea, ci într-un text grecesc bizantin, deloc necunoscut istoricilor romanităţii balcanice. E vorba de povestirea privitoare la istoria Muntelui Athos, redactată, către anul 1109, de călugărul Ioan Trachaniotes şi păstrată în codicele 382 (sec.XV) al mănăstirii Iviron[126]. Călugărul athonit relatează despre conflictul provocat în sânul sfintei comunităţi căreia îi aparţinea de aşezarea, în anii 1100-1104, în Peninsula Calcidică, a unui grup destul de numeros de păstori vlahi transhumanţi, împreună cu familiile şi turmele lor. Femeile vlahe tulburau, prin simpla lor prezenţă în regiune, pacea Sfântului Munte, făcându-i pe călugări să renunţe la contemplarea celor dumnezeieşti şi să se lase stăpâniţi de preocupări lumeşti. Protectorii vlahilor, călugării care-şi dădeau seama de utilitatea economică a prezenţei acestora în vecinătatea mănăstirilor, pe de o parte şi adversarii lor, călugării care se temeau de eventuala ei acţiune corupătoare de suflet asupra asceţilor, pe de alta i-au antrenat în disputa dintre ei chiar pe patriarhul ecumenic Nicolae şi pe împăratul Alexie I Comnenul însuşi. Ioan Trachaniotes citează scrisorile schimbate între patriarh şi împărat în scopul stăvilirii scandalului prin definirea, o dată pentru totdeauna, a statutului acestor păstori vlahi. Într-una dintre aceste scrisori, se spune că cele 300 de familii de vlahi stabilite în preajma Muntelui Athos constituiau *katounai*, „cătune", supuse patriarhului şi că, având în vedere această legătură de dependenţă, împăratul decisese să le scutească de obligaţiile lor faţă de fiscul imperial[127]. Este vorba, aşadar, în Bizanţul secolului al XII-lea, ca şi în Serbia secolului al XIII-lea, de cesiunea unor drepturi regaliene de natură fiscală asupra comunităţilor de păstori vlahi din partea împăratului către patriarhul

[125] Cf. Gr. Brâncuş, *loc.cit*.; I.I.Russu, *Etnogeneza românilor*, Bucureşti, 1981, p. 290-292.
[126] Textul a fost publicat de Ph.Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athoskloster*, Leipzig, 1894, p. 163-184. Ioan Trachaniotes este autorul părţii care ne interesează aici. Cel mai bun comentariu la acest text, cu datarea lui, identificarea surselor şi a succesivilor săi autori, judecăţi asupra autenticităţii etc. este datorat lui M.Gyóni, *Les Vlaques du Mont Athos au début du XII-e siècle*, în Études Slaves et Roumaines, I, 1, Budapesta, 1948, p. 30-42. Cf. de asemenea A. Sacerdoţeanu, *Vlahii din Calcidica*, în volumul *În memoria lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1934 (extras). Nici M.Gyóni, care se opreşte mai îndelung asupra aşa-numitelor *katounai* din text, nici A.Sacerdoţeanu nu au sesizat importanţa acestui izvor pentru istoria *cătunului* în Balcani.
[127] Textul documentului şi traducerea lui în româneşte de către H.Mihăescu în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, Bucureşti, 1982, p. 50-59. H.Mihăescu traduce *katounai* prin „unităţi fiscale".

ecumenic, din partea Imperiului către Biserică. Iar aceste comunităţi de vlahi sunt, în Bizanţ, ca şi în Serbia veche, *katounai*, „cătune", alcătuite din mai multe zeci de familii fiecare. Dacă estimarea lui Milenko Filipović, mai sus citat, este şi în acest caz valabilă, putem chiar să presupunem, cu titlul de ipoteză, că existau, în anii 1100-1104, în Peninsula Calcidică, trei până la şase *cătune* de vlahi, totalizând 300 de familii.

Celulă socială vlahă, *cătunul* este atestat, aşadar, ca unitate fiscală bizantină, cu un secol înainte de apariţia lui în diplomele regilor sârbi. Şi asta în Peninsula Calcidică, regiune în care, potrivit celor mai avizaţi etnologi, păstorii transhumanţi aromâni nu au încetat niciodată, de-a lungul veacurilor, să se stabilească pe toată durata iernii, împreună cu familiile şi turmele lor[128]. Contrar părerii lui Silviu Dragomir, *cătunul* a fost, aşadar, cunoscut şi de aromâni şi anume chiar înaintea atestării existenţei lui la românii nord-vest balcanici[129].

Un alt izvor bizantin, un inventar al bunurilor Lavrei athonite, datând de la sfârşitul secolului al XII-lea, menţionează, la rândul lui, unele *katounai* vlahe din Moglena, dăruite mănăstirii de arhontele Nichifor Kephalas[130]. *Cătunul* subsistă, prin urmare, în organizarea socială a aromânilor – poate şi a meglenoromânilor – din Imperiul bizantin, într-o epocă în care el este bogat atestat în ţinuturile de nord-vest ale Peninsulei Balcanice, în regiunile majoritar slave ale acesteia.

În 1266, toponimul *Katouna* este atestat în Tesalia, în regiunea Demetriadei, unde se găseşte o numeroasă populaţie aromânească[131] şi, în 1289, tot în Tesalia, împăratul Andronic al II-lea Paleologul confirmă mănăstirii Sfântul Andrei posesiunea domeniului *Vlachokatouna*, numit şi Praktikatous[132]. Aceste două mărturii dovedesc încă o dată că instituţia *cătunului* aparţine aproape întotdeauna românilor din Peninsula Balcanică.

Alături de *čelnik*, care a existat cândva şi la românii nord-vest balcanici, dar care nu a subzistat ulterior decât la aromâni, *cătunul*, a cărui existenţă la aromâni în secolele XII-XIII am încercat să o demonstrăm, dar care rămâne instituţia socială tipică pentru

[128] Cf.Th.Capidan, *Românii nomazi*, p. 245-252 şi harta anexată.
[129] Cf. S.Dragomir, Vlahii, p. 114
[130] Text publicat în *Actes de Lavra*, première partie: des origines à 1204, édition diplomatique par P.Lemerle, A.Guillou, N.Svoronos avec la collaboration de Denise Papachryssanthou, Paris, 1970, în Appendice, II, unde *katoumai* vlahe sunt citate 1.5.46. Le urmează păşunile de care dispuneau vlahii în regiunea Vodenei (Edessa). Documentul n-a fost utilizat de autorii volumului *Fontes Histriae Daco-Romanae*, IV, Bucureşti, 1982, care reproduc şi traduc actele Lavrei după o ediţie mai veche.
[131] Cf. *Fontes Histriae Daco-Romanae*, IV, Bucureşti, 1982, p. 113.
[132] Citat de P.Ş.Năsturel, *Étymologies byzantines*, în Revue des Études Grecques, XCI, p. 434-435, Paris, 1978, p. 569, după A.Carile-G.Cavallo, *L'inedito crisobullo di Andronico III Paleologo per il monastero di Licusada*, în Atti della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna, Classe di Scienze Morali, 69, Rendiconti, LXIII, 1974-1975, p. 204, r. 13

românii nord-vest balcanici, dovedeşte unitatea originară a întregii romanităţi balcanice. Prin vechimea şi autohtonia sa, *cătunul* e o mărturie, ca şi *fălcarea* aromânească, a vechimii şi originilor locale ale acestei romanităţi, rezultate din romanizarea populaţiilor autohtone. În sfârşit, *cătunul*, a cărui soartă va rămâne legată pentru totdeauna de aceea a vlahilor, oferă cercetătorului posibilitatea de a înţelege mai bine, prin studierea lui, desfăşurarea procesului istoric de dezintegrare şi disoluţie a romanităţii balcanice, absorbite treptat de slavi şi de greci. Element de substrat, propriu vechii lumi balcanice a ilirilor şi a tracilor, *cătunul*, termenul ca şi realitatea de el desemnată, a fost romanizat o dată cu aceştia, după cucerirea Peninsulei şi a devenit o modestă piesă a mecanismului militar şi civil roman. Românii balcanici îl moştenesc, dar Bizanţul este uzufructuarul acestui bun patrimonial, intrat mai târziu în stăpânirea slavilor, apoi a otomanilor, care-i modifică într-o anumită măsură structura şi funcţiile. Pe măsura înaintării procesului de deromanizare a vlahilor, *cătunul* dispare ori dobândeşte o nouă semnificaţie.

N.Ş.Tanaşoca şi Anca Tanaşoca, *Ancienneté et diffusion du „cătun“ vlaque dans la Péninsule Balkanique au Moyen Age*, RESEE, XXVII, 1989, 1-2, p. 139-144

CROAŢI ŞI VLAHI ÎN SECOLELE XIV-XV : KEGLEVIĆ CONTRA SILANIĆ

Arhiva vechii familii nobiliare croate a Keglevićilor, pe care ultimul ei reprezentant, contele Samoilo Keglević, a vândut-o, la sfârşitul secolului al XIX-lea, Academiei Iugoslave, cuprinde 76 de documente autentice din anii 1322-1527, privitoare mai cu seamă la domeniile senioriale ale înaintaşilor săi, situate în regiunea dintre râul Zrmanja şi oraşele Obrovac şi Zvonigrad. În anul 1917, istoricul croat Vjekoslav Klaić a editat aceste documente, însoţindu-le de un important studiu istoric şi genealogic asupra familiei Keglević[133]. Mai mult de o treime din piesele acestei arhive de familie balcanice privesc procesul intentat de familia Keglević descendenţilor unui anume Silan, aşadar familiei Silanić, vlahi regali (*Olachi regales*) din Croaţia, proces început în 1435 şi încheiat abia în 1489, când regele Mathias Corvin pronunţă sentinţa definitivă. Conflictul juridic dintre familiile Keglević şi Silanić are ca obiect stăpânirea domeniilor (*villae)* Vidčeselo, numit ulterior Krivonos, Bahtić, Brdari şi Konjšćica, vechi fiefuri ale strămoşilor familiei Keglević, trecute, între anii 1365 şi 1435, în împrejurări mai curând obscure, de autorităţile competente, de la banii Croaţiei şi Dalmaţiei până la regii Ungariei, Croaţiei şi Dalmaţiei, în stăpânirea familiei Silanić ori acaparate de aceasta. După ce i-a dat soluţii provizorii diverse şi contradictorii, fie în favoarea Silanicilor, fie în favoarea Keglevicilor[134], regele Mathias a pus capăt acestui conflict interminabil în felul, pare-se, cel mai drept: domeniul Vidčeselo, numit şi Krivonos, va rămâne pentru totdeauna în stăpânirea Silanicilor, care-l dobândiseră, în 1365, ca îndreptăţită răsplată pentru devotatele lor servicii militare, din partea banului Croaţiei şi Dalmaţiei Nikola Seć, în vreme ce moşiile Bahtić, Brdari şi Konjšćica vor fi restituite pentru totdeauna Keglevicilor care dovediseră, cu acte şi mărturii, legitimitatea revendicării lor[135].

[133] Vjekoslav Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb, 1917 („Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium", XLII), citate în continuare AK.

[134] AK XVIII, p.17-18 (Buda, 23 iunie 1458) : regele Mathias Corvin îi ia sub protecţia sa pe Silanici, cărora le confirmă dreapta stăpânire a domeniilor Krivonos, Bahtić şi Brdari; AK XIX, p. 18-19 (Iajtza, 13 decembrie 1463): regele Mathias Corvin confirmă Clarei, văduva lui Simon Keglević, stăpânirea domeniilor Konjščica, Brdari, Bahtić şi Krivonos; AK XXV, p. 29-30 (Novigrad, 1 aprilie 1487): regele Mathias Corvin confirmă Keglevicilor stăpânirea domeniilor Brdari, Bahtić şi Konjščica.

[135] AK XXXI, p. 37-39 (14 august 1489): regele Mathias Corvin acordă prin acest privilegiu lui Simon Keglević, fiilor săi, Ivan şi Petar şi descendenţilor lor posesiunea domeniilor Brdari, Bahtić şi Konjščica. Cf. AK XXIII, p. 23-28 (Senj, 28 octombrie 1486): Gaspar Bodó de Györgyi, conte de Tolna, magistru al portarilor şi Ioan de Korothna, conte de Somogy, protonotar al Palatului, trimişi de regele Mathioas în Croaţia pentru a restabili ordinea legală, judecă procesul Keglevicilor contra Silanicilor şi pronunţă, în numele regelui, sentinţa definitivă care va fi confirmată de Mathias, hotărând să restituie Keglevićilor

Importanța actelor din arhiva familiei Keglević nu a fost trecută cu vederea de cercetătorii romanității balcanice. Încă din 1924, Silviu Dragomir, istoricul cel mai autorizat al românilor din nord-vestul Peninsulei Balcanice, a utilizat din plin aceste noi surse pentru a desluşi cât mai bine condiția socială a vlahilor din Croația medievală, repartizarea lor geografică şi evoluția acesteia, ca şi etapele procesului deromanizării lor[136]. Mai de curând, pe urmele lui Vjekoslav Klaić, Nadia Klaić a valorificat datele furnizate de documentele din arhiva Keglević, inclusiv pe cele referitoare la vlahi, al căror caracter etnic romanic nu i se pare, în ce o priveşte, sigur, în lucrări remarcabile menite să lămurească anumite aspecte ale istoriei sociale a Croației medievale[137]. După ce am analizat cu atenție actele Keglevicilor, pe care le-am tradus integral în limba română, în vederea includerii lor, alături de alte izvoare diplomatice cunoscute, într-un corpus al izvoarelor istoriei vlahilor balcanici, lucrare elaborată în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, am ajuns la convingerea că piesele dosarului îndelungatului proces dintre succesivele generații ale familiilor Keglević şi Silanić îndreptățesc cel puțin două concluzii de interes major cu privire la istoria, atât de puțin cunoscută încă, a vlahilor din Croația.

Cea dintâi se referă la istoria lor socială. Din masa vlahilor regatului Croației, numiți vlahi regali sau vlahi ai regelui *(Olachi regales, Olachi regis)*, se ridică, în secolele XIV-XV, o adevărată aristocrație vlahă, ai cărei reprezentanți tipici sunt membrii familiei Silanić[138]. Supuşi ai regelui Croației şi Dalmației care, în virtutea uniunii personale instituite prin *Pacta conventa* din 1102, nu este altul decât regele Ungariei, reprezentat la fața locului de banul croat al Croației şi Dalmației, aceşti nobili vlahi se bucură de toate drepturile feudale ale nobililor croați şi sunt îndatorați să presteze monarhului aceleaşi

Brdari, Bahtić şi Konjščica şi să confirme Silanićilor stăpânirea peste Krivonos. Acest lung document cuprinde, în transcriere, toate piesele dosarului acestui proces până în 1486. Se poate găsi acolo şi o dare de seamă detaliată despre dezbaterile care au avut loc. Cf. de asemenea AK XXX, p. 35-37 (Knin, 30 iulie 1487) : capitulul Bisericii din Knin relatează regelui Mathias desfăşurarea ultimului episod al procesului Keglević contra Silanić, confruntarea martorilor celor două părți în privința posesiunii domeniului Brdari înaintea Scaunului de judecată al nobililor croați din Knin, unde croații refuză mărturia vlahilor.

[136] S.Dragomir, *Vlahii şi morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic,* Cluj, 1924, p. 23-29. Cf. de acelaşi, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu, Bucureşti, 1959, p. 79-84*

[137] Nada Klaić, *Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u Hrvatskim Zempljama (prema štampanoj gradi i novi podacima iz Zadarskog notarskog arhiva*, „Radovi", LXXIII, Sarajevo, 1983, p. 107-111, comunicare la simpozionul *Vlahii în sec. XV şi XVI* (Sarajevo, 13-16 noiembrie 1973). Autoarea foloseşte documente inedite din arhiva notarială a Zadarului referitoare şi la familia Silanić, dar care nouă ne rămân încă inaccesibile.

[138] Vlahii regali nu sunt neapărat, după opinia noastră, vlahii privilegiați sau „liberi" deosebiți de vlahii „simpli" ori „aserviți", ci numai vlahii supuşi regelui Ungariei, ca rege şi al Croației, diferiți, aşadar, de vlahii dependenți de alți seniori. Ne propunem să reluăm cu alt prilej discuția acestei probleme, începută de S.Dragomir şi adâncită de Nada Klaić în lucrările citate în nota precedentă.

servicii ca şi aceştia. Ei primesc în posesiune domenii, pe care le deţin perpetuu şi irevocabil, transmiţându-le ca moştenire succesorilor lor[139]. Lor le sunt subordonaţi, prin legături de dependenţă, oameni îndatoraţi la diverse prestaţii feudale în beneficiul lor[140]. Ei se înfăţişează, pe picior de egalitate cu nobilii croaţi, înaintea instanţelor judiciare competente, contestă uneori sentinţele judecătoreşti defavorabile lor, atunci când le socotesc nedrepte şi fac apel, pentru corectarea acestora, la instanţe superioare, în cele din urmă la rege însuşi, în Capitala sa[141]. Mai mult decât atât, ei pot face parte, alături de nobilii croaţi, din Curţile judecătoreşti, prezidate de ban[142]. Vlahii ţin în chip deosebit la calitatea lor de nobili şi la vechimea ei, pe care ştiu să le apere de eventuale contestări, iar la nevoie, cer şi obţin de la instanţele în drept reconfirmarea lor, ca şi aceea a legitimităţii stăpânirii fiefurilor pe care le posedă[143]. Titlul nobiliar recompensează şi încurajează faptele de arme prin care vlahii servesc, pe câmpul de luptă, la vreme de război, Coroana şi, personal, pe rege: posesiunile feudale le sunt acordate ca răsplată şi ca stimulent pentru

[139] Cf. AK XXIII, p. 27 (Senj, 28 octombrie 1486): *„tantum ipsam possesionem Wydchezelo aliter Kreuonoz appellatam inter predictam possessionem Kegel et Zirmana habitam, dudum videlicet in pretacto anno millessimo trecentisimo sexagesimo quinto per antelatum condam dominum Nicolaum de Zeech banum dictorum regnorum Dalmacie et Croacie ex voluntate regia collatam cum utilitatibus predictis Wolahis in causam attractis et ceteris cunctis eorum generacionis hominibus imperpetuum adiudicare relinqui..."* şi *„...pretactam possessionem Wydchezelo aliter Kryonoz appellatam, dudum ut prefertur per antelatum Nicolaum de Zeech progenitoribus dictorum Wolahorum modo premisso colatam, cum cunctis utilitatibus et pertinenciis quibuslibet seriebus aliarum literarum nostrarum exinde confectarum memoratis Wolachis in causam attractis ipsorumque heredibus et posteritatibus universis imperpetuum adiudicantes et decernentes".* Cf. şi privilegiul prin care Sigismund, rege şi împărat, îi concede lui Butko Branković, voievodul vlahilor regali din Croaţia, domeniile regale Erwenyk şi Sahacha, în acelaşi district Unasiča, unde se află şi Vidčeselo al familiei Silanić, la Ferdo Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.,* „Starine", XXXIX, Zagreb, 1938, p. 256-257, No. 94 (Bihać, 8 octombrie 1405).

[140] Cf. AK III, p.3-4 (Knin, 16 martie 1365): banul Nikola Seč dăruieşte Silanićilor domeniul Vidčeselo, pământ regal, în acel moment depopulat; eventualii colonişti instalaţi aici de Silanići vor fi scutiţi de orice sarcină feudală pe o perioadă de trei ani, apoi *„ea et eadem servicia ipsis Olahis impendere teneantur, prout alii ipsius contrate homines scilicet consimiles sunt facere consueti".*

[141] Cf., de pildă, AK XII, p. 11-12 (Buda, 28 aprilie 1436): Sigismund, rege şi împărat, luând cunoştinţă de plângerea Silanićilor împotriva Keglevićilor, care ar fi ocupat abuziv Bahtić şi Brdari, porunceşte nobililor croaţi să restituie vlahilor aceste domenii; AK XIII, p. 13 (Knin, 27 iulie 1444): nemulţumiţi de o hotărâre a banului Petar Talovac, Silanićii fac apel şi compar înaintea banului Matko Talovac.

[142] AK VI, p. 6 (Bribir, 8 august 1407): banul Croaţiei şi Dalmaţiei, Karlo, conte de Krbava, luând cunoştinţă de plângerea vlahului Milutin Danić care revendică posesiunea domeniului Brdari, îi face dreptate, după ce a examinat pricina împreună cu nobilii croaţi şi cu „bunii" vlahi, *„audientes cum nobilibus Croatis et bonis Wolachis istam suam spem et quod est possessio supradicta villa sua pro suo fideli servicio et iusticia". „Boni Wolachi"* ai banului Karlo de Krbava din 1407 ne amintesc de *„dobri vlasi"* ai banului Ivaniš Nelipić cărora ginerele acestuia, banul Hanž Frankapan le confirmă, la Kliss, în 1436, vechile privilegii şi cutume, cf. D. Šurmin, *HrvatskiSpomenici,* I, Zagreb, 1898, p.432-435 şi S.Dragomir, *Vlahii,* p. 73-76. Aceşti „vlahi buni" constituie, după părerea noastră, pătura nobiliară a populaţiei vlahe din Croaţia.

[143] Cf. AK VI, p.6 (Bribir, 8 august 1407): *„venit ante nos* – e vorba de banul Karlo de Krbava – *Myluthyn Danich dicens: mea nobilitas est villa Berdary et demonstravit nobis suam spem et sua iura et invenimus ipsum possessorum a duabus etatibus et invenimus nobilem suam ville Berdary in Zirmana ... Modo vero e converso sibi restituimus et ipsum posuimus in suam nobilitatem".* V. nota precedentă.

vitejie[144]. O dată conferită, noblețea unei familii de vlahi nu este pusă, de obicei, la îndoială de nimeni, chiar dacă dreptul ei de a stăpâni un domeniu sau altul este contestat, sub motiv că ea l-ar fi acaparat în chip abuziv, ceea ce se întâmplă, de altfel, şi în cazul unor familii nobiliare croate[145].

A doua concluzie se referă cu precădere la istoria politică. În secolele XIV-XV, vlahii devin un factor important în viața politică, atât de agitată atunci, a Croației, ceea ce impune oricărui centru de putere, oricărei autorități interesate de mersul lucrurilor din această țară să țină seama de pretențiile şi aspirațiile lor, fie pentru a le satisface, fie pentru a le descuraja. Din dosarul procesului Keglević contra Silanić, ca şi din alte izvoare ale epocii, reiese limpede că, în general, regii Ungariei au sprijinit afirmarea politică a vlahilor în asemenea măsură, încât au ajuns să le acorde statutul de adevărată națiune medievală, asemenea secuilor din Transilvania[146]. Tratamentul preferențial acordat de

[144]Cf. AK III, p. 3-4 (Knin, 16 martie 1365): banul Nikola Seč dîruieşte vlahilor regali Silanić posesiunea domeniului regal Vidčeselo *„pro fidelitatibus et opportunis servitiis eorundem", „honoris titulo"*; *„iidem vero Olahi de eadem possessione nobis et nostris successoribus more armigerorum et woytanis servire tenebuntur"*. Cf. şi AK XV, p. 15-16 (Viena, 24 iunie 1453): regele Ladislau Postumul întăreşte Silanićilor stăpânirea domeniului Vidčeselo (Krivonos) *„consideratis fidelium serviciorum meritis fidelium suorum"* şi *„sub illis tamen condicionibus, oneribus et serviciis, quibus talismodi possessiones in partibus illis tenere consueverunt"*. Cf. mai ales Šišić, „Starine" XXXIX, p. 256-257, Nr. 94 (Bihać, 8 octombrie 1405): Sigismund, rege şi împărat, dăruieşte posesiuni lui Butko Branković, *„Wolahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatie existentium waywode"* ca răsplată pentru serviciile deosebite pe care acesta i le-a făcut *„locis et temporibus opportunis, prosperis videlicet et asperis, rebellibus nostris Bosnensibus schismaticis, Turcis inimicis ac Venetis perfidis, iuxta possibilitatis sue exigentiam in confinibus illis viriliter resistendo"*.

[145] Cf. AK II, p. 2-3 (Knin, 24 mai 1358): însărcinat de regele Ludovic de Anjou să refacă, ajutat de doisprezece reprezentanți aleşi ai nobilimii croate, cadastrul pământurilor din Croația, banul Ivan Čuz decide să restituie strămoşilor Keglevićilor domeniul Brdari, ocupat abuziv mai înainte de Grigore, conte de Krbava. *Deliberatio finalis* a judecătorilor Gaspar Bodod de György, conte de Tolna şi Ioan de Korothna, conte de Somogy, *per regiam maiestatem iudices cum plena auctoritate deputati* (AK XXIII, p. 23-28), din 28 octombrie 1486, care respinge toate probele înaintate de familia Silanić în apărarea drepturilor lor posesionare la Bahtić, Brdari şi Konjščica, nu pune la îndoială nici condiția lor nobiliară, nici vocația lor posesionară ca atare, ci numai autenticitatea anumitor piese justificative din dosarul lor şi regularitatea procedurii punerii lor în posesie. Deşi cer atestarea drepturilor de posesie prin mărturia nobililor din vecinătate, *more et consuetudine regni Croatie facta*, ei se prefac a uita că, potrivit cutumei croate, vlahii nu au dreptul să presteze mărturie sub jurământ în justiție.

[146] Regii Ungariei au confirmat, fie direct, fie prin banii lor din Croația şi Dalmația, posesiunile Silanićilor, cf. AK IV, p. 4-5 (Posega, 12 martie 1385): regina Elisabeta porunceşte banului Ivan să-i ocrotească pe Silanići împotriva vecinilor lor şi, mai ales, față de Goislav, fiul lui Kukavić; AK VI, p. 6 (Bribir, 8 august 1407): banul Karlo, conte de Krbava, îi restituie lui Milutin Danić posesiunea nobiliară Brdari; AK VIII, p. 8 (Knin, 4 decembrie 1416): capitlul Bisericii din Knin îi comunică banului Ivan Alben că a procedat, potrivit exigențelor legii, la o nouă delimitare a domeniilor Bahtić şi Krivonos, delimitare cerută de vicebanul Petar Sekir şi care era favorabilă vlahilor Silanić; AK XII, p. 11-12 (Buda, 28 aprilie 1436): regele şi împăratul Sigismund porunceşte familiei Keglević să restituie familiei Silanić posesiunile Brdari şi Bahtić; AK XV, p. 15-16 (Viena, 24 iunie 1453), XVI, p. 16 (Viena, 25 iunie 1453), XVII, p. 17 (Bratislava, 29 august 1456): regele Ladislau dăruieşte Silanićilor domeniile Krivonos (Vidčeselo), Brdari şi Bahtić; AK VIII, p. 17-18 (Buda, 23 iunie 1458): regele Mathias comunică banului Dalmației şi Croației că Silanićii se bucură de înalta sa protecție şi că ei trebuie apărați împotriva pretențiilor ilegitime ale familiei Keglević, care urmăreşte să le răpească posesiunile Krivonos, Bahtić şi Brdari. Problema apariției unei *natio Olahorum* în Croația merită un studiu aparte. Amintim aici deocamdată câteva fapte care par să justifice

regii Ungariei vlahilor din Croaţia îşi găseşte explicaţia în sprijinul pe care aceşti destoinici oşteni balcanici îl puteau oferi Coroanei Sfântului Ştefan în eforturile ei de a pune capăt tendinţelor către anarhie şi separatism ale turbulentei aristocraţii croate, pe de o parte, de a ţine piept atacurilor adversarilor externi, bosnieci, veneţieni ori turci, pe de alta[147]. Principalul instrument al politicii de favorizare a vlahilor este conferirea de privilegii şi posesiuni potrivit normelor dreptului feudal ungar, inspirate de cele occidentale, ceea ce presupune adesea violarea cutumelor croate[148]. Vechea aristocraţie croată reacţionează cu vigoare împotriva ascensiunii sociale şi afirmării politice a vlahilor ca atare, cerând să fie respectată tradiţia juridică a ţării, vechile cutume, care refuză vlahilor egalitatea cu nobilii croaţi, rezervându-le numai acestora din urmă anumite privilegii, precum dreptul de a depune, sub jurământ, în faţa instanţelor de judecată, mărturie în legătură cu legitimitatea şi întinderea unor posesiuni nobiliare[149]. Fără să

această ipoteză: 1) vlahii din Croaţia sunt trataţi de regi şi de bani ca o entitate diferită de croaţi : la 18 octombrie 1468, regele Mathias trimite o scrisoare bailor Dalmaţiei şi Croaţiei şi cătunarilor şi comiţilor vlahilor – *„Dalmatie et Croatie banis necnon katunariis et comitibus Valahorum”* – cf. *Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria,* XXXVIII, p. XXX; la 2 iulie 1436, banul Matko de Talovac anunţă tuturor cătunarilor sau căpitanilor vlahilor imperiali şi regali existenţi în zisul regat al Croaţiei şi fiecăruia în parte – *„universis et singulis catonariis seu capitaneis Volacorum imperialium et regalium in dicto regno Croacie existentium”* – încheierea armistiţiului între regele Sigismund şi Veneţia şi-i invită să-l respecte, v. S.Ljubić, *Listine,* IX, Zagreb, 1890, p. 89; 2) vlahii constituie un corp de armată distinct, aflat la dispoziţia regelui Ungariei: *„totum regnum Croatie et Walachi in eo existentes”*, v. *Propositiones* (1432/1433) *circa modum et formam defensionis totius regni Hungarie etc.* , în *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary,* II, 1301-1457, Salt Lake City, 1992, p. 149; 3) vlahii din Croaţia au propriul lor voievod : la 8 octombrie 1405, regele Sigismund îl răsplăteşte pe Butko Branković, voievodul vlahilor regali din regatul Dalmaţiei şi Croaţiei – *„Bwthk filius Branch, Wolahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatie existentium waywoda”* – v. Šišić, „Starine”, XXXIX, 1938, p. 256; 4) „vlahii buni” – *„boni Wolachi”* – iau loc, alături de nobilii croaţi – *„nobiles Croati”* – în scaunul de judecată al banului de Bribir, v. AK VI, p. 6, din 8 august 1407.

[147] Cf. Šišić, „Starine”, XXXIX, Zagreb, 1938, p. 256, citat mai sus, nota 12.

[148] Principalul viciu de formă care face atacabilă în justiţie posesiunea de către vlahii Silanić a domeniilor Brdari, Bahtić şi Konjščica, dacă nu şi a domeniului Krivonos-Vidčeselo, este, pare-se, lipsa atestării drepturilor lor posesionare prin mărturia depusă sub jurământ de nobilii din vecinătate. Această mărturie, *veridica attestacio,* cerută de dreptul cutumiar croat – *mos et consuetudo regni Croatie* – trebuia prestată în faţa instanţelor competente în momentul punerii în posesie, la faţa locului. După părerea noastră, regii Ungariei şi ai Croaţiei şi banii lor, protectori ai vlahilor Silanić, i-au încurajat pe aceştia să ia în stăpânire domeniile în litigiu, într-o vreme când Keglevićii îşi pierduseră poziţia de autoritate şi chiar unele dintre privilegii, ca urmare a tulburărilor interne din Croaţia (cf. AK II, p. 2-3, din 24 mai 1358 şi V, p. 5-6, din 17 iunie 1396), sub singura acoperire a unor *instrumenta litteraria,* acte emise de cancelaria regală sau de bani. Vezi, în acest sens, probele produse de vlahii Silanić la proces şi respingerea lor de către judecători în AK XXIII, p. 23-28 şi aici, mai sus, nota 13. Prin afirmaţia că vlahii Silanić au ocupat în chip abuziv, prin forţă, bunuri care nu le aparţin de drept, trebuie să se înţeleagă că ei n-au fost puşi în posesie potrivit procedurii legale.

[149] Cf. AK XXX, p. 35-37 (Knin, 30 iulie 1487): înaintea Scaunului de judecată al nobililor din Knin, Ivan Keglević cere judecătorilor să-i spună cine anume este îndreptăţit, potrivit drepului cutumiar croat, să depună mărturie înaintea acestei instanţe în materie de drepturi posesionare (*„quales vicini et commetanei in facto possessionario ad faciendam inquisicionem et attestacionem iuxta consuetudinem regni Croacie esse debeant?”*). Judecătorii îi răspund că numai nobilii au acest drept, nicidecum vlahii sau simplii coloni (*„Qui iudices iurati ac alii universi nobiles unanimi voto dixissent, et eorum consuetudinem hanc fore allegassent, quod homines nobiles bone opinionis et fame, et non coloni simplices sive Wolahi in facto attestacionis*

conteste vlahilor, ca indivizi, dreptul de a fi înnobilați, aristocrația croată condiționează înnobilarea de asimilare[150]. Confruntați cu această reacție conservatoare, în virtutea căreia nobilii croați ajung să saboteze funcționarea normală a justiției până la restabilirea tradiției juridice a țării în drepturile ei, regii Ungariei renunță la încurajarea ascensiunii vlahilor ca națiune distinctă[151].

Soluția definitivă dată conflictului, desfăşurat pe parcursul unui veac întreg, între nobilii croați Keglević şi nobilii vlahi Silanić nu este, în fapt, decât expresia juridică a compromisului politic la care vlahi şi croați sunt obligați să consimtă, potrivit voinței regelui Mathias, preocupat să asigure stabilitatea unei țări din ce în ce mai grav amenințate de iminenta invazie a turcilor.

N.Ş.Tanaşoca şi Anca Tanaşoca, *Vlaques et Croates aux XIV-e - XV-e siècles : les Keglević contre les Silanić*, RESEE, XXXII, 1994, 1-2, p. 123-128

possessionum aut iurium possessionarium pro vicinis et commetaneis eligi et assumpni debeant et non alii").

[150] Cf. *ibidem,* p. 36: *„...dempto si quis Wolahus vigore iurium imperialium aut regalium effectus et nobilitatus fuisset"*.

[151] Cf. *ibidem,* p. 37: vice-banul stăruie să asculte mărturia vlahilor şi-i invită pe vlahii Silanić, pe judecători şi pe nobili să procedeze la această atestare în afara incintei Scaunului de judecată, ceea ce judecătorii şi nobilii refuză să facă (*„Qui iudices respondissent allegando, quod ipsi ad eandem attestacionem audiendam decedere nollent, ex eo quia nichil cum ipsis in sede iudiciaria de consuetudine facto in premisso iudicasset"*).

AUTONOMIA VLAHILOR DIN IMPERIUL OTOMAN ÎN SECOLELE XV-XVII

În procesul expansiunii sale în Europa sud-estică, Imperiul otoman a fost confruntat cu necesitatea de a-şi adapta sistemul juridic, fiscal şi militar la particularităţile specifice diferitelor regiuni cu populaţie nemusulmană înglobate fie prin cucerire violentă, fie prin supunere consimţită sub ameninţarea forţei. Răspunzând acestei necesităţi cu suficientă suplețe, Imperiul otoman a reuşit să îmbine, în perioada sa clasică, structurile islamice cu cele nemusulmane. Statutul nemusulmanilor din Imperiu a fost definit în baza tradiţiei religioase islamice, ale cărei texte au fost interpretate cu destulă libertate de spirit şi în acord cu sugestiile practicii curente, ale experienţei cuceririlor. Pe măsura dezvoltării sale, statul otoman a lărgit cadrul tradiţional al dreptului islamic *(šari'a)* cu alte surse de drept, anume cutumele populaţiilor nemusulmane *(örf),* utilizând din plin capacitatea recunoscută sultanilor de a decreta legi noi *(qanun)*. În acest fel, o serie de cutume ale nemusulmanilor înglobaţi în Imperiu au fost nu numai întărite ca legitime, dar şi codificate de sultani.1 && 1. H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600,* New York – Washington, 1973, p. 70-75.&&

Aşa au fost statuate şi raporturile dintre statul otoman şi comunităţile românilor din Peninsula Balcanică, ale vlahilor, comunităţi ce se bucuraseră şi sub stăpânirile preotomane de o relativă autonomie. Cu rădăcini în vremurile cele mai îndepărtate, ale însăşi etnogenezei românilor, regimul de autonomie al vlahilor din întreaga Peninsulă Balcanică nu fusese, sub toate aceste stăpâniri succesive sau simultane (bizantină, bulgară, sârbească, croată, maghiară), decât expresia în forme diverse a regimului juridic special întâlnit sub numele de *ius Valachicum,* „dreptul românilor", în toată aria romanităţii orientale. Cucerirea otomană a Peninsulei Balcanice a deschis, aşadar, o etapă nouă în istoria acestui *ius Valachicum* în regiunile unde se aflau comunităţi vlahe. Această etapă se caracterizează prin întrepătrunderea unor cutume şi legi bizantine, sud-slave şi româneşti tradiţionale, pe de o parte şi reglementări inspirate de prevederile dreptului islamic, pe de alta. Îmbinarea elementelor tradiţionale româneşti, ale celor moştenite de la stăpânitorii anteriori ai Balcanilor, care le recunoscuseră românilor autonomia, mai întinsă sau mai redusă, şi ale celor islamice în regimul otoman al autonomiilor vlahe din Peninsulă constituie unul dintre cele mai interesante fenomene ale istoriei medievale a Sud-Estului european. Ea este în acelaşi timp o dovadă a continuităţii de viaţă romanică în Peninsula Balcanică şi ne oferă un termen de comparaţie dintre cele mai utile pentru

cercetarea şi reconstituirea vieţii medievale a romanităţii danubiene în ansamblul ei.2 &&2. Pentru noţiunea de *ius Valachicum* şi bibliografia problemei, vezi paginile lui V.Al. Georgescu în *Istoria dreptului românesc*, I, Bucureşti, 1980, p. 172-182.&&

Temă de studiu dintre cele mai fecunde, încă insuficient adâncită, autonomia vlahilor din Imperiul otoman interesează deopotrivă pe cercetătorii istoriei otomane, pe aceia ai istoriei românilor, pe balcanişti în genere. Dosarul documentar al problemei a fost îmbogăţit mult în vremea din urmă prin eforturile unor cercetători iugoslavi, bulgari, greci, turci şi occidentali care, în ultimele decenii, au publicat şi studiat un număr considerabil de legi şi regulamente otomane referitoare la regimul privilegiat al vlahilor din Imperiul otoman. Dintre aceştia amintim pe Branislav Djurdjev,3 &&3. *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka, 1467-1468* în "Istoriski glasnik", 3-4, Belgrad, 1951, p. 93-99; *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom* în "Glasnik zemaliskog muzeja", LII, 1940, p. 46-67; *O vojnucima* în aceeaşi publicaţie, II, 1947; *O knezovima pod turksom upravom* în "Istorijski časopis", I, 1948, 1-2, Belgrad, 1949, p. 132-166; *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun-knežina-pleme)* în "Simpozijum o srednjovjekvnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961 g." (mai departe citäm "Simpozijum"), Sarajevo, 1963, p. 143-169; *Odnos katun-knežina-pleme* în "Simpozijum Vlasi u XV i XVI vjeku" Sarajevo, 1973, în „Radovi ANUBIH", LXXIII, Sarajevo, 1983 && Milenko Filipovic,4 &&4. *Struktura i organizacija srednjovekovnih katuna* în "Simpozijum" Sarajevo, 1963, p. 45-112.&& Dušanka Bojanić,5 &&5. *Vlasi u severnoj Srbiji i nihovi prvi kanuni,* "Istorijski časopis", XVIII, Begrad, 1971, p. 255-269; *Jedan rani kanun za vlahe Smederevskog Sandžaka,* în „Vesnik Vojnog Muzeja", 11-12, Belgrad, 1966, p. 146-160; *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku* (rezumat în "Simpozijum", Sarajevo, 1973); *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast,* Belgrad, 1974, 177 p.&& Bistra Cvetkova,6 &&6. *Za etničeskija i demografskija oblik na Vidin prez XVI v.* în "Izvestija na etnografski Institut i muzei", Sofia, 1964, p. 11-24.&& Halil Inalcik,7 &&7. *Fatih Devri üzerinde tetkikler ve vesikalar,* I, Ankara, 1954, p. 156 şi *Adaletnâmeler* în "Türk Tarih Belgeleri Dergisi", II, 1965, 3-4 Ankara, 1967, p. 95-99, cf. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 12 şi 28-32.&& Omar Lufti Barkan,8 &&8. *XV ve XVI-inci asirlarda osmanli imparatorlugunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esaslari,* Istanbul, 1945, cf. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 33-34.&& I. Vasdravelis9. &&9. I. K. Vasdraveli, *Armatoloi kai klephtes eis ten Makedonian,* ed. II-a, Salonic, 1970.&& Un loc deosebit însă în cercetarea problemei autonomiei vlahilor balcanici din Imperiul otoman îl are

Nicoară Beldiceanu10 &&10. *Les Roumains à la bataille d'Ankara,* în "Südost-Forschungen", XIV, München, 1955 p. 441-450: *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves* în "Südost-Forschungen", XXIV, München, 1955, p. 103-118 (în colaborare cu Irène Beldiceanu Steinherr); *La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I* în "Revue des études roumaines", III-IV, Paris, 1957, p. 111-129; *Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450-1550)* în "Revue des Études Islamiques" Année 1966, Paris, 1967, p. 83-132; *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions* în "Turcica" VII, Paris, 1975, p. 124-134 (cu excepția celui de al treilea, studiile citate au fost adunate în volumul *Le monde ottoman des Balkans (1402-1556). Institutions, société, économie,* Londra, 1976). Din seminarul lui N. Beldiceanu au rezultat lucrări ca: Mihnea Berindei, Annie Berthier, Marielle Martin, G. Veinstein, *Code de lois de Murad III concernant la province de Smederevo* în "Südost-Forschungen", XXXI, 1972, p. 148-153 şi *Acte de Murad II sur la région de Vidin* în "Südost-Forschungen", XXXIII, 1974, p. 50-60.&& împreună cu elevii săi. El a pus cu precizie şi claritate problema raporturilor istorice dintre comunitățile vlahe şi cuceritorii otomani, publicând sau republicând unele dintre cele mai caracteristice dovezi documentare ale acestor raporturi, qanunnamelele şi beratele sultanilor prin care se stabilesc drepturile şi obligațiile vlahilor dintr-o regiune sau alta a Peninsulei Balcanice. Actele publicate sunt însoțite de prețioase comentarii care au contribuit la progresul cunoştințelor în acest domeniu. Dintre cercetătorii români ai problemei amintim şi pe Ioan Matei11 &&11. Ioan Matei, *Autonomiile în Imperiu otoman în secolele XVI-XVII,* lucrare în manuscris. Mulțumim autorului pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție textul încă nepublicat.&& care a acordat o atenție special locului conceptului de autonomie în gândirea juridică otomană, subliniind capacitatea Imperiului otoman de a se adapta realităților specifice regiunilor cucerite. În cadrul analizei sale, autonomia vlahilor apare ca o formă specială de autonomie acordată unor comunități etnice neteritoriale.

În paginile de față, ne propunem să înfățişăm, pe baza documentară existentă astăzi în formă publicată şi utilizând critic rezultatele cercetărilor amintite, conținutul aşa numitei autonomii vlahe din cadrul Imperiului otoman în secolele XV-XVII. Vom încerca de asemenea să stabilim locul formelor de autonomie a vlahilor din Imperiul otoman în evoluția regimului de autonomie al romanității balcanice de-a lungul veacurilor, ținând seama de faptul că etapa otomană constituie, pentru anumite regiuni balcanice, veriga ultimă a acestei evoluții. Vom acorda, în sfârşit, atenția cuvenită conținutului etnic al termenului *vlah,* care înseamnă *român,* în cadrul reglementărilor otomane şi căruia, în

chip greşit, unii cercetători străini îi atribuie doar un conţinut socio-profesional sau juridic.

Cunoaştem un număr de 21 de acte otomane, emise între 1455 şi sfârşitului secolului al XVI-lea, privitoare la statutul vlahilor din cuprinsul Imperiului otoman. Cele mai multe dintre ele se referă la vlahii din grupul nordic şi apusean al romanităţii balcanice şi numai unul singur, transmis pe cale indirectă, grecească, îi priveşte pe aromânii din Pind. Am folosit aceste documente în traducerile franceză şi sârbă datorate unele orientalistului Nicoară Beldiceanu şi elevilor săi, celelalte Dušankăi Bojanić 12. &&12.În articolele şi studiile citate, N. Beldiceanu foloseşte acte otomane inedite referitoare la vlahi, publică asemenea acte în original şi traducere franceză şi traduce sau rezumă acte publicate de alţi cercetători. În cartea sa *Turski zakoni,* Dušanka Bojanić adună laolaltă, între altele, toate actele otomane referitoare la vlahii din regiunea Smederevo, Kruševac şi Vidin din secolele XV-XVI cunoscute, redându-le în traducere sârbo-croată. Cei doi autori citaţi ne oferă astfel întreg dosarul documentar al problemei disponibil astăzi. Firmanul dat comunei Metsovon (arom. Aminciu, Meţovo) a fost publicat, în greacă, de P. Aravantinos, *Chronographia tes Epeirou,* II, Atena, 1856, p. 107-109.&& Pe baza acestei documentaţii putem formula unele constatări generale.

Documentele otomane luate în considerare consemnează existenţa unor comunităţi de supuşi ai Imperiului desemnaţi cu numele de vlahi *(eflak, eflakiar)*, termen folosit pentru a le indica etnia romanică şi nu categoria socio-profesională, juridică sau religioasă căreia îi aparţineau aşa cum afirmă unii cercetători.13 && 13.Pentru sensul etnic al termenului *vlah* în documentele otomane, vezi N. Beldiceanu *Les Valaques de Bosnie,* . 123, n.4; O.L. Barkan, *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles* în "Journal of Economic and Social History of the Orient", 1, 1957, p. 23-25. Pentru părerea contrară vezi, de pildă, Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 174: "vlahii care, etnic, sunt sârbi, dar pe care documentele îl numesc vlahi din cauza statutului lor social" sau G. Elezović, *Turski spomenici,* I, 1, Belgrad, 1940, p. 1005, după care vlahii documentelor otomane ar fi sârbi ortodocşi. În general, cercetătorii iugoslavi consideră că termenul *vlah* întâlnit în documentele otomane şi chiar preotomane nu mai are decât un sens socio-profesional, chiar dacă originar el a fost un termen etnic. În acest sens se pronunţă şi participanţii la citatul "Simpozijum".&& Această denumire care marchează individualitatea etnică a celor cărora li se aplică a fost preluată de otomani de la stăpânitorii anteriori, bizantini şi slavi, ai Peninsulei Balcanice care o utilizau în aceeaşi accepţiune.14 &&14. Vezi Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul*

Peninsulei Balcanice în Evul Mediu, Bucureşti, 1959, p. 139-148 cu o critică a teoriei despre semnificaţia exclusiv socio-profesională a termenului *vlah.*&& Continuitatea etnonimică reflectă continuitatea etnică a romanicilor balcanici, consemnaţi ca atare, ca *vlahi*, de documentele otomane acolo unde fuseseră identificaţi în chip similar de cele slave sau bizantine.

Comunităţile vlahe consemnate de documentele otomane sunt comunităţi libere, nesupuse vreunui feudal, organizate în unităţi sociale şi aşezări numite cătune, de tipul obştei în descompunere. Aceste comunităţi îşi duceau existenţa în raport cu autoritatea potrivit unor reglementări specifice denumite generic *adet-i eflakije, adet-i eflakije üzere*, "legea vlahă", "cutuma vlahă". Ca şi numele etnic al vlahilor, această denumire nu reprezintă altceva decât adaptarea otomană a denumirii slave anterioare date regimului juridic al comunităţilor vlahe în cadrul politic slav, pre-otoman pe care-l cunoaştem din atestările documentare sârbeşti şi croate15. &&15.Cf. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 122.&& Este vorba de aşa numitul *vlaški običaj* sau *vlaški zakon*, echivalentul slav balcanic al lui *ius Valachicum.* Continuitatea terminologiei juridice referitoare la statutul comunităţilor vlahe din Balcanii slavi şi apoi otomani reflectă continuitatea formelor de viaţă socială şi persistenţa unei anumite individualităţi a romanităţii balcanice ce s-a bucurat constant de o relativă autonomie în cadre politice şi statale diferite16. &&16. Cf. V. Al. Georgescu, *op.cit.,* p. 179-182; S. Dragomir, *op.cit.*, *passim*.&&

Această continuitate de statut este însă indicată chiar expres de unele documente otomane. Astfel, abia în anul 1516, Selim I simte nevoia să anuleze formal "falsele" cutume ale vlahilor din sangeacul Smederevo, cunoscut sub numele de "legea despotului", adică cutumele "dreptului vlah", *vlaški zakon,* recunoscut de statul federal sârbesc ca lege a comunităţii vlahe din această regiune şi tolerat de cuceritorul otoman până la această dată. Interdicţiile formulate de legislatorul otoman atestă indirect persistenţa în viaţa provincială otomană a unor instituţii vlahe recunoscute de regii şi despoţii sârbi: se interzice vlahilor dreptul de a avea *izbor* (srb. *zbor*), "adunare a purtătorilor de arme" şi *ikmet* (srb. *kmet*), "jude" propriu17.&& 17. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 31-32.&&

Conţinutul legii "vlahe" otomane ne este însă cunoscut mai cu seamă prin prevederile şi reglementările pozitive din documente. Selectând şi adaptând elemente din legislaţia preotomană, *adet-i eflakije*, promulgată de otomani, recunoaşte vlahilor, pe de o parte un statut fiscal special, pe de alta dreptul de a se autoadministra în limitele unei relative autonomii. Atât statutul fiscal privilegiat, cât şi această relativă autonomie în

marginile îngăduite de dreptul musulman unor creştini supuşi direct Imperiului sunt justificate şi legate de îndatoririle militare şi de unele obligaţii economice ale vlahilor, decurgând din condiţia lor principală de păstori. Aceeaşi funcţie militară şi acelaşi rol în viaţa economică a Peninsulei Balcanice asigurase vlahilor şi în epoca preotomană un statut fiscal privilegiat şi forme de relativă autonomie. Individualizând din punctul de vedere al obligaţiilor fiscale pe vlahi, ca atare, între ceilalţi supuşi creştini, în virtutea funcţiei lor militare, otomanii nu fac aşadar altceva decât să preia şi să adapteze propriului lor sistem fiscal tradiţii balcanice mai vechi. Se confirmă astfel, încă o dată, continuitatea formelor de viaţă a romanităţii balcanice şi persistenţa funcţiei ei istorice care a impus succesivelor stăpâniri politice sub care s-a aflat reglementări asemănătoare ale statutului ei.

Regiunile în care otomanii recunosc comunităţilor vlahe un statut aparte de al celorlalţi supuşi ai lor sunt aceleaşi în care îi întâlnim pe vlahi şi în epoca preotomană ca beneficiari de privilegii şi anume: Ipek, Priština, Prizren, Nikšić, Smederevo, Braničevo, Vidin, Kruševac, Zvornik, Rudnik, Morava, Sjenica, Bosnia, Muntenegru, Herţegovina, Epir, Tesalia, munţii Pindului. Dacă, astăzi, în cele mai multe din aceste regiuni, numai toponimia romanică mai aminteşte de existenţa unei populaţii vlahe, asimilate etniilor majoritare încă din secolul al XVII-lea, în altele s-au menţinut grupuri româneşti relativ compacte. Este vorba în primul rând de regiunile locuite de aromâni: Tesalia, Epir, munţii Pindului. Continuitatea de viaţă romanică în anumite teritorii balcanice, atestată de documentele preotomane, de cele otomane şi confirmată de realităţi etnice şi toponimice contemporane, constituie încă un argument în sprijinul caracterului etnic al numelui sub care apar vlahii în izvoare şi infirmă părerile acelora care văd în ei numai o categorie socio-profesională de privilegiaţi.

Urmărind cronologia qanunnamelelor date vlahilor aflaţi sub stăpânire otomană, constatăm că se poate stabili o corespondenţă între data cuceririi definitive de către otomani a regiunilor în care ei se găsesc şi data primei codificări a drepturilor lor. Ultima capitală a despotatului sârbesc, Smederevo, este cucerită în 1459, iar câţiva ani mai târziu, în 1467, este emis primul regulament privitor la vlahii din Braničevo. Urmează o serie de întăriri ale acestui regulament, cu lărgirea treptată a ariei geografice în care este aplicat, până la cuprinderea tuturor aşezărilor vlahe din viitorul sangeac de Smederevo. Bosnia cade în 1463, iar primul act referitor la vlahii de aici datează din 1489. Herţegovina capătă o organizare otomană între 1470 şi 1482, iar vlahii din această regiune sunt supuşi unor reglementări otomane în 1477 şi 1489, la data din urmă fiind emis beratul pentru numirea

celui ce avea să facă un riguros recensământ al vlahilor din întreaga Herțegovină. Se poate afirma, credem, că, prin asemenea reglementări, otomanii urmăreau să-şi asigure condițiile strategice necesare expansiunii lor, încercând să capteze de partea lor, într-un anumit sens, populația vlahă din teritoriile progresiv dobândite, populație aptă să joace un rol militar. Când aceste teritorii îşi pierd însemnătatea strategică, încetând să mai fie zone de graniță, ca urmare a înaintării otomane spre nord şi nord-vest, grija autorității pentru protejarea categoriilor de supuşi cu un statut privilegiat trăitori în ele se micşorează. În privința vlahilor nu se mai dau alte reglementări, iar cele vechi sunt încălcate.

Actele ce recunosc comunităților vlahe un statut de relativă autonomie şi obligații fiscale specifice au în vedere acele comunități ce erau aşezate de-a lungul drumurilor strategice sau în zone periferice de importanță strategică. Statutul privilegiat ce le-a fost recunoscut era cerut fie de condițiile geografice speciale, fie de politica otomană de cointeresare a locuitorilor creştini din aceste zone în apărarea graniței. Este cazul unor regiuni din Bosnia (Stari Vlah, unde se păstrează până în pragul secolului al XVIII-lea o autonomie locală, condusă de cnezi aparținând familiei Rašković), Herțegovina şi Muntenegru (teritoriile triburilor Nikšić, Banjani, Piperi, Drobnjaći, toate având la origine nuclee vlahe), Tesalia, munții Pindului şi Epir18. &&18. S. Dragomir, *op.cit.,* p. 31-46, 47-52, 53-68.&& În toate aceste zone periferice, de margine sau greu accesibile, stăpânirea otomană a lăsat în seama populației locale şi a conducătorilor ei o parte din îndatoririle apărării graniței sau trecătorilor, strângerii impozitelor datorate de comunități. De asemenea, conducătorii comunităților sunt cei care au dreptul, recunoscut de otomani, de a judeca anumite pricini. Situația aceasta de relativă autonomie (se împlineau atât funcția de autoadministrare cât şi cea de autoapărare) este recunoscută de Poartă prin acte reînnoite sau nu, în funcție de interesul puterii centrale față de regiunea respectivă.

În unele cazuri, forme de autonomie preexistente cuceririi s-au menținut şi în noile structuri otomane fie datorită modalității în care s-a făcut cucerirea (prin supunere fără rezistență armată)19, &&19. cf. I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni*, Bucureşti, 1904, p. 212-215.&& fie prin trecerea globală a teritoriilor cucerite în regimul posesiunii *vakîf*. Sistemul *vakîf*-urilor acorda şi locuitorilor aflați pe pământurile supuse acestui regim un statut aparte. Ei puteau interzice pătrunderea turcilor pe teritoriul lor şi puteau plăti tributul la oraş unui trimis al sultanului. Pouqueville arăta că în acest mod şi-au păstrat condiția privilegiată cele 40 de sate de vlahi din jurul oraşelor Calarites, Siraco, Clisura, aflate toate sub protecția sultanei validé căreia i-au dat la început suma de 14.000

piaştri, sporită continuu până în secolul al XIX-la.20 &&20. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, II, Paris, 1826, p. 159.&&

Încercarea autorităților otomane de a încălca privilegiile acordate unor categorii de supuşi, printre care vlahii, provoacă reacția acestora. Aşa s-a întâmplat cu unele triburi din Herțegovina şi Muntenegru, cu vlahii regiunii Grbaly din golful Boka Kotorska (43% din populația acestei regiuni) care plăteau darea *djema'ati filuriciyan* şi care au luptat pentru a interzice pătrunderea pe teritoriul lor a funcționarilor otomani,21 &&21. Br. Djurdjev, Lamjia Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender – bega Crnojeviča,* Sarajevo, 1973, p. 174.&& cu populația regiunii Vidinului care, în 1542, cerea sultanului să revină la vechiul sistem fiscal de impunere ce îi fusese acordat – "legea veche" a regiunii după care se plătea darea *filuri* în locul *ğiziei*.22 &&22. B. Cvetkova, *op.cit.,* p. 11-24.&&

Poarta este obligată în unele cazuri să admită o anumită extindere şi consolidare a formelor de viață locală autonomă. Aşa s-a întâmplat în cazul oraşelor Moscopole şi Mețovo (Aminciu) în perioada lor de avânt din secolul al XVIII-lea. Această înflorire se datorează în primul rând rolului jucat de aromânii din regiune în comerțul dintre Orient şi Occident, comerț în dezvoltarea căruia erau interesați desigur şi otomanii. Asistăm aici la apariția unor autonomii vlahe de tip diferit, autonomii urbane.23 &&23. V. Papahagi, *Aromânii moscopoleni şi comerțul venețian în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea,* Bucureşti, 1935; V. Papacostea, *Teodor Anastasie Cavalioti* în "Revista istorică română", IX, 1931 şi I, 1932, p. 9-11 (publicat separat).&&

Documentele îngăduie afirmația că în Imperiul otoman, în secolele XV-XVI, s-au păstrat toate nucleele importante de autonomie vlahă pe care le-au atestat anterior documentele bizantine, sârbeşti, croate, cele provenind din cancelariile oraşelor de coastă dalmatine (Kotor, Dubrovnik, Zadar, Trogir) ca şi cele maghiare sau italiene referitoare la zona balcanică. Precizând că prin termenul poate mult prea modern de *autonomie* înțelegem statutul particular de care s-au bucurat vlahii şi în Imperiul otoman, în perioada studiată, aşa cum se bucuraseră şi în epoca preotomană, ne propunem în continuare să înfățişăm acest statut de relativă autonomie, oprindu-ne asupra următoarelor sale aspecte: statutul militar al vlahilor, statutul lor fiscal, regimul pământului, autoconducerea vlahilor.

Statutul militar. Principala instituție specifică vieții militare a creştinilor supuşi Imperiului otoman este aceea a voinucilor24. &&24. Br. Djurdjev, *O vojnicima;* N. Beldiceanu, *Quatres actes,* p. 106-107 şi *La région de Timok-Morava,* p. 114-115.&& Voinucii sârbi, bulgari şi vlahi formau un corp armat căruia i se încredința paza unui ținut,

acordându-li-se în schimb anumite scutiri fiscale. Cum satele de voinuci erau aşezate în zonele de margine sau de-a lungul drumurilor strategice, rolul lor a fost important atâta vreme cât regiunea unde se aflau a avut o valoare strategică.

Participarea vlahilor balcanici la viața militară otomană prin corpuri de voinuci este larg atestată în documente. Toate comunitățile vlahe erau obligate să dea în vreme de pace pentru paza locurilor primejdioase din vecinătatea teritoriilor lor un *vojnuq* de fiecare cinci case.25 &&25. N. Beldiceanu, *Quatres actes,* p. 116; Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 12.&& În vreme de război, fiecare casă trebuia să dea un *vojnuq*, numai în Bosnia şi Herțegovina, obligația era de un *vojnug* la zece case.26. &&26. N. Beldiceanu, *Quatre actes,* p. 118; *Les Valaques de Bosnie*, p. 133.&& În 1467 erau în regiunea Braničevo 217 voinuci, iar în regiunea Vidin 231.27 &&27. N. Beldiceanu, *Les Roumains à la bataille d'Ankara*, p. 448.&& Din Tesalia se pare că a fost recrutat un corp de voinuci vlahi care a luat parte la asediul Constantinopolului.28 &&28. *Ibidem,* p. 446.&& Documentele din a doua jumătate a secolului al XV-lea înregistrează alături de timarioți musulmani şi timarioți creştini şi voinuci ca Dimitrie, fiul lui Mihai, Petros, fiul lui Migira.29 &&29. *Ibidem,* p. 447.&&

Instituția voinucilor nu este o creațiune otomană, după cum nici rolul militar al vlahilor balcanici în viața Peninsulei nu se manifestă numai în epoca otomană. Documentele sârbeşti îi deosebesc pe vlahii *vojnici* de vlahii *kjelatori,* lăsând să se înțeleagă că primii aparțineau unei categorii sociale superioare, dar rosturile militare ale acestor *vojnici* nu par să fi depăşit un cadru strict local.30 &&30. S. Dragomir, *op. cit.,* p. 111, 135-136.&& Este bine cunoscut rolul militar jucat de vlahi în Imperiul bizantin şi în statele slave din Balcani; în Croația, funcția lor militară a generat un statut privilegial cu totul remarcabil pentru vlahii din valea Cetinei – "legea vlahă" din 1436.31 &&31. S. Dragomir, *op.cit.,* p. 69-76.&& Se poate spune deci că otomanii, folosindu-i pe vlahi ca militari, în cadrul corpurilor de voinuci, nu fac decât să continuie o tradiție balcanică, dovedită de însăşi etimologia termenului *vojnuq.*

O altă instituție specifică vieții militare a vlahilor din Imperiul otoman este *gönder*-ul. Termenul, căruia N. Beldiceanu îi atribuie o origine bizantină (gr. *Kontarion*), denumeşte un grup de 3, 4 sau 5 persoane obligate să îndeplinească serviciul militar pe rând.32 &&32. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 93-94; *Quatre actes,* p. 107-108. Unii turcologi bulgari atribuie termenului o origine persană, etimologie criticată de N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie,* p. 127; n. 29.&& Despre *gönder* vorbesc qanunnamelele privitoare la vlahii din regiunile Braničevo şi Vidin din anii 1477

şi 1516.33 &&33. N. Beldiceanu, *Quatre actes,* p. 115; Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 15; N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie,* p. 127-128.&& N. Beldiceanu afirmă că şi organizarea militară a vlahilor trebuie să aibă probabil aceeaşi origine bizantină ca şi termenul în discuţie. Lucrul este adevărat însă numai în parte, pentru regiunile cucerite de otomani direct de la bizantini. În celelalte regiuni, otomanii au găsit eventuala organizare de origine bizantină a vlahilor într-un stadiu nou, de adaptare şi transformare în spiritul şi la necesităţile statelor slave.

O categorie specială de militari o constituiau în Imperiul otoman martolozii. Amintiţi din 1438, martolozii sunt foarte răspândiţi în Peninsula Balcanică în secolul al XVI-lea. Recrutaţi din rândurile diferitelor neamuri creştine (sârbi, bulgar, greci) şi chiar dintre musulmani, martolozii beneficiau, împreună cu fraţii şi fii lor, de un regim fiscal special, variat de la o regiune la alta, în schimbul unor servicii militare, economice şi administrative şi ele foarte diferite: pază, exploatare minieră, echipare şi pilotaj de nave pe Dunăre şi alte râuri, ajutor dat funcţionarilor otomani.34 &&34. Milan Vasić, *Martolosi u Jugoslovenskim pod turskom vladavinom,* Sarajevo, 1967.&& Credem că putem să-i adăugăm şi pe vlahi între furnizorii de martolozi, invocând în sprijinul afirmaţiei noastre acel grup de martolozi din zona Rudnik, însărcinaţi cu paza şi exploatarea minei Bah şi supuşi din punct de vedere fiscal regimului din Stari Vlah, asemănător altor ţinuturi în care predomina populaţia vlahă: ei erau îndatoraţi la plata unei sume globale de 150 aspri de casă, ca un echivalent al *ğiziei*, dijmelor şi dării oilor *(adet-i agnam)*.35 &&35. M. Berindei, Annie Berthier, Marielle Martin, G. Veinstein, *Code de lois de Mehmed III,* p. 153-154.&&

Înfiinţate la mijlocul secolului al XV-lea, alte forme de organizare militară, *armatolatele,* capătă o mare importanţă în secolul al XVI-lea. Ele erau regiuni militare create în Macedonia de sud, Tesalia şi Epir pentru a asigura securitatea acestor zone muntoase, protejarea locuitorilor împotriva bandelor de *klephtes,* tâlhari, dar adesea adevăraţi haiduci angajaţi în lupta anti-otomană. Armatolatele au existat în regiunile amintite până la revoluţia greacă din 1821 căreia i-au furnizat importante forţe de sprijin şi chiar nuclee de iniţiativă.

Potrivit unei tradiţii consemnate de P. Aravantinos,36 &&36. P. Aravantinos, *op.cit.,* I, p. 194.&& în anul 1537, Suleiman I a împărţit Epirul şi Etolia cu Acarnania în 5 armatolate (Malakasi, Giumerka, Xeromero, Lidoriki, Venetikó), Tesalia în alte cinci (Olimpul, Agrapha, Hasia, Mavrovouni, Patragiki), iar Macedonia tot în cinci (Veria, Servia, Elassona, Grevena, Milia). Armatolatele constituiau tot atâtea ţinuturi privilegiate,

înzestrate cu autonomie şi imunităţi, în schimbul serviciului militar pe care-l împlineau în paza trecătorilor şi ca garanţi ai ordinii în zonă. Armatolii, de recrutare locală, creştini, se se bucurau de scutiri fiscale care mergeau în 1710 până la exonerarea de impozitele datorate patriarhiei din Constantinopol. Ei dispuneau de concesii de proprietăţi agrare, iar fraţii şi fiii lor nu sunt trecuţi în rândul raialelor, ci al *muaf*-ilor, scutiţi de biruri. Ei puteau fi scoşi de sub jurisdicţia regională musulmană şi chiar de sub juridiscţia bisericească locală. Conducătorul unui armatolat poartă numele grec de *kapitanós* sau *kapetánios*, oamenii lui se numesc *palikari*, după portul specific, iar aghiotantul şefului se numeşte *protopalikar*. Numărul armatolatelor a variat de-a lungul vremii, ajungând în ajunul revoluţiei din 1821 la 17, dar ele rămân fixate în aceleaşi regiuni.

Mărturii exprese ale unor izvoare, tradiţia orală ca şi situaţia etnică contemporană din regiunile amintite dovedesc că marea majoritate a armatolilor din Epir, Tesalia şi Macedonia au fost aromâni, români balcanici din grupul sudic. Comunele de armatoli amintite mai sus au fost şi au rămas şi azi, în cea mai mare parte, comune aromâneşti.37 &37. Pentru problema armatolatelor în general, vezi Ap. E. Vakalopoulou, *Istoria tou neou Hellenismou,* II, Salonic, 1964, p. 314-336. În privinţa rolului aromânilor ca armatoli, vezi I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică,* Bucureşti, 1929.&&

Defecţiuni probabile ale armatolilor l-au făcut pe sultaul Murad al IV-lea să încerce, în 1637, înlocuirea armatolatelor cu trupe musulmane puse sub conducerea şefilor musulmani locali. Încercarea a eşuat, starea de nesiguranţă din regiunile muntoase sporind, ceea ce a impus refacerea sistemului. Armatolatele au reprezentat forme tipice de autonomie foarte largă acordată vlahilor balcanici din motive şi necesităţi militare. Ponderea armatolilor în sistemul defensiv otoman din Balcani reiese clar dintr-o statistică interpretată de istoricul turc. O.L. Barkan. Din cele 832.707 familii creştine care ar fi fost în Peninsula Balcanică la începutul secolului al XVI-lea, 7.581 erau familii de voinuci, iar 82.692 de armatoli şi vlahi.38 &&38. Citat după Ap. E. Vakalopoulou, *op.cit.,* n.3.&&

Statutul fiscal. Vlahii documentelor otomane apar ca agricultori, crescători de animale (oi, cai), soldaţi (voinuci). Ei locuiesc în "sate vlahe" *(eflak köyleri)* sau pe "pământ vlah" *(eflak ili).* Ei sunt obligaţi să plătească o dare specifică, "darea vlahă" *(rüsum-i eflakije)*39 &&39. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 111-112; 118; *Les Valaques de Bosnie,* p. 133.&& sau filuria "după legea vlahă" *(adet-i eflakije).* Această dare, numită mai general *filuri,* impozitul plătit de categoria privilegiată a filurigiilor *(filurigi-yen)* din care fac parte, după legea din 1516, vlahii, minierii,

voinucii, derbendgii şi alte categorii de supuşi ca locuitorii din Grbaly sau Muntenegru, se ridica la 1 florin de aur, de unde şi numele ei.40 &&40. Dušanka Bojaniæ, *Turski zakoni,* p. 30; N. Beldiceanu, *Quatre actes,* p. 116 şi p. 108-109, unde se arată că, în unele texte otomane, cuvântul *fuluri* apare şi cu sensul românescului *Florii,* indicând data perceperii dării, anume Duminica Floriilor.&& Ducatul de aur se întâlneşte şi sub numele de "ducat vlah" sau "ducat al vilaietului Herţegovinei". Într-un firman din 1497, păstrat în traducere contemporană raguzană, eminul Kasim Celebi, trimis în Herţegovina pentru a întocmi registrul de recensământ, este mandatat să strângă "vlaške dukate".41 &&41. G. Elezović, *Turski spomenici,* p. 1005. Autorul a consacrat un vast comentariu, adevărat studiu, monedelor de aur turceşti în *op.cit.,* p. 983-1071.&& Aceşti "ducaţi vlahi" erau o rămăşiţă a obligaţiilor anterioare pe care locuitorii din Herţegovina şi Donjvlasi le aveau în vremea herţegului. Stjepan Kosača. Potrivit raguzanului Pietro Luccari, herţegul Stjepan, obligat fiind să plătească un tribut sultanului Mehmed al II-lea, "per cavare i danari pose tagliagioni sopra i Vlassi i sopra i Polimzi imando ad imborsarsi della gabella Uprauda Katunar di Dabar".42 &&42. Citat după G. Elezović, *op.cit.,* p. 1005.&&

Din ce era compusă această taxă, al cărei cuantum varia foarte puţin de la o regiune la alta (între 80-83 aspri şi 93 aspri)?

a) Fiecare casă (foc, familie de filurigii era obligată să plătească, cum reiese din regulamentele din 1467-1560, în prima zi de Crăciun sau de Sf. Gheorghe darea numită *filuri, fuluri,* "florinul de aur" în asprii 45 şi să dea fie două oi, fie o oaie cu un miel şi un berbec sau contravaloarea lor (12 + 15 aspri). În regatul sârb, o dare asemănătoare, *soče,* privea ceea ce în istoriografia sârbă se denumeşte prin termenul *bastina horticola*, "bucata de pământ din jurul casei pe care se aflau şi construcţiile adiacente". Pământul cultivabil, *baština agricola,* era de aproximativ nouă ori mai mare.43 &&43.Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku*, Sarajevo, 1973.&& *Soče* era un venit regal sau imperial. Pentru pământul cultivabil, vlahii nu dădeau nici un fel de impozit, nici în natură, nici în bani. Erau în schimb obligaţi la serviciu militar.

b) Pentru dreptul de a folosi păşunile şi munţii, supuşii vlahi ai sultanului dădeau anual impozite pe casă şi pe grupuri de case (familii). Aceste dări aveau valoarea unei arende pe care ei o plăteau în calitate de oameni liberi în schimbul dreptului de folosinţă asupra păşunilor şi munţilor. Această parte a dării vlahe este o dare colectivă ce se percepe de la grupul de familii sau case numit în unele documente, cu termenul împrumutat de la vechea administraţie sârbească, *katun*.44 &&44. Dušanka Bojanič, *Turski zakoni,* p. 150. Pentru cele mai noi discuţii asupra termenului *katun* şi a istoriei

sale, vezi actele simpozionului de la Sarajevo consacrat acestui subiect, “Simpozijum” (*supra* n.3).&& Numărul familiilor (focurilor) dintr-un cătun variază de la o regiune la alta. În 1467, în Braničevo, numărul caselor unui cătun era de 20, în 1476, în Smederevo, un cătun era format din 15 case, iar în actele din secolul al XVI-lea (1501-1536) numărul caselor din cătun este de 50 atât pentru regiunea Timok-Morava, cât şi pentru Bosnia şi Herţegovina. În general, obligaţiile fiscale sunt aceleaşi pentru fiecare cătun, fie că e vorba de unul de 15, de unul de 20 sau de unul de 50 de case. Ele constau din: un cort sau contravaloarea lui de 100 aspri, una sau două roate de brânză, două-trei frânghii, trei-şase căpestre şi uneori doi berbeci sau contravaloarea lor în aspri 30. Această dare colectivă era cerută comunităţii vlahe în schimbul dreptului de folosinţă amintit asupra păşunilor şi munţiilor, împărtăşit în comun de toţi membrii comunităţii şi contribuabilii care participau în consecinţă cu părţi egale pentru a o achita.

În Herţegovina, fiecare foc, adică familie, plătea fiscului 75 aspri în 1477 (45 + 30),45 &&45. N. Beldiceanu, *Quatre actes,* p. 111, 118.&& 80 în 1488/1489 şi 83 (63 + 20) în 1489.46 &&46. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 97-98, 115.&& În Bosnia situaţia este identică. În regiunea Timok-Morava, Rudnik Zvornik, fiecare casă dădea 1 florin (45 aspri) la care se adăugau un berbec (15 aspri), o oaie cu un miel (20 aspri) şi 3 aspri reprezentând partea ce rezulta din totalul obligaţiilor colective împărţite la 50 de case, adică în totul 45 + 15 + 20 + 3 = 83 aspri.47 &&47. N. Beldiceanu, *Quatre actes*, p. 110-111, 116; Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 13, 16.&& Plata se făcea la Crăciun şi la Sf. Gheorghe.

Aşadar darea vlahă, după *adet-i eflakije*, era reprezentată în general de suma de 83 aspri. Qanunnamelele amintite prevăd scutirea vlahilor de orice alt impozit *(iurum)* în afara celui stabilit la această sumă. Acest statul fiscal al vlahilor din Imperiul otoman este şi el rezultatul unei preluări şi adaptări de către otomani a tradiţiilor fiscale locale sub regimul cărora trăiseră românii blacanici în cadrul stăpânirilor preotomane, lucru ce reiese limpede din compararea sa cu statutul fiscal al vlahilor de pe Cetina de pildă.48 &&48. S. Dragomir, *op. cit.,* p. 73-75.&&

În Muntenegru, după 1513, când a fost numit ca sanğaqbey Skender-beg Crnojević, impozitele stabilite după cucerirea ţării au fost înlocuite cu plata unei *filurii* în valoare de 55 aspri pentru fiecare casă-baştină “după obiceiul vlah”. Din seria de acte din 1521, 1523, 1570, reiese că în Muntenegru *adet-i eflakije* era o dare colectivă în care intrau *kharağ, ispenğe* şi *ošr* şi 2 aspri pentru colectorul dărilor.49 &&49. Br. Djurdjev,

Filuridzije u Crnoj Gori u vremenu Skender-bega Crnojevića în "Zapisi", XIII, 1940, p. 323-327 şi *Dva deftera Crne Gore*, p. 85.&&

Strângerea dării vlahe era încredințată unui *emin* şi unui secretar numiți prin *berat* de sultan.50 &&50. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 111 şi Br. Djurdjev, *Dva deftera Crne Gore,* p. 85.&& Cele două berate din anii 1489-1491 prin care sunt numiți emini în Herțegovina Qasim Čelebi, fost *qadi* de Valona, iar în Smederevo-Zvornik Gemal ed Din Zade Piri Čelebi, fost *qadi* de Galata, conțin o serie de instrucțiuni ce fixează modalitate încasării dărilor din aceste regiuni.51 &&51. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 111-116 şi 116-121.&&

În Herțegovina şi în toate regiunile administrate după legea vlahă *(adet-i elakije)* se proceda cu grijă la efectuarea recensământului contribuabililor. Înscrierea vlahilor în registrele de impunere urma vechile registre, ținând seama de lege *(qanun)* şi de obiceiul *(qaide)* regiunii. Trimişii sultanului urma să fie ajutați de autoritățile otomane locale, de cnezii sultanului urma să fie ajutați de autoritățile otomane locale, de cnezii şi de primikiurii din regiune. Trebuia să se evite orice greşeală şi orice abuz, procedându-se la scoaterea din registru a persoanelor decedate şi rămase fără moştenitor, dar fără a fi scoase cu acest prilej şi persoane rămase în viață. Bunurile celor morți fără succesori erau încredințate unor *ratay* (agricultori de condiție servilă). Reglementarea situației nou veniților, a nomazilor *(khaymana)*, chiar dacă printre aceştia se găseau şi vlahi se făcea în sensul înscrierii lor printre cei îndatorați la darea vlahă numai cu permisiunea sultanului. Persoanele supuse legii vlahe nu aveau dreptul să se aşeze pe pământurile sanğaqbeylor şi timarioților sau subaşilor. Impozitul se încasa în *nahiya* unde s-a făcut înscrierea în registru. Nu se admiteau reduceri de impozite sub suma de 83 aspri, cât reprezenta darea vlahă.

Conflictele dintre spahii şi vlahi în legătură cu plata dijmei *(ošr)* trebuiau rezolvate în aşa fel încât să nu se producă o risipire a vlahilor. Ele trebuiau rezolvate stabilindu-se diferența dintre suma fixă dată de vlahi şi cuantumul dijmei ce li se încasase.

Scutirea de orice impozite, chiar şi de darea vlahă, era posibilă numai dacă cel scutit participa alături de timariotul musulman la campanii militare. În acest caz el se numea *yoldas*.52 &&52. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 115, 121.&& Condiția acestei scutiri totale era deci asumarea unei sarcini militare suplimentare.

Încasarea dării vlahe se făcea pentru toți cei înscrişi în registru, chiar dacă unii plecaseră într-o altă *nahiye* sau fugiseră. Este o formă de responsabilitate colectivă fiscală

care a consolidat comunitățile creştine (vlahă, sârbă, bulgară, greacă), dar care a avut uneori efecte negative asupra dezvoltării spiritului de rezistență anti-otomană. Knezul şi primikiurul erau obligați să-i readucă pe cei fugiți sau să le plătească darea. Documentele cuprind instrucțiuni precise menite să oprească orice încercare de transferare a vreunei baștine vlahe în seama raialei. Aceleaşi documente prevăd obligațiile knezului şi primikiurului față de fiscul imperial în privința urmăririi modului cum se încasează dările, pedepsele ce li se vor aplica în caz de neglijență sau de abuz.

Amenzile pentru delicte sau crime nu privesc fiscul. Ele sunt date de knezi şi de primikiuri sanğaqbeyului, după ce au reținut cota de 1/10 din cuantumul amenzilor încasate. Pentru delicte minore se prevede o amendă de 5 aspri (în 1477, în Smederevo).53 &&53. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 13.&& Vlahii nu aveau față de fisc nici o altă obligație în afara dării vlahe. Ei erau scutiți de o serie de corvezi între care cele mai des pomenite sunt: să nu li se pretindă a da scânduri, catran, torțe, darea căsătoriei şi darea pe oi, să nu li se ceară de sanğaqbey să construiască vreo casă, să nu fie obligați să cosească fân, să nu li se ceară femne. Sanğaqbeyul, voievodul şi subasi nu au îngăduința să le ia produse (miere, păsări, vite, grăsime) fără plată corespunzătoare. Nu li se poate pretinde nici muncă suplimentară pentru sangaqbey şi nici corvezi suplimentare pentru îndeplinirea lucrărilor cerute de sultan.54 &&54. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 30; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 95 şi tabelul nr. 1, p. 96.&& Era admisă numai corvoada pe care timp de şase luni o împlinea pentru 50 de case un om. Acesta era folosit la exploatarea cărbunelui.55 &&55. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 31. Precizăm că în toate actele referitoare la vlahi se prevăd scutiri de diverse corvezi. În cele de mai sus am citat numai unele exemple.&&

Regimul pământului. Regiunile în care sunt atestate comunități vlahe în Imperiul otoman cuprind atât pământ cultivabil, cât şi păşuni, munți, teritorii în care se practică creşterea vitelor. Caracterul obligațiilor pe care vlahii le au față de fiscul imperial dovedeşte că pământul dat în folosința unei familii de filurigii era o posesiune liberă, concedată de sultan vlahului *vojnuq*, deci numai țăranului oştean, pe care legea o garanta şi ocrotea. Vlahul deținător de *baștina* aparținea unei comunități care, la rândul ei, garanta îndeplinirea obligațiilor militare şi fiscale de către toți membrii ei.

Termenul de *baștina* sub care apar şi posesiunile vlahe în documentele otomane56 &&56. Pentru termenul de *baștina* în legislația otomană în genere, vezi N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris,* I, Paris, 1960, p. 149, n. 2 şi Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 133-

134. Pentru *baştina* vlahă în documentele otomane, vezi N. Beldiceanu, *Sur les Valaques slaves*, p. 102-104.&& este preluat din peroada anterioară. *Zakonikul* lui Stefan Dušan ca şi alte acte sârbeşti57 &&57. St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354,* Belgrad, 1898, şi *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka,* Belgrad, 1912, p. 32, 88, 107, 108 etc.&& îl folosesc pentru a desemna o proprietate deplină şi necondiționată, transmisibilă ereditar. Ea putea fi înstrăinată şi nu se confisca decât în caz de trădare.58 &&58. St. Novaković, *Selo* în "Glas srpske kr. Akademije", XXIV, Belgrad, 1891.&& Zakonikul foloseşte pentru deținătorul unei *baştina* denumirea de *baştinik*.59 &&59. St. Novaković, *op. cit.,* p. 313.&&

În documentele otomane, *baştina* capătă un dublu sens: 1) acela de posesiune neprivilegiată, dacă aparține raialei60 &&60. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 105.&& şi 2) acela de posesiune privilegiată, dacă ea aparține unei categorii privilegiate, unei persoane cu obligații militare (*vojnuq, vlah, martolos, armatol)* sau conducătorilor acestor persoane care capătă statut de timarioți.61 &&61. N. Beldiceanu, *Ibidem,* p. 103-104; Br. Djurdjev şi Lamija Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore,* p. 172.&&

Baştina neprivilegiată era grevată de obligațiile raialei: plata de *kharağ, ispenğe, ošr,* prestații de corvezi şi contribuții extraordinare. Posesiunea liberă, *baştina* privilegiată, era grevată numai de obligația prestării de serviciu militar, era însă transmisibilă ereditar numai fiilor şi fraților celui care o deținuse şi întotdeauna sub condiția preluării de către aceştia a obligațiilor militare pe care posesiunea ei le implica.62 &&62. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 112, 117.&& Era interzisă trecerea *bastinei* privilegiate în posesiunea raialei sau a altor rude în afara celor amintite, fii şi frații.63 &&63. N. Beldiceanu, *Ibidem,* p. 116, 121.&& O asemenea *bastina* rămasă nelucrată timp de trei ani de zile nu putea fi transferată altui membru al comunității decât prin intermediul şi cu acordul timariotului. Această modalitate de transmitere64 &&64. Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku,* Sarajevo, 1973; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 103.&& vădeşte caracterul limitativ al posesiunii *baştinei* în Imperiul otoman. Mai mult, înstrăinarea nu putea fi făcută decât unei persoane care avea acelaşi statut ca şi fostul posesor *(vojnuq, martolos, knez* sau *primikiur).* Conflictele între raiale şi deținătrii de posesiuni privilegiate erau rezolvate de eminul însărcinat cu întocmirea registrelor fiscale de impunere ajutat de celelalte autorități locale otomane în aşa fel încât să se respecte legea locală (*qanunname* date regiunii respective) şi prevederile legii musulmane în genere *(šari'a).*

Categoriile sociale ale populației vlahe din regiunile nordice ale Peninsulei Balcanice (Bosnia, Herțegovina, Timok-Morava, Rudnik, Zvornik) sunt stabilite în raport cu statutul pământului pe care îl exploatează şi cu funcția pe care unele persoane o exercită în conducerea şi organizarea activității comunității respective.

Comunitatea vlahă pare astfel a fi împărțită în două. Pe de o parte sunt conducătorii aleşi de către vlahi *(knezi, primikiuri, kmet, lagator)* şi confirmați de statul otoman prin sanğaqbey, oameni scutiți de plata oricăror impozite,65 &&65. Exemple de acte care prevăd asemenea scutiri: M. Berindei etc., *Code de lois de Murad III,* p. 154; Br. Djurdjev, *O knezovima pod turskom upravom,* p. 159; Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku,* Sarajevo, 1973.&& iar de cealaltă parte sunt vlahii care plătesc statului dări după legea vlahă.66 &&66. Putem cita aici, practic, toate documentele otomane privitoare la vlahi. Ca exemple tipice trimitem a N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 111 (pentru Herțegovina); N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie,* p. 133 (pentru Bosnia); Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 13 (pentru Smederevo).&& Dar toți vlahii unei comunități sunt egali între ei prin drepturi similare şi prin obligația tuturor de a participa la paza ținutului şi la campanii militare. Legăturilor de rudenie din sânul comunității li se adaugă aceea a responsabilității colective față de autoritatea otomană, aşa cum am arătat ceva mai sus.

O altă categorie de populație ce apare în actele otomane referitoare la vlahi este aceea de *ratay*. Termenul este cunoscut şi documentelor sârbeşti din secolul al XV-lea, în care pare să însemne "agricultor, țăran aservit (servus)".67 &&67. Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslavico-Graeco-Latinum,* Viena, 1862-1865, p. 796.&& Documentele otomane nu ne indică apartenența lor etnică şi nu ne spun decât lucruri puține şi destul de imprecise despre ei.68 &&68. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 105. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni,* p. 163 explică sumar termenul ca indicând "un țăran lipsit de pământ, muncitor agricol pe posesiunile knezilor şi primikiurilor".&& Autoritatea otomană locală repartizează knezilor şi primikiurilor un număr de ratay, normele acestei repartiții fiind definite în beratele din 1489-1491.69 &69. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 113, p. 118-120.&& Unui knez sau primikiur nu i se puteau atribui mai mult de zece ratay. Repartizarea se făcea cu asentimentul sanğaqbeyului şi depindea de rolul jucat de knez sau primikiur. Orice abuz comis în repartizarea de ratay era pedepsit prin transferarea celor încredințați unor asemenea şefi abuzivi altora. Încercările de evaziune fiscală erau pedepsite, de pildă, prin confiscarea a jumătate din numărul ratay-lor încredințați unui knez sau primikiur. Ratay proveniți din nomazi (credem că trebuie

înțeleşi prin aceştia oameni ce se deplasau dintr-o nahiye în alta şi nu erau înscrişi în registrele fiscale) ca şi cei rămaşi pe pământul unui mort lipsit de urmaşi erau împărțiți între membrii comunității, probabil atribuiți altor primikiuri din regiune.70 &&70. N. Beldiceanu, *loc. cit.*&& Nu se cunosc obligațiile acestor ratay nici față de fisc, nici față de knez sau primikiur. Compararea situației lor cu aceea a țăranilor din Codul lui Dušan, diferită oarecum de a raialei creştine din actele otomane, poate fi luată în considerare, cu titlu ipotetic. Oricum, obligațiile lor erau mai grele decât ale raialei musulmane.71 &&71. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 106.&&

Autoconducerea vlahilor. Ca şi în cadrul stăpânirilor balcanice preotomane, vlahii din Imperiul otoman erau conduşi de şefi proprii, aleşi de ei înşişi şi confirmați de autoritatea otomană.72 &&72. Br. Djudjev, *Nešto o vlaškim starješinama,* p. 49-67, *O knezovima,* p. 132-166 şi *Teritorijalizacija katunske organizacije,* p. 165-166; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 107-108; R. Veselinović, *O knezovima pod turskom upravom u Banatu u 1660 i 1667 godine* în "Zbornik Matice Srpske" 10, 1955, p.4.&& Aceştia sunt *knezii, primikiurii* şi ajutoarele lor numite *lagator şi teklige.*

Knez este denumirea dată conducătorului unei comunități aşezate într-un teritoriu bine definit. Titlul de knez, intrat în legislația otomană, priveşte atât pe şefii comunităților slave privilegiate sau nu, cât şi pe aceia ai comunităților vlahe care mai păstrează o vreme caracterul lor etnic diferențiat. El putea fi moştenit în cadrul aceleiaşi familii, tot aşa cum se petrecuse la vlahii din cătunele Mirilović, Vlahović, Riğani etc.73 &&73. Despre knezii vlahi din Serbia medievală, vezi S. Dragomir, *op.cit.,* p. 116-118; Th. Trâpcea, *Contribuții la istoria românilor din Peninsula Balcanică. Românii dintre Timoc şi Morava* în "Balcania", V, 1, Bucureşti, 1942, . 243-245.&& *Primikiurul* era conducătorul unei grupări mai mici de vlahi, probabil al acelei unități fiscale de 15, 20 sau 50 de case care apare în actele otomane sub denumirea de *katun.* Numirea knezilor şi a primikiurilor se făcea prin *berat*, ei devenind odată cu numirea lor, timarioți, spahii creştini deținători ai unui timar. Acelaşi lucru se poate afirma şi despre *lagator,* ajutor al knezului, socotit şi el timariot, dar mai puțin bine cunoscut.74 &&74. N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie,* p. 126, 130-131.&&

Potrivit recensământului din 1476, în regiunea Smederevo, se aflau 30 de comune din care 22 erau conduse de 21 knezi şi un knez suprem, împreună cu 294 primikiuri. Restul comunelor erau conduse numai de primikiuri.75 &&75. Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku,* Sarajevo, 1973.&& Față de

autoritatea otomană, knezul şi primikiurul aveau următoarele îndatoriri76 &&76. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves,* p. 111, 113, 115; M. Berindei etc., *Acte de Murad II,* p. 56 şi *Code de lois de Murad III,* p. 154.&& a) să ajute pe funcţionarul otoman însărcinat cu strângerea dărilor şi să-l sprijine pe sanğaqbey, pe subaşi şi qadi în raport cu membrii comunităţii vlahe; b) să garanteze îndeplinirea obligaţiilor militare de către membrii întregii comune, primikiurul răspunzând pentru katun şi obligaţiile sale fiscale şi militare specifice; c) să asigure ordinea; d) să judece procesele mărunte. Pentru îndeplinirea acestor îndatoriri cu credinţă şi vrednicie, apărând interesele sultanului şi respectând prevederile legilor otomane, knezii şi primikiurii erau scutiţi de orice dare, li se atribuiau posesiuni a căror valoare putea atinge cifre foarte ridicate. Ei reţineau 10% din amenzile încasate ca efect al deciziilor luate în judecăţile ce le reveneau şi primeau o serie de daruri, de Crăciun şi de Paşte, din partea membrilor comunităţilor vlahe conduse de ei.

Care erau obligaţiile tuturor acestor conducători în raport cu cei pe care-i conduceau ştim mai puţin din documentele analizate. Desigur, trebuie să fi fost vorba de obişnuitele îndatoriri şi atribuţii ale unor conducători locali. Erau atribuţii judiciare, administrative, economice, gospodăreşti, exercitate în limitele îngăduite de obiceiul locului. Knezul suprem avea în subordine pe toţi conducătorii laici şi religioşi ai regiunii vlahe. Paza ordinii în sat, apărarea şi reprezentarea intereselor întregii comunităţi şi, în genere, orice fel de iniţiative economice şi politice în care era angajată comunitatea, toate se făceau prin intermediul knezului. Treptat, knezii devin un factor politic în viaţa comunităţilor vlahe şi chiar a Imperiului. Să amintim doar numele knezului Grda al tribului Nikšić din Herţegovina care, la finele seclului al XVI-lea (1597) joacă un rol de seamă în frământările ce neliniştesc Imperiul otoman77 &&77. Gl. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko turskim ratovima XVI-XVIII vjeka,* Belgrad, 1970, p. 119.&& sau pe acela al knezilor Rašković din Stari Vlah care intră în legătură cu comandantul armatelor lui Leopold I în 1690, răspunzând îndemnurilor la revoltă adresate de acesta creştinilor de sub stăpânirea Porţii.78 &&78. R. Veselinović, “Istoriski glasnik”, 2, 1956, Belgrad, 1956, p. 113-115. Precizăm că în epoca la care ne referim aici procesul de slavizare a vlahilor balcanici era foarte înaintat, astfel încât knezii amintiţi nu pot fi consideraţi cu deplină siguranţă ca reprezentanţi ai unei comunităţi cu conştiinţa etnică vlahă. Este vorba însă, în chip cert, de o regiune originar vlahă care şi-a păstrat specificitatea instituţională vreme îndelungată.&&

Şi în cazul comunităţilor vlahe din Epir, Pind şi Tesalia sunt respectate formele locale de autoconducere, adunarea bătrânilor şi celnicatul ereditar, cunoscute mai puţin din documente scrise şi mai mult din relaţiunile de călătorie ale unor străini ca şi din situaţiile existente până târziu, în secolul al XIX-lea, în aceste părţi ale Peninsulei Balcanice. Aici, *celnicul*, atestat încă din perioada bizantină, este numit, cu un termen turcesc, şi *kihaia*.79 &&79. Despre celnicat, Th. Capidan, *Românii nomazi*, extras din "Dacoromania" IV, Cluj, 1926, p. 38-41.&&

Trebuie să remarcăm că şi în domeniul autoconducerii vlahilor balcanici Imperiul otoman a conservat instituţii şi tradiţii pe care le-a găsit în regiunile cucerite de la diverşi stăpânitori (bizantini, sârbi) şi pe care a ştiut să le încadreze în propriile sale structuri administrative, adaptându-le propriilor sale necesităţi. Doveziile cele mai elocvente ale acestui fapt sunt păstrarea, în forme desigur prelucrate otoman, a knezilor şi primikiurilor bogat atestaţi în documentele regatului sârb.80 &&80. S. Dragomir, *op.cit.,* p. 116-118; Br. Djurdjev, *Teritorijalizacija katunske organizacije,* p. 164-167.&&

*

În secolele XV-XVII, autonomiile vlahe sunt, putem spune, un fenomen de largă răspândire în Balcanii otomani. Forme de autonomie vlahă sunt atestate de documentele otomane în mai toate regiunile geografice, cu populaţie predominant românească, în care le înregistrează, în perioada preotomană, izvoare de alte proveniențe. Mai mult încă, atât terminologia, cât şi realităţile social-economice şi instituţionale vlahe din perioada otomană prezintă puternice trăsături de continuitate în raport cu cele din epoca anterioară. Aceste fapte vădesc pe de o parte vigoarea romanităţii balcanice, pe de alta supleţea cu care Imperiul otoman a izbutit să se adapteze particularităţilor specifice noilor ţinuturi cucerite în Peninsula Balcanică. Din punctul de vedere al Imperiului otoman, autonomiile vlahe au reprezentat un factor de întărire a acestor cuceriri, a siguranţei graniţelor, de încurajare a iniţiativei economice. Şi alţi creştini din Imperiu au încercat să profite de condiţiile mai bune oferite de formele autonome de organizare ale vlahilor, pătrunzând, cu îngăduinţa autorităţilor, în categoria privilegiată a celor ce plăteau "darea vlahă". Din punctul de vedere al românilor balcanici, autonomiile vlahe au reprezentat, în genere, un factor de întârziere a procesului slavizării şi grecizării lor, oferindu-le un cadru propriu de dezvoltare istorică diferenţiată.

Desfiinţarea statutului privilegiat al vlahilor balcanici este un proces de durată în Imperiul otoman, proces despre care nu putem spune că a fost dus peste tot până la capăt. În general disoluţia regimului de autonomie acordat vlahilor însoţeşte dispariţia importanţei strategice a regiunilor locuite de ei, ceea ce face să descrească şi importanţa lor ca element militar şi determină din partea otomanilor tentative de a-i asimila cu toţi ceilalţi supuşi ai statului. În acest proces se manifestă de asemenea criza generală prin care trece Imperiul otoman începând din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în permanentă căutare de noi surse de venit, chiar cu sacrificarea propriei securităţi. Excesele fiscale exercitate asupra vlahilor autonomi pun în primejdie stabilitatea regiunilor de ei apărate în schimbul regimului privilegiat acordat.

În asemenea situaţii, reacţia foştilor privilegiaţi a fost violentă, ei devenind un mediu sensibil la orice iniţiativă externă de propagandă anti-otomană, la orice apel în favoarea noii cruciade. Înăbuşirea revoltelor a avut, ca efect, printre altele, considerabile mişcări de populaţie. S-a produs chiar o modificare a echilibrului etnic din zonele de autonomie vlahă sau de colonizare vlahă, ceea ce a favorizat în general deznaţionalizarea vlahilor.

O serie de comunităţi vlahe şi-au păstrat totuşi neîntrerupt, foarte multă vreme privilegiile, uneori chiar întărindu-şi-le. Este cazul, deja amintit mai sus, al comunităţilor urbane aromâneşti din Epir, care cunosc o mare dezvoltare în secolele XVI-XVIII, în virtutea funcţiei lor economice, comerciale, în raporturile dintre Orient şi Occident. Aceste centre au dezvoltat şi o viaţă culturală remarcabilă. Totuşi, încadraţi spiritual, cultural şi religios, în viaţa slavilor sau a grecilor, după regiunile în care trăiau, lipsiţi de forme proprii de expresie culturală în limba naţională, vlahii au fost, în pofida autonomiei de care s-au bucurat, deznaţionalizaţi treptat şi pe această cale. În chip paradoxal, privilegiul acordat de stăpânitorul otoman regiunii vlahe a devenit astfel, nu o dată, scutul sub care s-a dezvoltat o insulă de "libertate" greacă sau slavă, un centru de afirmare a burgheziei creştine din Balcani, un nucleu de iniţiativă insurecţională anti-otmană în beneficiul popoarelor slave sau al celui grec. Cazul cel mai tipic rămâne acela al armatolatelor vlahe din Epir, Tesalia şi Macedonia, celebrate de istoriografia greacă de azi ca adevărate centre de luptă naţională pentru independenţa poporului grec.

Supravieţuind celor care le-au creat şi le-au păstrat cu tenacitate în viaţă sub diferitele stăpâniri încercate, autonomiile vlahilor balcanici reprezintă astfel o formă de viaţă istorică dăruită întregii Peninsule de romanitatea orientală, una din cele mai însemnate expresii ale funcţiei acestei romanităţi în Sud-Estul Europei.

2.ROMÂNII DIN HAEMUS
O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ DE ISTORIE BALCANICĂ:
PARTICIPAREA ROMÂNILOR LA RESTAURAREA ȚARATULUI BULGAR

Desființat, în urma crâncenelor lupte încheiate în anul 1018, prin eforturile militare succesive ale împăraților Ioan I Tzimiskes şi Vasile al II-lea Bulgaroctonul, care au reaşezat pe linia Dunării hotarul septentrional al Bizanțului, țaratul bulgar a fost restaurat şi s-a impus iarăşi ca o mare putere sud-est europeană, în secolul al XIII-lea, prin dinastia zisă a Asăneştilor[1], pentru ca, măcinat de discordii interne, să se năruiască din nou, spre sfârşitul secolului al XIV-lea, sub loviturile otomanilor. Restaurarea țaratului, întemeierea celui de „al doilea stat bulgar", cum îl numeşte îndeobşte istoriografia, a fost rezultatul unui proces îndelungat şi complex, în care românii balcanici, *vlahii* izvoarelor, au fost direct şi profund implicați. Insurecția care marchează debutul fazei celei mai spectaculare a acestui proces, faza confruntărilor militare decisive şi a acțiunii politico-diplomatice pe plan mondial, a fost o mişcare anti-bizantină inițiată de românii din nordul Peninsulei Balcanice, asociați cu bulgarii. Conducătorii răscoalei, frații Teodor, cunoscut mai mult sub numele imperial Petru — şi Calopetru — pe care l-a adoptat după încoronare, Asan, zis şi Belgun şi Ioan sau Ioniță, supranumit şi el, în stil imperial bizantin, Caloian, erau fruntaşi români din Haemus. Profitând de starea de gravă criză în care se găsea Bizanțul la sfârşitul secolului al XII-lea—începutul secolului al XIII-lea, de incapacitatea puterii centrale de a-i asigura coeziunea internă şi integritatea, amenințate de afirmarea forțelor locale centrifuge şi de ofensiva lumii catolice angajate în cruciadă, ei au proclamat un imperiu balcanic, al bulgarilor şi al românilor, cu capitala la Tărnovo. Cu sprijinul hoardelor cumane din nordul Dunării, acest imperiu a rezistat încercărilor împăraților bizantini din dinastia Anghelos de a-l desființa, dar, în pofida demersurilor diplomatice întreprinse de Petru (1186—1191 şi 1196—1197) şi de Asan (1191—1196), el nu a fost recunoscut oficial ca atare nici de Bizanț, nici de puterile europene occidentale. În vremea domniei lui Ioniță (1197—1207), după căderea Bizanțului şi întemeierea Imperiului latin din Constantinopol, noua formațiune politică a fost consacrată de papa Inocențiu al III-lea, sub condiția unirii bisericeşti cu Roma, drept „regat al bulgarilor şi al românilor", „al Bulgariei şi al Vlahiei", iar arhiepiscopul Vasile al Tărnovei a primit paliul ca primat al „bisericii bulgarilor şi românilor" (1204). Ideea

romanității românilor a fost folosită în tratativele cu papalitatea, de ambele părți, ca un argument istoric menit să înlesnească apropierea de Roma şi să contribuie la întemeierea în dreptul epocii a legitimității noului regat; alături de elemente preluate din tradiția imperială bulgară, ea a devenit componenta de obârşie românească a ideologiei acestuia. Sprijinit de forța armată de şoc a cumanilor, susținut cu toată fermitatea pe plan politic de papă, regatul româno-bulgar a izbutit să-şi păstreze independența față de Imperiul latin din Constantinonopol, față de regatul Ungariei, animat de tendințe expansioniste către Balcani, ca şi față de competitorii greci la succesiunea bizantină, „despoții“ din Epir şi împărații din Niceea. Încadrat deplin în ordinea voită de Roma în Sud-Estul european în vremea domniei lui Boril (1207—1218), regatul bulgarilor şi al românilor evoluează într-o direcție nouă după ce fiul lui Asan, Ioan Asan al II-lea (1218—1241), revine din pribegia la care fusese silit de succesorul lui Ioniță şi preia, cu ajutorul cuman, prin violență, puterea. După multe şovăiri şi oscilații între lumea ortodoxiei bizantine reprezentate de Niceea şi cea a catolicismului roman, Ioan Asan al II-lea, personalitate puternică, acționată de mari ambiții, desface unirea religioasă cu biserica romano-catolică, revenind, în schimbul recunoaşterii de către niceeni a rangului său imperial şi al refacerii patriarhiei bulgare care îl consfințeşte, la ortodoxia bizantină. Reintrat astfel pe făgaşul tradiției politice şi spirituale a primului țarat bulgar, el nu întârzie să devină exponentul ei cel mai activ. La capătul acestei evoluții, către sfârşitul domniei lui Ioan Asan al II-lea, statul creat de Petru şi Asan ca un imperiu al bulgarilor şi românilor şi impus pe arena politică mondială de Ioniță ca regat al bulgarilor şi românilor se înfățişează ca un strălucit avatar al țaratului bulgar al lui Simion şi Samuil. Structurat după modelul de sorginte bizantină al acestuia, animat de aceleaşi tendințe de expansiune, cultivându-i amintirea şi invocându-i precedentul pentru a-şi justifica legitimitatea, el a devenit un adevărat „al doilea țarat bulgar“ şi, asemenea celui dintâi, a tins să se substituie Bizanțului însuşi. Din rege catolic al bulgarilor şi al românilor, Ioan Asan al II-lea năzuia să ajungă împărat ortodox al bulgarilor şi al grecilor, vis niciodată transformat în realitate nici de el, nici de urmaşii săi.

Mutația survenită în structura şi ideologia statului Asăneştilor în vremea lui Ioan Asan al II-lea, biruința definitivă a principiului de legitimitate imperial şi ortodox bulgar, a avut urmări fatale atât pentru soarta viitoare a românilor balcanici, cât şi pentru amintirea rolului lor istoric. Izolați de restul romanității răsăritene, lipsiți de un cadru propice afirmării lor politice şi culturale autonome, însuşindu-şi limba de cultură, formele şi ritmurile vieții politice şi spirituale impuse de statul şi biserica bulgară, românii din

cuprinsul ţaratului, asemenea dinastiei pe care i-au dăruit-o, şi-au pierdut treptat identitatea etnică, s-au topit în masa, superioară şi numeric, a poporului bulgar. Oricât de strălucită ar fi fost fapta Asăneştilor, ea a antrenat totuşi numai romanitatea balcanică şi a rămas, cum s-a spus, un capitol oarecum marginal din istoria poporului nostru, al cărui destin s-a împlinit în spaţiul vechii Dacii şi nu în Peninsula Balcanică[2]. Astfel se explică şi faptul că, atestată de izvoare de toate categoriile şi provenienţele[3], participarea românilor la restaurarea ţaratului bulgar nu a lăsat urme certe nici în tradiţia istorică medievală bulgară, nici în cea românească. Cea dintâi s-a concentrat asupra măreţiei şi continuităţii tradiţiei politice imperiale a ţaratului şi, încă din vremea lui Ioan Asan al II-lea, a căutat să glorifice în spiritul acesteia dinastia Asăneştilor care au servit-o[4]. Cea de a doua, ataşată exclusiv idealurilor politice şi spirituale ale românilor din nordul Dunării, a slăvit opera dinastiilor descălecătoare de ţară care le-au împlinit, apărând fiinţa romanică şi libertatea politică a poporului român[5]. Singure, cronicile străine au urmat să-şi transmită, de cele mai multe ori mecanic, prin timp, ştiri şi mărturii, parţial deformate de compilatori, despre romanitatea Asăneştilor şi rolul românilor în restaurarea ţaratului bulgar[6].

Divergenţa dintre datele transmise de tradiţia medievală bulgară şi română, pe de o parte şi faptele consemnate de izvoarele contemporane evenimentelor, pe de alta a pus în încurcătură pe învăţaţii care, începând din etapa umanistă a dezvoltării istoriografiei, au întreprins studii cu caracter erudit asupra începuturile celui de al doilea ţarat bulgar. Căutând să găsească o explicaţie plauzibilă acestei neconcordanţe, ei au interpretat cel mai adesea sursele în lumina realităţilor etnice, politice şi culturale din vremea lor, sensibil diferite faţă de cele descrise în vechile texte şi, mai mult, s-au lăsat nu o dată dominaţi de prejudecăţi intelectuale şi ideologice personale. Participarea românilor la restaurarea ţaratului bulgar a devenit astfel obiect de dezbatere şi controversă, teren de constucţii ipotetice dintre cele mai ingenioase ori fanteziste, prilej de acerbe polemici între istorici[7].

Încercând să concilieze, nu fără o anumită stângăcie şi cu prea multă libertate faţă de izvoarele scrise, datele furnizate de acestea cu tradiţia medievală şi cu realităţile politice şi etnice mai recente, Dimitrie Cantemir, cel dintâi reprezentant al istoriografiei umaniste româneşti care a integrat episodul Asăneştilor istoriei naţionale, este şi primul care a formulat ipoteza unei continuităţi între Imperiul Asăneştilor şi statele feudale

româneşti, între dinastia lor şi famiile descălecătorilor Moldovei şi Țării Româneşti. El a afirmat nu numai romanitatea Asăneştilor, ci şi stăpânirea lor peste toți românii, atât peste cei din vechea Dacie, cât şi peste cei din Moesia şi chiar peste aromânii din Tesalia şi a sugerat că centrul de greutate al puterii lor ar fi fost situat la nord de Dunăre[8]. Independent de învățatul principe moldovean, cu tot atâta libertate de metodă în interepretarea izvoarelor, aducând în sprijin şi elemente ale unei presupuse tradiții locale, în Muntenia secolului al XVIII-lea, istoriografia cantacuzinească a mers pe aceeaşi linie şi a căutat să dovedească nu numai stăpânirea Asăneştilor asupra Olteniei, ci şi identitatea bisericii Sfântul Dumitru din Craiova cu aceea pe care au ridicat-o, în realitate la Tărnovo, frații Petru şi Asan şi derivarea numelui capitalei oltene din cel al „craiului Iovan", adică al lui Ioniță[9]. La rândul lor, istoricii din Şcoala ardeleană, în frunte cu Gheorghe Şincai, înzestrați cu mai mult spirit critic şi mai atenți față de izvoare, deşi au înlăturat numeroase din erorile, confuziile şi inexactitățile comise de predecesorii lor, au stăruit să susțină ipoteza stăpânirii Asăneştilor asupra tuturor românilor, din dreapta ca şi din stânga Dunării, încercând să demonstreze, în beneficiul cauzei, printr-un exces de interpretare a textelor, că sub denumirile de sciți, pecenegi şi cumani din izvoarele bizantine se ascund de fapt românii din Moldova şi Țara Românească[10]. Acceptate integral sau numai în parte, aceste construcții ipotetice au intrat în circuitul istoriografiei româneşti, pătrunzând în scrierile unui Dionisie Fotino sau chiar ale lui Mihail Kogălniceanu şi bucurându-se, prin ele, de o destul de largă răspândire pe plan internațional[11].

De partea lor, în acelaşi secol al XVIII-lea, precursorii istoriografiei moderne bulgare încercau, cu încă şi mai multă libertate de interpretare a izvoarelor, să concilieze datele furnizate de acestea cu tradiția istorică medievală bulgară şi cu relitățile etnice şi politice contemporane. În a sa *Istorie slavo-bulgară,* bogată în surprinzătoare confuzii şi frapante anacronisme, deşi alimentată şi din opere ale erudiției umaniste străine, călugărul athonit Paisie din Hilandar credea că poate să afirme, invocând „vechi bucoavne", că Asăneştii erau bulgari, descendenți din țarul Samuil, că ei au fost siliți să pribegească în Valahia, în Țara Românească, în vremea stăpânirii bizantine şi că, reveniți de acolo cu sprijin militar la chemarea patriarhului Tărnovei, au restaurat țaratul şi i-au extins hotarele peste Dunăre, cuprinzând în stăpânirea lor ambele Vlahii, Țara Românească şi Moldova, de unde au eradicat „erezia latină" şi unde au impus, ortodoxia şi limba „bulgară" în cultul religios[12]. Asemenea aserțiuni, dezvoltate arbitrar de autori ca G. S. Rakovski[13] sau uşor

emendate de spiritul critic al unui S. N. Palauzov[14], au acreditat, în lumea slavă mai cu seamă, ipoteza originii etnice bulgare a Asăneştilor şi a extensiunii dominației celui de al doilea țarat bulgar asupra românilor aflați numai la nord de Dunăre.

Se poate conchide, aşadar, că, în etapa închegării lor ca discipline ştiințifice, istoriografiile erudite română şi bulgară, încercând să concilieze ştirile din izvoarele scrise cu propriile tradiții medievale şi cu relitățile etnice şi politice contemporane, au fost tentate să procedeze cu mai multă ingeniozitate şi fantezie decât cu spirit critic la interpretarea surselor, pentru a-şi demonstra ipotezele privitoare la rolul românilor în restaurarea țaratului bulgar şi la rostul acestuia în istoria politică şi culturală a românilor. Dacă istoricii români au aderat în esență la ipoteza lansată de Dimitrie Cantemir cu privire la dependența primelor formațiuni politice româneşti de statul Asăneştilor români, dacă ei au văzut în restaurarea țaratului o expresie a creativității româneşti, încurajate de contactele cu Roma, istoricii bulgari au îmbrățişat ipoteza lui Paisie din Hilandar potrivit căreia o dinastie de origine bulgară, animată de idealul imperial niciodată stins al poporului bulgar, a refăcut țaratul şi i-a extins dominația peste țările române. Istoricii români au fost tentați, pentru a-şi îndreptăți susținerile, să adapteze tradiția medievală izvoarelor scrise, în vreme ce istoricii bulgari au decis să jertfească izvoarele tradiției medievale pe care au crezut că o pot justifica în numele misiunii spirtuale ortodoxe a țaratului şi a culturii sale. Controversa ştiințifică româno-bulgară astfel pregătită nu angaja încă nici realitatea participării românilor, a vlahilor din izvoare, la mişcarea Asăneştilor, nici caracterul etnic al Vlahiei peste care ei au domnit potrivit aceloraşi izvoare şi pe care, sub influența stărilor de lucruri contemporane, asemenea cărturarilor umanişti europeni de altfel, şi istoricii români şi cei bulgari credeau că trebuie să o caute la nord de Dunăre[15].

Cei care au declanşat disputa în jurul participării românilor la restaurarea țaratului bulgar şi i-au dat nu numai amploarea ştiințifică, ci şi o dimensiune politică şi ideologică, au fost învățați din afara spațiului balcanic: istoricul austriac Robert Roesler, balcanologul vienez de obârşie cehă Constantin Jireček şi bizantinistul rus Fedor Uspenskij. Erijîndu-se în apărător al spiritului ştiițific în istoriografie, afirmând că urmăreşte să combată, în egală măsură, lipsa de simț critic în interpretarea izvoarelor şi intusiunea tendințelor politice în scrierea istoriei, Roesler a încercat să lămurească în ale sale *Studii româneşti*[16] problema etnogenezei şi a originii statului medieval la români. Bazat pe întreaga masă a documentației scrise cunoscute în vremea sa, pe studii lingvistice, de onomastică şi toponimie, el a dat, cum se ştie, forma clasică teoriei imigraționiste, a discontinuității

poporului român în vechea Dacie. Potrivit lui Roesler, romanii au părăsit cu totul, sub Aurelian, provincia cucerită de Traian, iar românii, formați ca popor romanic nou în Peninsula Balcanică, au revenit şi reromanizat nordul Dunării abia către jumătatea secolului al XIII-lea, aducând cu ei, fruct al îndelungatei conviețuiri cu bulgarii, limba de cultură slavă şi formele civilizației lor medievale slavo-bizantine. În reprezentarea lui Roesler, teoria descălecatului, întemeiată pe tradiție, era lipsită de orice fundament real, o simplă legendă târzie, în schimb, participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar căpăta un relief cu totul deosebit, devenind o dovadă a faptului că teritoriul de bază al formării şi afirmării poporului român a fost Moesia şi nu Dacia traiană. Roesler, care a adus în discuție numeroase izvoare atestând rolul românilor în restaurarea țaratului, a mers până acolo încât a susținut că românii şi bulgarii alcătuiau, până în secolul al XIII-lea, un adevărat organism social unitar în care cei dintâi erau „capul", ceilalți, mai curând, „brațul" acțiunilor întreprinse în comun. Caducă ştiințific prin hipercriticism şi lipsă de autentic simț istoric[17], teoria lui Roesler a devenit, chiar dacă nu aceasta va fi fost intenția sa, un argument istoric folosit de apărătorii recent instauratului regim al dualismului austro-ungar pentru a-i justifica politica de discriminare față de românii din Transilvania, ea a căpătat aşadar o valoare ideologică şi a fost stigmatizată ca atare de istoriografia românească. Subsumând, pe de o parte, problema participării românilor la restaurarea țaratului bulgar problemei continuității lor în Dacia traiană, depreciind, pe de altă parte, în termeni excesivi, rolul bulgarilor în mişcarea Asăneştilor, Roesler a izbutit să stârnească în ambele istoriografii, română şi bulgară, o anumită suspiciune față de romanitatea moesiană şi, în pofida intenției afirmate de a depolitiza cercetarea istorică, a contribuit, dimpotrivă, la ideologizarea dezbaterii în discuție aici[18]. În a sa *Istorie a bulgarilor*[19], cea dintâi lucrare de sinteză ştiințifică închinată temei, Constantin Jireček, neobosit susținător al renaşterii politice şi culturale a națiunii bulgare, încearcă, spre deosebire de Roesler, să diminueze în chip arbitrar şi contradictoriu rolul românilor în restaurarea țaratului. Deşi a contribuit mai mult decât oricine la relevarea ponderii elementului romanic din Peninsula Balcanică în procesul formării națiunilor slave care o locuiesc, deşi a recunoscut îndelungata supraviețuire a românilor balcanici în toate părțile Peninsulei şi tenacitatea cu care aceştia şi-au conservat individualitatea etnică şi limba, deşi a admis participarea lor la mişcarea Asăneştilor, totuşi, Jireček afirmă în chip surprinzător că izvoarele contemporane evenimentelor comit o eroare atunci când numesc *vlahi,* adică români, pe inițiatorii revoltei anti-bizantine din 1185. Ar fi vorba de o extindere

nejustificată a denumirii românilor de pe coasta pontică asupra slavilor din Moesia, asupra bulgarilor dintre care s-au ridicat Asăneştii. Mergând şi mai departe, în opera citată, ca şi în alte scrieri ale sale, Jireček susține că termenul *vlahi* ar fi căpătat de la un moment dat, pe lângă sensul său etnic, de *români,* sensul socio-profesional de *păstori* de orice naționalitate din Peninsula Balcanică şi că, în această accepțiune, el poate fi interpretat ca o denumire a păstorilor bulgari din Haemus; istoricul nu defineşte însă criteriile potrivit cărora se poate stabili despre care dintre cele două sensuri este vorba în fiecare caz al apariției *vlahilor* în texte, iar afirmațiile sale privind conservarea caracterului lor etnic până în epoca otomană nu fac decât să sporească confuzia în această chestiune[20]. Pe aceeaşi linie a subiectivității în exegeza izvoarelor a mers, în ampla sa monografie despre *Formarea celui de al doilea țarat bulgar*[21], Fedor Uspenskij. Fără să conteste participarea românilor la restaurarea țaratului, învățatul rus îi diminuează drastic amploarea, susținând că frecventele referiri la vlahi din izvoarele epocii nu reflectă obiectiv, ci deformează în spiritul unei anumite ideologii realitățile etnice din nordul Peninsulei Balcanice: istoricii bizantini ar fi evitat, după Uspenskij, să vorbească despre bulgarii din Moesia pentru a justifica, prin falsul lor etnografic, dominația bizantină asupra ei, în vreme ce papa Inocențiu al III-lea ar fi imaginat legenda originii romane a dinastiei Asăneştilor, în realitate bulgari, pentru a le măguli vanitatea şi a-i atrage de partea bisericii romano-catolice. Prin asemenea interpretări subiective ale datelor din izvoare, Jireček şi Uspenskij, învățați de netăgăduit prestigiu ştiințific, au încurajat, în atmosfera de vie simpatie care a înconjurat din partea lumii slave naşterea tânărului stat modern bulgar, tendința istoriografică de a minimaliza participarea românilor la restaurarea țaratului şi de a contesta originea romanică a dinastiei care a înfăptuit-o, dacă nu chiar de a pune sub semnul întrebării însăşi romanitatea vlahilor şi existența românilor în Moesia.

Nici chiar recenzenți severi ai lucrării lui Uspenskij, ca bizantinistul rus V. G. Vasiljevskij[22] şi istoricul bulgar Marin Drinov[23], nu s-au putut sustrage cu totul acestei tendințe. Deşi au combătut cu tot atâta erudiție şi spirit critic cât şi bun simț construcțiile fanteziste ale lui Uspenskij, dovedind deplina adecvare a terminologiei izvoarelor la realitățile etnice ale Peninsulei Balcanice şi indiscutabila romanitate a vlahilor amintiți în texte, ei s-au străduit totuşi să demonstreze caracterul național bulgar al mişcării Asăneştilor şi originea bulgară a dinastiei lor. În acest scop ei au recurs la presupusa tradiție medievală consemnată de Paisie din Hilandar, potrivit căreia Asăneştii,

descendenți din țarul bulgar Samuil, ar fi trăit în pribegie în Valahia, de unde ar fi revenit în Bulgaria la chemarea conaționalilor lor: aşa s-ar explica faptul că, bulgari în fapt, ei ar fi fost socotiți de contemporani vlahi. De pe această bază şubredă s-a lansat învinuirea, devenită un leit-motiv al istoriografiilor bulgară şi rusă, că, numai împinşi de naționalism românesc sau de sentimente potrivnice slavilor şi nu de convingeri ştiințifice, alți istorici ar putea recunoaşte dinastiei restauratoare a țaratului bulgar originea etnică românească atestată de izvoare[24]. Această nedreaptă judecată a fost dezmințită în chip strălucit de istoricul austriac Constantin von Höfler care, în replică la cartea lui Uspenskij, a dat la iveală un concis studiu închinat românilor ca întemeietori ai celui de al doilea țarat bulgar[25]. Reexaminând critic toate izvoarele contemporane evenimentelor şi disociind problema de aceea a continuității românilor în vechea Dacie, Höfler dovedeşte nu numai realitatea şi importanța participării româneşti la restaurarea țaratului bulgar, nu numai romanitatea dinastiei Asăneştilor, ci şi caracterul deosebit față de acela al primului stat bulgar pe care această participare l-a imprimat celui de al doilea. Reluând problema participării românilor la restaurarea țaratului bulgar în cadrul mai larg al problemei etnogenezei lor, asemenea lui Roesler, dar de pe o poziție radical opusă acestuia, Josef Ladislas Pić[26] transferă din nou discuția de pe terenul ferm al izvoarelor pe acela al construcțiilor ipotetice, al speculațiilor neconfirmate de surse sigure. Adversar, pe bună dreptate, al teoriei imigraționiste şi partizan hotărât al continuității românilor în vechea Dacie, Pić nu contestă supraviețuirea elementului romanic în Peninsula Balcanică după venirea slavilor, dar îi restrânge aria la Macedonia, Epir, Tesalia şi anumite zone ale Serbiei. El neagă prezența românilor în Moesia, pe care o socoteşte integral slavizată în momentul izbucnirii revoltei din 1185. Relevând discordanța dintre tradiția medievală slavă şi bulgară, care nu păstrează amintirea rolului românilor în restaurarea țaratului şi datele izvoarelor, care îl evidențiază în chip deosebit, preluând multe din ipotezele lui Uspenskij despre confundarea vlahilor cu bulgarii în texte, dar convins de romanitatea celor dintâi şi de amploarea participării lor la mişcarea Asăneştilor bulgari, Pić crede că poate împăca aceste contradicții printr-o ipoteză proprie: el aruncă, în pofida izvoarelor, pe vlahii Asăneştilor şi Vlahia lor la nord de Dunăre. El afirmă deci că al doilea țarat s-a întins pe ambele maluri ale fluviului, reunind într-un întreg, cum arată şi titlul regal al lui Ioniță, două țări deosebite: Bulgaria, țara principală, din sud şi Valahia, țara dependentă de ea, din nord.

Ingenioasa construcție a lui Pić, lipsită de confirmare documentară, dar în acord cu realitățile etnice şi politice contemporane din Sud-Estul Europei şi, ca atare, înzestrată cu darul de a menaja susceptibilitățile naționale ale istoricilor bulgari şi români deopotrivă, a sedus spiritul lui Dimitre Onciul care a preluat-o şi dezvoltat-o în studiile sale despre originile statelor româneşti medievale[27]. Fireşte, nu fără importante emendări. Potrivit lui Onciul, care, în acord cu izvoarele, afirmă originea românească a Asăneştilor şi inițiativa românilor în insurecția anti-bizantină, regatul lui Ioniță a reunit într-adevăr două țări distincte, locuite de două popoare diferite: Bulgaria dintre Dunăre şi Balcani a bulgarilor slavi şi Vlahia dintre Carpați şi Dunăre a românilor. Către 1241, sub presiunea tătarilor, această unitate se desface. Pe malul stâng al Dunării, Vlahia caută sprijin împotriva năvălitorilor în regatul Ungariei, de care se leagă printr-o relație feudală, pentru a evolua apoi, într-un mod care nu mai este necesar să fie evocat aici, în direcția transformării ei în statul de sine stătător al Țării Româneşti, în vreme ce, pe malul drept al fluviului, Bulgaria îşi urmează destinul pe făgaşul tradiției politice a primului țarat, iar dinastia Asăneştilor se bulgarizează. Urmele vechii unități româno-bulgare sunt, după Onciul, limba de cultură slavă şi instituțiile laice şi religioase de factură bulgaro-bizantină ale Țării Româneşti, ca şi simbolicul *Io(an)* din titlul domnesc, reminiscență a numelui lui Ioniță. Pentru a-şi întemeia ipoteza, necontenit reformulată, corectată şi nuanțată de-a lungul întregii sale vieți, ca răspuns la criticile ce i-au fost aduse[28], Onciul a forțat nu o dată izvoarele, citindu-le în lumina convingerii sale despre formarea Țării Româneşti, dacă nu şi a Moldovei, prin desprindere din țaratul Asăneştilor, a stăruit în apărarea autenticității unor documente dovedite false şi a dat o importanță exagerată presupuselor tradiții medievale consemnate de Paisie din Hilandar sau de cronistica muntenească. Totuşi, o serie de istorici români, ca Aloisiu Tăutu[29], Ştefan Ştefănescu[30] sau Eugen Stănescu[31], au socotit că pot accepta integral sau în parte afirmațiile sale, fără să reia în discuție obiecțiunile ce li s-au adus de alți cercetători, ba chiar să le dea dezvoltări personale[32]. Onciul se găseşte aşadar la originea uneia din direcțiile de interpretare şi apreciere a legăturilor dintre români şi restaurarea țaratului bulgar din istoriografia noastră ştiințifică modernă.

A doua direcție a fost inaugurată de Alexandru D. Xenopol[33] şi Bogdan Petriceicu Hasdeu[34]. Dacă Hasdeu s-a mărginit să pună în evidență fragilitatea întemeierii documentare a ipotezei lui Onciul, supunând unei critici foarte strânse izvoarele şi

tradițiile invocate în sprijin de acesta şi dovedind că nu poate fi vorba de o stăpânire a statului Asăneştilor la nord de Dunăre, Xenopol a examinat pe larg toate aspectele participării românilor la restaurarea țaratului bulgar, construind în această privință o teorie proprie. Potrivit lui Xenopol, românii din vechea Dacie nu au fost deloc sau au fost numai în foarte mică măsură implicați în mişcarea Asăneştilor, iar statul creat de ei nu a înglobat niciodată în sfera autorității sale politice directe teritoriile româneşti de la nord de Dunăre, ci şi-a exercitat numai asupra lor, mai ales prin biserică, influența culturală. Singuri, românii balcanici, după el strămoşii aromânilor — al căror grad de înrudire cu românііі nord-dunăreni şovăie să-l determine precis — au participat la restaurarea țaratului căruia i-au dat dinastia domnitoare. Vlahia din titlul lui Ioniță nu poate fi în nici un caz identificată cu viitoarea țară Românească, ea nu are nici măcar granițe strict determinate, fiind numai o denumire generică a noii formațiuni politice, apărută alături de Bulgaria pentru a indica prezența unei mase considerabile de supuşi romanici, vlahi. Dispariția românilor balcanici din viața țaratului şi a Vlahiei din titlul Asăneştilor după Ioan Asan al II-lea poate fi explicată prin fireasca evoluție a lucrurilor: românii, locuitori ai muntelui, au adus Asăneştilor victoria în luptele cu bizantinii şi latinii, ca element eminamente războinic, dar ulterior ei au cedat locul de frunte în viața politică bulgarilor, element paşnic şi organizator, locuitori ai câmpiei şi ai oraşelor, purtători ai unei puternice tradiții de stat şi bisericeşti, iar în cele din urmă ei au fost covârşiți de aceştia şi s-au bulgarizat împreună cu dinastia. Teoria lui Xenopol s-a impus în istoriografia românească. Acceptată în liniile ei generale, ea a fost prelucrată şi dezvoltată, pe baza aceloraşi izvoare la care s-au adăugat altele, noi, pe măsura progresului cercetărilor de istorie medievală românească şi universală, de un şir întreg de istorici care au adus fiecare un punct de vedere personal, o interpretare sau o ipoteză originală. Dintre aceştia, trebuie amintiți: Ioan I. Bogdan[35], Nicolae Iorga[36], Ion Arginteanu[37], George Murnu[38], Alexandru Philippide[39], Nicolae Bănescu[40], Gheorghe I. Brătianu[41], Petre P. Panaitescu[42], Silviu Dragomir[43], Aurel Decei[44]. Lor li se alătură cercetători din generațiile care s-au afirmat după al doilea război mondial[45]. Toți aceştia privesc participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar ca pe un capitol din istoria acelei romanități balcanice, dispărute sau în curs de dispariție astăzi, a cărei cercetare, interesantă oricum în sine, se vădeşte totodată rodnică atât prin luminile pe care le poate arunca asupra trecutului romanității orientale în ansamblu, deci şi al românilor din vechea Dacie, cât şi prin deschiderea către investigațiile de istorie balcanică şi universală pe care le impune în chip necesar.

În primele decenii ale secolului XX, când istoriografia bulgară s-a afirmat la un nivel ştiinţific compatibil cu exigenţele lumii moderne, ea s-a lăsat în chip surprinzător dominată totuşi de prejudecăţi ideologice şi sentimente naţionale exacerbate care i-au umbrit prestigiul. Controversa care face obiectul acestor pagini a căpătat şi ea, din această pricină, proporţii şi implicaţii noi. Preluând, prelucrând şi exagerând până la absurd ipotezele lui Uspenskij, istorici de mare autoritate, ca Vasil N. Zlatarski[46] şi Petăr Mutafčiev[47], au negat în termeni categorici originea românească a dinastiei Asăneştilor, atribuindu-le o ascendenţă cumană sau chiar ruso-cumană, au minimalizat până la anihilare participarea românilor la restaurarea ţaratului, contestându-le existenţa însăşi în Moesia şi chiar în Dacia traiană până în secolul al XIII-lea şi au pus la îndoială semnificaţia etnică a termenilor *vlahi* şi *Vlahia* în care, în chip arbitrar, au văzut denumiri ale locuitorilor bulgari din nordul Peninsulei Balcanice şi a zonei locuite de ei. Cât de factice este înlănţuirea de ipoteze şi deducţii din premise nedemonstrate prin care se ajunge la aceste concluzii, au dovedit-o alţi învăţaţi români şi străini[48]. O dată formulate însă, fără a mai fi supuse examenului critic şi fără referiri la obiecţiile ce li s-au adus, aserţiunile lui Zlatarski şi Mutafčiev au devenit teze cardinale ale medievisticii bulgare: ele au fost preluate de istorici ca Petăr Nikov[49] şi Ivan Dujčev[50], au pătruns în manualele şcolare, iar contestarea lor de către oameni de ştiinţă români a fost taxată drept un act de şovinism anti-bulgar[51]. În anii de după cel de al doilea război mondial, opţiunea mărturisită pentru concepţia materialistă a istoriei nu a atenuat, cum era de aşteptat, această tendinţă de minimalizare a participării românilor la restaurarea ţaratului din istoriografia bulgară. Dimpotrivă, unii istorici au crezut că pot să găsească în doctrina marxistă argumente ideologice noi în favoarea vechilor teze: cercetătorii români şi străini care, apărând veracitatea izvoarelor, vedeau în vlahi români şi vorbeau despre importanţa participării româneşti la restaurarea ţaratului sau despre originea românească a Asăneştilor, au fost învinuţi de naţionalism burghez sau de ostilitate imperialistă faţă de lumea slavă[52]. Nici chiar un medievist ca regretatul Borislav Primov[53] care, pe urmele sovieticului Ghenadi G. Litavrin[54], a făcut eforturi considerabile de obiectivare şi a supus unei critici severe nu numai literatura ştiinţifică românească, ci şi literatura istorică bulgară referitoare la participarea românilor la restaurarea ţaratului, nu a izbutit să se elibereze cu totul de prejudecata naţională tradiţională şi de tendinţa ideologizantă nejustificată în interpretarea izvoarelor şi aprecierea studiilor întreprinse pe baza lor. În

ultimele două decenii, tendința de îndepărtare a românilor din istoria celui de al doilea țarat bulgar se manifestă cu renăscută vigoare în istoriografia bulgară. Unii istorici, ca Vasil Gjuzelev[55] şi Ivan Božilov[56], îşi îngăduie chiar să vorbească despre falsificarea izvoarelor de către oamenii de ştiință români şi să pună la îndoială fie competența, fie probitatea oamenilor de ştiință străini care se apropie de punctul de vedere al acestora. Alți istorici bulgari, ca Genoveva Cankova-Petkova[57] şi Dimităr Anghelov[58], trec cu vederea argumentele istoricilor români şi se referă la lucrările lui Zlatarski şi Mutafčiev sau Primov ca la unele care au rezolvat definitiv problema participării românilor la restaurarea țaratului. Ivan Dujčev[59] sugerează că această participare ar fi fost susținută numai de „lucrări de popularizare" a ştiinței. Într-un excurs consacrat semnificației termenilor *bulgari, misieni* şi *vlahi* din izvoarele medievale, în monografia sa despre întemeierea celui de al doilea stat bulgar, Petăr Petrov[60] încearcă să demonstreze că sub toți aceşti termeni este înțeles întotdeauna poporul bulgar şi că *Vlahia* Asăneştilor, identică cu Moesia şi Zagora, nu este altceva decât denumirea administrativă a zonei nordice a Bulgariei de azi: autorul nu izbuteşte, după opinia mea, decât să ofere cititorului un foarte bogat, deşi nu complet, repertoriu de date documentare care dovedesc însă tocmai contrariul celor susținute de el. Tendința de a minimaliza participarea românilor la restaurarea țaratului şi de a glorifica, în schimb, opera imperială a bulgarilor îşi găseşte în încununarea ultimul tratat de istorie națională patronat de Academia Bulgară de Ştiințe[61]. Fără să se conteste sensul etnic al termenului *vlahi,* el este acceptat mai ales atunci când este vorba de zone balcanice din afara Bulgariei, în interiorul acesteia i se preferă sensul socio-profesională de *păstori,* aşadar, de păstori bulgari; originea românească a Asăneştilor este categoric negată; Vlahia din titlul lui Ioniță evocă pentru autorii tratatului ținuturile locuite de români din nordul Dunării care, după opinia lor, ar fi făcut parte cândva din primul stat bulgar. Pentru a-şi întemeia afirmațiile, autorii sunt nevoiți să citeze trunchiat izvoarele, să neglijeze surse şi studii ştiințifice, să evite discutarea critică a părerilor enunțate de istoricii români, să recurgă, pentru a le respinge pe acestea, la argumentul autorității unor personalități ale istoriografiei bulgare. Unii cercetători străini de spațiul balcanic s-au raliat şi ei tezelor aici evocate[62].

Stăruința cu care istoricii bulgari țin să minimalizeze sau chiar să conteste participarea românilor la restaurarea țaratului şi care îi sileşte să recurgă la mijloace străine ştiinței pentru a-şi apăra afirmațiile contrastează frapant cu progresele remarcabile

în cunoaşterea altor aspecte ale istoriei interne şi ale ralaţiilor internaţionale ale celui de al doilea stat bulgar datorate cercetătorilor din ţara vecină[63]. Atât de puternică încât a fost în măsură să-şi impună dominaţia asupra unor minţi puternice şi a unor spirite luminate, tendinţa aceasta de eliminare a românilor din viaţa ţaratului bulgar are fără îndoială rădăcini psihologice şi culturale foarte adânci. Este vorba, cred, de persistenţa unei anumite concepţii romantice despre istorie şi istoriografie care a dominat, în secolul trecut, istoriografia europeană. Potrivit acestei concepţii, istoria diferitelor popoare, adevărate organisme perfect unitare, nu este altceva decât devenirea genuină şi spontană în timp a geniului naţional, a ideii naţionale, entitate metafizică pe care fiecare dintre ele o întrupează în ansamblul vieţii sale culturale şi politice. Istoriografia are menirea de a da fiecărui popor conştiinţa de sine, revelându-i şi stimulându-i unitatea organică, originalitatea şi forţa vitală prin evocarea trecutului în care ele s-au împlinit în chip exemplar; rememorarea tradiţiei îi asigură astfel fiecărui popor dăinuirea. Eficientă pe planul cultural, literar şi politic, istoriografia romantică nu a creat însă valori echivalente pe tărâmul ştiinţific propriu-zis. Idealizând trecutul, cu precădere trecutul medieval, în care a proiectat idealurile şi aspiraţiile prezentului şi căruia i-a atribuit realizarea lor, dând instituţiilor şi conceptelor politice ale lumii de altădată un conţinut naţional şi chiar democratic modern pe care nu l-au avut, istoriografia romantică a deformat nu o dată şi pretutindeni în sens subiectiv adevărul istoric. Ea a dovedit prea puţin spirit critic şi prea multă fantezie creatoare în interpretarea izvoarelor, a acordat credit nelimitat legendelor istorice şi tradiţiilor orale populare, atribuindu-le o valoare documentară disproporţionat de mare în raport cu cea reală şi, în virtutea funcţiei civice pe care a asumat-o, a investit adesea ipotezele şi reconstituirile ştiinţifice pe care le-a propus cu demnitatea unor articole de crez naţional[64]. Curentul romantic a antrenat şi culturile Sud-Estului european în faza, decisivă pentru ele, a constituirii statelor naţionale moderne în această parte a lumii, în urma emancipării popoarelor de aici de sub multiseculara dominaţie otomană. Instrument al luptei pentru eliberarea naţională, istoriografia romantică a avut aici un rol social şi politic mai accentuat decât în alte părţi ale lumii, o pondere mai mare în viaţa culturală, dar şi un nivel ştiinţific mai scăzut, din pricina stării generale de întârziere a dezvoltării civilizaţiei în urma îndelungatei înrobiri naţionale şi a restrângerii contactelor cu restul Europei pe care aceasta o implica. Acele istoriografii din Sud-Estul Europei care, evocând trecutul naţional, întâlneau forma imperială de organizare a statului, au dezvoltat ceea ce s-a numit „complexul imperial“, trăsătură specifică acestei zone. Este cazul,

alături de al celei sârbeşti şi greceşti, al istoriografiei bulgare[65]. Asemenea lor, ea a atribuit ţaratului medieval bulgar, imperiu teocratic cu aspiraţii la dominaţie universală, care a imitat Bizanţul şi a încercat să i se substituie, un caracter naţional şi chiar democratic modern inadecvat. Mai mult decât atât, ea s-a simţit datoare să legitimeze şi să glorifice în termenii concepţiei moderne, naţionale şi democratice, despre stat înfăptuirile politice şi culturale ale ţarilor bulgari: expansiunea imperială bulgară a fost prezentată ca o legitimă încercare de recuperare a vechilor ţinuturi bulgare, locuite majoritar de etnici bulgari, rivalităţile ţaratului cu Bizanţul sau Imperiul latin din Constantinopol au fost prezentate drept lupte justificate pentru independenţa naţională. În atmosfera romantică a nobilei lupte pentru constituirea statului bulgar modern şi consolidarea lui, pentru afirmarea culturii în limba naţională, confruntaţi cu opresiunea politică a Imperiului otoman şi cu dominaţia spirituală a elenismului promovat de patriarhia ecumenică, istoricii bulgari au transfigurat în mit legendar epopeea Asăneştilor şi au instituit un adevărat cult al dezrobitorilor strămoşilor lor de sub jugul bizantin. Celebraţi şi veneraţi de întreaga naţiune bulgară, cântaţi de poeţi şi zugrăviţi de pictori, simbol al identităţii şi eroismului naţional, puteau oare Asăneştii să fie altceva decât bulgari? Putea răscoala lor şi restaurarea ţaratului să fie opera unor străini? Iată de ce nu numai intelectuali cu prea puţină competenţă istoriografică, precum G. S. Rakovski, dar chiar istorici cu solidă pregătire ştiinţifică şi un ascuţit spirit critic, ca Marin Drinov, nu au putut face mai mult decât să conceadă românilor participarea, într-o anumită măsură, la restaurarea ţaratului bulgar, nicidecum însă să admită că ei ar fi avut ţeluri politice proprii sau că dinastia eliberatoare a neamului bulgăresc ar fi fost ea însăşi de origine etnică străină, românească. Se accepta, la nevoie, ideea că Asăneştii nu vor fi fost curat bulgari, ei nu trebua însă să fie vlahi, români, cum afirmau izvoarele vremii lor, ci neapărat slavi sau turcici, pentru a întruni în fiinţa lor simbolică componentele fundamentale ale etniei bulgăreşti. Lesne de înţeles, nu însă şi de justificat, la reprezentanţii din secolul trecut ai istoriografiei bulgare şi la acei învăţaţi străini care, din lăuntrul sau din afara mişcării slavofile, i-au susţinut, cum au susţinut întreg efortul de renaştere culturală şi politică bulgară, tendinţa către eliminarea românilor din istoria celui de al doilea ţarat are astăzi caracterul unui ancronism romantic, cu neputinţă de apărat altfel decât prin mijloace respinse de spiritul ştiinţific autentic.

Istoriografia românească a cunoscut şi ea, în secolul trecut, toată măreţia nobilului elan naţional din care purcedea romantismul şi toate excesele păgubitoare pentru ştiinţa

istorică care au decurs din el. Şi la noi, chiar după biruinţa şcolii critice ilustrate de A. D. Xenopol, D. Onciul şi N. Iorga, uneori chiar în propriile lor opere, au mai răsunat ecouri întârziate ale romantismului istoriografic. Deşi altele au fost temele predilecte ale romantismului din istoriografia noastră, totuşi şi tratarea problemei participării românilor la restaurarea ţaratului bulgar s-a resimţit de pe urma lui. A existat tendinţa de a înţelege prin prisma concepţiei moderne despre stat şi naţiune mişcarea Asăneştilor înşişi, priviţi drept conducători ai unei veritabile confederaţii româno-bulgare, de a exagera rolul conştiinţei lor naţionale româneşti şi rolul politic al românilor din care coborau în procesul istoric pe care l-au declanşat, de a deprecia oarecum ponderea aportului bulgarilor la împlinirea acestuia, neînţelegându-i adevăratele dimensiuni politice şi culturale. Acel „complex al continuităţii“ care a dominat până la obsesie, o vreme, spiritele istoricilor români, nu a fost, poate străin de stăruinţa lui Onciul în apărarea situării Vlahiei Asăneştilor la nord de Dunăre, prin forţarea datelor izvoarelor şi nici de ciudatele şovăiri ale lui Xenopol în privinţa identificării cu românii a aromânilor şi a definirii graiului lor ca un dialect al limbii române[66]. A existat de asemena preocuparea de a dovedi cu orice preţ existenţa, în secolul al XI-lea, în zona Dunării de jos, a unor formaţiuni politice româneşti care ar fi premers creaţiunii politice a Asăneştilor şi ar fi explicat mai convingător neaşteptata ei apariţie[67]. Trebuie recunoscut însă că, spre deosebire de inevitabili diletanţi şi literatori, istoricii români au respectat întotdeauna datele izvoarelor pe care au încercat să le interpreteze, cu mai mult sau mai puţin succes, în chip coerent, astfel încât, după cum spunea învăţatul bulgar M. Drinov chiar înainte de apariţia studiilor lui Onciul şi Xenopol, la ei niciodată nu se întâlnesc atâtea erori şi contraziceri câte ne întâmpină la cei care le contestă contribuţia ştiinţifică[68]. Istoriografia românească a recunoscut întotdeauna sensul istoric al operei politice a Asăneştilor români, evoluţia ei pe linia tradiţiei de stat şi culturale bulgare care a sfârşit prin a birui definitiv şi a determinat nu numai bulgarizarea deplină a dinastiei, dar şi asimilarea etnică a elementului românesc din nordul Peninsulei Balcanice de către bulgari. Relevând, nu fără delimitări critice, îndreptăţirea poziţiei istoriografiei româneşti, un număr considerabil de specialişti străini, eminenţi cunoscători ai perioadei în discuţie şi ai realităţilor balcanice, au susţinut importanţa participării românilor la restaurarea ţaratului bulgar, au confirmat originea românească a dinastiei Asăneştilor, au pus în evidenţă trăsăturile distinctive pe care românii le-au imprimat celui de al doilea ţarat, spe deosebire de primul. Dintre aceştia, trebuie citaţi: Robert Lee Wolff[69], istoricul american al cruciadei a patra şi al

Imperiului latin din Constantinopol, discipolul său, Charles Brand[70], istoric al raporturilor Bizanțului cu lumea occidentală la sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul celui de al XIII-lea, Francisc Dvornik[71], istoric al lumii slave, Jan-Louis van Dieten[72], editorul şi cunoscătorul cel mai profund al operei lui Niketas Chroniates, principalul izvor bizantin pentru cunoaşterea mişcării Asăneştilor, Phaidon Malingoudis[73], cercetător al aceluiaşi scriitor bizantin din punctul de vedere special al valorii ştirilor de el furnizate tocmai despre restaurarea țaratului bulgar prin Asăneşti şi Jovan Cvijić[74], fondatorul şcolii sârbeşti de antropogeografie balcanică.

Istoria controversei în jurul participării românilor la restaurarea țaratului bulgar, mai sus schițată, arată cum, în chip paradoxal în aparență, dar de fapt lesne de explicat prin împrejurările evoluției istoriografiilor naționale balcanice, un moment de cooperare politică şi alianță militară între români şi bulgari din trecutul medieval a ajuns prilej de înverşunată polemică între istoricii de frunte ai celor două națiuni în epoca modernă şi contemporană. Participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar este, în realitate, unul dintre acele fenomene istorice care pun în lumină cu pregnanță strânsa interdependeță şi permanenta întrepătrundere a vieții diferitelor popoare din Peninsula Balcanică şi care impun cu necesitate celui ce vrea să le înțeleagă în toată profunzimea lor renunțarea la optica istoriografică exclusiv națională, abordarea lor în perspectiva unității în diversitate care a fost, în toate timpurile, trăsătura specifică acestei zone geografice. Nu întâmplător, atât istoricul român George Murnu, cât şi medevistul bulgar Borislav Primov au ținut să reamintească în studiile pe care le-au consacrat acestei probleme cuvintele lui Constantin Jireček, potrivit căruia istoria popoarelor balcanice trebuie tratată, din pricina strânselor legături între ele, ca un întreg. În formele tradiționale bulgăreşti, de stil imperial şi inspirație bizantină ale țaratului, în formele național-teritoriale ale regalității medievale de tip occidental, impuse de papalitate, statul Asăneştilor a fost, de fapt, aşa cum arăta istoricul român Victor Papacostea[75], o vastă asociație de interese balcanice, inițiată de astă dată de românii din Haemus şi care, asemenea celei reprezentate de primul țarat bulgar sau de țaratul sârbesc al lui Dušan, a tins în cele din urmă să se substituie celei concepute şi patronate de monarhia ecumenică constantinopolitană. Numai pe această linie, făcând partea cuvenită fiecăreia din componentele acestei grupări de forțe istorice şi luând în considerare contextul de istorie generală în care s-a desfăşurat jocul lor, se va dobândi, o dată cu seninătatea de spirit necesară judecății istorice corecte, cunoaşterea

deplină a ceea ce a fost şi a însemnat pentru lumea sud-est europeană participarea românilor la restaurarea ţaratului bulgar.

Publicat în volumul colectiv apărut sub egida Institutului de Studii Sud-Est Europene *Răscoala şi statul Asăneştilor,* culegere de studii, coordonator: Eugen Stănescu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1989, p. 153-181

NOTE

1. Asăneşti pot fi numiţi în chip propriu numai descendenţii pe linie bărbătească ai lui Asan I (1191—1196): Ioan Asan al II-lea (1218—1241) cu fiii săi, Căliman I (1241—1246) şi Mihail al II-lea (1246—1256) şi sebastocratorul Alexandru cu fiul său, Căliman al II-lea (1256). Totuşi, numele dinastic a fost adoptat atât de urmaşi pe linie femeiască ai lui Ioan Asan al II-lea şi ai sebastocratorului Alexandru, cât şi de bărbaţi intraţi în familie prin căsătorii, dintre care unii au domnit în Bulgaria. Numele a fost extins ulterior de istorici şi asupra fraţilor lui Asan I, Petru (1186—1191, 1196—1197) şi Ioniţă (1197—1207) şi a nepotului său de soră, Boril (1207—1218). Asupra acestei familii dispunem acum de o masivă lucrare a lui I. Božilov, *Familjata na Asenevci (1186—1460). Genealogija i prosopografija* (Familia Asăneştilor. Genealogie şi prosopografie), Sofia, 1985, foarte utilă, dar acordând prea mult credit, uneori, legendelor şi pretenţiilor genealogice ale unor Asăneşti a căror înrudire cu casa domnitoare din Tărnovo nu este certă. Afirmaţia lui Božilov, *op. cit.,* p. 19, care contestă originea românească a familiei, că ar fi existat un „boier bulgar din Paristrion“ pe nume Asan, tatăl lui Asan I, Petru şi Ioniţă, de la care s-ar trage numele dinastiei, nu este dovedită cu nimic.
2. Cf. Gh. I Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti,* Bucureşti, 1945, p. 82.
3. Principalele izvoare privitoare la mişcarea Asăneştilor şi la restaurarea ţaratului sunt, în ediţiile lor optime: Nicetae Choniatae *Historia,* recensuit I. A. van Dieten, Berlin-New York, 1975 (mai frecvent citată până acum este ediţia lui Imm. Bekker, Bonn, 1835), Nicetae Choniatae *Orationes et Epistulae,* recensuit I. A. van Dieten, Berlin-New York, 1972, *Cronica scurtă* cu Nr. 14 din P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken,* I—III, Viena, 1975—1978 (atribuită lui Kodinos în trecut şi numită de obicei Pseudo—Kodinos), *The Chronicle of Morea,* edited by J. Schmitt, Londra, 1904 (are versiuni în

franceză, italiană, aragoneză, cea franceză fiind, se pare, modelul versiunii greceşti), Eustathii metropolitae Thessalonicensis *Opuscula,* ed. T. F. L. Tafel, Frankfurt, 1832, *Chronica* Alberici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoionensis interpolata, edidit G. Pertz, MGH SS, XXIII, p. 674—950, *Historia de expeditione Friderici imperatoris,* edidit A. Chroust, MGH SS, V, p. 15—70 (atribuită canonicului Ansbertus din anturajul lui Frederic Barbăroşie), *Historia peregrinorum,* edidit A. Chroust, MGH SS, V, p. 129—152, *Chronique d´Ernoul et de Bernard le trésorier,* publiée… par M. L. de Mas Latrie, Paris, 1871, Robert de Clari, *La conquête de Constantinople,* éditée par Ph. Lauer, Paris, 1924, Villehardouin, *La conquête de Constantinople,* éditée et traduite par Edmond Faral, Paris, 1938—1939, 2 vols şi *La conquête de Constantinople* par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation de Henri de Valenciennes, texte original, accompagné d´une traduction par M. Natalis de Wailly, Paris, 1872, *Acta Innocentii Papae III (1198—1216)* e registris Vaticanis aliisque eruit… Th. Haluščynski, Vatican, 1944, *Documente privitoare la istoria românilor,* culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, I, 1, *Documente privitoare la istoria românilor,* 1199—1345, culese şi însoţite de note şi variante de Nic. Densusianu, Bucureşti, 1887 (cuprinde izvoarele diplomatice latine referitoare la al doilea ţarat, corespondenţa papală cu Asăneştii, cu arhiepiscopul şi ierarhii bisericii bulgarilor şi românilor, cu regii Ungariei şi împăraţii latini din Constantinopol). Toate aceste izvoare narative şi diplomatice contemporane atestă participarea românilor la restaurarea ţaratului şi romanitatea Asăneştilor. Singurul izvor care nu-i aminteşte pe români, ci numai pe bulgari, este Georgii Acropolitae *Opera,* recensuit A. Heisenberg, I—II, Leipzig, 1903, pentru care vezi şi nota următoare. Din aceste izvoare au fost publicate la noi extrase, însoţite de traduceri în româneşte, din izvoarele narative bizantine, în FHDR, III şi IV, iar în Bulgaria extrase din izvoarele narative şi diplomatice bizantine şi latine, însoţite de traduceri în bulgăreşte, GIBI, VIII, X şi XI şi LIBI, III şi IV. Un repertoriu analitic aproape complet al izvoarelor de toate categoriile şi provenienţele, grevat însă de tendinţa autorului de a demonstra cu orice preţ că *vlahii* acestora sunt de fapt bulgari şi nu români, la P. Petrov, *Văzstanovjavane na bălgarskata dăržava, 1185—1197* (Restaurarea statului bulgar), Sofia, 1985, p. 276—332.

4. Tradiţia istorică medievală despre începuturile celui de al doilea ţarat îşi are, cred, obîrşia în mediul aulic tărnovitan din vremea lui Ioan Asan al II-lea. Am atras atenţia în treacăt şi altă dată (cf. RI 34, 1981, 7, p. 1309—1310 şi acum, în urmă, *De ce nu se referă Georgios Akropolites la românii din Haemus,* în N.Ş.Tanaşoca, *Bizanţul şi românii,*

Bucureşti, 2003, p. 84-95, cu bibliografie) asupra faptului că acesta a impus în cultura bulgară o versiune proprie despre mişcarea Asăneştilor, potrivit căreia rolul de căpetenie îi revenea tatălui său, Asan I şi nu, cum se întâmplase de fapt, lui Petru. Această versiune a evenimentelor, al cărei ecou se face contemporanul lui Ioan Asan al II-lea, Georgios Akropolites, transmiţând-o compilatorilor săi bizantini de mai târziu şi care este atestată parţial de puţinele texte istorice şi hagiografice bulgăreşti medievale cunoscute, exclude o dată cu referirile la unirea religioasă cu Roma, orice aluzie la români şi la romanitatea dinastiei, în beneficiul glorificării tradiţiei imperiale bulgare, a presupusei înrudiri a Asăneştilor cu vechii ţari şi a ortodoxiei servite de ţarat. Referirile la Vlahia, pe unde ar fi pribegit Petru şi Asan, asupra căreia ei ar domnit şi de unde ar fi lichidat „erezia“ romano-catolică, însoţite de evocarea romanităţii românilor, din *Istoria slavo-bulgară* a lui Paisie din Hilandar, culese, pretinde autorul, din manuscrise mai vechi şi care se întâlnesc şi în celelalte două scurte istorii din secolul al XVIII-lea (cea a călugărului Spiridon şi cea a anonimului de la Zografu), nu reflectă neapărat existenţa unei tradiţii orale amintind de legăturile Asăneştilor cu românii, cum cred unii istorici, ci reprezintă probabil încercări de adaptare a adevăratei tradiţii la izvoarele bizantine, cunoscute prin intermediul unor lucrări de erudiţie străine. Ideea stăpânirii ţaratului asupra Ţării Româneşti şi Moldovei, cele două Vlahii nord-dunărene, putea fi desprinsă şi din unele acte falsificate interesat de călugării de la Hilandar, ca acea vestită diplomă a lui Căliman Asan. Pentru întreaga problemă, asupra căreia voi reveni cu un studiu special, vezi J. Trifunov, *Načalato na vtoroto bălgarsko carstvo v našite istorii ot vtorata polovina na XVIII v.* (Începutul celui de al doilea ţarat bulgar în istoriile noastre din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), Spisanie BAN, LVIII, 29, Sofia, 1939, p. 47—72, cu bibliografie. Mulţumesc colegului T. Teoteoi pentru semnalarea acestui studiu.

5. Singura urmă a unei presupuse tradiţii locale despre legăturile românilor din nordul Dunării cu ţaratul Asăneştilor este pasajul iniţial din *Istoria Ţării Româneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini (Istoria Ţării Româneşti 1290—1690. Letopiseţul cantacuzinesc,* ediţia C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 1) referitor la aşa numitul „descălecat de la sud“, peste Dunăre, al românilor care s-au despărţit de romani şi care şi-au pus apoi banoveţi din neamul Basarabilor. Această tradiţie, atât de vagă încât poate privi cel mult o admigrare anterioră secolului al XIII-lea, dacă nu este o reminiscenţă a cucerurii romane însăşi, a fost pusă în legătură cu ştirile despre Asăneşti din izvoarele bizantine de cărturari români şi greci din secolul al XVIII-lea. Ca şi în cazul tradiţiei bulgare, este vorba aşadar mai curând de o încercare de adaptare a tradiţiei

propriu-zise la datele izvoarelor bizantine, cunoscute de eruditi, cf. Al. Elian, *Introducere* la FHDR, III, p. XXV—XXVIII, care relevă necesitatea unui studiu mai cuprinzător asupra aceastei probleme.

6. Un exemplu tipic de preluare mecanică a datelor din izvoare mai vechi ne oferă cronica atribuită lui Teodor Skutariotes, cărturar şi cleric bizantin din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Autorul rezumă şi parafrazează atât *Istoria* lui Niketas Choniates, bogată în referiri la *vlahi*, cât şi, în continuare, *Istoria* lui Georgios Akropolites care dă o versiune diferită a începuturilor ţaratului şi nu aminteşte deloc de români. Textul, publicat de C. Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, VII, Paris-Veneţia, 1894, p. 1—556, îşi găseşte paralela în cronica versificată a lui Efrem, călugăr din prima jumătate a secolului al XIV-lea, Ephraemii monachi Imperatorum et patriarcharum recensus interprete Angelo Maio, Bonn, 1840. Dintre cronicile occidentale târzii care păstrează amintirea participării românilor la restaurarea ţaratului amintesc aici: *Balduinus Constantinopolitanus* în J.J. de Smet, *Corpus chronicorum Flandriae,* Collection de chroniques Belges inédites, I, Bruxelles, 1837, p. 130—140, Iohannes Longus de Ypra, *Chronica monasterii Sancti Bertini,* 590—1294, edidit O. Holden-Egger, MGH SS, XXV, p. 736—866, Albertus Milioli, *Liber chronicae imperatorum Latinorum et Graecorum et regum Longobardorum et aliarum nationum,* ed. G. Pertz, MGH SS, XXXI, p. 580—668, Salimbene de Adamo, *Chronica,* ed. O. Holder-Egger, MGH SS, XXXII, p. 1—652, *Rymkronyk van Vlaenderen* naer het Comburgsche Handschrift, în J. J. de Smet, *Corpus chronicorum Flandriae,* IV. În secolul al XIV-lea, Lorenzo de Monacis face din Ioniţă două persoane: „Janucius rex Ulachiae unitus cum rege Bulgarorum“, în Laurentii de Monacis *Chronicon,* Veneţia, 1758, p. 141. Armorialele occidentale, începând cu armorialul Wijnbergen, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, îşi transmit şi ele stema dinastică a primilor Asăneşti ca stemă a „regelui Vlahiei“, v. N. Ş. Tanaşoca, *Semnificaţia istorică a unui însemn heraldic: stema „regelui Vlahiei“ din armorialul Wijnbergen,* AIIA, Iaşi, XXIV/1, 1987, p. 59—70 (retipărit în volumul de faţă)

7. Istoria controversei în jurul participării românilor la restaurarea ţaratului bulgar a fost făcută, la răstimpuri, de mai mulţi cercetători, dintre care citez: N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare,* Bucureşti, 1943 (versiunea românească în ARMSI, III, XXV, 12, p., 543—590), B. Primov, *Săzdavaneto na vtorata bălgărska dăržava i učastie na vlasite* în culegerea *Bălgaro-rumănski vrăzki i otnošenija prez vekovete izsledvanija,* I, Sofia, 1965, p. 9—12 (cu versiunea românească, *Crearea celui de-al doilea ţarat bulgar şi participarea vlahilor,* în culegerea *Relaţii*

româno-bulgare de-a lungul veacurilor, I, Bucureşti, 1971, p. 9—13), N. Ş. Tanaşoca, *De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare,* RESEE, XIX, 1981, 3, p. 581—588 (cu versiunea românească în RI, 34, 1981, 7, p. 1297—1305) şi, de acelaşi, *Romanitatea balcanică şi al doilea ţarat în lucrări recente,* în culegerea editată de Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a R. S. România „Cercetări de istorie şi civilizaţie sud-est europeană", III, Bucureşti, 1987, p. 26—36 (comunicare din care s-a dezvoltat studiul de faţă).

8. Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor,* publicat sub auspiciile Academiei Române de pre originalul manuscript al autorului, păstrat în Arhivele principale din Moscova ale Ministerului de Externe, de Gr. C. Tocilescu, membru al Academiei Române, cu un portret şi două facsimile, Bucureşti, 1901, p. 395—484. Cantemir confundă Vlahia Mare tesalică cu Moldova (p. 397), face din Ioniţă-Caloian şi ucigaşul său, Ivancu, numit de bizantini Ioan Alexie, o singură persoană, care ar fi domnit asupra tuturor românilor până la năvălirea tătarilor (p. 420) şi din care ar descinde, poate, ca „feciori sau nepoţi", Dragoş şi Radu Vodă (p. 465) ş.a.m.d. Cf. Al. Elian, *Introducere* la FHDR, III, p. XXIV—XXV.

9. Este vorba de lucrările atribuite banului Mihail Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor* de Banul Mihail Cantacuzino, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902 şi *Historia tes Blachias politike kai geographike apo tes archaiotates autes katastaseos heos ton 1775 etous/Nyn proton philotimo dapane ekdotheisa ton timiotaton kai philogenon autadelphon Tounousle,* Viena, 1806 (cu versiunea românească *Istoria politică şi geografică a Ţării Româneşti de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1771. Dată mai întâi la lumină în limba grecească la anul 1806 de Fraţii Tunusli,* tradusă de George Sion, Bucureşti, 1863) şi de cronica lui Naum Râmniceanu, numai parţial publicată de St. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu.* Partea I. Text însoţit de studiu introductiv, Sibiu, 1944, îndatorată lui Mihai Cantacuzino. Aşa cum a arătat Al. Elian, FHDR, III, p.XXV—XXVII, ipoteza stăpânirii Asăneştilor asupra Olteniei şi celelalte aserţiuni amintite legate de Craiova, vehiculate de istoriografia cantacuzinească, provin din încercarea de a îmbina datele tradiţiei despre „descălecatul de la sud" din *Istoria Ţării Româneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini* cu ştirile despre mişcarea Asăneştilor şi Vlahia lor culese din Niketas Choniates nu direct, ci prin compilaţia lui Ioan Stanos, *Biblos chronike periechousa ten historian tes Byzantidos*, I—IV, Veneţia, 1767. Felul în care Stanos a parafrazat în neogreacă textul bizantin, cu arhaismele sale geografice şi etnografice, identificând Moesia cu Valahia vremii sale, a înlesnit speculaţiile istoriografiei munteneşti asupra stăpânirii Asăneştilor în Oltenia.

10. Cu excepția lui Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* Buda, 1812 (reeditare: *Istoria pentru începutul românilor în Dacia,* I—II, ediție îngrijită şi Studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață şi note de Manole Neagoe, Bucureşti, 1970), istoricii ardeleni nu şi-au publicat integral operele în timpul vieții, iar edițiile apărute postum nu corespund întru totul exigențelor filologiei moderne şi nu le valorifică întreg patrimoniul istoriografic. Ediții utile: Samuil Micu, *Scurtă cunoştință a istoriei românilor,* ediție îngrijită de Cornel Câmpeanu, Bucureşti, 1963 şi Gheorghe Şincai, *Opere,* I, *Hronica românilor,* tom. I, ediție îngrijită şi Studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață şi Note de Manole Neagoe, București, 1967 (citez numai scrieri şi ediții cu referiri la tema discutată aici). Gh. Şincai este cel dintâi istoric român care parcurge direct, sistematic şi critic, izvoarele străine şi româneşti ale istoriei noastre, încerând să alcătuiască un corpus de surse. Prof. Pompiliu Tedor, căruia îi datorez inițierea în tainele laboratorului de creație şincaian, mi-a atras atenția asupra existenței a două redacțiuni autografe ale acestui corpus, ambele păstrate la Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca: *Notata ex variis Authoribus per G. Gabrielem Sinkay ordinis S. Basilii M. Transylvanum,* Anno 1779, tom. I—III (ms. rom. 545—547), cuprinzând cele 27 caiete cu extrase din izvoare, care constituie fişele de lucru ale autorului şi *Rerum Spectantium ad Universam Gentem Daco-Romanam seu Valachicam Summaria Collectio ex diversis Authoribus facta a Georgio Sinkai de Eadem secundum ordinem chronologicum,* tom. I—III (ms. rom. 461—463), întocmită între anii 1780 şi 1803 şi reprezentând forma definitivă a lucrării, în limba latină, destinată tiparului, dar rămasă nepublicată, cf. P. Teodor, *Gheorghe Şincai: erudiție şi istorie,* în volumul de autor *Interferențe iluministe europene,* Cluj-Napoca, 1984, p. 144—155. Şincai a consultat evident izvoarele bizantine referitoare la Asăneşti în edițiile din Corpusul parizian, elaborat de umaniştii secolului al XVIII-lea, dar s-a servit mult de traducerile latine care le însoțesc, de unde şi unele erori intrate în propria-i operă pe lângă amintitele interpretări personale ale etnonimiei arhaizante bizantine, cf. Al. Elian, *Introducere* la FHDR, III, p. XI—XIV şi N. Ş. Tanaşoca, *Şcoala ardeleană şi izvoarele bizantine ale istoriei românilor,* în „Transilvania“, IX (LXXXVI), 1980, 10, Sibiu, p. 18—20 şi acum, în urmă, de acelaşi, *De la bizantinism la bizantinologie. Atitudini româneşti față de Bizanț în secolul luminilor,* în N.Ş.Tanaşoca, *Bizanțul şi românii,* Bucureşti, 2004, p. 129-179.

11. Dionisie Fotino, *Historia tes palai Dakias, tanyn Transilvanias, Vlachias kai Moldavias*. tom. I—III, Viena, 1818—1819 (traducere românească: *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Terei Muntenesci şi a Moldovei,* traducere de George Sion,

vol. I—III, Bucureşti, 1859), Mihail Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques trasndanubiens,* Berlin, 1837 (reeditată la Berlin, 1854, cu titlul uşor modificat). Deşi a consultat izvoarele bizantine în original, Fotino, căruia îi este tributar Kogălniceanu, a stăruit să apere ideea stăpânirii Asăneştilor în Oltenia. Prin Fotino şi Kogălniceanu, această idee a pătruns şi în istoriografia noastră romantică, cf. Al. Elian, FHDR, III, p. XVI—XVIII şi XXVII—XXVIII.

12. Paisij Hilendarski, *Slavjano-bălgarska istorija,* pod redakcijata na Petăr Dinekov, Sofia, 1972, p. 100—103 şi urm. Paisie, care şi-a redactat opera cel mai târziu în 1762, a folosit, în traduceri şi prelucrări ruseşti din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, lucrarea umanistului raguzan Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi,* Pesaro, 1601 şi pe Cesare Baronio, *Annales ecelesiastici,* I—XII, Roma, 1588—1593. Aceştia utilizaseră izvoare bizantine, printre care pe Niketas Choniates. Anacronismele, erorile, confuziile, omisiunile şi inadvertenţele lui Paisie sunt, de aceea, cu atât mai uimitoare: el face din Caloian, pe care-l confundă cu Ioan Căliman, un fiu al lui Asan, din Balduin de Flandra un rege venețian, ignoră cu totul pe Ioan Asan al II-lea, fixează la 1170 începutul răscoalei Asăneştilor, născoceşte doi patriarhi ai Tărnovei, Ioan şi Teofilact ş.a.m.d. Celelalte două istorii ale poporului bulgar din secolul al XVIII-lea, cea numită a anonimului de la mănăstirea Zografu, editată de I. Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija* (Antichităţi bulgare din Macedonia), Sofia, 1931, p. 628—642, după un manuscris alcătuit în 1785 de călugărul Iacov şi cea a ieromanahului Spiridon, editată de V. Zlatarski, *Istorija vo kratce o bolgarskom narode slavenskom sočinisja i spisasja vă leato 1792 Spiridonom ieroschimonachom,* Sofia, 1900 (Istoria pe scurt a poporului slav bulgar alcătuită şi scrisă în anul 1792 de ieromonahul Spiridon), vorbesc în termeni în general asemănători despre legăturile Asăneştilor cu românii, deşi mai pe scurt. S-a presupus un model bulgăresc comun, când nu e vorba de influenţa lui Paisie însuşi. V. şi, mai sus, n. 4.

13. G. S. Rakovski, *Njakolko reči o Asenju părvomu, velikomu bălgarskomu carju i synomu mu Asenju vtoromu,* Belgrad, 1860 (Câteva cuvinte despre Asan I, marele ţar al bulgarilor şi despre fiul său Asan al doilea). Potrivit lui Rakovski, bulgarii sunt cei mai vechi locuitori ai Peninsulei Balcanicce, sub Alexandru cel Mare se numeau „tracii autonomi“, ei au primit creştinismul direct de la apostolul Pavel, patriarhia bulgară a fost independentă de la anul 553 până la 1797, izvoarele bizantine şi cele latine nu merită nici o crezare, informaţiile lor fiind dictate de ură faţă de bulgari sau de interese propagandistice, trebuie să li se prefere izvoarele naţionale bulgare, net superioare, în frunte cu Paisie, „monumentul nostru naţional“.Pe baza acestor considerente

metodologice, Rakovski susține că Asan şi nu Petru a fost încoronat țar al bulgarilor de arhiepiscopul de Tărnovo, devenit patriarh al Bulgariei, Asăneştii erau descendenți din vechii țari bulgari şi nu aveau nevoie de nici un fel de recunoaştere internațională, din partea papei sau a altcuiva, întrucât fuseseră proclamați conducători de poporul bulgar şi, asemenea lui Napoleon I, aveau „le droit du plus fort" ş.a.m.d. (p. 1—8). Nu e lipsit de interes faptul că, în pofida tuturor acestor principii, adjective şi afirmații, Rakovski este şi cel dintâi istoric bulgar care acordă totuşi preferință lui Georgios Akropolites față de Niketas Choniates. Alt istoric romantic bulgar îndatorat lui Paisie este D. Voinikov, *Kratka bălgarska istorija,* Viena,1861 (Scurtă istorie a bulgarilor).

14. S. N. Palauzov, *Iugo-Vostok Evropy XIV veka,* Sankt-Petersburg, 1857 şi *Rumynskija gospodarstva Valachija i Moldavija,* Sankt-Petersburg, 1859. Ca şi Paisie, autorul presupune că Asăneştii au domnit peste Bulgaria şi Valahia contemporană lui şi că ei erau descendenții vechilor țari dintr-o ramură a familiei care ar fi emigrat în Valahia. J. L. Pič îl socoteşte a fi primul slavist care s-ar fi oprit asupra problemei semnificației termenilor *vlahi* şi *Vlahia* în legătură cu Asăneştii, cf. mai jos n. 26. Alt bulgarist, V. V. Makušev, *Bolgarija v konce XII i v pervoi polovine XIII veka,* Varşovia, 1878, susține că izvoarele vorbesc despre *vlahi* în virtutea confuziei create de faptul că Asan, după eşecul suferit în primele înfruntări cu bizantinii, s-a refugiat la nordul Dunării, în Valahia, de unde a venit cu ajutoare româneşti să continue lupta; el nu vorbeşte însă despre stăpânirea Asăneştilor la nord de Dunăre.

15. Cel dintâi umanist european care să fi translat la nord de Dunăre Vlahia Asăneştilor, afirmând totodată romanitatea vlahilor, identificați cu românii nord-dunăreni, cunoscuți de el direct prin pelerinii ajunşi la Roma, pare să fi fost Flavio Biondo (1392—1463) în ale sale publicate postum *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades,* Veneția, 1484, unde, evocând lupta de la Adrianopol din 1205, aminteşte de „Valachi gens olim Romana ultra Danubii ripam sita" şi de alianța lor cu bulgarii; informația a fost preluată şi inserată în termeni aproape identici în ale sale biografii papale de Bartolomeo de Sacchi, zis şi Platina (1421—1481), bibliotecar al Vaticanului, *De vitis ac gestis summorum pontificum,* Veneția, 1479 (Colonia, 1551), cf. C. Şerban, *Les Roumains au point d'impact de l'Occident et de Byzance (1204—1205),* „Rivista di studi bizantini e slavi", I, 1981, Bologna, p. 229—237 şi *O ştire privind pe românii din nordul Dunării în 1205,* RI, 32, 1979, 10, p. 1949—1957 (istoricul român tratează însă această interpretare umanistă a textelor vechi ca pe o ştire de primă mână). Alt umanist care, istorisind revolta antibizantină a Asăneştilor, îl identifică pe *vlahi* cu românii din nordul Dunării şi le atestă

romanitatea, este Kaspar Peucer (1525—1602), ginerele lui Melanchton, în *Chronicon Carionis* expositum et auctum … a Philippo Melanthone et Casparo Peucero, Wittenberg, 1562; informația sa a fost preluată de umanistul polon Stanislas Sarnicki, *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum libri VIII,* Cracovia, 1587, împreună cu întreg contextul istoric al răscoalei Asăneştilor şi sporită cu ştirea că grecii îi numesc pe români *Blachi,* cf. A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d´une idée,* Bucureşti, 1977, p. 111—112. Nu aceeaşi greşeală i se poate imputa umanistului dalmat Ivan Lučić (1604—1679), care, cunoscător şi al românilor balcanici, afirmă identitatea lor cu românii din nordul Dunării şi, pe cale de consecință, romanitatea lui Ioniță ca şi a lui Ioan Huniade, în Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae,* Amsterdam, 1666, cartea VI, cap. 5. *De Vlachis.* Independent de Lucius, bizantinistul francez Charles Du Cange (1610—1688), în comentariile cu care însoțeşte ediția dată operei lui Villehardouin în *Histoire de l´Empire de Constantinople sous les Empereurs François,* Paris, 1657, distinge net între cele patru Vlahii cunoscute de izvoarele bizantine şi pe care le identifică cu Țara Românească (Ungrovlahia), Moldova (Mavrovlahia), Vlahia din Haemus a Asăneştilor sau Moesia inferioară şi Vlahia Mare din Thessalia, de unde, crede eruditul, au fost transportați în Haemus, după victoria lui Vasile al II-lea asupra țaratului bulgar, românii şi bulgarii care locuiau aici (p. 303—304). Bazat pe o confuzie paleografică, Du Cange socoteşte că Vlahia se numea şi Vlahia Albă, „Blanche Blakie“ (p. 304). Du Cange afirmă categoric opinia sa că Ioniță nu numai că îi conducea pe vlahi, dar făcea parte din națiunea lor („Et non seulement il commandait aux Walaches, amis encore il en estoit de la nation“, p. 304). În alte lucrări ale sale, Du Cange foloseşte şi considerațiile lui Lucius despre români, dar nu poate fi socotit numai un adaptator al acestora, cum face Armbruster, *op. cit.,* p. 163, n. 42.

16. Robert Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens,* Leipzig, 1871.

17. Cf. B.P. Hasdeu , *Etymologicum Magnum Romaniae,* 3, ed. Gr. Brîncuş, Bucureşti, 1976, p. 660—661; „Vorbind ca în filosofia hegeliană, aş putea zice că Rösler reprezintă negațiunea afirmațiunii nu pentru a nimici ideea, ci pentru a servi la dobândirea integrațiunii din ce în ce mai perfecte… După o lungă şi laborioasă cercetare, executată într-un mod magistral, Rösler ne lasă o foaie albă, rămânând ca alții s-o umple“.

18. Intuind desigur reacția pe care teoria sa imigraționistă avea să o stârnească în mediile intelectuale româneşti, Roesler însuşi a ținut, în *Prefața* cărții sale, să se compare cu J. Ph. Fallmerayer (1790—1861) care, cu teoria sa despre originea în mare parte slavă a

populației greceşti de astăzi, a discontinuității şi lipsei de omogenitate rasială a poporului grec, a stârnit înverşunate dispute ştiințifice, cu inerente implicații ideologice şi politice. Excesivă, negația lui Fallmerayer a determinat, prin reacție, apariția unei serii de cercetări care au pus în lumină continuitatea elenismului, cf. G. Veloudis, *Jakob Philipp Fallmerayer und die Entstehung der neugriechischen Historismus,* „Südostforschungen", 29, 1970, p. 43—90.

19. C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren,* Praga, 1876, teza de doctorat a autorului, susținută la Universitatea din Praga. În anii 1879—1884 Jireček a trăit în Bulgaria, unde a îndeplinit înalte funcții în ministerul Învățământului, printre care şi cea de ministru (1 iulie 1881—5 iulie 1882), a dirijat construirea Muzeului Național şi a Bibliotecii Naționale din Sofia, cf. W. Leitsch und M. Stoy, *Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien (1907—1948),* Viena, 1983, p. 21 şi urm.

20. Cf. *Staat und Gesellschaft im mittelatlterlichen Serbien,* I, Viena, 1912, p. 25—26 şi 69—70, unde susține că termenii *vlahi* şi *sârbi* din vechile acte sârbeşti au sensurile social-economice de „păstori" şi „agricultori" şi nu întotdeauna sens etnic. Aşa cum a arătat S. Dragomir, *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu,* Bucureşti, 1959, p. 139—148, afirmația lui Jireček poate fi acceptată cel mult în sensul că românii, numiți *vlahi,* rămân exclusiv păstori şi în secolul al XIV-lea, iar cei care devin agricultori sunt supuşi slavizării. De altfel, Jireček însuşi este nevoit să-i excepteze de la această denominație ciudată pe albanezii păstori, dar pomeniți în acelaşi contexte cu numele lor etnic. Sursa principală a teoriei lui Jireček despre modificarea sensului etnic al termenului *vlahi* care ar deveni un cuvânt cu sens socio-profesional este capitolul *De Vlachis* din opera lui Ioannes Lucius (v. mai sus, n. 15) în care umanistul dalmat afirma că, la slavi, vlahi înseamnă, după limbă, oameni de origine romană, latină sau italică, după condiția socială, păstori locuitori ai munților şi că termenul etnic s-a extins, în sens social, şi asupra unor slavi. Situația evocată de Lucius privea însă o epocă mult mai târzie, se referea desigur la un stadiu avansat al procesului de slavizare a românilor balcanici şi, cum am arătat mai sus, nu privea, după opinia cărturarului, pe Asăneşti şi pe vlahii lor, cf. Armbruster, *loc. cit.* Dintre importantele lucrări consacrate de Jireček romanității balcanice sunt de citat: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters,* Viena, 1901—1903 şi *Die Wlachen und Maurowalchen in den Denkmälern von Raguza,* Praga, 1879.

21. F. Uspenskij, *Obrazovanie vtorogo bolgarskogo carstva,* Odessa, 1879.

22. V. Vasiljevskij, recenzie critică la Uspenskij, *op. cit.*, în „Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija“, iulie, 1879, publicată şi în traducere germană în „Archiv für slawische Philologie“, IV, 1879, p. 627—637.

23. M. Drinov, recenzie critică la Uspenskij, *op. cit.,* datând din 1880, în *Săčinenija na M. S. Drinova* (Operele lui M. S. Drinov), III, p. 248—280.

24. Cf. Vasiljevskij, „Archiv“, p. 629: „Wir meinen dass der Verfasser einer russischen Abhandlung volkommen berechtigt ist, gegen die Übertreibungen des rumänischen Patriotismus und die Extreme der walachischen Theorie Widerspruch zu erheben, doch er hätte die urkundlichen, um es so auszudrücken, Grundlagen dieser Theorie, welche in den Nachrichten byzantinischer Schriftsteller und zum Theil in den Ausdrücken der päpstlichen Schreiben vorliegen etwas näher und genauer prüfen sollen“. Drinov, *op. cit.,* p. 12, se arată dezamăgit de felul în care Uspenskij combate, fără eficienţă, pe „patrioţii români“.

25. Constantin Ritter von Höfler, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte, I. Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Asseniden, 1186—1257,* „Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften“, 95, Viena, 1879, p. 229—245. M. Eminescu a publicat în „Timpul“, VII, nr. 256, 21.11.1882, p. 2—3 şi nr. 257, 23.11.1882, p. 2, o traducere în limba română a acestui studiu, v. acum M. Eminescu, *Opere,* XIII, Bucureşti, 1985, p. 222—227.

26. Jos. Lad. Pič, *Ueber die Abstammung der Rumänen,* Leipzig, 1880.

27. Lucrările lui Onciul privitoare la raporturile dintre români şi al doilea ţarat bulgar sunt acum reeditate în D. Onciul, *Scrieri istorice,* ed. A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968, 2 vol. (citată mai departe cu prescurtarea SI). Ele sunt: *Dragoş şi Bogdan, fondatorii principatului moldovenesc,* ConvLit, XVIII, 1884, 7 şi 8 (SI, I, p. 89—130), *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol. Dare de seamă critică,* ConvLit, XIX, 1885, 1—5 şi 7 (SI, I, p. 131—260), *Radul Negru şi originile principatului Ţării Româneşti,* ConvLit, XXIV, 1891, 10—12, XXV, 1891, 1—2 şi 7, XXVI, 1 şi 4 (SI, I, p. 328—428), *Asăneştii,* în *Enciclopedia Română,* I, 1898, p. 280—281 (SI, I, p. 455—458), *Originile principatelor române,* Bucureşti, 1899 (SI, I, p. 560—715), *Începuturile organizării politice româneşti.* Prelegere de deschidere a cursului de Istoria românilor, rostită la 15 noiembrie 1913, în D. Onciul, *Studii de istorie,* ed. A. Scaerdoţeanu, Editura Albatros, Bucureşti, 1971, p. 254—261, *Istoria românilor.* Curs editat după note (1919—1920) (cf. SI, I, p. 54).

28. Evoluția opiniilor lui Onciul în privința stăpânirii Asăneştilor la nord de Dunăre a fost schițată de Al. Elian, *Introducere* la FHDR, III, p. XXVIII, n. 85. Pe măsura subminării bazei sale documentare de către cei care l-au combătut, Onciul a trecut de la afirmația categorică „Țara Românească s-a format ca parte a statului româno-bulgar al Asăneştilor. Separația Țării Româneşti de Bulgaria s-a făcut după invazia tătarilor (1241)“ (SI, I, p. 22) la susținerea mai nuanțată „Până la venirea şi cucerirea ungurilor, românii din Dacia atârnau politiceşte de Imperiul bulgar, negreşit cu o oarecare autonomie națională. Stăpânirea bulgară în aceste părți (la nord de Dunăre şi în Carpați) nu era decât un fel de suzeranitate, asemănătoare cu cea turcească“ (*Studii istorice,* Edit. Albatros, p. 261), pentru ca în ultimul său curs la Universitate să restrângă şi mai mult această dependență: „Nu era vorba de o stăpânire directă, ci era mai mult o autoritate bisericească, exercitată de episcopul de Tîrnova. Din autoritatea bisericească s-a născut cea imperială, fără a fi o stăpânire directă, ci doar voievozii români ce se găsesc în Vlahia recunoşteau întrucâtva autoritatea imperială a împăratului vlaho-bulgarilor“ (SI, I, p. 54). De aici până la retractarea definitivă a ipotezei sale nu mai era decât un pas pe care totuşi, convins de existența unui sâmbure de adevăr în tradițiile consemnate de Paisie, Onciul nu l-a făcut.

29. A. Tăutu, *Le conflit entre Johanitsa Asan et Emeric roi de Hongrie (1202—1204) (Contribution à l'étude du problème du second Empire valaque-bulgare),* în *Mélanges Eugène Tisserant,* III, („Orient Chrétien, II), Vatican, 1964, p. 367—393. Potrivit lui Tăutu, litigiul între Ioniță şi Emeric a fost provocat de stăpânirea celui dintâi asupra teritoriului locuit de români care se întindea pe ambele maluri ale Dunării şi care fusese dăruit ca zestre de regele Ungariei Bela al III-lea fiicei sale, Margareta, în momentul căsătoriei acesteia cu împăratul bizantin Isaac al II-lea Angelos. Domeniul de zestre al Margaretei, „Vlahia“ din titlul lui Ioniță, trebuie căutat, susține autorul, în părțile Sirmiului, Belgradului, la Braničevo şi, pe malul nordic al Dunării, în Banatul Timişoarei, cu prelungirile sale către est, nord-est şi sud-est, până la Oravița, Hunedoara şi țara Hațegului şi către Severin şi nu numai în Cumania Olteniei răsăritene (p. 391). Studiul lui Tăutu nu s-a bucurat încă de atenția cuvenită din partea istoricilor, deşi o parte din susținerile autorului merită examinate cu grijă şi poate chiar reținute.

30. Şt. Ştefănescu, *Rumyno-bolgarskoe svjazi v IX—XIV vv. i stanovlenie rumynskoj gosudarstvenosti,* „Romanoslavica“, IX, 1963, p. 531—542, *Legături româno-bulgare în prima jumătate a secolului al XIII-lea,* în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi,* Bucureşti, 1965, p. 223—228 şi *Paisij Hiladarskij o rumyno-bolgarsckih svjazah v XVIII veke. Kritičeskie zametki,* „Izvestija na Instituta za Istorija“, 14—15, Sofia *(Sbornik v čest na*

akad. Iv. Snegarov). Autorul susține: „Crearea celui de al doilea țarat bulgar a dus la o nouă creştere a influenței Bulgariei asupra teritoriului de la nord de Dunăre, în urma căreia formațiile politice locale au căzut sub dependența țaratului Asăneştilor, ajutând pe țarii bulgari la consolidarea formației lor politice“ („Romanoslavica“, IX, p. 530) sau „conducătorii politici de pe malul stâng al Dunării au devenit vasalii țarului bulgar, recunocându-l ca suzeran al lor“ (pe Ioniță) *(Sbornik Snegarov,* p. 295). Aceste puncte de vedere sunt acceptate şi adesea citate de istoricii bulgari contemporani. Ulterior însă, în I. Barnea şi Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei,* III, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de jos,* Bucureşti, 1971, p. 339—346, acelaşi istoric susține că Asăneştii au stăpânit numai „teritoriul dintre Balcani şi Dunăre, desemnat de izvoare ca o „Valahie“ (p. 340) şi nu mai vorbeşte despre o dependență feudală a formațiunilor politice româneşti din nordul Dunării de țaratul bulgar, ci numai de strânse legături reciproce, facilitate de originea romanică comună a românilor de pe ambele maluri ale fluviului şi de experiența statală comună vlaho-bulgară, al căror efect ar fi fost receptarea unor instituții bizantine, a organizării bisericeşti şi a liturghiei slave de către românii nord-dunăreni (p. 345—346). Autorul afirmă romanitatea Asăneştilor şi caracterul etnic dublu, românesc şi bulgar, al statului lor, (par. 39), dar nu arată lămurit ce forme a luat amintita „experiență politică comună“.

31. E. Stănescu, *Byzance et les Pays Roumains aux IXe—XVe siècles,* în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971,* I, Bucureşti, 1974, p. 408—409. Potrivit autorului, cele două Vlahii din tradiția paisiană peste care ar fi domnit Asăneştii, mai precis, după opinia sa, Ioan Asan al II-lea, sunt fie formațiuni statale din dreapta şi din stânga Oltului, cum a crezut la un moment dat Onciul, fie „Vlahia“ dintre Carpați şi Dunăre, pe de o parte şi cea dintre Dunăre şi Balcani, pe de alta. Ulterior însă, în raportul său la al XV-lea Congres internațional de studii bizantine, *La population vlaque de l'Empire byzantin aux XIe—XIIIe siècles, Structure et mouvement,* Atena, 1976, reununță la orice considerații asupra stăpânirii Asăneştilor la nordul Dunării, afirmând chiar că apariția Vlahiei în titlul regal al lui Ioniță nu reflectă existența unei formațiuni politice cu acest nume disctincte de Bulgaria: referirile Asăneştilor la stăpânirea lor, ca şi a vechilor țari bulgari, asupra vlahilor şi a bulgarilor deopotrivă ar marca numai intrarea în istorie, în această epocă, a mai multor Vlahii autonome balcanice, un moment, aşadar, de intensă manifestare a vlahilor din Peninsulă (p. 13—14).

32. Pornind de la stema „regelui Vlahiei“ din armoriale medievale, Dan Cernovodeanu, *L´Armorial de Wijnbergen et l´héraldique dynastique valaque,* „Buletinul Bibliotecii Române“, Freiburg, VII (XI), 1979, p. 211—232 şi *Les armes attribuées à la Valachie et à la Moldavie par les armoriaux ouest et centro-européens (XIIIe—XVIe siècles),* în acelaşi periodic, XII, (XVI), 1985, p. 177—194, invocă ipoteza lui Onciul privitoare la desprinderea Țării Româneşti din ţaratul Asăneştilor pentru a-şi întemeia propria ipoteză potrivit căreia heraldica dinastică şi de stat a Basarabilor ar deriva din heraldica asanidă. La rândul său, Radu-Ştefan Ciobanu, *Les chroniqueurs français de la IVe croisade et les Roumains de l´aire de la latinité orientale,* în „Nouvelles Études d´Histoire“, VII, Bucureşti, 1985, p. 157—176, încearcă să demonstreze că Vlahia Asăneştilor se întindea între Balcani şi Carpaţi, cuprinzând pe românii de pe ambele maluri ale Dunării; autorul trece sub tăcere, în chip cu totul neaşteptat, faptul că Onciul a folosit din plin izvoarele franceze din vremea cruciadei a patra şi nu s-a limitat nicidecum numai la izvoarele bizantine (p. 159—160).

33. A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană,* ediția I. Vlădescu, II, p. 223—256 şi III, p. 221—230, Bucureşti, f.a. (prima ediție, în şase volume, a apărut în anii 1888—1893), *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţii românilor în Dacia Traiană,* Iaşi, 1884 (versiune franceză îmbogățită: *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Age,* Paris, 1885, p. 38—55) şi *L´Empire valacho-bulgare,* „Revue Historique“, 47, 1891, p. 277—308.

34. B. P. Hasdeu, *Negu Vodă,* în *Etymologicum Magnum Romaniae,* IV, Bucureşti, 1898, p. XLVIII—L (în ediția Gr. Brâncuş, vol. 3, p 677—678). În *Originile Craiovei, 1230—1400,* Bucureşti,1878, Hasdeu combătuse ipoteza construirii bisericii Sfântul Dumitru din Craiova de către Asăneşti şi ideea că numele Craiovei ar deriva din acela al lui Ioniță care ar fi stăpânit Oltenia, susținute de istoriografia muntenească şi de Dionisie Fotino, cf. mai sus n. 9 şi 11. Cf. Onciul, SI, I, p. 618—619, n. 58 în replică.

35. I. Bogdan, *Diploma lui Ioan Căliman Asan din 1192,* ConvLit, XXIII, 1889, p. 449—458 şi XXIV, 1890, p. 147—149 (dovedeşte caracterul de falsificat tardiv al diplomei care afirmă stăpânirea ţaratului bulgar peste Țara Românească şi Moldova, cf. Onciul, SI, I, p. 414, n. 213, care încearcă să apere totuşi ideea existenței unei tradiții bulgare despre stăpânirea ţaratului la nord de Dunăre, deformate de falsificatorul diplomei), În *Românii şi bulgarii. Raporturile culturale şi politice între aceste două popoare,* Bucureşti, 1895 (conferință din 1892, rezumată inexact în ziarul bulgar „Svoboda“, VI, 783 şi 784),

Bogdan combate din nou creditul prea mare acordat de Onciul lui Paisie şi afirmă că „ar fi greşit dacă am revendica istoria imperiului bulgar numai pentru noi; ea aparţine bulgarilor. Dinastia română nu putea să nu se asimileze masei, întocmai cum cu câteva sute de ani mai înainte dinastia turco-bulgară se asimilase cu slovenii supuşi de ea“ (p. 26).

36. N. Iorga s-a oprit asupra participării românilor la restaurarea ţaratului bulgar în numeroase lucrări, dintre care citez pe cele mai importante: *Geschichte des rumänischen Volkes,*I, Gotha, 1905, *Notes d´un historien relatives auc événements des Balkans,* ARBSH, III, 1916 (versiune românească în ARMSI, XXXV, 1913, p. 117—153, versiune franceză definitivă în *Études byzantines,* I, Bucureşti, 1939, p. 3—48), *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans,* Bucureşti, 1919 (şi versiunea românească), *Formes byzantines et réalités balcaniques,* Paris, 1922 (ediţie definitivă în *Études byzantines,* I, p. 51—163), *Histoire des Roumains et de la romanité orientale,* III, *Les fondateurs d´État,* Bucureşti, 1937, p. 104—121 (în ediţia românească, p. 83—98). Împotriva tuturor criticilor îndreptăţite ce i s-au adus, Iorga a susţinut, în toate aceste lucrări, ideea că mişcarea Asăneştilor a pornit din nucleul de populaţie românească din Tesalia şi Macedonia şi că Vlahia lor trebuie identificată cu Vlahia Mare din Pind. Iorga are însă meritul covârşitor de a fi tratat problema participării românilor la restaurarea ţaratului ca pe una de istorie balcanică şi universală, în spiritul concepţiei sale despre Evul Mediu. El a văzut în Vlahia balcanică a Asăneştilor una dintre Romaniile populare, dintre „ţările româneşti“ existente în tot spaţiul abandonat de Imperiul roman în faţa năvălitorilor barbari şi care au supravieţuit, păstrându-şi identitatea romanică şi bucurându-se de oarecare autonomie sub stăpânirea acestora, a arătat că afirmarea politică a românilor prin Asăneşti se încadrează într-o generală manifestare de vitalitate a tuturor românilor în aceeaşi epocă şi a relevat caracterul imperial de inspiraţie bizantină şi de tradiţie bulgară al statului creat de Asăneşti, explicând astfel, mai pregnant decât Xenopol, rapida lui transformare într-un al doilea ţarat bulgar.

37. I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre,* Bucureşti, 1904. Singura lucrare ştiinţifică de sinteză asupra istoriei tuturor românilor balcanici, nu lipsită totuşi de inexactităţi şi interpretări subiective. Acordă un loc important statului Asăneştilor, prezentat ca o creaţie a românilor balcanici din Haemus şi care nu a înglobat pe românii de la nord de Dunăre. Pe aceeaşi linie a mers, mai târziu, Ion I. Nistor, *Originea românilor din Balcani şi Vlahiile din Tesalia şi Epir,* ARMSI, III, XXVI, 7, 1944, care afirmă caracterul autohton balcanic al vlahilor şi încearcă să

desluşească etapele şi cauzele diviziunii, dispersării şi asimilării lor treptate de alogenii înconjurători.

38. G. Murnu, *Din Nichita Acominatos Honiatul.* Traducere a părţilor privitoare la istoria Asanizilor, cu introducere şi index de Gh. Murnu, ARMSI, II, XXVIII, 1906, p. 357—467 (oferă în original şi traducere principalele pasaje referitoare la Asăneşti din opera lui Niketas Chroniates), *Vlahia Mare de la 1205—1903,* Conv Lit, XL, 1906, p. 1110—1116 şi XLI, 1907, p. 810—824 (ediţie revizuită *Românii din Pind între anii 1204—1259,* în *Vlahia Mare,* Bucureşti, 1913, p. 159—201), *Românii din Peninsula Balcanică,* „Luceafărul", 1906 (republicat în *Vlahia Mare,* p. 205—230), *Les Roumains de la Bulgarie médiévale,* „Balcania", I, 1938, p. 1—21 (versiunea originară românească în ARMSL, III, IX, 4, 1939, p. 41—61). Murnu are meritul de a fi pus în lumină tradiţiile colaborării româno-bulgare în lupta comună împotriva Imperiului bizantin, explicând mai plauzibil asocierea celor două popoare sub Asăneşti. Consideră că vlahii Asăneştilor au admigrat cu timpul la nord de Dunăre, alăturându-se românilor existenţi necontenit în vechea Dacie, întrucât împrejurări politice adverse le împiedicau accesul la locurile de iernatec pastoral din sudul Peninsulei Balcanice, ipoteză acceptată azi de G. Ivănescu, *Istoria limbii române,* Iaşi, 1980, p. 369.

39. Al. Philippide, *Barangii în istoria românilor şi în limba românească,* „Viaţa românească", I, 1916, p. 214—239. Autorul consideră că „Vlahia era constituită din actuala Bulgarie dintre Dunăre şi Balcani şi din ambele versanturi ale Balcanului" şi combate viguros, în această problemă de geografie istorică, părerile lui N. Iorga. Pe aceeaşi linie, C. Brătescu, *Nume vechi ale Dobrogii: Vlahia lui Asan, Vlahia Albă (1186 — sec. XIII),* „Arhiva Dobrogei", II, 1919, 1, p. 18—31, limitează la părţile răsăritene ale acestui teritoriu Vlahia Asăneştilor care ar fi inclus şi Dobrogea. C. C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneştilor,* „Lucrările Institului de Geografie al Universităţii din Cluj", IV, 1931, p. 109—124, reia, cu o argumentaţie mai bogată şi aducând la zi bibliografia şi polemica cu Iorga, definiţia dată de Al. Philippide Vlahiei Asăneştilor.

40. N. Bănescu, *Un problème d´histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare,* Bucureşti, 1943 (versiunea românească iniţială în ARMSI, III, XXV, 12, 1943, p. 543—590). Trece în revistă în spirit critic întreaga literatură a problemei participării românilor la restaurarea ţaratului bulgar, respingând opiniile celor care contestă sau minimalizează această participare.

41. G. I. Brătianu, *Asăneştii,* în *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti,* Bucureşti, 1945, p. 53—82. Contribuţie importantă la situarea statului Asăneştilor în

contextul politic sud-est european contemporan. Sugerează că tendința expansionistă a regatului maghiar către Balcani a determinat papalitatea şi pe Asăneşti să-i opună argumentul istoric fictiv al descendenței acestora din vechii țari bulgari, pentru a apăra astfel independența regatului româno-bulgar față de Ungaria; ar fi una din cauzele accelerării evoluției statului Asăneştilor pe făgaşul tradiției primului stat bulgar, recunoscut şi el cândva de Roma.

42. P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumaines au Moyen-Age,* „Revista aromânească“ I, 1929, 1, p. 9—31 (recenzie-studiu, foarte critică a cărții lui Mutafčiev, *Bălgari i Rumăni,* Sofia, 1927), *Români şi bulgari,* Bucureşti, 1944, 66 p. (sinteză), *Introducere la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1969, p. 216—224 (izvoare noi, încearcă să explice aspecte sociale ale mişcării Asăneştilor, nu întotdeauna convingător, respinge hotărât ipoteza stăpânirii lor la nord de Dunăre).

43. S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu,* Bucureşti, 1959, capitolul *Vlahii din Bulgria* (p. 11—15). Pe baza izvoarelor scrise, dar mai ales a toponimiei romanice din nordul Peninsulei Balcanice, conchide că vlahii Asăneştilor făceau parte dintr-un grup îndeaproape înrudit lingvistic cu daco-românii, dar limitează mai strict decât Philippide aria nucleului lor inițial la „masivul muntos al Balcanului şi prelungirile văilor care coboară din masivul său în toate direcțiile. Anhialos şi Mesemvria la Marea Neagră, Tîrnovo şi Teteven la nord, ca şi Stara Zagora, dar şi Sredna Gora la sud şi împrejurimile Sofiei, cu o toponimie care a păstrat mărturia prezenței elementului romanic, au făcut parte din această „Vlahie“ (p. 12). Se îndoieşte de existența unui element romanic vechi în spațiul dintre Haemus şi Dunăre. Vlahii din Haemus au roit până în Rodope şi pe văile inferioare ale Strumei şi Mariței.

44. A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armeneşti,* Bucureşti, 1939 (republicat în *Relații româno-orientale,* Bucureşti, 1978, p. 15—117, cf. mai ales p. 92—95) şi *Invazia tătarilor din 1241/42 în ținuturile noastre după „Djàmi´ ot-Tevarikh“ a lui Fäzl ol-làh Räšid od-Din,* în *Relații româno-orientale,* p. 193—208 (inițial în limba franceză în „Revue Roumaine d´Histoire“, XII, 1973, 1, p. 101—121). Autorul semnalează şi interepretează, printre altele, izvoare orientale care atestă prezența precumpănitoare a românilor în țaratul Asăneştilor, în Dobrogea şi părțile de nord ale Peninsulei Balcanice. Ştirile comentate dovedesc, după opinia sa, că, în reprezentarea orientalilor şi a unui occidental ca Philippe Mousket, chiar Căliman I (1241—1246) este un rege al vlahilor.

45. P. Ş. Năsturel, *Vlacho-Balcanica,* BNJ, XXII, 1978, p. 221—248, mai ales p. 224—227 (între altele, semnalează un izvor bizantin care atestă încă o dată prezența românilor, alături de bulgari, în Haemus, anume poema în limbă vulgară *Poulologos),* Stelian Brezeanu, *„Imperator Bulgariae et Vlachie". În jurul genezei şi semnificației termenului „Vlachia" din titulatura lui Ioniță Asan,* RI, 33, 1980, 4, p. 651—674 (Vlahia Asăneştilor nu are nimic a face cu teritoriile româneşti de la nord de Dunăre, numele desemnează fie statul întreg al Asăneştilor, fie ținuturile sale româneşti din Haemus, apariția sa în titlu reflectă introducerea principiului occidental teritorial în definirea statelor în lumea balcanică în locul principiului etnic), N. Ş. Tanaşoca, *De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare,* RESEE, XIX, 1981, 3, p. 581—594 (versiune românească în RI, 34, 1981, 7, p. 1297—1312) (obiectivul minimal al Asăneştilor a fost apărarea autonomiei Vlahiei lor, opoziția Bizanțului, a Imperiului latin şi a Ungariei față de aceasta a împins, între altele, noul stat pe făgaşul tradiției imperiale bulgare), Virgil Ciocâltan, *Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumänen und Baschkiren im Lichte der orientalischen Quellen,* „Südost-Forschungen", 42, 1983, p. 113—122 (versiunea românească în „Românii în istoria universală", II, 1, Iaşi, 1987, p. 19—26) (între altele, semnalează un izvor oriental nefolosit, cronica mameluculuí Ibn Taghri Birdi, care dovedeşte romanitatea Asăneştilor şi prezența românilor în componența celui de al doilea țarat, în 1241), ... Sergiu Iosipescu în *Istoria militară a poporului român,* I, Bucureşti, 1984, p. 295—308 (sinteză), N. Ş. Tanaşoca, *Semnificația istorică a unui însemn heraldic: stema „regelui Vlahiei" din armorialul Wijnbergen,* AIIA Iaşi, XXIV/1, 1987, p. 59—70, studiu retipărit în volumul de față (stema aparține probabil lui Boril şi a fost concepută sub influența heraldicii Imperiului latin din Constantinopol cu care aceasta a avut strânse legături).

46. V. Zlatarski, *Potekloto na Petra i Asena, vodačite na văstanieto ot 1185 g.,* (Originea lui Petru şi Asan, conducătorii răscoalei din anul 1185), Spisanie BAN, 45, 1944, p. 8—48 şi *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*) Istoria statului bulgar în evul mediu), II, Sofia, 1934 şi III, Sofia, 1940. Zlatarski, bizuindu-se pe studiul onomasticii Asăneştilor, conchide că originea lor este cumană; printr-o simplă speculație istoriografică îi face apoi să descindă din Boril, om de încredere al împăratului bizantin Nichifor al III-lea Botaniates (1078—1081), care ar fi fost un cumano-slav. Pentru el, termenul *vlahi* nu este numai un etnicon, ci, mai ales, o denumire pentru bulgarii din regiunile de nord ale Peninsulei Balcanice, iar aluziile din corespondența papală la originea romană a românilor sunt o ficțiunea utilă atât Asăneştilor, cât şi Romei. În schimb, Zlatarski atribuie celui de al doilea țarat bulgar stăpânirea peste întinse teritorii la nord de Dunăre, cf. C. N. Velichi,

Întinderea Imperiului româno-bulgar la nord de Dunăre, „Buletinul Institutului român din Sofia“, I, 1941, p. 283—290 (critica acestei teorii).

47. P. Mutafčiev, *Proizhodăt na Asenevci* (Originea Asăneştilor), „Makedonski Pregled“, IV, 1928, 4, p. 1—42, *Bălgari i Rumăni v istorijata na dunavskite zemi* (Bulgari şi români în istoria regiunilor dunărene), Sofia, 1927 (versiune franceză, Sofia, 1932), *Istorija na bălgarskija narod,* II, Sofia, 1943. Mutafčiev afirmă că Asăneştii descind din ruso-cumani stabiliți în secolul al XII-lea în zona de nord a Peninsulei Balcanice şi contestă orice prezență romanică în Moesia după secolul al VII-lea. Polemizează pe un ton de neegalată violență cu Iorga, atribuind istoricilor români tendințe imperialiste, de anexiuni teritoriale în Balcani. Pentru critica făcută acestei lucrări de P.P.Panaitescu, v. mai sus n. 42.

48. Mă refer la lucrările lui N. Bănescu, R. L. Wolff şi J. L. van Dieten, citate aici în notele 40, 69 şi 72.

49. P. Nikov, *Vtoro bălgarsko carstvo* (Al doilea țarat bulgar), Sofia, 1937, Nikov admite că ideea de stat bulgar a dinamizat şi alogeni din nordul Peninsulei Balcanice, între care şi pe români, dar susține că Asăneştii erau de origine cumano-bulgară.

50. I. Dujčev, *Prepiskata na papa Inokentija III s bălgarite* (Corespondența papei Inocențiu al III-lea cu bulgarii), CSU, XXXVIII, 1942, 3, p. 3—109, *Văstanieto na 1185 g. i negovata hronologija,* IIBI, VI, 1956, p. 327—358. Aici, ca şi în alte lucrări ale sale, Dujčev, autor a numeroase contribuții documentare şi istoriografice de cea mai mare importanță pentru cunoaşterea istoriei celui de al doilea țarat bulgar, reia tezele lui Zlatarski şi le dezvoltă, negând orice fel de participare a românilor la mişcarea Asăneştilor.

51. Vezi Vsevolod Nikolaev, *Potekloto na Asenevci i etničeskijat harakter na osnovatata ot tjeh dăržava* (Originea Asăneştilor şi caracterul etnic al statului întemeiat de ei), Sofia, 1944, dar şi recenzia severă a lui D. Anghelov, IstPregl, III, 1946—1947, p. 374—383.

52. Vezi Kiril Žuglev, *Kakvo razbira Valansien pod Blaquie i Blakie-le-Grant (L´acception propre des expressions „Blaquie“ et „Blakie-le-Grant“ dans la chronique de Henri de Valenciennes),* „Izvestija na Istoričeskoto Družestvo“, XXII/XXIV, 1948, p. 159—169 şi *Prinos kăm istorijata na srednovekovna Bălgarija văz osnova na hronikata na Henrik do Valansien (Contribution à l´étude de l´histoire de la Bulgarie du Moyen age d´après la Chronique de Henri de Valenciennes),* GSU, XLVI, 1949—1950, 2, 118 urm., mai nuanțat Strašimir Lišev, *Kăm izvestijata za preminavaneto na krăstonoscite ot tretija pohod prez bălgarskite zemi* (Despre ştirile privitoare la trecerea cruciaților din a treia cruciadă prin teritoriile bulgare), IIBI, 1951, 3—4, p. 274—278 şi *Tretijat krăstonosen*

pohod i bălgărite (1189—1190) (Cruciada a treia şi bulgarii), IIBI, 1957, 7, p. 205—240 (termenul *vlahi* ar avea, potrivit autorului, atât un sens etnic, cât şi sensul generic de locuitori ai Bulgariei nordice, indiferent de etnie). În aceeaşi vreme, în istoriografia românească se impune tendința neglijării istoriei românilor balcanici, numiți de altfel *vlahi,* spre deosebire de românii din vechea Dacie, iar mişcarea Asăneştilor este tratată ca un capitol de istorie a Bulgariei la care au participat, într-o anumită măsură, şi românii din nordul Dunării, cf. manualul unic pentru învățământul mediu apărut sub redacția lui Mihail Roller, *Istoria R. P. R.,* Bucureşti, 1956, p. 75—77 (cu inexactități flagrante de fapt şi interpretări sociologist-vulgare neştiințifice), care s-a bucurat de mai multe ediții începând din anul 1947 şi *Istoria României,* II, Bucureşti, 1962, p. 12—13. Prima lucrare de istorie națională apărută după război care reintegrează episodul Asăneştilor istoriei românilor este sinteza lui C. C. Giurescu şi Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor,* I, Bucureşti, 1975, p. 190—193.

53. B. Primov, *Săzdavaneto na vtorata bălgarska dăržava i učastie na vlasite* în *Bălgaro-rumânski vrăzki i otnošenija prez vekovete izsledvanija,* I, Sofia, 1965, p. 9—54 şi, în versiune românească, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar şi participarea vlahilor,* în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor,* I, Bucureşti, 1971, p. 9—56. Primov admite şi sensul etnic al termenului *vlahi* şi participarea românilor la restaurarea țaratului, nu exclude nici chiar originea românească a Asăneştilor, dar afirmă totodată, pe vechea linie a lui Uspenskij şi Vasilievskij, că scriitorii medievali înțeleg prin *vlahi* şi pe bulgarii din Moesia, înclină să creadă că Asăneştii nu au fost români, insistă asupra caracterului bulgar al statului creat de aceştia şi aderă la ipoteza lui Onciul, reluată de Şt. Ştefănescu, potrivit căreia Vlahia Asăneştilor trebuie căutată la nord de Dunăre. Nu rezistă tentației de a atribui „naționalismului burghez“ al unor istorici români din trecut nu numai unele exagerări ale rolului românilor în mişcarea Asăneştilor, dar chiar simpla relevare la justele ei dimensiuni a participării româneşti la restaurarea țaratului. Primov are numeroase alte contribuții importante la cunoaşterea istoriei celui de al doilea țarat şi a poziției sale internaționale.

54. G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI—XII vv.,* Moscova, 1960, p. 427—465. Litavrin reactualizează şi reformulează în termeni noi, făcând însă apel şi la argumente ideologice, tezele tradiționale ale istoriografiei ruse în problema participării românilor la restaurarea țaratului, aşa cum au fost ele enunțate de Vasiljevskij. Afirmă aşadar hotărât valoarea etnică a termenului *vlahi,* atunci când el apare alături de alte etnonime, dar crede că acesta are o valoare socio-profesională, desemnând pe păstorii din Balcani, atunci când

apare singur în texte. Admite participarea românilor la mişcarea Asăneştilor, nu însă şi originea românească a acestora, considerând că problema originii lor etnice e secundară în raport cu sensul social şi politic al mişcării şi, chiar aşa stând lucrurile, încă nerezolvată satisfăcător. În studii ulterioare, ca *Vlahi vizantijskih istočnikov X—XIII vv.*, în *Iugovostočnaja Evropa v srednie veka,* Chişinău, 1972, p. 91—138 şi *Stanovlenie vtorogo Bolgarskogo carstva i ego meždunarodnoe značenie v XIII stoletii,* EtBalk, 3, 1985, p. 17—26, Litvarin îşi precizează poziția, afirmând că, până la sfârşitul secolului al XIII-lea, termenul *vlahi* nu are valoare socio-profesională lipsită de semnificațe etnică, dar scriitorii contemporani evenimentelor folosesc acest cuvânt pentru a-i desemna laolaltă şi pe vlahi şi pe bulgari în narațiunile lor; vlahii au avut un rol secundar în mişcarea Asăneştilor, ei nu au urmărit țeluri politice proprii, independente de ale bulgarilor.

55. V. Gjuzelev, recenzie la o lucrare de Ph. Malingoudis, în „Palaeobulgarica“, III, 1979, 4, p. 79, afirmă că autorul „desvăluie falsificările tendențioase şi grosolane ale istoricilor români care, fără nici o întemeiere pe izvoare istorice, caracterizează statul bulgar din vremea Asăneştilor drept „imperiu vlaho-bulgar“ şi merg atât de departe încât numesc pe suveranul Ioan Asan al II-lea (1218—1241) „țar vlaho-bulgar““, ceea ce nici nu corespunde măcar afirmațiilor lui Malingoudis, cf. mai jos. n. 73.

56. I. Božilov, *Bălgarija pri Asenevci,* IstPregl, 1980, 2, p. 80—95 (recenzie-studiu la cartea cu acelaşi titlu a Genovevei Cankova-Petkova, cf. mai jos n. 57). Božilov consideră că, în toate izvoarele vremii şi în toate contextele, prin termenul *vlahi* sunt desemnați bulgarii din Moesia şi niciodată românii care, după opinia sa, nu au luat deloc parte la mişcarea Asăneştilor bulgari. Respinge batjocoritor opiniile contrare ale lui Wolff şi Litvarin şi ale altor cercetători (p. 87—88, n. 71). Aceeaşi poziție în I. Božilov, *Familijata na Asenevci. Genealogija i prosopografija. 1186—1460,* Sofia, 1985, citată mai sus, n. 1.

57. Genoveva Cankova-Petkova, *La libération de la Bulgarie de la domination byzantine,* „Byzantinobulgarica“, V, Sofia, 1978, p. 95—121 (în special, p. 99—103) şi *Bălgarija pri Asenevci* (Bulgaria în vremea Asăneştilor), Sofia, 1978 (în special, p. 23—27). Autoarea recunoaşte participarea românilor la răscoala din 1185, dar consideră că Choniates, în chip deliberat, extinde numele de *vlahi* şi asupra bulgarilor: Asăneştii au origine bulgară, iar numele lor nu sunt de obârşie cumană, ci protobulgară. Genoveva Cankova-Petkova a scris numeroase studii despre al doilea țarat şi poziția sa internațională.

58. D. Anghelov, *Der Aufstand der Asseniden und die Wiedererrichtung des bulgarischen Staates im Mittelalalter,* BHR, XII, 1984, 4, p. 31—52, *Der Aufstand der Asener und die Wiederherstellung des bulgarischen Staates,* EtBalk, XXI, 1985, 3, p. 3—16.

59. I. Dujčev, *The Uprising of 1185 and the Restauration of the Bulgarian State,* Sofia, 1985, p. 75.

60. P. Petrov, *Văzstanovjavane na Bălgarskata dărzava, 1185—1197,* Sofia, 1985, citată mai sus, n. 3.

61. Bălgarska Akademija na Naukite, Edinen Centăr po Istorija, Institut po Istorija, *Istorija na Bălgarija* v cetirinadeset toma, tom III, *Vtora bălgarska dăržava,* Sofia, 1982, 525 p. (Academia Bulgară de Ştiinţe, Centrul Unic de Istorie, Institutul de Istorie, *Istoria Bulgariei* în pasiprezece volume, vol. III, *Al doilea stat bulgar,* Sofia, 1982, 525 p.). Capitolele referitoare la Asăneşti şi restaurarea ţaratului au fost redactate de D. Anghelov, B. Primov şi Genoveva Cankova-Petkova. Redactor responsabil al volumului este Str. Lišev.

62. Cf., de pildă, G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1210 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges,* München, 1972 (ideea romanităţii românilor, aplicată de fapt bulgarilor, ar fi o simplă ficţiune diplomatică în corespondenţa dintre papa Inocenţiu al III-lea şi Ioniţă), L. Mavromatis, *La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins,* EtBalk, XXI, 1985, 4, p. 30—38 (nici o referire la vlahi).

63. O bibliografie selectivă utilă a lucrărilor consacrate celui de al doilea ţarat de istoriografia bulgară au dat Penka Plačkova, Emiljana Jankulova şi Cenka Janakieva, *Vtorata bălgarska dăržava (1185—1396 g.). Preporăčitelna bibliografija,* „Voenno istoričeski sbornik“, 54, 1985, 5, p. 85—106; ea cuprinde lucrările apărute până în 1984. Dintre contribuţiile cele mai recente ale istoriografiei bulgare privind istoria celui de al doilea ţarat, semnalez aici, pe lângă cele citate în notele de mai sus, studiul Vasilkăi Tăpkova-Zaimova, *Restauration de la Bulgarie par les Assénides (Problèmes du pouvoir),* EtBalk, XXI, 1985, 3, p. 27—36, penetrantă analiză a caracterului imperial, de tradiţie bulgară, al ţaratului Asăneştilor şi cartea cercetătoarei Ani Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i latinskata Imperija (1204—1261),* (Bulgaria şi Imperiul latin), Sofia, 1985, studiu preţios asupra poziţiei internaţionale a ţaratului. Deşi admite participarea românilor balcanici la mişcarea Asăneştilor şi optează pentru originea „mixobarbară“ a Asăneştilor, V. Tăpkova-Zaimova tinde să prezinte statul Asăneştilor, de la începuturile sale, ca pe o reîntrupare a primului stat bulgar şi evită să ia în considerare originea lor românească, indicată limpede de izvoare. Aceeaşi tendinţă de a privi statul Asăneştilor ca pe o formaţiune naţională bulgară, cu ţeluri naţionale şi de a neglija participarea vlahilor ne

întâmpină şi în cartea Aniei Dančeva-Vasileva care, fără temeiuri certe, nu ezită, în schimb, să afirme extinderea stăpânirii ţaratului peste Ţara Românească şi Moldova.

64. Cf. N. Iorga, *Două concepţii istorice,* cuvântare de intrare la Academia Română (17 mai 1911), în *Generalităţi cu privire la studiile istorice,* Bucureşti, 1944, p. 82—83: „Naţii unitare prin sânge şi naţii nobile prin aptitudini moştenite — pe acestea se simţeau datori a le dovedi istoricii. Germanul nu voia să ştie de romanizarea provinciilor renane, de puternica masă slavă peste care s-a întins târziu de tot expansiunea francă şi saxonă… rusul slaviza pe varegul întemeietor şi bulgarul dădea acelaşi sânge slav străbunului turanic.

65. Cf. M. B. Petrovich, *The Romantic Period of Bulgarian Historiography:from Paisii to Drinov,* „Bulgaria. Past and Present", Sofia, 1982, p. 128—137. Despre „complexul imperial" în istoriografiile balcanice, v. N. Iorga, *Sârbi, bulgari şi români în Peninsula Balcanică în evul mediu,* ARMSI, II, XXXVIII, 1915—1916, p. 107—126. Asupra ambianţei ideologice şi culturale a epocii, v. acum V. Traikov, *Curente ideologice şi programe din mişcările de eliberare naţională din Balcani până în anul 1878,* Bucureşti, 1986 (ediţia bulgară, Sofia, 1978).

66. Cf. V. Papacostea, *La Roumanie et les études balkaniques,* RESEE, XXII, 1984, 3, p. 229—230 (articol scris în 1944, publicat postum).

67. Este vorba de cunoscuta ipoteză a lui N. Iorga, îmbrăţişată de N. Bănescu şi de alţi cercetători români, potrivit căreia cele dintâi cristalizări de stat româneşti din evul mediu sunt formaţiunile politice partistriene ale lui Tatos, Sesthlav şi Satza, atestate de Ana Comnena. Chiar dacă prezenţa românilor în aceste formaţiuni efemere nu poate fi în principiu negată, ea nu este surprinsă în nici un fel de sursele scrise, iar şefii acestora sunt desemnaţi limpede de izvoare ca nomazi de stepă, Tatos însuşi ca peceneg. Pentru stadiul actual al problemei cf. N. S. Tanaşoca, *Les Mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XIe siècle,* „Revue Roumaine d´Historie", XII, 1973, 1, p. 61—82 (republicat în româneşte, într-o ediţie revizuită, sub titlul *Mixobarbarii paristrieni şi ipoteticele cristalizări de stat româneşti de la Dunărea de Jos,* în N.Ş.Tanaşoca, *Bizanţul şi românii,* Bucureşti, 2003, p. 59-77), V. Tăpkova-Zaimova, *Dolni Dunav — gранична zona na vizantijskija zapad,* Sofia, 1976 (Dunărea de Jos — zona de graniţă a Occidentului bizantin), p. 97 şi urm.

68. Drinov, recenzia citată în n. 23 de mai sus, p. 12 a extrasului.

69. R. L. Wolff, *The „Second Bulgarian Empire": Its Origin and History to 1204,* „Speculum", 24, 1949, p. 167—203 (republicat în *Studies in the Latin Empire of Constantinople,* Variorum Reprints, Londra, 1976). Wolff examinează critic toate izvoarele referitoare la restaurarea ţaratului bulgar şi întreaga literatură istoriografică modernă ce le-a fost consacrată, oprindu-se în chip special asupra controversei între cercetătorii români şi bulgari. El ajunge la concluzia că prin vlahii izvoarelor trebuie întotdeauna înţeleşi românii balcanici şi afirmă categoric: „S-a dovedit deplin că orice altă interpretare presupune deformarea izvoarelor până la a le face să piardă orice legătură cu faptele verificabile legate de originea şi dezvoltarea „celui de al doilea ţarat bulgar" (p. 181). La fel de categoric afirmă Wolff, pe baza analizei corespondenţei lui Ioniţă cu Inocenţiu al III-lea, originea românească a dinastiei Asăneştilor şi conştiinţa romanităţii la români, atestată şi de alte texte din aceeaşi vreme (p. 191).

70. Ch. Brand, *Byzantium confronts the West,* 1180—1204, Cambridge, Massachusetts, 1968. Însuşindu-şi punctul de vedere al lui Wolff, Brand vorbeşte mereu, când se referă la acţiunile diplomatice şi militare ale primilor Asăneşti, de „vlahi şi bulgari", cf. p. 89—96, 125—135, 179, 184, 223—233, p. 337—338, n. 36.

71. Fr. Dvornik, *Gli Slavi nella storia e nella civiltà europea,* I, Bari, 1968, p. 137, n. 2. Dvornik urmează pe Wolff, pe care-l citează, punând în evidenţă importanţa participării românilor balcanici la restaurarea ţaratului, originea românească a Asăneştilor şi, deopotrivă, evoluţia statului de ei întemeiat pe linia tradiţiei imperiale bulgare care sfârşeşte prin a birui.

72. J. L. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie,* Berlin,1972, p. 66: „Ca spectator din afară (al disputei între istoricii români şi bulgari — N.Ş.T.), eşti surprins de modul arbitrar în care a fost interpretat uneori, din partea bulgară, Niketas, pentru a se dovedi că bulgarii ar fi deţinut de la început conducerea mişcării insurecţionale. Cel mai bun studiu despre întreaga polemică a dat N. Bănescu … La concluzia că românii au, în linii mari, dreptate, au ajuns doi învăţaţi care au studiat problema fără prejudecăţi naţionaliste: C. R. von Höfler … şi R. L. Wolff … Dar chiar dacă atribuim vlahilor rolul conducător în declanşarea răscoalei, trebuie totuşi să-i dăm dreptate lui Ostrogorsky … când susţine că Imperiul Asăneştilor a devenit un imperiu bulgar. Conducătorii răscoalei, care erau probabil de origine bulgaro-vlahă, au putut evident să se sprijine mai mult la început pe vlahi şi cumani, în cele din urmă însă bulgarii au constituit forţa lor fundamentală şi au format nucleul imperiului lor. Cf. şi Ch. Brand, *op. cit., …*".

73. Ph. Malingoudis, *Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des zweiten Bulgarischen Staates,* „Byzantina“, 10, Thessalonic, 1980, p. 51—147. Autorul afirmă categoric semnificația etnică a termenului *vlahi* din izvoare, susținând că orice încercare de a-i atribui un alt sens, cel puțin pentru perioada în discuție, echivalează cu o manipulare a izvoarelor (p. 132). El atribuie totuşi Asăneştilor o origine cumană, bizuindu-se mai ales pe onomastica familiei şi citând pe Zlatarski. El respinge deopotrivă interpretarea mişcării Asăneştilor ca o reacție antifeudală, ca o insurecție națională în sensul modern al cuvântului sau ca o revoltă pusă sub semnul bogomilismului, ipoteze destul de frecvent întâlnite în literatura ştiințifică bulgară şi arată că țelul final al mişcării, restaurarea țaratului bulgar, trebuie înțeles potrivit mentalității politice a epocii. Deşi nu cunoaşte decât superficial literatura istoriografică românească a problemei şi este profund îndatorat celei bulgare, în special lui Primov, Malingoudis se apropie astfel pe o cale proprie de multe din concluziile cercetătorilor români. Este evident că V. Gjuzelev (v. mai sus n. 55) îi atribuie în chip abuziv propriile sale puncte de vedere.

74 J. Cvijić, *La Péninsule Balkanique. Géographie humaine,* Paris, 1918, p. 163, 472. Geograful iugoslav afirmă categoric existența unei mase importante de vlahi în Balcani în secolele XI—XII: dintre aceştia s-au ridicat Asăneştii. El socoteşte că în alcătuirea tipului uman balcanic oriental, reprezentat de bulgarii de astăzi, intră numeroase elemente vlahe asimilate de-a lungul timpului. Cvijić identifică însă, spre deosebire de alți cercetători, pe românii balcanici din Haemus cu aromânii.

75. V. Papacostea, *Le Péninsule Balkanique et le problème des études comparées,* „Balcania“, VI, 1943, p. XVI.

SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ A UNUI ÎNSEMN HERALDIC: STEMA „REGELUI VLAHIEI“ DIN ARMORIALUL WIJNBERGEN

Cel mai vechi rol de arme european cunoscut până astăzi, armorialul francez numit, după ultimul său posesor, Wijnbergen, cuprinde în capitolul său final, alcătuit pare-se între anii 1270 şi 1285, şi intitulat *Ce sont tous roys,* între alte blazoane ale unor suverani creştini şi păgâni din întreaga lume, două steme atribuite „regelui Vlahiei“, în original „roi de Blaquie“ (Nr. 1289) şi „roi de Blaq(u)e“ (Nr. 1307). Foarte asemănătoare, ele pot fi considerate variante ale unuia şi aceluiaşi însemn heraldic: scut triunghiular încărcat de smalțurile alternate, de aur şi roşu, a zece burele (Nr. 1307), peste care se încrucişează două labe negre de leu (Nr. 1289)[1]. Varianta „cu labe de leu“ a stemei „regelui Vlahiei“ a mai fost semnalată şi în alte două armoriale engleze: unul, din vremea regelui Henric al VI-lea (1421–1471) şi altul, în care ea apare cu culori în parte schimbate, de la începutul secolului al XIV-lea[2].

Cercetări care s-au ocupat de aceste steme cred că ele pot arunca mai multă lumină asupra începuturilor heraldicii dinastice a Basarabilor şi chiar asupra istoriei politice a Țării Româneşti în secolul al XIII-lea[3]. Cei mai mulți dintre ei socotesc că stema „cu labe de leu“ ar fi aparținut unuia dintre suveranii din dinastia de origine românească a Asăneştilor, recunoscuți oficial de lumea europeană contemporană, după încoronarea lui Ioniță de către trimisul papei Inocențiu al III-lea, în 1204, drept „regi ai Bulgariei şi ai Vlahiei“. Stema „fără labe de leu“ ar fi fost însemnul heraldic al celui mai de seamă dintre înaintaşii Basarabilor, voievodul Litovoi, conducător de Vlahie, de țară românească, în dreapta Oltului; el ar fi dobândit-o pe cale de concesiune heraldică de la suzeranii săi, Asăneştii, țari la Târnovo sau ar fi adoptat-o liber, imitând stema acestora, pentru a-şi marca astfel propria suveranitate. Nu a fost exclusă nici posibilitatea ca însăşi stema „cu labe de leu“ să fi fost preluată de voievozii Țării Româneşti, ca însemn dinastic, după stingerea dscendenței în linie bărbătească a lui Asan, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în virtutea vechilor legături feudale ale înaintaşilor lor cu țarii sud-dunăreni, poate şi a unor legături de familie cu aceştia, din dorința de a-şi afirma o dată mai mult independența. După unii cercetători[4], stema „cu labe de leu“ ar fi aparținut în chip cert lui Litovoi, iar înscrierea ei într-un armorial european ca stemă regală ar însemna recunoaşterea statutului său de suveran. Originea labelor de leu, singura mobilă a scutului „regelui Vlahiei“, a fost căutată fie în animalul heraldic întreg, socotit emblemă de familie

a Asăneştilor şi perpetuat în heraldica bulgară, fie în leul ce apare pe stema Cumaniei, constituite pe teritoriul locuit de români la nord de Dunăre şi intrat ulterior în componența Țării Româneşti. Modelul pieselor onorabile ale scutului, burelele alternând aur cu roşu, a fost identificat în fasciile ce alternează argint cu roşu de pe stema regelui Ungariei, reprezentată şi ea, de două ori, în armorialul Wijnbergen (Nr. 594 şi Nr. 1305); prin înlocuirea argintului cu aur, metal superior, fie Asăneştii, fie Litovoi ar fi căutat să-şi marcheze independența față de coroana ungară. A fost evocată chiar posibilitatea ca Litovoi să fi primit, pe cale de concesiune heraldică, scutul burelat în culorile regelui Ungariei, ca vasal al acestuia, pentru ca mai târziu, în semn de emancipare, să fi procedat la substituirea argintului cu aur, în vreme ce Asăneştii ar fi imitat numai armele vecinului lor ungur, obținând acelaşi rezultat. Toți cercetătorii care s-au ocupat de stema „regelui Vlahiei“ afirmă că elemente ale acesteia au supraviețuit, într-o formă sau alta (leul sigilar al lui Mircea cel Bătrân, fasciile de pe scutul Basarabilor), în heraldica dinastică a Țării Româneşti.

Din mulțimea considerațiilor şi ipotezelor formulate în legătură cu stema „regelui Vlahiei“ din armorialul Wijnbergen şi a căror varietate e numai sugerată în rândurile de mai sus, se desprinde ideea că originile îndepărtate ale heraldicii dinastice din Țara Românească trebuie căutate în aceea a țaratului Asăneştilor, recunoscut o vreme, pe plan european, ca „regat al Bulgariei şi al Vlahiei“, țarat de care ar fi fost într-o oarecare măsură dependente primele înjghebări de stat româneşti din nordul Dunării. Cercetarea heraldică duce aşadar la reabilitarea tezei de mult contestate a lui Dimitre Onciul privitoare la desprinderea Țării Româneşti din țaratul româno-bulgar din care ar fi făcut inițial parte[5], iar armorialul Wijnbergen devine documentul hotărâtor în sprijinul acestei reabilitări istoriografice[6].

Dar este oare într-adevăr armorialul Wijnbergen un asemenea document? Aparține stema „regelui Vlahiei“ care figurează într-însul, fie şi numai într-una din cele două variante ale sale, unei formațiuni statale româneşti nord-dunărene, în speță Vlahiei lui Litovoi? Faptul mi se pare cu totul improbabil, iar ipoteza heraldiştilor care-l susțin — o simplă speculație, cu nimic dovedită, oricât de seducătoare ar părea considerațiile *deduse* din această premiză. Nu mi se pare verosimil ca un armorial occidental din secolul al XIII-lea să acorde titlul de rege lui Litovoi sau altui voievod stăpânitor peste o formație românească din nordul Dunării. Spațiul extracarpatic locuit de români intra, potrivit opiniei unanime a lumii catolice angajate în cruciadă în această vreme, în sfera de

dominație şi expansiune a regatului Ungariei. A atribui unui voievod român din acest spațiu, fie el cât de puternic şi de ilustru, cum a fost Litovoi, titlul de rege însemna a contesta implicit legitimitatea veleității de suzeranitate asupra sa la care regii Ungariei nu s-au gândit nici un moment să renunțe. De ce ar fi făcut un asemenea lucru anonimul sau anonimii autori francezi ai armorialului Wijnbergen? Lumea căreia ei îi aparțineau nu avea nici legături deosebite cu spațiul românesc nord-dunărean, nici interese proprii aici. Este chiar greu de crezut ca această lume să fi avut cunoştințe directe despre românii din nordul Dunării; cele pe care le va fi avut putem presupune că proveneau în primul rând din informații ungureşti şi că erau comunicate în spiritul intereselor Coroanei Sfântului Ştefan.

Pare în schimb foarte plauzibil ca stema „regelui Vlahiei“, cu ambele sale variante, să aparțină unuia dintre reprezentanții dinastiei de origine românească, vlahă, a Asăneştilor. Începând cu Ioniță-Caloian (1197–1207), încoronat în numele papei Inocențiu al III-lea de către cardinalul Leon de Santa-Croce, Asăneştii au purtat titlul oficial şi legitim de regi, „regi ai Bulgariei şi ai Vlahiei“, „ai bulgarilor şi ai vlahilor“. Mai mult decât atât, aşa cum reiese limpede din corespondența între Ioniță şi Inocențiu al III-lea, acest titlu le-a fost impus de papă, capul văzut al creştinității potrivit concepției romano-catolice, pentru a le descuraja veleitățile imperiale şi nu doar pentru a le consacra suveranitatea [7]. Sursele de proveniență occidentală dovedesc, cum era şi firesc, larga răspândire a cunoştințelor despre statul Asăneştilor şi despre regalitatea lor în lumea catolică în care ei se încadraseră şi cu care întrețineau relații multiple şi directe[8]. Amintirea regatului vlahilor şi al bulgarilor s-a păstrat, prin tradiție literară şi, poate, din consecvență ideologică, în spiritul unei concepții legitimiste de organizare politică a lumii, până foarte târziu în istoriografia occidentală, supraviețuind transformării definitive a regatului vlahilor şi bulgarilor în țaratul bulgar al lui Ioan Asan al II-lea (1218–1241) şi al succesorilor săi care abandonează o dată cu catolicismul roman şi titlul regal acordat de papă, revenind la tradiția imperială bulgară[9]. Față de titlul oficial „rex Bulgariae et Blachiae“, „roi de Blaquie et de Bougrie“ care ne întâmpină la tot pasul în documente şi cronici, forma prescurtată a acestuia, „roi de Blaquie“ nu apare numai în armorialul Wijnbergen, ci şi în numeroase alte izvoare occidentale[10]. Acelaşi lucru se poate spune şi despre coruptela „Blanq(u)e“ din armorial a termenului de uz curent „Blaquie“, frecventă şi ea, între altele, în sursele narative şi diplomatice ale vremii[11]. Înscrierea stemei Asăneştilor într-un armorial occidental din secolul al XIII-lea est în deplin acord cu

informațiile sigure ale altor izvoare scrise potrivit cărora ei au adoptat simbolica occidentală a puterii regale şi, desigur, limbajul heraldic european, atunci în plină înflorire: la încoronare, în 1204, Ioniță a primit din partea papei Inocențiu al III-lea sceptru, diademă şi bandieră[12]. În sfârşit, faptul că în armorialul Wijnbergen stema „regelui Vlahiei" apare de două ori nu trebuie să ne facă să credem că e vorba de două Vlahii deosebite, întrucât, în chip într-adevăr ciudat, datorită probabil împrejurărilor în care a fost redactat manuscrisul acestui rol de arme, şi stema regelui Ungariei este figurată într-însul de două ori. Dacă mobila leonină nu a dispărut de pe al doilea scut heraldic din neglijența autorului armorialului, se poate presupune că variantele însemnului înfățişează două faze din evoluția lui[13].

Armorialul Wijnbergen nu pare să fie, aşadar, un document util pentru cunoaşterea originilor heraldicii dinastice din Țara Românească. Coroborat cu celelalte izvoare diplomatice şi narative ale vremii, el atestă în schimb, şi la nivelul heraldicii, cât de adânc a intrat în conştiința lumii europene țaratul Asăneştilor ca o creație politică a vlahilor, a românilor sud-dunăreni, ca un regat al Vlahiei şi al Bulgariei şi nu numai ca un al doilea țarat bulgar. Ca document despre romanitatea dinastiei tărnovitane şi despre însemnătatea rolului jucat de românii balcanici în restaurarea țaratului bulgar, el se rosteşte în perfect acord cu cronicile franceze ale lui Geoffroy de Willehardouin, Robert de Clari şi Henri de Valenciennes, ca să ne limităm numai la câteva din cele ce provin din acelaşi mediu şi reflectă aceeaşi mentalitate şi atitudine.

Interpretat în lumina unui izvor narativ încă nefolosit de heraldişti, armorialul Wijnbergen pare însă apt să ne dezvăluie şi alte date de natură heraldică şi istorică privitoare la țaratul Asăneştilor. Este vorba de o cronică anonimă flamandă, cunoscută sub titlul *Balduinus Constantinopolitanus*, care face parte din compilația *Chronicon comitum Flandrensium,* elaborată în secolul al XV-lea[14]. Ea cuprinde biografia, întrețesută cu elemente legendare, a primului împărat latin din Constantinopol, Balduin conte de Flandra şi Hainaut (1204–1205). Privită de unii istorici cu multă neîncredere, din pricina evidentelor inexactități şi a relațiunilor fanteziste pe care le încorporează[15], cronica este totuşi apreciată şi folosită de alții ca un izvor vrednic de atenție, transmițător de ştiri plauzibile, absente din alte izvoare[16]. *Balduinus Constantinopolitanus* nu se recomandă, desigur, nici prin erudiția, nici prin spiritul critic al celui care a conceput acest text. E mai curând o narațiune naivă şi pitorească, reflectând evenimentele din punctul de vedere al unui om obişnuit, sensibil la zvonuri şi exagerări, lipsit de scrupulul situării exacte în timp

şi spaţiu a celor povestite. În aceată privinţă ea se aseamănă cu alte scrieri narative legate de a patra cruciadă, cum ar fi, de pildă, cronica lui Robert de Clari sau chiar cea a lui Alberic de Trois Fontaines. Faţă de acestea, ea mai are şi dezavantajul elaborării târzii, prin compilaţie. Ea nu poate fi privită totuşi ca operă de pură ficţiune, căci valorifică atât naraţiuni anterioare, în parte cunoscute, din cronici contemporane, cât şi tradiţii născute chiar în secolul al XIII-lea. O dovadă în acest sens este faptul că, asemenea tuturor cronicilor occidentale contemporane restaurării ţaratului, ea vorbeşte despre Ioniţă ca despre un rege al Vlahiei şi despre români, despre vlahi, ca despre un factor important în statul creat de Asăneşti. Nu numai cronicile franceze mai sus citate, dar întreaga tradiţie istoriografică flamandă, cu rădăcinile în primul cerc al curţii imperiale latine constantinopolitane, cel al cavalerilor aflaţi sub directa oblăduire a lui Balduin, implicaţi direct şi profund în conflictul acestuia cu Ioniţă, se exprimă în acelaşi sens în privinţa romanităţii dinastiei din Tărnovo şi a rolului românilor în istoria statului condus de aceasta[17]. Ca toate izvoarele de acest gen, ea se vădeşte utilă cercetătorului modern numai dacă e folosită cu prudenţă.

Vorbind despre organizarea Imperiului latin de către Balduin, după cucerirea Constantinopolului, cronica relatează că, îndată după încoronare, în a doua jumătate a lunii septembrie 1204, noul împărat a convocat în capitala sa pe toţi nobilii din vechile provincii ale Imperiului bizantin în vederea prestării omagiului feudal, în cadrul unor festivităţi care au durat treizeci de zile. În prima zi a lunii octombrie, a douăsprezecea a sărbătorilor şi ospeţelor, Balduin crează peste 600 de cavaleri, oferind unora dintre ei domenii sau slujbe din al căror venit să-şi poată întreţine statutul social, condiţie necesară pentru buna îndeplinire a îndatoririlor lor militare. Împăratul dă nobililor săi sfaturi în privinţa corectei aplicări a legilor şi cutumelor în spiritul respectării privilegiilor feudale şi este înfăţişat de cronică drept un adevărat restaurator al libertăţilor şi datinilor vechilor atenieni şi greci, încălcate de tirania bizantină! Toţi aceşti noi cavaleri primesc, de asemenea, din partea împăratului latin o „livrea onorifică“, piesă vestimentară cu valoare heraldică; este vorba, după cum reiese din text, de jambiere sau pantaloni de culori şi cu desene diferite pentru fiecare picior, anume pentru dreptul — de culoare neagră şi cu broderii figurând labe de leu aurii, pentru stângul — de două culori: de la genunchi în jos de culoare albă cu broderii figurând labe de leu negre, de la genunchi în sus de culoare neagră cu broderii figurând labe de leu aurii[18]. După încheierea tuturor ceremoniilor, Balduin porneşte în călătorie prin Imperiu pentru a primi omagiul oraşelor sale.

Chiar dacă această narațiune relatează, în mare măsură, fapte închipuite de fantezia literară, esența ei este cât se poate de adevărată. Cronica consemnează o realitate istorică incontestabilă: restructurarea, în spiritul feudalismului apusean, a raporturilor sociale şi politice din lumea bizantină supusă de latini prin crearea de către noul împărat constantinopolitan a unei ierarhii feudale şi, o dată cu aceasta, implantarea artei heraldice în teritoriile bizantine cucerite. Amănuntul privitor la folosirea labelor de leu ca mobilă heraldică menită să indice dependența feudală a arhonților din vechiul Bizanț, deveniți baroni ai Imperiului latin, de Balduin de Flandra şi Hainaut pare foarte verosimil: leul era doar animalul heraldic al casei conților de Flandra. Rămâne ca viitoare cercetări, pe care nu le-am putut întreprinde, să stabilească dacă celelalte date heraldice transmise de cronică cu privire la „livreaua onorifică“ însăşi şi la culorile corespund uzanțelor secolului al XIII-lea ori constituie un anacronism, proiecția în trecut a unor realități ceva mai noi[19].

Folosită cu toată prudența ştiințifică, cronica despre *Balduinus Constantinopolitanus* oferă cercetătorului stemei „regelui Vlahiei“ din armorialul Wijnbergen măcar două sugestii utile: cea dintâi, de ordin mai general, este de a căuta originile şi semnificația heraldicii asenide în raporturile pe care lumea vlaho-bulgară le-a avut cu oamenii cruciadei a patra; cea de a doua, de natură mai particulară, este de a interpreta labele negre de leu de pe această stemă ca semn heraldic al intrării regatului Vlahiei şi Bulgariei în sfera de influență, dacă nu chiar sub suzeranitatea politică, a Imperiului latin din Constantinopol.

Pare neîndoielnic, aşa cum s-a afirmat, că piesele onorabile de pe scutul heraldic al „regelui Vlahiei“, cele zece burele care alternează aur cu roşu, sunt inspirate de fasciile, în număr de opt, alternând argint cu roşu, de pe stema regelui Ungariei. Se poate pune întrebarea dacă nu cumva asemănarea celor două steme nu este rezultatul unei concesiuni de arme din partea regelui Ungariei către „regele Vlahiei“. Pe urmele lui D. Onciul, L. Tăutu[20] a încercat să identifice Vlahia Asăneştilor într-o regiune care se întinde de-a dreapta şi de-a stânga Dunării, cuprinzând vechiul Sirmium, Severinul, Oltenia. Această regiune, veche posesiune bizantină, cucerită de unguri, a fost multă vreme un obiect de litigiu între Bizanț şi Ungaria. Disputa ar fi fost rezolvată în 1185, când Vlahia a fost dată ca zestre Margaretei, fiica regelui Ungariei Bela al III-lea, căsătorită atunci cu împăratul bizantin Isaac al II-lea Anghelos. După răzvrătirea fraților Petru şi Asan şi constituirea noului stat balcanic, româno-bulgar, stăpânirea asupra acestui teritoriu ar fi devenit pricina conflictului dintre Asăneşti şi Ungaria. Dacă aşa ar sta lucrurile, ar fi îngăduită

presupunerea că regii Ungariei ar fi concedat familiei Asăneştilor, fruntaşi în această Vlahie, scutul burelat de zece piese, alternând însă argint cu roşu; multiplicarea pieselor heraldice ale seniorului pe scutul vasalului său — în cazul de faţă cele opt fascii devin zece burele — este obişnuită în heraldică. Ulterior, vrând să-şi marcheze pe scut emanciparea, ieşirea din condiţia de vasali, Asăneştii ar fi înlocuit argintul cu aurul, metal superior, pentru a-şi sublinia independenţa. Dar până acum ipoteza lui L. Tăutu nu a fost confirmată, iar argumentele lui D. Onciul, la care el aplează, au fost înlăturate de cercetarea critică a izvoarelor, Vlahia Asăneştilor fiind situată de istorici numai la sud de Dunăre şi în afara autorităţii Ungariei[21]. Nu se poate deci susţine cu argumente temeinice ipoteza unei concesiuni de arme — şi altfel greu de admis la această dată — din partea regelui Ungariei către „regele Vlahiei".

Nu se poate spune nici când, nici cum au fost adoptate, după model unguresc, piesele onorabile ce încarcă scutul „regelui Vlahiei". Singurul lucru care poate fi desluşit cu un grad mai mare de probabilitate este semnificaţia substituirii argintului de pe stema ungară cu aur, simbol de suveranitate. Se ştie că, de-a lungul întregului secol al XIII-lea, Ungaria, putere de prim ordin a frontului catolic în Europa răsăriteană şi de sud-est, a manifestat tendinţa de a-şi extinde dominaţia asupra Peninsulei Balcanice, încercând să pună în serviciul ţelurilor ei cruciada însăşi. În virtutea acestei tendinţe, regele Emeric al Ungariei (1196–1204) nu a şovăit să recurgă la forţă pentru a-l opri din drumul său către Tărnovo, unde urma să procedeze la încoronarea lui Ioniţă în numele papei Inocenţiu al III-lea, pe cardinalul Leon de Santa-Croce şi a împiedica astfel stabilirea unei legături directe, nu mijlocite de el, între Roma şi noul regat balcanic. A fost nevoie de toată energia şi severitatea suveranului pontif pentru ca această tentativă a regelui Ungariei de a acapara misiunea apostolică în Sud-Estul Europei să fie zădărnicită, iar regatul vlahilor şi al bulgarilor consacrat ca o formaţiune politică echivalentă regatului ungar, menită să contribuie la asigurarea în zonă a unui echilibru de forţe controlat strict de papalitate[22]. Aurul burelelor de pe scutul „regelui Vlahiei" afirmă, aşadar, în limbaj heraldic, suveranitatea deplină a acestuia şi contestă pretenţia regelui Ungariei la suzeranitate asupra sa, iar admiterea blazonului într-un rol de arme occidental exprimă recunoaşterea independenţei regatului Bulgariei şi Vlahiei de către lumea feudală europeană. Dacă ipoteza mai sus dezvoltată este corectă, atunci stema „fără labe de leu" a „regelui Vlahiei" poate să fi aparţinut lui Ioniţă însuşi ca prim însemn dinastic al Asăneştilor.

Nu-i nicidecum mai lesne de desluşit care anume dintre Asăneşti a fost „regele Vlahiei“ care şi-a încărcat scutul cu labele negre de leu desprinse de pe stema familială a conților de Flandra. În lumina sugestiei pe care am reținut-o din *Balduinus Constantinopolitanus,* apariția acestei mobile heraldice ar marca vasalizarea regatului Bulgariei şi Vlahiei față de Imperiul latin constantinopolitan. Este adevărat că, încă de la începuturile sale, Imperiul latin şi-a formulat răspicat pretenția la suzeranitate asupra tuturor centrelor de putere din spațiul dominat cândva de Imperiul bizantin. Erijându-se în moştenitor legitim al acestuia, el a înțeles să revendice întreg patrimoniul imperial „grecesc“ pe care, preluându-l, să-l remodeleze în spiritul concepției sale de organizare politică a lumii. Potrivit acestui program, latinii au desfăşurat, îndată după cucerirea Constantinopolului, mari eforturi diplomatice şi militare pentru a-şi supune regatul vlahilor şi al bulgarilor[23]. Contracarând această tentativă, Asăneştii au reactualizat, la rândul lor, vechiul program imperial bulgar, al cărui obiectiv maximal era cucerirea Constantinopolului şi substituirea Bizanțului, odinioară grecesc, acum latin, prin propriul lor țarat. Rivalitatea dintre latini, pe de o parte, vlahi şi bulgari, susținuți de cumani, pe de alta, este unul dintre aspectele cele mai caracteristice ale istoriei balcanice în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Cunoaştem din izvoarele narative de toate provenienţele momente de aprigă înfruntare între cele două puteri: răsunătoarea înfrângere a latinilor, la Adrianopol, la 14 aprilie 1205, de către Ioniță care-l capturează pe Balduin de Flandra însuşi, zdrobirea de către latinii lui Henric de Hainaut a lui Boril, la Filipopol, la 1 august 1208 şi altele. Nici un izvor scris nu a păstrat însă amintirea vreunui contract de vasalitate încheiat între un rege al Vlahiei şi Bulgariei şi un împărat latin din Constantinopol şi este cert că o asemenea legătură feudală nu putea să existe între Balduin de Flandra şi Ioniță, angajați într-un conflict ireductibil, sfârşit cu moartea celui dintâi. Mărturia armorialului Wijnbergen, citit în lumina informației din cronica flandreză, fiind vagă şi îndoielnică se impune concluzia că nu există temeiuri documentare sigure pentru interpretarea mobilei leonine de pe scutul „regelui Vlahiei“ ca un semn de vasalitate față de împăratul latin din Constantinopol.

Este totuşi cu putință, cred, ca leul flandrez să-şi fi lăsat urma pe scutul heraldic asenid într-un eventual moment de strânsă apropiere între regele Bulgariei şi Vlahiei şi Imperiul latin. Asemenea momente au existat, iar papalitatea a îndemnat statornic atât pe vlahi şi bulgari, cât şi pe latini, să cultive bunele relații între ei, opunându-se veleităților lor de expansiune imperială, din acelaşi scrupul de păstrare a echilibrului de forțe în

formula de ea concepută care i-a dictat şi atitudinea faţă de conflictul vlaho-bulgaro-ungar[24].

Dintre toţi suveranii Vlahiei şi Bulgariei, acela care s-a situat cel mai statornic alături de latini şi a legat cele mai strânse raporturi cu ei a fost Boril (1207–1218), succesorul lui Ioniţă. La începutul domniei sale, el a încercat să continue politica ofensivă faţă de noul Imperiu a predecesorului său şi să dea chiar statut imperial autorităţii sale, în spiritul tradiţiei primului ţarat bulgar. Înfrânt însă la Filipopole, la 1 august 1208, de Henric de Hainaut (1206–1216), fratele şi urmaşul lui Balduin pe tronul constantinopolian, Boril a optat în cele din urmă pentru alianţa cu lumea catolică. În 1210, el înăbuşă, cu ajutorul militar al regelui Ungariei Andrei al II-lea (1205–1235), răscoala supuşilor săi din Vidin, în 1211, întruneşte sinodul antibogomil, participând la campania împotriva ereziilor dualiste iniţiată de papalitate, în 1213, îşi căsătoreşte fiica pe Maria, cu împăratul Henric însuşi[25], iar în 1214, probabil, îşi încredinţează altă fiică drept soţie nevârstnicului fiu al regelui ungar, viitorului Bela al IV-lea[26]. Până la detronarea sa, în 1218, de către Ioan Asan al II-lea, venit cu sprijinul cuman şi rusesc, Boril va rămâne credincios alianţei cu latinii. Politica externă a lui Boril era, până nu de mult, puţin cunoscută şi relaţiile sale strânse cu lumea catolică au fost puse în lumină numai de ultimele cercetări. Nu e imposibil, dar pare improbabil ca viitorul să aducă revelaţia vasalităţii, de la un moment dat, a lui Boril faţă de Imperiul latin, confirmând presupunerea că labele de leu sunt totuşi semnul acestei vasalităţi şi că armele figurate în armorialul Wijnbergen i-au fost lui concedate de împăratul Henric. Oricum, alianţa lui Boril cu Henric şi încuscrierea cu el pot explica, deşi normele stricte ale heraldicii nu o impun, adoptarea de către acest „rege al Vlahiei“ a mobilei de obârşie flandreză ce-i împodobeşte scutul[27]. I s-ar putea atribui deci lui Boril stema nr. 1289 din armorialul francez.

Un alt membru al familiei Asăneştilor, Alexie Slav, Alexios Sthlavos în izvoarele bizantine, Esclas în cele franceze, merită să fie luat în considerare şi el ca deţinător al însemnului heraldic al „regelui Vlahiei“ din armorialul Wijnbergen. Nepot de fiică al bătrânului Asan, văr primar deci cu Boril, Slav, desemnat ca vlah de izvoare bizantine contemporane, era, probabil, conducătorul unei Vlahii din munţii Rodope, avându-şi cartierul general la Melnic. După moartea lui Ioniţă şi urcarea pe tron a lui Boril, Slav a intrat în conflict cu acesta din urmă şi, îndată după lupta de la Filipopol, în august 1208, el a prestat omagiul feudal faţă de Henric, devenindu-i nu numai vasal, ci şi ginere: a primit

mâna unei fiice naturale a împăratului latin. Totodată, Henric i-a făgăduit lui Slav senioria Vlahiei Mari, după alte manuscrise ale cronicii lui Henri de Valenciennes, de la care deținem informația, chiar „regatul Vlahiei“[28]. Slav a fost un vasal credincios al Imperiului latin. Oricât ar fi de ispititor să i se atribuie lui însemnul heraldic din armorialul Wijnbergen, argumente puternice se opun totuşi acestui lucru. Dacă în textul francez e vorba de Vlahia Mare tesalică, aşa cum e mai probabil, e greu de crezut ca Henric să fi ridicat guvernământul acestei provincii la rangul de regat. Dat fiind că Slav e numit în unele izvoare şi despot, titlu ce i-ar fi fost acordat de împăratul latin[29], corespunzător întru totul, potrivit tradiției bizantine, poziției sale în familie imperială, e de presupus că i s-a promis o funcție corespunzătoare, la rândul ei, acestui titlu, adică tocmai conducerea Vlahiei Mari tesalice, cârmuită în mai multe rânduri, în cursul istoriei, de despoți[30]. Dacă însă în cronică e vorba de regatul Vlahiei şi Bulgariei, încă necucerit de latini, dacă i s-a făgăduit adică lui Slav tronul lui Boril, ceea ce e mai puțin probabil, această promisiune nu s-a împlinit niciodată şi rapida ameliorare a raporturilor dintre Constantinopol şi Tărnovo ar fi împiedicat, numai ea, admiterea presupuselor arme de pretenție şi concesiune totodată ale lui Slav într-un armorial francez[31].

Al treilea şi cel mai ilustru Asenid căruia i s-ar putea atribui stema „regelui Vlahiei“ este Ioan Asan al II-lea (1218–1241)[32]. Deşi lui i se datorează ruptura cu Roma şi cu Imperiul latin şi, împreună cu revenirea la ortodoxia bizantină, reactualizarea în forme impresionante şi definitive a tradiției imperiale bulgare, Ioan Asan al II-lea a fost ultimul cârmuitor din dinastia Asăneştilor care a purtat efectiv titlul de rege al bulgarilor şi al vlahilor, numindu-se pe sine însuşi şi fiind numit astfel în corespondența oficială cu Sfântul Scaun[33]. El a întreținut multă vreme strânse relații cu Imperiul latin, a fost căsătorit chiar cu Maria, fiica regelui Ungariei Andrei al II-lea şi a Yolandei de Courtenay, aceasta din urmă, la rândul ei, născută din căsătoria împăratului latin Pierre de Courtenay (1217) cu Yolanda, sora lui Balduin I de Flandra şi Hainaut. Ioan Asan al II-lea era aşadar înrudit prin alianță cu Balduin al II-lea al Constantinopolului (1228–1261), ultimul împărat latin, fratele soacrei sale, Yolanda a Ungariei. Profitând de minoratul acestuia şi de criza Imperiului latin, el a încercat să devină protectorul Constantinopolului latin şi tutorele suveranului, logodindu-şi fiica, pe Elena, cu acesta din urmă. Reacția opoziției latine a zădărnicit proiectul şi a contribuit la ruptura lui cu oamenii cruciadei, apropiindu-l de Imperiul niceean. După ruptură, Ioan Asan al II-lea a fost supus celui mai aspru tratament din partea papalității: țara lui a fost „dată în pradă“, împotriva lui a fost

lansată cruciada, regele Ungariei a fost autorizat să-şi însuşească titlul, de multă vreme râvnit, de rege al Bulgariei şi să-şi subordoneze politic şi ecleziastic posesiunile Asăneştilor[34]. Nu este imposibil ca, prin căsătoria cu o descendentă a casei de Flandra, Ioan Asan al II-lea să fi putut adopta mobila heraldică figurând labele negre de leu pentru propriile-i arme. El s-a afirmat totuşi prea viguros ca zelator al ideii imperiale bulgare şi criza pe care a declanşat-o în raporturile sale cu lumea catolică a fost prea adâncă pentru ca aceste realităţi istorice să nu fi avut un ecou în activitatea heraldiştilor francezi. Mi se pare, de aceea, mai puţin probabil ca stema din armorialul Wijnbergen să-i aparţină.

Urmaşii direcţi ai lui Ioan Asan al II-lea, Căliman I Asan (1241–1246) şi Mihail al II-lea Asan (1246–1256), acesta din urmă fiind născut, de altfel, dintr-o soţie greacă, epirota Irina, nu au arborat titlul de „regi ai Vlahiei". Nu este deci de crezut ca lor sau altor coborâtori, prin femei, din aceeaşi dinastie să le aparţină însemnul discutat.

Considerând, în lumina sugestiei cronicii flandreze *Balduinus Constantinopolitanus,* că mobila heraldică de obârşie flandreză, labele negre de leu de pe scutul „regelui Vlahiei" din armorialul Wijnbergen marchează strânsa apropiere dintre posesorul acestor arme şi un împărat latin constantinopolitan din casa de Flandra, dacă nu chiar un raport de vasalitate, mi se pare aşadar cea mai probabilă ipoteza ca stema în discuţie să fi aparţinut lui Boril. Ea reflectă situaţia politică a regatului Bulgariei şi Vlahiei în lumea sud-est europeană din al doilea deceniu al secolului al XIII-lea, dominată atunci de Imperiul latin din Constantinopol, cârmuit de Henric de Hainaut. Armorialul Wijnbergen, asemenea celor engleze mai recente şi unor izvoare literare, nu oglindeşte deci realităţi strict contemporane, ci consemnează, aş spune, o tradiţie şi trebuie folosit, din această pricină, cu mai multă prudenţă ştiinţifică decât s-a făcut îndeobşte. Armorialul nu poate fi invocat ca un document privitor la heraldica Ţării Româneşti, el nu se referă nici la Litovoi, nici la un alt voievod, conducător de Vlahie, de ţară românească, din nordul Dunării, ci priveşte numai armele Asăneştilor, „regi ai Vlahiei şi Bulgariei" la sud de fluviu, încadraţi în lumea catolică a cărei ierarhie au acceptat-o şi al cărei limbaj heraldic l-au adoptat. Alături de celelalte izvoare cunoscute, armorialul Wijnbergen dovedeşte cât de adânc a pătruns în conştiinţa contemporanilor statul Asăneştilor ca o creaţie politică a românilor, a „vlahilor" şi confirmă astfel, dacă mai era necesar, şi la nivelul heraldicii, romanitatea dinastiei care a restaurat ţaratul bulgar.

NOTE

1 Paul-Adam-Even et Léon Jacquier, *Un armorial français du XIIIe siècle: l'Armorial Wijnbergen,* extras din „Archives Héraldiques Suisses", 1951–1954; L. Jéquier, *Tables héraldiques de dix-neuf armoriaux du Moyen Age,* în „Cahiers d'héraldique du C.N.R.S.", I, 1973, p. XXXIV–XLII şi 1–147, *apud* D. Cernovodeanu, *L'armorial de Wijnbergen et l'héraldique dynastique valaque,* în „Buletinul Bibliotecii Române", Freiburg, VII, (XI), 1979, p. 211–232 şi *Les armes attribuées a la Valachie et à la Moldavie par les armoriaux ouest et centro-européens (XIIIe–XVIe siècles),* în acelaşi periodic, XII (XVI), 1985, p. 177–194, cu planşe folosite şi aici.

2 Cf. D. Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România,* Bucureşti, 1977, p. 65–66, n. 83. Al doilea armorial englez a fost prezentat de I. Mănescu, care s-a ocupat cel dintâi şi de precedentul, într-o comunicare făcută Comisiei de heraldică, genealogie şi sigilografie de pe lângă Institutul de istorie „Nicolae Iorga", în aprilie 1986.

3 Din bibliografia problemei citäm, pe lângă lucrările amintite mai sus: M. Sturza–Săuceşti, *Anciens blasons roumains du XIIIe siècle,* comunicare rezumată în *XIII-th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences, 31 August–7 September 1976, Proceedings,* Londra, 1979, p. 52–53; Maria Dogaru, *Stema voievodului Litovoi,* în „Magazin istoric", XIX, 10, 1985, p. 6–7; R. Şt. Ciobanu, *Les chroniqueurs français de la IVe Croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale,* în „Nouvelles Études d'Histoire", VII, Bucureşti, 1985, p. 157–176.

4 Maria Dogaru, *loc. cit.*

5 Teza lui D. Onciul, expusă şi argumentată începând din 1884 şi până la sfârşitul vieţii acestui istoric, în 1923, în diferite lucrări, dar mai ales în *Radu-Negru şi originile principatului Ţării Româneşti,* în *Scrieri istorice,* ediţia A. Sacerdoţeanu, I, Bucureşti, 1968, p. 326–428 şi în *Originile principatelor române,* în aceeaşi ediţie, I, p. 560–713, a fost combătută viguros de B.P. Haşdeu, *Negru Vodă,* în *Etymologicum Magnum Daco-Romaniae,* IV, Bucureşti, 1898, p. L şi de A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană,* ediţia I. Vlădescu, II, p. 231–256 şi III, p. 223–230. Izvoarele invocate de D. Onciul în sprijinul tezei sale s-au vădit fie neautentice, fie greşit interpretate, astfel încât posibila suzeranitate a ţaratului din Tărnovo asupra ţinuturilor româneşti de la nordul Dunării nu şi-a găsit o confirmare documentară sigură. Pentru bibliografia chestiunii, v. St. Brezeanu, *„Imperator Bulgariae et Vlachiae". În jurul genezei şi semnificaţiei termenului „Vlahia" din titulatura lui Ioniţă Asan,* în „Revista de istorie", 33, 1980, 4, p.

651–674 şi N.Ş. Tanaşoca, *Din nou despre geneza şi caracterul statului Asăneştilor,* în „Revista de istorie“, 34, 1981, 7, p. 1297–1305.

6 D. Cenovodeanu, *L'armorial Wijnbergen*, nu ține seama de criticile formulate la adresa tezei lansate de D. Onciul şi continuă să afirme în chip eronat, pe urmele acestuia, că, în relatarea de călătorie a lui Guillaume de Rubrouck (1253), Vlahia lui Asan este situată la nordul Dunării. Textul izvorului arată limpede însă tocmai contrariul: „Ab orificio Tanais versus occidentem, usque ad Danubium, totum este subditum. Etiam ultra Danubium, versus Constantinopolim. Valachia, quae est terra Assani, et minor Bulgaria, usque in Solonomam omnes soluunt eis (i.e. Tartaris) tributum“ (Hurmuzaki, I, 1, p. 265–266).

7 Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 1–50.

8 V. în acest sens: Geoffroy de Villehardouin, *La Conquête de Constantinople,* ed. Ed. Faral, Paris, 1938–1939, par. 202, 273, 276, 333, 371, 386 etc. („Johannis li rois de Blaquie et de Bougrie“), Robert de Clari, *La Conquête de Constantinople,* ed. Ph. Lauer, Paris, 1924, p. 65 („Jehans li Blakis... si envoia a Rome pour se corone, et li apostoiles y envoia un cardounal pour lui coroner: si fu coronés a roi“), p. 108 („Chus Burus — i.e. Boril — si fu après rois de Blakie“), Robertus canonicus S. Mariani Autossiodorensis, *Chronicon,* ed. Pertz, MGH, SS, XXVI, s.a. 1205 („Rex enim Blacorum et Bulgarorum — i.e. Iohanicius — cum Cumanis, Grecis et Turcis adversus eos pugnantes, Domino permittente, vicerunt“).

9 Cf., de pildă, Laurentii de Monacis Veneti Cretae Cancellarii *Chronicon de rebus Venetis…*, Veneția, 1758 (scrierea datează din sec. XV), p. 141: „Janucius rex Ulachiae unitus cum rege Bulgarorum“.

10 V. Villehardouin, *op. cit.*, par. 311, 345, 352, 354 („Johannis li rois de Blaquie“), par. 371, 374 („rois de Blaquie“ în unele manuscrise, „rois de Blaquie et de Bougrie“ în altele), Robert de Clari, *op. cit.*, p. 108 („Burus… rois de Blakie“, „li roiaumes de Blakie“).

11 Aşa, de pildă: „a Iohannicio Blancorum rege“ la Iohannes de Columpna, MGH, SS, XXIV, p. 280; „Iohannicius Bulgariae et Blackariae dominus“ la Albericus Trium Fontium, MGH, SS, XXIII, s.a. 1205; „a Iohanne domino Blactorum“ la Iohannes Longus de Ypra, MGH, SS, XXV, p. 824; „Blachentium Cumanorumque victoria“ în *Lectiones Longipratenses,* la Riant, *Exuviae,* II, p. 13; „a Blaccis captus“ la Salimbene de Adamo, MGH, SS, XXXII, s.a. 1205. Variante ale termenului „Blaquie“ în cronica lui Villehardouin, potrivit ediției critice a lui Ed. Faral: „Blacquie“ (par. 442), „Blasquie“

(par. 345, 404), „Blackie“ (par. 374), „Blakie“ (par. 386), „Plaquie“ (par. 414), „Blachie“ (par. 374, 404, 416).

12 Hurmuzaki, I, 1, p. 38–39: „preter Regie dignitatis insignia… que tui serenitati dirigimus… vexillum… tibi duximus destinandum“; steagul trimis de papă este însă un steag de cruciadă purtând nu armele dinastului, ci crucea şi cheile sfântului Petru. Cf. şi Hurmuzaki, I, 1, p. 19.

13 Ediția comentată a armorialului Wijnbergen fiindu-mi inaccesibilă, nu am putut afla despre modul alcătuirii lui şi despre izvoarele sale decât cele comunicate în lucrările citate mai sus, n. 1. Armorialul, de caracter informativ şi nu normativ, a fost redactat în etape: o primă parte, cuprinzând armele vasalilor sfântului Ludovic, între anii 1265 şi 1270, o a doua, cuprinzând arme ale seniorilor din Franța de nord, din Țările de Jos şi Germania, ca şi anexa *Ce sont tous roys,* între anii 1270 şi 1285, în vremea lui Filip al III-lea. În principiu, cred că trebuie să se acorde mai multă atenție istoriei armorialelor, atunci când ele sunt folosite ca documente pentru istoriografie.

14 Editată de J.J. De Smet, *Corpus Chronicorum Flandriae,* Collection de Chroniques Belges inédites, Bruxelles, 1837, I, p. 130–140. Am putut consulta acest volum numai în timpul unei scurte călătorii în Franța, în 1979, datorită regretatului Profesor Fredy Thiriet şi colegilor de la Universitatea din Strasbourg.

15 Cf. R.L. Wolff, *Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople: His Life, Death and Resurrection, 1172–1225,* în „Speculum“, XXVII, 1952, p. 321–322, n. 167.

16 Cf. G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219,* München, 1972, p. 13, n. 6 şi A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Constantinopoli (1204–1261),* Bologna, 1978, p. 10–11.

17 Cf. *Chronicon Flandriae* scriptum ab Adriano de Budt monacho Dunensi sub finem saeculi decimi quarti, în Smet, *op. cit.*, I, p. 293 („rex Bulgarorum et Blaquorum cum Romanis, Graecis ac Turcis… Balduinum cepit“), *Rymkronyk van Vlaenderen* naer het Comburgsche Handschrift, în Smet, *op. cit.*, IV, p. 744 („Eneghe seiden in ware saken,//Dattene vinc eer Jan Blake“).

18 *Balduinus Constantinopolitanus,* în Smet, *op. cit.*, I, p. 136: „Balduinus imperator, statim post coronationem suam, honorificam dedit omnibus nobilibus suis liberatam de caligis dextram nigram insertam aureis pedibus leonum, sinistram divisam in colorem, subtus albam pedibus leoninis nigris, mixtam a genubus et supra nigri coloris cum pedibus leoninis aureis“.

19 Relatarea ceremoniilor şi a omagiului feudal, în *Balduinus Constantinopolitanus,* la De Smet, *op. cit.*, I, p. 137–138. Heraldistul Ioan Mănescu vede în „livreaua onorifică" pantaloni bicolori de un tip care a fost introdus târziu după secolul al XIII-lea. Îi mulţumesc şi pe această cale pentru preţioasa observaţie. Anacronismul acestui detaliu, deloc suprinzător într-o asemenea cronică, nu afectează însă, cred, esenţa informaţiei transmise de ea: Balduin a concedat nobililor săi însemne pe care autorul compilaţiei le înfăţişează în spiritul vremii sale, actualizând lucrurile.

20 L. Tăutu, *Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202–1204),* în „Mélanges E. Tisserant", III, Vatican, 1964, p. 367–393.

21 Cf. C.C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneştilor,* în „Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj", IV, 1931, p. 109–124.

22 Cf. G.I. Brătianu, *Asăneştii,* în *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti,* Bucureşti, 1915, p. 53–82, James Ross Sweeney, *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy,* în „Church History", 42, 1973, p. 320–334.

23 Cf. *Innocentii III Papae Gesta,* CVIII, în *Izvori za bălgarskata istorija,* XII, Sofia, 1965, p. 378: „Praefatus vero Ioannitius, sive Caloioannes, rex Bulgarorum et Blacorum, respondit, quod ipse audita captione regiae civitatis, miserat nuntios et litteras ad Latinos, ut cum eis pacem haberet; sed ipsi ei superbissime responderunt, dicentes, quod pacem non haberent cum illo, nisi redderet terram ad Constantinopolitanum imperium pertinentem quam ipse invaserit violenter etc." Cf. R. L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople,* în *A History of the Crusades,* II, Madison, University of Wisconsin Press, 1969^2, p. 187–233

24 Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 54–56 (scrisori ale papei Inocenţiu al III-lea către Ioniţă şi Henric, invitându-i să facă pace între dânşii).

25 După unele izvoare, Maria era chiar fiica lui Boril, după altele, mai plauzibile, ea era fiica lui Ioniţă şi devenise, prin căsătoria văduvei acestuia cu Boril, fiica vitregă a celui din urmă, cf. I. Božilov, *Familijata na Asenevci. Genealogija i prosopografija,* Sofia, 1985, p. 93–94.

26 Cf. Géza Erszegi, *Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils,* în „Bulgarian Historical Review", 1975, 2, p. 91–97.

27 Rămâne desigur de cercetat soarta leului flandrez în armele succesorilor lui Balduin pe tronul constantinopolitan. E drept că, făcând portretul lui Henric, atunci când descrie lupta de la Filipopol, Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri,* în *La conquête de Constantinople* par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation de Henri de Valenciennes, ediția Natalis de Wailly, Paris, 1872, p. 328, îi atribuie alte însemne heraldice: „et por se reconnisanche il ot vestu une cote de vermel samit a petites croisetes d'or; et tout d'autretel maniere estoit li hyaumes ke il avoit ou chief… et fist devant lui porter s'oriflambe, de tels desconnissanches menues com vous avez oï". E vorba deci de cruciulițe de aur presărate pe un câmp roşu, elemente heraldice din armele de stat ale Imperiului latin, cunoscute şi pe alte căi; emblema familială a casei de Flandra rămâne totuşi leul negru, asociat lor pe stema imperială a lui Balduin.

28 Henri de Valenciennes, *op. cit.*, p. 332: „Et si vous octroi avec, Blakie-le-Grant, dont je vous ferai segnour, se Dieu plaist et jou vif", în manuscrisul G: „et li dist que il li donroit le roiaume de Blaquie se il le pooit conquerre".

29 Pentru discuția în jurul titlului de despot al lui Slav, titlu acordat de Henric, după unii cercetători, de Ioniță însuşi, după alții, v. Božilov, *op. cit.*, p. 96–97

30 Cf. G. C. Soulis, *The Tessalian Vlachia,* în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta", VIII, 1, Belgrad, 1963, p. 271–273.

31 Despre Slav, v. Božilov, *op. cit.,* p. 95–98.

32 Pentru viața şi cariera sa, v. Božilov, *op. cit.*, p. 77–92 cu bibliografie.

33 Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 159, 164, 165.

34 Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 166–168, 168–169, 169–170, 170, 173, 175–176, 177.

Comunicare susținută în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, la 22 aprilie 1986, publicată în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D.Xenopol" din Iaşi, XXIV, 1, 1987, p. 59-70

III. AROMÂNII

AŞEZAREA AROMÂNILOR ÎN REGIUNEA VERIEI. UN IZVOR INEDIT: CRONICA LUI PETRE BADRALEXI

Manuscrise aromâneşti inedite. Am avut prilejul să parcurg şi să copiez în parte, în adolescența mea, trei manuscrise aromâneşti, redactate, către sfârşitul secolului al XIX-lea, de Petre Badralexi (1837-1919), fratele străbunicului meu matern Dumitru (Tuşu) Badralexi, aflate în posesia nepoților lui de fiică, frații şi surorile Tanaşoca, veri primari ai tatălui meu, stabiliți în oraşul Constanța. N-am mai avut prilejul să le consult până ce, într-o zi – sunt mulți ani de atunci – ele mi-au fost dăruite, împreună cu o serie de fotografii de familie, de ultima rămasă în viață dintre aceştia, mătuşa mea Domnica Tanaşoca, "teta Toncă" cum o numeau apropiații, care s-a sfârşit între timp. Sunt trei fascicule, broşate de autor, care cuprind 27 de povestiri cu caracter moralizator şi un scurt text istoriografic, o cronică a întemeierii aşezării aromâneşti *Călivele al Badralexi (Selia)*, azi *Kato Vermion*, din preajma Veriei, a cărei transcriere a fost prima mea aventură filologică! Caligrafiate îngrijit, cu cerneală violetă, în alfabet latin, cele trei manuscrise ne dezvăluie existența unui scriitor dialectal altminteri necunoscut şi ne prilejuiesc o incursiune în istoria aromânilor din zona Veriei.

Autorul, Petre Badralexi (1835-1919), era fiul lui Gheorghe Badralexi, unul dintre feciorii celnicului Alexi Bardă sau Badralexi şi al unei aromânce din familia Pirpindac din Blața. Petre Badralexi şi vărul său primar, Pavel Badralexi, fiul lui Mitri (Dumitru), celălalt fecior al lui Alexi, au urmat liceul grec şi ar fi făcut chiar, se spune, asemenea vărului lor primar, junimistul Ioan Caragiani, profesor de limba elină la Universitatea din Iaşi şi membru fondator al Academiei Române, studii la Universitatea otoniană din Atena, ceea ce rămâne de dovedit. Însuşindu-şi aspirațiile şi idealurile tineretului grecesc al vremii, cei doi veri au participat activ, conspirând împreună cu episcopul Nikolaos de Kitros, la organizarea revoltei anti-otomane din Macedonia, din 1878, al cărei obiectiv era alipirea Macedoniei la regatul elen. Ei i-au mobilizat şi condus în această revoltă pe aromânii din regiunea Veriei şi nu au ezitat să-şi vândă propriile turme de oi şi capre pentru achiziționarea de armament. Revolta a fost înăbuşită de turci, iar cei doi au fost

nevoiți să se autoexileze, împreună cu alți fruntaşi aromâni, la Atena, pentru mulți ani[152]. În această vreme, se declanşase şi mişcarea de redeşteptare națională a aromânilor, ca români, inițiată, organizată şi susținută de guvernul României în înțelegere cu autoritățile otomane. Fratele lui Petre Badralexi, Dumitru Badralexi fusese inclus de arhimandritul athonit Averchie şi de Prof. Ioan Caragiani, rudele sale, în grupul de adolescenți care au fost trimişi la Bucureşti, spre a fi formați acolo ca institutori pentru viitoarele şcoli româneşti din Imperiul otoman, în cadrul Institutului macedoromânesc înființat la mănăstirea Sfinții Apostoli. Dumitru Badralexi a întemeiat prima şcoală românească din comuna Selia[153]. În aceste împrejurări, grațierea lui Petre Badralexi şi revenirea lui din exilul atenian au fost obținute în urma intervenției autorităților consulare româneşti pe lângă cele otomane. Petre Badralexi este reprezentantul tipic al acelei categorii de aromâni care, conştienți de identitatea lor etnică şi dornici să şi-o păstreze şi cultive, nu au fost mai puțin, în pofida părerii contrare general răspândite, zelatori înflăcărați ai idealurilor politice de independență şi unitate ale națiunii elene, pentru realizarea cărora a militat cu lealitate şi devotament. Este înmormântat în cimitirul din Veria.

Valoarea textelor ca documente lingvistice rămâne să fie stabilită de specialişti printr-o cercetare adecvată. Pentru moment, mă voi mărgini să notez că ele sunt scrise în graiul aromânilor din zona Veriei, caracterizat, printre altele, prin puternice influențe neogreceşti, mai ales pe tărâm lexical. Ca mai toate textele culte aromâneşti ce se înscriu în mişcarea literară dialectală pornită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în legătură cu dezvoltarea şcolilor româneşti pentru aromânii din Peninsula Balcanică, ele vădesc totodată puternice influențe din partea limbii române literare, a dacoromânei actuale. Ortografia, stângace pe alocuri, este influențată deopotrivă de cea românească, încă latinizantă şi de cea grecească, mai ales în ce priveşte punctuația. Ea reflectă dubla formație intelectuală a autorului textelor: grecească, prin şcolile pe care le-a urmat şi românească, în calitate de autodidact.

Valoarea literară a textelor este modestă. Majoritatea povestirilor şi snoavelor aşternute pe hârtie de Petre Badralexi nu sunt decât prelucrări în aromână ale unor teme narative, cu tâlc moral, de largă circulație în mediul cultural balcanic al vremii. Modelele imediate rămân să fie identificate, dacă e cu putință, fie în folclorul balcanic, fie în "cărți

[152] Despre răscoala din Macedonia şi despre participarea la ea a aromânilor, sub conducerea celor doi veri, Petre şi Pavel Badralexi, vezi Evanghelos Kophos, *He epanastasis tes Makedonias kata to 1878,* Tesalonic, 1969 şi, de acelaşi, *O antartes episkopos Kitrous Nikolaos, Ta apomnemoneumata tou kai e exegerse tes Pierias to 1878,* Dodone, Atena-Ianina, 1992, unde sunt reproduse şi pagini din corespondența acestora.
[153] Cf., în volumul de față, studiul *Christian Tell şi „chestiunea aromânească" în lumina unor documente inedite.*

populare", fie chiar în manuale şcolare. Titluri precum *Un evropeu tu Africă* (Un european în Africa), *Un lordu cu iconomia lui fëce mare bunéţă* (Un lord a făcut mult bine datorită chibzuinţei lui) indică în chip cert surse literare scrise, foarte probabil periodice sau almanahuri greceşti, ce preiau, la rândul lor, modele occidentale. Nu-i de exclus ca autorul să se fi inspirat şi din publicaţii româneşti.

Cu adevărat şi în întregime original este numai textul amintitei scurte cronici despre întemeierea Călivelor lui Badralexi prin aşezarea la Selia a unui grup de aromâni originari din Avdela Pindului. Conducătorul acestor aromâni era celnicul Alexi Bardă, zis şi Badralexi, bunicul autorului cronicii. După ştiinţa mea, această scurtă cronică, naivă, dar plină de pitoresc balcanic şi vădind scrupulul exactităţii în stabilirea faptelor şi a cronologiei lor, este *cel dintâi text istoriografic dialectal aromânesc cunoscut până astăzi*.

Textul scurtei cronici a lui Petre Badralexi. Transcriu aici întocmai textul acestei cronici, respectându-i intenţionat şi ortografia, cu toate particularităţile şi inconsecvenţele ei, şi însoţindu-l de o transpunere liberă în limba literară.

Vinirea al Badralexi de la Apdela la Veria	***Venirea lui Badralexi de la Avdela la Veria***
Fugi di Apdela tu anul 1817 şi trecu la Proiul şedzu până la anul 1821, vini tu părţâle a Verie cânto ânveţă că Ali Paşelu si acăţă de partea a guvernului. Fuga de apdela ésce că Badralexi si ângăce cu omul ce avea Alipaselu ca subaşi ân hóră, el lega el deslega si numea Brahu, vru ună dzuă si dzâcă al Badralexi cu ândzurări multe, nâs era om cum se cade cu tinie tru óră se aprése scóse hăngiarul (cuţutul) lu arucă ânbade caftă sil lu chică tu hicate el purta multe asimur şi deade pre asimur şi nu putu si lu arupă. Alţă ómin de ânhóră lu acăţară şi Brahul ascăpă! Aistă lu féce tra si fugă că nu avea bană de Alipaselu, nóptea de aclo	*A plecat din Avdela în anul 1817 şi a trecut la Proiu. Şezu acolo până în anul 1821. Veni în părţile Veriei, când află că Ali Paşa s-a luat la harţă cu guvernul. Plecarea din Avdela s-a întâmplat pentru că Badralexi s-a certat cu omul pe care-l avea Ali Paşa drept subaşi în sat; el lega, el dezlega; se numea Brahu. Începu într-o zi să-i vorbească foarte injurios lui Badralexi. Acesta era om cum se cade, de onoare, îndată se aprinse de mânie, scoase hangerul (cuţitul), îl repezi în jos, căută să i-l înfigă în piept. Acela purta multe podoabe de argint; şi lovi cu cuţitul în argint şi nu putu să-l rupă. Alţi oameni din sat îl imobilizară şi Brahu scăpă! Asta îl făcu să plece, că nu avea pace din pricina lui Ali*

fugi tra si nu lu agiungă cu 30 famelii trecu de naparte de Vardariu şi trapse la Proiu şidzu 4 ani, éarna si ducea hasandra veara Proiu. Earna de manapoi duse un căpetan ce lu aclima caramiţu, duse la călivele lui tu timbul de fetarea a oilor ce nu era bărbaţlii la colibe, adunară mulieri tute luară ce avea prit case, adunară fărina dit colibe si'ngărcară mulierile cu fărină şi o aducea tu curabi că curabia era işiţ acolo, Badralexi cum se ducea la colibe li află tu cale, ahurhi tras lă dzâcă multe zbóre de ocli si te acaţă vre Caramiţo pânea ce te am hărnită fure că optule dzâle va te află patrudzăcili nu va te află, el vârnu zbor nu li dzăcea mâş amin. Care vru dumnedzău nu ânglisi partudzăţ de dzâle, şi lu agudiră cu tuţ soţâl alui. Alandă dzuă duse Badralexi se adună cu Caramiţul curmară patrusute de lire xagurauă le déde şi acşi luă mulierile.

Acea prumuvéră anul 1821, vini Veria, vedzu că Niagustea avea scopo si mută epanastasi, el vedzu că póte si cheardă /<p.27> şi ómeni si tutipotă si scolă si duse la Alobut Păse de li căftă diataghii tra si se ducă Blaţa, luă diataghia garcă famelile si luo turmele de oi si înghisi calea duse Biaţa pâna tómna se asparse Niagustea se asternură lumea, tómna se turnă tu ernatcul de Caterina si după aţi*

Paşa. Plecă de acolo noaptea, ca să nu-l ajungă, împreună cu 30 de familii, trecu dincolo de Vardar şi trase la Proiu, unde şezu 4 ani. Iarna se ducea la Casandra, vara la Proiu. În ultima iarnă se duse un căpitan pe care-l chema Caramiciu, se duse la colibele lui la vremea când e fătatul oilor, când nu erau bărbaţii la colibe; adunară muierile toate, luară ce aveau prin case, adunară făina din colibe, muierile luară-n spinare făina şi o duceau la corabie, căci veniseră acolo cu o corabie. Badralexi, care se ducea la colibe, dădu de ei pe drum; începu să le spună multe: "Ochii să ţi-i vatăme, bre, Caramiciu, pâinea cu care te-am hrănit, furule, că opt zile ai să ajungi să mai trăieşti, patruzeci nu!" Acela nici o vorbă nu îi zicea, decât "amin". Vru atunci Dumnezeu şi nu trecură patruzeci de zile şi-l uciseră pe Caramiciu împreună cu toţi soţii lui. A doua zi, se duse Badralexi, se întâlni cu Caramiciu, hotărâră la 400 de lire răscumpărarea, i le dădu şi aşa luă muierile. În primăvara aceea, în anul 1821, veni la Veria. Văzu că Niaguştea avea de gând să se răscoale. El îşi dădu seama că poate să piardă şi oameni şi avere, se sculă, se duse la Alobut Paşa de-i ceru permis de trecere ca să meargă la Blaţa. Luă permisul, încărcă familiile pe cai, îşi luă turmele de oi şi porni la drum, se duse la Blaţa. Până toamna, se termină cu Niaguştea, lumea se potoli. Toamna, el se întoarse la iernatecul*

cingi ani feace Calivele tu locul iu sunt asăndză si aramase numa de Calive Badralexi. După fuga al Alobutpasia arămase Arapocali ca dervenaga acel talia mân, ţiuţóre, spindzura, aungea oamin cu cătrane lă dădea foc de li ardea, tru aceale ori care si se afla aclo Badralexi li dadea tu ştire deună óră si ducea macă lu vedea Arapocali tru óra acea cuântâiul zbor lu ascăpa, mulţă óamin ascăpă de taliare ţiţióre, mân, spindzorare si de alte laeţ. De care vedzu Arapocali de câte ori se afla el nu putea si facă ceva, ca cându li glidea gura, băgă cu minteal sil farmăcă, după puţân ani ce feace Calivele aclo duse Arapocali si nu duse óspe la nâsu că trapse la coliba al Nicola Zusu, duse Badralexi sil védă. A cafegilui li avea dzâsa si acşi lu farmăcă, duse tru oară Niaguste la ghiatru nu putu sil facă ceva si asi li fu moarte amarilii om.

**calea iu se ducea trecundalui de Căliarlu la comuna Dibra si trapse cu familile tute şi cu turmele de oi la un loc ascumtu largu de cale, cu tute aceale si avea mintea că si nu vină ceva arbeneşi, de ce si firea nu ascăpă, ved picolarlii det cărăuli că depun arbenes de âsus calea, el desteptu cum era şi lo calea ânsus cu sareca âncap si plângea, lu vedzură*

de la Caterina şi, după alţi cinci ani, făcu Călivele în locul unde sunt astăzi şi le rămase numele Călivele lui Badralexi. După plecarea lui Alobut Paşa, rămase Arapocali ca dervenaga. Acela tăia mâini, picioare, spânzura, ungea oameni cu catran şi le dădea foc de-i ardea. Ori de câte ori se afla pe acolo Badralexi, îndată i se dădea de ştire şi îndată se ducea. Numai ce-l vedea Arapocali şi, pe dată, cu prima vorbă pe care o scotea el, îl scăpa pe cel condamnat. Scăpă mulţi oameni de tăierea mâinilor, picioarelor, de spânzurare şi de alte răutăţi. Dacă văzu însă Arapocali că, de câte ori se afla el de faţă, nu putea să mai facă nimic, de parcă îi închidea gura, îşi puse-n minte să-l otrăvească. După puţini ani de la facerea Călivelor acolo, se duse Arapocali şi nu trase ca oaspete la el, ci trase la coliba lui Nicola Zusu. Se duse Badralexi să-l vadă. Acela se înţelesese cu cafegiul şi aşa îl otrăvi. Badralexi se duse îndată la Niaguşte, la doctor, nu putu să-i facă însă nimic şi aşa-i fu moartea marelui om.

**În vreme ce mergea pe calea pe care apucase, trecând de Căliarlu, la comuna Dibra, se trase, cu familiile toate şi cu turmele de oi, la un loc ascuns, departe de drum. Cu toate astea, era preocupat să nu vină ceva arbănaşi. De ce se ferea, nu scăpă. Văd păstorii de caraulă că nişte arbănaşi vin pe drum în jos. El, deştept cum era, porni pe drum în sus, cu sarica în cap şi*

arbenesli ca plânge, lu ândrebară ce plândze, el lă dzâse ce snu plângu me află un buluchi de arbenes ni luară oili, cali, tranili si cu tut familili ameli, că tru loră vre rumâne, l'aspuse ună cale si fugă pre largu si nu védă iu suntu, el tru oră luară calea ce la spuse nâs şi ascăpă ângărcă familile luo si oili şi duse Blața.(nota lui Petre Badralexi)

plângea. Îl întrebară de ce plânge. El le zise: "Cum să nu plâng, m-am întâlnit cu o ceată de arbănaşi, mi-au luat oile, caii, straiele şi toate familiile mele". Şi pe loc, bre române, le arătă pe unde să se îndepărteze şi să nu vadă unde sunt ai săi! Ei o luară îndată pe calea pe care le-o arătase el şi aşa scăpă, încărcă familiile pe cai, luă şi oile şi se duse la Blața.

Valoarea istorică a scurtei cronici despre celnicul Badralexi. Aromânii din regiunea Veriei au păstrat atât amintirea originii lor pindene, avdeliate, cât şi pe aceea a vechiului lor conducător, celnicul Alexi Bardă sau Badralexi, prin tradiție orală. Din această tradiție s-au informat şi unii cercetători ai aromânilor, călători şi oameni de ştință, care au văzut în eroul narațiunii istorice reproduse mai sus, pe reprezentantul tipic al "celnicamei", al păturii sociale conducătoare a aromânilor de odinioară şi s-au referit adesea la el[154]. La datele tradiției, alterate de trecerea timpului, îmbogățite de imaginația sau deformate de prejudecățile oamenilor simpli care le-au transmis ori ale oamenilor de ştiință care le-au folosit, cronica datorată nepotului de fiu al celnicului adaugă date noi şi unele precizări confirmate şi de alte surse.

E vorba în primul rând de *precizări cronologice*. În locul aproximărilor eronate ale altor cercetători, care fixau evenimentele în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, legându-le în chip fantezist de distrugerea Moscopolei, cronica propune o cronologie precisă şi foarte plauzibilă. Potrivit ei, avdeliații din fălcarea lui Badralexi au părăsit Pindul în anul 1817, au început să ierneze în regiunea Veriei în anul 1821 şi au ridicat la Selia, unde viețuirea altor păstori încetase, în împrejurări neştiute, *Călivele al Badralexi* în anul 1826. Faptul că, în anul 1821, Badralexi a cutezat să treacă înapoi Vardarul, pătrunzând în zona controlată anterior de Ali Paşa, se explică prin aceea că, tocmai atunci, satrapul din Ianina, răzvrătit împotriva sultanului Mahmud al II-lea, era asediat în capitala sa, unde va sfârşi aventuroasa-i carieră, după o rezistență disperată, evocată admirativ, fie spus în treacăt, în romanul lui Alexandre Dumas, *Contele de Monte Cristo*! Iar faptul că

[154] Vezi, de pildă, G. Weigand, *Die Aromunen*, I, Leipzig, p. 219-220; I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, Bucureşti, 1929, I, p. 50-51; Th. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926, p. 55-56.

Badralexi a preferat să treacă Vardarul şi nu a rămas în preajma Niaguştei (Naousa), cum ar fi dorit, se explică, la rândul lui, prin aceea că locuitorii oraşului se pregăteau să participe la răscoala anti-otomană care a dus la formarea statului grec independent, dar care, după cum el bănuia, aici, a eşuat. O listă de contribuabili din Avdela, din anul 1824, publicată de Ioan Caragiani[155], nu cuprinde numele lui Badralexi (Alexi Bardă), dovadă că, la acea dată, el părăsise într-adevăr localitatea pindeană.

În al doilea rând, cronica ne furnizează informaţii precise privind *itinerariul* viitorilor selioţi. Ei au parcurs un drm lung, din Pind până în nordul Peninsulei Calcidice, de la Avdela la Proiu (Poroi). Marea deplasare a fălcării lui Badralexi, deşi urmează un traseu pastoral, e dictată de motive exterioare nevoilor vieţii transhumante şi anume de un conflict cu autoritatea locală. Deplasările ulterioare, de la Proiu în Peninsula Casandra, pe malul Egeei, şi de la Selia la Caterina sunt tipice mişcări transhumante, pe făgaşuri ce tind să se stabilizeze. Motive de natură conjuncturală determină, până la instalarea definitivă la Selia, stabilirea temporară la Blaţa, vechi centru pastoral aromânesc. Din Blaţa, cum am amintit, era originară, potrivit tradiţiei de familie, mama lui Petre Badralexi, născută Pirpindac, soţia celnicului Gheorghe, feciorul lui Alexi Bardă[156]. Toate acestea ne dau o imagine vie despre ce însemna viaţa pastorală aromânească, cu deplasările la distanţe, adesea, foarte mari pe care le implica şi cu legăturile întreţinute între diferitele grupuri de aromâni pe care ele le prilejuiau.

În al treilea rând, sunt de reţinut cele câteva *date de natură prosopografică* furnizate de cronică. Aşa sunt, de pildă, numele oficialilor otomani locali din Pind şi Macedonia: Brahu, *subaşi*, deci jandarm comunal, din Avdela, Alobut Paşa şi Arapocali, *dervenagale*, comandanţi de gardieni ai drumurilor, în vilaetul Salonicului. Între fruntaşii din Călivele lui Badralexi, acum aşezare aromânească stabilă, se numără Nicola Zusu, probabil un celnic care s-a alăturat, cu fălcarea lui, grupului de avdeliaţi întemeietori de sat. În sfârşit, e locul să amintim că *datele despre Alexi Bardă însuşi* sunt completate în chip fericit de relatările învăţătorului Ioan Şomu Tomescu despre viaţa părintelui Averchie, propriul său unchi, publicate cândva de Victor Papacostea[157] Potrivit lui Ioan Şomu Tomescu, celnicul Badralexi şi-ar fi inaugurat şederea în Călivele instalate în zona

[155] Listă extrasă din "catastihul lui Zeană", întocmit la 13 august 1824, în Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, I, p. 38 şi urm.

[156] Cf. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, II, Bucureşti, 1941, lista nr. 15 cu numele aromânilor din Blaţa, unde se găsesc menţionaţi şi doi *Perpendacu*. Mama lui Petre Badralexi, născută, potrivit tradiţiei orale, Pirpindac, făcea parte, aşadar, din această familie.

[157] Victor Papacostea, *Însemnările lui Ioan Şomu Tomescu cu privire la arhimandritul Averchie*, în "Revista aromânească", I, 1, 1929, p. 42-44.

muntelui Vermion printr-o nouă izbucnire de mânie, de astă dată împotriva călugărilor athoniți. Tutore al lui Atanasie Iaciu Buda, viitorul arhimandrit Averchie, ca frate al mamei acestuia, decedate timpuriu, aflând că nepotul său a fugit la Athos pentru a deveni călugăr, Badralexi ar fi scris monahilor din Sfântul Munte, amenințându-i că va veni să dea foc mănăstirii, dacă nu-l trimit înapoi acasă pe adolescentul în vârstă de 16 ani, plecat fără încuviințarea sa. Când Averchie a fost lăsat de călugării athoniți să vină acasă, pentru a le comunica însă alor săi că fusese hirotonit, celnicul, resemnat, le-a spus, nu fără humor, membrilor familiei sale că nu le mai rămânea acum nimic altceva de făcut decât să-i sărute mâna!

Cele mai importante sunt însă, fără îndoială, *aspectele etno-sociologice* puse în lumină de această cronică. Aflăm dintr-însa că fălcarea lui Badralexi era alcătuită din 30 de familii. Celnicul Alexi Bardă sau Badralexi a fost, aşadar, numai conducătorul nucleului inițial de aromâni aşezați în muntele Vermion, de lângă Veria, întemeietorii aşezării căruia el i-a dat numele. Cifrele avansate de alți cercetători pentru numărul familiilor ce-i alcătuiau fălcarea – ele merg până la 600 – sunt deci cu totul exagerate. Nucleului inițial i s-au adăugat ulterior alte fălcări, ale altor celnici aromâni, veniți fie din Avdela (ca Buzbuchi, numit ulterior Hagigogu), fie din Samarina (Caprini, Haşotti), fie din alte părți, fie dinainte înrudiți, fie încuscriți abia după statornicirea lor în zona Veriei, cu familia celnicului Badralexi. Au mai fost întemeiate, la intervale mari de timp, alte două noi sate, *Xirolivadi* şi *Doliani* (azi, Koumaria) – acesta din urmă prin cumpărarea de către aromâni selioți a moşiei unui bei turc şi parcelarea ei – în care s-au strămutat şi aromâni din vechile Călive. Că aşa au stat lucrurile, o dovedeşte amintita listă de contribuabili din Avdela, din anul 1824, în care întâlnim numele unor familii stabilite mai târziu în regiunea Veriei: Buzbuchi, Buşiulengă, Toscă, Tanaşiocă. Aceste fapte ilustrează felul în care s-a produs dispersiunea aromânilor în Peninsula Balcanică şi s-au constituit satele lor. Relatarea episodului întâlnirii lui Badralexi cu ceata de albanezi pe care a reuşi să-i îndepărteze printr-o stratagemă îndrăzneață, ca şi evocarea conflictului lui cu piratul de coastă Caramiciu surprind condițiile de permanentă nesiguranță în care se desfăşura viața păstorilor aromâni. Cea din urmă ne dezvăluie totodată stratificarea lor socială şi ne furnizează date prețioase despre starea materială înfloritoare a *celnicamei*: suma de 400 lire aur plătite de Badralexi pentru răscumpărarea ostaticilor nu e deloc neînsemnată. Se explică astfel cum a putut celnicul Alexi Bardă să cumpere de la beii turci domeniile montane Beibunar şi Sturnari, în întindere de circa o mie de hectare fiecare, aflate, în mare parte, şi azi în proprietatea unora dintre numeroşii lui descendenți. În sfârşit, cronica

ne luminează şi asupra pretinsului "nomadism" al aromânilor. Este evident că nu e vorba de peregrinări permanente, în căutare de păşuni bogate, inerente modului lor de viaţă pastoral, ci de deplasări accidentale provocate de alţi factori decât dinamica internă a societăţii aromâneşti. În cazul de faţă, strămutarea aromânilor din Avdela în zona Veriei a fost impusă de conflictul celnicului Badralexi cu Brahu, reprezentantul local abuziv al paşalei din Ianina, autoritatea otomană de drept din regiunea Pindului. Altminteri, după ce pribegesc de nevoie, aromânii tind să se statornicească într-un ţinut de munte, pentru a-şi urma apoi, pe făgaşuri stabile, pendularea sezonieră tipică, între acesta şi iernatecele de pe malul mării. Patria lor rămâne însă tot muntele, unde îşi clădesc casele de piatră şi achiziţionează, când au posibilitatea, păşuni şi păduri. Coliba, chiar dacă dă numele aşezării, este numai o formă de locuinţă temporară.

Pe măsura trecerii timpului, aromânii din zona Veriei au pătruns însă şi în oraş; urbanizarea lor, integrarea în viaţa *polis*-ului grecesc este un fenomen pe care cronica lui Petre Badralexi nu l-a surprins, dar pe care autorul ei, format în şcolile greceşti şi angajat, ca întreaga sa familie, în frământările politice din Macedonia celei de a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, l-a trăit din plin. Atât datele şi împrejurările referitoare la modul de viaţă pastoral al aromânilor consemnate de această cronică scurtă, cât şi destinul lui Petre Badralexi şi al familiei sale, asupra cărora îmi propun să revin cândva mai pe larg, ne ajută să înţelegem mai bine, într-un fel pe care cititorul avizat îl poate lesne intui, istoria şi destinul *vlahilor* din întreaga Peninsulă Balcanică.

Comunicare prezentată, în 1988, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, publicată sub titlul *Un izvor inedit privitor la istoria aromânilor din regiunea Veriei*, în „Almanah macedo-român", Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1992, p. 212-217

DIN ISTORIA „CHESTIUNII AROMÂNEŞTI": O ÎNCERCARE EŞUATĂ DE COMPROMIS ÎNTRE ELENISM ŞI ROMÂNISM ÎN EPARHIA GREBENEI (1867)

Domnului Petre Şerban Năsturel,
neobosit cercetător al romanității balcanice
la împlinirea vârstei de 80 de ani

Documentele din Arhiva Ministerului Cultelor şi Instrucțiunii Publice referitoare la începuturile învățământului românesc pentru aromânii din Peninsula Balcanică, documente a căror editare în condiții ştiințifice, inițiată cu decenii în urmă de profesorul Victor Papacostea, directorul Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti şi de apropiatul său colaborator Mihail Regleanu, ne-am propus să o ducem la capăt[158], aruncă lumini noi asupra unui aspect încă insuficient cunoscut al istoriei Sud-Estului european: consecințele triumfului ideii naționale, ca temei de organizare politică şi principiu de identitate culturală, în secolul al XIX-lea, asupra vieții aromânilor. Se ştie că, în „secolul naționalităților", aromânii, *vlahii* sau *cuțovlahii* izvoarelor bizantine şi neogreceşti au intrat într-un proces de accelerată deromanizare, de asimilare cu alogenii balcanici între care trăiau. Fără să țină seama de particularitățile lor lingvistice şi etnice distinctive, grecii, bulgarii, sârbii, albanezii s-au străduit în această vreme să şi-i asocieze, fie prin persuasiune, fie prin constrângere, la efortul lor de a-şi închega state naționale cât mai întinse şi mai omogene etnic pe seama Imperiului otoman în declin. Majoritatea aromânilor au optat pentru elenismul sub influența spirituală şi culturală a căruia trăiseră vreme de secole, în sfera de stăpânire politică a căruia au sfârşit prin a intra cei mai mulți şi cu care aveau mai puternice şi mai evidente afinități. S-a dezvoltat însă între aromâni, din inițiativa intelectualilor paşoptişti români şi sub patronajul statului român, şi un puternic curent românizant, care năzuia la "redeşteptarea" şi dezvoltarea conştiinței

[158] Victor Papacostea şi Mihail Regleanu pregăteau editarea unui volum de documente ale redeşteptării naționale a macedoromânilor, care n-a ajuns niciodată să fie încheiat şi să vadă lumina tiparului, aşa cum fusese anunțat. O parte dintre izvoarele descoperite şi transcrise au fost valorificate de Victor Papacostea în *Revista aromânească (Revista macedoromână)*. În arhiva lui Victor Papacostea se păstrează o mapă de *Documente macedoromâne*, transcrise după originalele aflate în Arhiva Națională a României, fondul Ministerului Cultelor şi Instrucțiunii Publice, pe care colectivul de istorie a romanității balcanice din Institutul de Studii Sud-Est Europene şi-a propus să le valorifice şi să le includă într-un viitor corpus complet de izvoare ale istoriei „chestiunii aromâneşti". Documentele de care mă ocup aici fac parte din acest set.

identității lor naționale românești, în numele comunității lor de origine și limbă cu dacoromânii. În virtutea acestui curent, care a dus la crearea, pe spezele și sub controlul guvernului din București, a unei rețele de școli și biserici românești în zonele balcanice ale Imperiului otoman locuite de aromâni, apoi la recunoașterea aromânilor ca minoritate națională românească, inițial de Imperiul otoman, ulterior de statele succesoare ale acestuia, o parte nu neînsemnată dintre aromâni s-au integrat națiunii române, emigrând în cele din urmă din locurile lor de baștină și statornicindu-se în România. Cei dintâi și cei mai activi animatori a ceea ce s-a numit de istoriografiile balcanice „propaganda românească" iar de istoriografia românească „apostolatul național românesc" între aromâni au fost, ridicați din rândurile lor, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, arhimandritul atonit Averchie (Atanasie Iaciu Buda) și învățătorul Apostol Margarit, fost institutor la o școală grecească, fondatorii și organizatorii rețelei de școli și biserici românești din Peninsula Balcanică a căror funcționare, sub tutela guvernului român, a durat neîntrerupt până în anii celui de al doilea război mondial[159]

Această mișcare de afirmare a individualității etnice a aromânilor ca români balcanici sau, cu termenul consacrat, deși nu tocmai corect, ca *macedoromâni,* a provocat tensiuni și momente de criză în relațiile româno-grecești, iar pe plan științific aprige polemici. În evul mediu, când naționalitatea nu avea sensul și ponderea politică pe care le-a dobândit în vremurile mai noi, grecii bizantini, asemenea altor balcanici, fără să manifeste o deosebită simpatie față de aromânii denumiți de ei, asemenea tuturor românilor, *vlahi,* priviseră cu indiferență și înregistraseră cu obiectivitate realitatea individualității etnice și lingvistice romanice a acestora, ba chiar dizertaseră erudit despre comunitatea lor de origine și limbă cu românii, *vlahii* din vechea Dacie[160]. În epoca modernă însă, când principiul naționalității a început să legitimeze frontiere și să inspire acțiuni politice, mulți învățați greci au încercat, mai mult sau mai puțin vehement, să conteste, dacă nu romanitatea graiului, în orice caz originea traco-romană a aromânilor, existența la ei a unei conștiințe naționale proprii care să-i separe de restul lumii elenice și,

[159] Pentru toate acestea și pentru bibliografie, a se vedea acum Max-Demeter Peyfuss, *Chestiunea aromânească.Evoluția ei de la origini până la Pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei,* traducere autorizată <de autor> de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1994 (ediția germană, Viena, 1974), Neagu Djuvara și colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin,* București, 1996 (ediția franceză, Paris, 1989), *Bibliografie macedo-română,* (cu un *Cuvânt înainte* de P.Ș.Năsturel), Biblioteca Română - Freiburg i.Br., 1984 și volumul *Românii de la sud de Dunăre.Documente,* coordonat de Stelian Brezeanu și Gh. Zbuchea, Arhivele Naționale ale României, București, 1997. A se vedea și A.M.Koltsidas, *Ideologike sygkrotese kai ekpaideutike organose ton hellenoblachon sto balkaniko choro (1850-1913)*, Salonic, 1994.

[160] Cf. de pildă Laonic Chalcocondyl, în *Fontes Historiae Daco-Romanae,* IV, București, p. 453 și 485. V. acum și N.Ș.Tanașoca, *L'image byzantine des Roumains,* în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes"XXXIV, 1996, 3-4, p. 255-263

mai ales, identitatea lor cu românii, denumiţi acum *roumanoi*, de la nord de Dunăre[161]. Nu altfel au procedat cei mai mulţi dintre istoricii sârbi, bulgari şi albanezi când era vorba de *vlahii* din cuprinsul sau din istoria statelor lor, fie aromâni, fie aparţinători la alte grupuri de români balcanici[162]. Motivul acestei schimbări de atitudine nu a fost nici incontestabila criză de identitate naţională a aromânilor în epoca modernă, nici caracterul determinant al acţiunii intelectualităţii şi a statului român pentru „redeşteptarea" unei conştiinţe naţionale româneşti la aromânii rupţi de secole din trunchiul comun al românismului primitiv, ci temerea că aceştia ar putea deveni, prin adeziunea lor la ideea naţională românească, un instrument menit să servească interesele României, poate chiar eventuala ei expansiune teritorială în Peninsula Balcanică, în detrimentul aspiraţiilor naţionale ale popoarelor de aici. Cei dintâi, grecii au combătut, din această pricină, propaganda românească între aromâni, socotind că ea va lipsi elenismul, cu deosebire în Macedonia, de unul dintre cei mai încercaţi şi mai viguroşi promotori ai săi. Pe măsura progresului ideii naţionale româneşti în mediul aromânesc balcanic, încordarea şi ciocnirile, uneori de o tragică violenţă, între greci şi *vlahii grecomani* (aromânii care se socoteau greci) sau *helenoblachoi,* pe de o parte, români şi *macedo-români* sau *blachoi roumanizontes* (aromânii care se declarau români), pe de alta s-au înmulţit, iar conflictul politic a avut puternice ecouri în literatura ştiinţifică în care a generat pagini de maximă subiectivitate şi încrâncenată polemică.

Acuitatea acestor înfruntări, întreţinute şi astăzi, din păcate, de spirite excesive, a dus la neglijarea unor realităţi greu de negat. Este depreciat, de pildă, adesea, în favoarea aromânilor românizanţi, numărul impresionant de aromâni care, fără să-şi renege particularităţile lingvistice şi culturale proprii, considerate secundare, s-au identificat deplin şi conştient cu naţiunea greacă şi au contribuit în chip decisiv, uneori cu grele jertfe, la afirmarea politică şi culturală a elenismului modern. Se uită, de asemenea, faptul că a existat întotdeauna şi în lumea greacă, după cum şi în lumea românească a existat, în alt fel, un curent caracterizat prin luciditate şi moderaţie în „chestiunea aromânească" şi că, prin biruinţa acestui curent, susţinut de marele om de stat Elefterie Venizelos, Grecia a

[161] În acest sens, a se vedea T.M.Katsoughiannis, *Peri ton Vlachon ton Hellenikon choron,* I, Salonic, 1964, cu istoria chestiunii şi A.Lazarou, *He Aromounike,* Atena, 1976. Primul istoric grec care susţine că aromânii sunt vechi elini romanizaţi este C.Koumas, *Historiai ton anthropinon praxeon,* Viena, 1832. p. 522. Această teorie a fost reluată şi dezvoltată în vremurile mai noi de A. Keramopoulos, *Ti einai hoi Koutsoblachoi,* Atena, 1939. Cf. replica lui Th.Capidan, *Originea macedoromânilor,* Bucureşti, 1939.

[162] Cf. Anca Tanaşoca, *Caracterul etnic al vlahilor nord-vest balcanici,* în „Cercetări de istorie şi civilizaţie sud-est europeană"(editate de Universitatea din Bucureşti, Institutul de Studii Sud-Est Europene), V, 1988, p. 41-47.

fost, totuşi, în perioada interbelică a secolului nostru, singurul stat balcanic care şi-a respectat cele mai multe din angajamentele asumate faţă de statul român după încheierea războaielor balcanice prin Tratatul de pace de la Bucureşti (1913), tolerând existenţa şcolilor şi a bisericilor româneşti pentru aromâni. Sunt trecute cu vederea, în sfârşit, contribuţiile ştiinţifice ale unor eminenţi învăţaţi greci, istorici şi lingvişti, care, relevând conştiinţa naţională elenică a *vlahilor,* nu s-au gândit nici un moment să conteste nu numai romanitatea aromânilor, dar nici chiar comunitatea lor de origine şi limbă cu dacoromânii şi ipotetica lor origine nord-dunăreană, susţinută multă vreme de unii cercetători[163]. Am socotit potrivit să reamintesc aceste adevăruri în paginile de faţă, închinate unui român care, în vremea stăpânirii totalitarismului comunist în România, şi-a găsit prin Grecia drumul către libertate şi care şi-a expus, chiar în publicaţii savante greceşti, opiniile tranşante despre românitatea aromânilor, pentru a-mi exprima convingerea că este nevoie de un mare efort de obiectivizare şi de foarte mult simţ al nuanţelor din partea tuturor celor care tratează problemele complexe ale istoriei aromânilor.

În acest spirit, pe baza documentelor din Arhiva Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, la care mă refeream mai sus, am putut, cred, să sesizez, cu mai multă vreme în urmă, existenţa unui curent moderat în tratarea „chestiunii aromâneşti“ în rândurile clasei politice româneşti în primii ani ai domniei lui Carol I. Am arătat că generalul Christian Tell însuşi, unul dintre iniţiatorii programului de redeşteptare naţională a aromânilor şi cel dintâi care luase contact cu arhimandritul Averchie, primul apostol al românismului în Balcani, a socotit necesară reconsiderarea politicii statului român în chestiunea aromânilor din Imperiul otoman. Scandalizat de exploatarea în beneficiu personal a „chestiunii aromâneşti“de către unele cercuri ale coloniei aromâne din România, dezamăgit de demisiunea de la datoria lor a unor tineri aromâni pregătiţi în Institutul macedono-românesc din Bucureşti, condus de arhimandritul Averchie, pentru a îmbrăţişa cariera de învăţători în comunele aromâneşti de la sud de Dunăre, ilustrul paşoptist a procedat, în calitate de ministru conservator al Cultelor şi Instrucţiunii Publice, la măsuri radicale pentru reformarea sistemului de învăţământ românesc din Peninsula Balcanică; el a desfiinţat amintitul aşezământ şcolar special din Capitală, Institutul macedo-românesc de la mănăstirea Sfinţii Apostoli, a dispus încadrarea bursierilor

[163] Mă refer la învăţaţi ca Panaiotis Aravantinos, *Chronographia tes Epeirou,* Atena, 1856, II, p. 32-33 şi *Monographia peri Koutsoblachon,* Atena, 1905, p. 25, C. Paparigopoulos, N. Veis, C.Amantos, pentru care v. T.M.Katsoughiannis, *op.cit.,* p. 21-23.

aromâni în şcolile publice şi internatele româneşti şi a fixat drept scop al şcolii româneşti din Balcani acela de a înlesni însuşirea limbii române literare aromânilor dornici să obţină, în virtutea prevederilor constituţionale care-i priveau, ca români etnici din afara hotarelor, „naturalizaţiunea cea mare“, adică cetăţenia română[164].

De această dată, vreau să mă opresc, pornind de la acelaşi fond de arhivă, asupra unei schimbări de atitudine în sensul moderaţiei faţă de „chestiunea aromânească“ din partea unui înalt ierarh grec din Peninsula Balcanică, mitropolitul Ghenadie al Grebenei[165]. Asemenea întregului cler grecesc, mitropolitul Ghenadie fusese un adversar al „propagandei româneşti“ în eparhia sa, în care aromânii erau majoritari şi încercase, fără succes, în 1865, să împiedice plecarea tinerilor recrutaţi de Averchie din Macedonia către România, unde aceştia urmau să se instruiască pentru a reveni în patria lor ca dascăli de limba română. În vara anului 1867, în timpul unei inspecţii în eparhia sa, după conversaţii repetate cu propovăduitorii românismului între aromâni, anume cu arhimandritul Averchie şi cu Apostol Margarit, din toamna lui 1866 învăţător la Avdela, unde ctitorise o şcoală românească, Ghenadie îşi modifică însă radical atitudinea faţă de promovarea limbii române între aromâni. El ajunge acum la concluzia că instruirea aromânilor în limba lor naţională este benefică, deoarece contribuie la ridicarea nivelului lor cultural şi religios, reprezentând aşadar o operă creştinească şi civilizatoare, de pe urma căreia *vlahii* din eparhie, fiii săi duhovniceşti, nu au decât de câştigat şi se declară gata să o susţină.

Motivele mărturisite ale schimbării sale de atitudine sunt două. Cel dintâi este de natură pedagogică. Instruirea tinerilor *vlahi* în propria lor limbă le va înlesni, socoteşte mitropolitul, nu numai însuşirea învăţăturilor necesare pentru viaţa în societate, dar şi învăţarea limbilor străine, printre care şi a limbii greceşti, a cărei cunoaştere este, crede el, indispensabilă în lumea răsăriteană. Nu altul fusese motivul pentru care, ca profesor de greacă în Vlaho-Clisura, la începutul carierei sale, Apostol Margarit însuşi socotise necesar să se folosească şi de dialectul aromânesc pentru a preda această limbă copiilor aromâni, spre scandalul înaltului cler grecesc al vremii care a cerut destituirea sa din

[164] N.Ş.Tanaşoca, *Christian Tell şi „chestiunea aromânească“ în lumina unor documente inedite,* în „Sud-Estul şi contextul european“, Buletin editat de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, V, 1996, p. 7-16

[165] Principalele documentele la care mă refer sunt : ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 102 (petiţia lui Ghenadie către V.A.Urechia) ; ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 103 (raportul lui Ap.Margarit despre înţelegerea cu Ghenadie); ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 104 (certificatul mitropoliei şi al eforiei şcoalelor din Grebena pentru Ap.Margarit); ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 126 (raportul arhimandritului Averchie asupra situaţiei propagandei româneşti în Macedonia)

învățământ[166]. Al doilea motiv este de natură ceva mai pragmatică. Prin concesii față de folosirea limbii române, mitropolitul încearcă, într-o eparhie săracă şi puțin civilizată, să-şi asigure, pe de o parte, concursul unor oameni capabili, al aromânilor care doresc să se instruiască în limba națională şi al intelectualilor care le servesc cauza şi să beneficieze, pe de altă parte, de eventuale ajutoare băneşti din partea statului român pentru împlinirea nevoilor bisericii pe care o păstoreşte. Invocând aceste motive, el adresează, de altfel, din Grebena, la 15 iulie 1867, o cerere de ajutor ministrului român al Cultelor şi Instrucțiunii Publice, V.A.Urechia, în vederea construirii unei şcoli centrale, în care să se predea limba română şi a unei biserici cu hramul Sfântul Ahile[167].

Mai mult decât atât. Ca o dovadă a bunei sale credințe, Mitropolitul Ghenadie invită pe Apostol Margarit să se strămute la Grebena şi să predea acolo limba română în şcoala comunală. Din raportul pe care învățătorul aromân îl înaintează ministrului V.A.Urechia reiese că el s-a grăbit să accepte această invitație şi, pentru a se face agreabil mitropolitului, în folosul cauzei naționale aromâneşti, s-a angajat să predea gratuit, pe lângă limba română, şi limba greacă, câte o oră pe zi, „pentru copiii greci". Margarit cere ca, în locul său, la Avdela, să fie titularizat, ca învățător subvenționat de statul român, Ioan Şomu Tomescu, un nepot al arhimandritului, care studiase la Bucureşti şi fusese atestat cadru didactic. Această modificare în organizarea şcolii româneşti din Balcani, edificatoare şi asupra libertății de inițiativă acordate factorilor balcanici locali de Ministerul Cultelor şi Instrucțiunii Publice din Bucureşti, este justificată de Apostol Margarit prin dorința sa de a deveni un reprezentant eficient al intereselor aromânilor în oraşul de reşedință al mitropolitului, care era şi capitala *kazalei,* sediul puterii civile otomane locale[168]. În obişnuitul său raport asupra situației propagandei româneşti în Macedonia, adresat, la 5 octombrie 1867, ministrului V.A.Urechia, din Bucureşti, arhimandritul Averchie confirmă, în esență, pe un ton mai puțin înflăcărat însă, cele relatate de Apostol Margarit şi susține propunerile formulate de acesta[169]. La rândul lor, mitropolia Grebenei, prin vicarul Benedict, şi eforia şcolilor din comună, prin Papa Dimitrie Economu, Andrei Economu şi George Lada, certifică, la 1 septembrie 1867, că „domnul Apostol Margarit, profesor de limba română la Avdela, s-a mutat acum în

[166] Cf. Peyfuss, *op.cit.,* p. 41-42
[167] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 102
[168] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 103
[169] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 126

aceeaşi calitate în şcoala comunei noastre, în care predă limba română fără nici un fel de plată, dând gratuit şi cărţile didactice elevilor“[170].

Aşa cum reiese din rezoluţiile aşternute de V.A.Urechia pe aceste cereri şi rapoarte, ministrul român a aprobat neîntârziat transferul lui Apostol Margarit la Grebena, dispunând să i se mulţumească pentru „inteligentele relaţiuni“ şi a confirmat numirea lui Ioan Şomu Tomescu, în locul acestuia, la Avdela. De asemenea, el a recomandat să se dea curs cererii mitropolitului Ghenadie, propunând să i se acorde, cu acordul Domnitorului, în semn de mulţumire, o cruce arhierească, să fie îndemnat „să caute încă a ajuta deşteptarea românilor în acele părţi în interesul creştinătăţii“ şi să se prevadă, în bugetul pe anul 1868, sumele necesare pentru ajutorarea mitropoliei Grebenei şi construirea acolo a unei biserici româneşti. Nu ştim în ce măsură aceste dispoziţii au fost, toate, traduse în fapt.

În treacăît fie spus, înţelegerea dintre mitropolitul Grebenei şi Apostol Margarit nu pare să fi avut totuşi conţinutul şi sensul sugerate de învăţătorul român în raportul său către ministru şi care l-au entuziasmat pe V.A.Urechia. Din cererea, foarte prudent formulată, a lui Ghenadie nu reiese că ar fi fost vorba de crearea unei şcoli şi de construirea unei biserici româneşti, ci numai de acceptarea limbii române, utile *vlahilor,* alături de limba greacă, ca obiect şi chiar ca instrument de studiu, în programul de învăţământ al şcolilor comunale, aflate sub oblăduirea autorităţii bisericeşti greceşti, dintr-o regiune locuită majoritar de aromâni. Aşa cum aminteam mai sus, mitropolitul se arată convins că folosirea limbii române în şcoala frecventată de aromâni ar fi *mijlocul* potrivit pentru atingerea *scopului* principal care rămâne însuşirea limbii greceşti, socotite, aceasta din urmă, „indispensabilă în Răsărit“. De altminteri, Apostol Margarit este desemnat mereu, oarecum restrictiv, atât în petiţia mitropolitului, cât şi în certificatul emis de mitropolie şi de eforia şcoalelor din Grebena, la fel ca în raportul arhimandritului Averchie şi în propriile sale rapoarte şi petiţii către autorităţile din Bucureşti, doar ca „profesor de limba română“(*tou Apostolou Margaritou didaskontos entautha ten blachiken glossan,* la Ghenadie ; *dl. Ap. Margarit, profesor de limba română,* la Averchie ; *didaskalos romanikes glosses,* în certificat). La rândul lor, referirile din raportul arhimandritului Averchie la absenţa totală a limbii române din slujba religioasă, săvârşită în greceşte în bisericile comunelor pur aromâneşti, pe care o deplânge, pledând pentru introducerea ei, fie şi parţială, când este vorba de citirea *Evangheliei* şi a *Apostolului,* par

[170] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 104

să justifice concluzia că acordul încheiat cu mitropolitul Ghenadie privea numai o limitată introducere a limbii române în şcoală şi, poate, în biserică. Acestea urmau să rămână sub autoritatea mitropoliei şi a eforiei, ca instituţii creştine de limbă greacă; îngăduinţa de a se folosi în ele, într-o anumită măsură, şi limba română nu le schimba nici caracterul fundamental elenic, recunoscut de autoritatea imperială otomană, nici dependenţa de forurile ierarhice tradiţionale, dar le făcea mai atrăgătoare pentru populaţia aromânească şi le deschidea perspectiva obţinerii de ajutoare materiale din partea statului român. Limitele concesiilor lui Ghenadie faţă de aromâni sunt puse în evidenţă şi de terminologia etnică pe care el o foloseşte chiar în petiţia amintită. Pe aromâni mitropolitul îi numeşte vlahi*, Blachoi,* iar graiul lor *he blachike glossa,* în vreme ce românii sunt denumiţi *Roumounoi,* iar statul lor *Roumounia*[171]. Nu-i de exclus ipoteza ca mitropolitul Ghenadie să fi fost de acord numai cu folosirea dialectului aromânesc, nu însă şi a limbii române literare în şcoală. Dacă este aşa, atunci poziţia lui nu era alta decât a vestitului cărturar aromân Daniil Moscopleanul, din secolul al XVIII-lea, autorul unui celebru lexicon plurilingv balcanic, în care este cuprinsă şi aromâna, un instrument de lucru menit să înlesnească aromânilor însuşirea limbii greceşti, nu însă şi să contribuie la cultivarea propriului lor grai[172]. Aceste distincţii şi nuanţe etnonimice, foarte semnificative, cum arătam, din punct de vedere politic şi ideologic, sunt escamotate nu o dată de traducerea românească însoţitoare a textului grecesc, unde aromânii apar invariabil ca *români.* Putem crede că Apostol Margarit nu era străin de această traducere cel puţin ambiguă, dacă nu de-a dreptul tendenţioasă şi că spiritul lui de combinaţie, foarte viu, îl va fi determinat să prezinte în chip exagerat bunăvoinţa, mai mult sau mai puţin interesată, a mitropolitului Ghenadie faţă de aromâni şi de propaganda românească, arogându-şi, cu ostentaţie, în faţa guvernului român, meritul de a fi contribuit personal la obţinerea ei[173]. În sfârşit, invitarea

[171] În petiţia sa, mitropolitul Ghenadie vorbeşte elogios şi cu căldură despre *to eugenes kai adelphon ethnos ton Roumounon* (nobilul şi frăţescul neam al românilor), dar constant despre acele *chiliades Blachon* (mii de vlahi) de sub autoritatea sa, care aşteaptă de la cei dintâi ajutor material.

[172] Cf. Pericle Papahagi, *Scriitori români în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil),* Bucureşti, 1909 şi Th.Capidan, *Daniil Moscopoleanul,* în *Limbă şi cultură,* Bucureşti, 1943, p. 387-397. Iată cum defineşte Daniil, în versuri, scopul lucrării sale, instrument pentru învăţarea limbii romaiceşti, adică greceşti : „Albanezi, vlahi, bulgari, de altă limbă, bucuraţi-vă/Şi pregătiţi-vă toţi să deveniţi romei/Lăsând limba barbară, vocea şi obiceiurile,/Ca să pară strănepoţilor voştri ca fabule./Veţi onora neamul şi patriile voastre/Prefăcându-le elineşti din albanobulgăreşti. /Căci nu mai este greu romaiceşte să învăţaţi ...Popoare, înainte de altă limbă, dar respectuoase de cele divine,/Însuşiţi-vă limba şi vorbirea romeilor etc.“cf. Papahagi, *op.cit.,* p. 112.

[173] În traducerea petiţiei lui Ghenadie, termenul grecesc *blachoi,* vlahi, referitor la aromâni este tradus sistematic prin *români, he blachike glossa* este tradus prin *limba română* şi apar chiar sintagme cu nuanţe patriotice româneşti care nu există în textul grecesc, precum „*românească inimă“*(a ministrului V.A.Urechia)

lui Apostol Margarit la Grebena de către mitropolitul Ghenadie poate fi interpretată şi ca expresie a dorinţei ierarhului de a ţine sub controlul său direct activitatea învăţătorului aromân, reintegrându-l în structurile sistemului şcolar grecesc, din care acesta fusese îndepărtat tocmai din pricină că folosise, din raţiuni pedagogice, dialectul aromân în lecţiile predate elevilor săi aromâni. Înţelegerea intervenită în 1867 între mitropolitul Ghenadie al Grebenei şi Apostol Margarit nu era, aşadar, rezultatul convertirii celui dintâi la cauza naţională românească promovată de al doilea, aşa cum pare să sugereze acesta din urmă, ci numai forma pe care a căpătat-o strădania ierarhului grec de a îndigui, prin concesii în favoarea aromânilor şi a folosirii graiului lor şi nu prin măsuri de severă reprimare, propaganda românească între aromâni, limitându-i pe cât era cu putinţă efectele asupra preeminenţei elenismului în lumea ortodoxă în epoca declinului turcocraţiei.

Cu toate ambiguităţile şi rezervele mentale pe care le implica şi care, s-o spunem din capul locului, aveau să o submineze, înţelegerea dintre mitropolitul Ghenadie al Grebenei şi Apostol Margarit, aprobată, la recomandarea arhimandritului Averchie, de guvernul României, a constituit oricum o încercare reală de conciliere a intereselor elenismului cu acelea ale românismului în Peninsula Balcanică. În parte, ea pare să fi funcţionat o vreme. Aşa cum reiese, de pildă, din raportul asupra activităţii şcolii româneşti din Avdela pe anul şcolar 1868-1869, înaintat, la 17 septembrie 1869, de învăţătorul Ioan Şomu Tomescu ministrului român al Cultelor şi Instrucţiunii Publice, în şcoala din această comună, limba română era predată, într-adevăr, *alături de limba greacă*, unui număr de şaptezeci de elevi[174]. Din raportul următor, pe anul şcolar 1869-1870, al aceluiaşi, înaintat la 4 septembrie 1870, reiese că renumele bun al şcolii ajunsese atât de mare, încât „chiar şi grecii din comunele din prejur îşi trimit băieţii lor în această şcoală“[175]. În acelaşi timp însă, această înţelegere a încurajat, în felul ei, propaganda românească, astfel încât, în perioada imediat următoare, o serie de comune aromâneşti, de clerici şi monahi aromâni din biserici şi mănăstiri situate în părţile Macedoniei şi Tesaliei îndrăznesc să se adreseze statului român, prin mijlocirea arhimandritului Averchie şi a altor militanţi aromâni pentru cauza naţională românească, solicitând ajutoare materiale pentru acoperirea nevoilor cultului, dar şi sprijin cultural în vederea formării de preoţi apţi să slujească în româneşte. Aceste iniţiative şi demersuri, de cele mai multe ori sub formă de scrisori redactate în greacă şi însoţite de traduceri în română, ca şi epistola

[174] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 64
[175] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 536/1870, f. 17

mitropolitului Ghenadie, vădesc intimitatea autorilor lor cu fruntaşii propagandei naţionale româneşti, cu a căror ideologie sunt evident familiarizaţi, a căror retorică istorică şi naţională, de esenţă romantică, o adoptă, cu care colaborează şi influenţei cărora ei datorează probabil folosirea sistematică a termenilor *Romanoi* (români)*, romanisti* (româneşte), *romanike glossa* (limba română) în textele greceşti pentru a-i desemna pe aromâni şi limba lor. Prin toate acestea, depăşind cu mult intenţiile mitropolitului Ghenadie, mişcarea în favoarea cultivării limbii române de către aromâni, tolerată de ierarh, se va întoarce împotriva planului său şi, contribuind la dezvoltarea conştiinţei naţionale româneşti a aromânilor, va întări tendinţa desprinderii lor totale de elenism şi va conduce la inevitabila ruptură între aromânii românizanţi şi greci. Radicalismul naţionalismului romantic al propagandei româneşti pe de o parte, exclusivismul naţional elenic şi intransigenţa altor clerici şi intelectuali greci în „chestiunea aromânească" pe de alta, vor contribui deopotrivă la eşecul politicii de compromis promovate, în numele aripii moderate a clerului grecesc, de mitropolitul Grebenei, iar în numele statului român, de generalul Christian Tell[176].

Să trecem în revistă faptele. La 20 august 1868, Benedict, egumenul mănăstirii Preasfânta Treime din Avdela, în eparhia Grebenei, o mănăstire lipsită de venituri, întreţinută numai de credincioşii din regiune, sărăciţi, se spune, de tulburările revoluţionare din 1854, se adresează, împreună cu alţi preoţi şi monahi, ministrului român al Cultelor şi Instrucţiunii Publice, D. Gusti, cerându-i să contribuie la susţinerea sfântului lăcaş, anume pentru plata impozitelor şi pentru repararea unui paraclis închinat Schimbării la Faţă a Mântuitorului. Autorii scrisorii arată că mănăstirea, situată între comunele aromâneşti Avdela şi Perivoli (*metaxy dyo romanikon demon, Abellas kai Perivoli)* este frecventată de aromâni (*Romanoi*), că în biserică se cântă adesea doxologia şi în limba română (*eis romaniken glossan)* de cei care şi-au făcut studiile în România şi îşi experimă speranţa că, în curând, sfânta Liturghie va fi în întregime făcută în limba română (*romanisti)*[177]. Rezoluţia pusă de ministrul D. Gusti („Se vor trimite trei sute de lei prin

[176] În raportul său din 18 iulie 1867 asupra activităţii sale ca „profesor de limba română"la şcoala din Avdela, Apostol Margarit se exprimă în termenii următori asupra scopului pe care-l urmăreşte : „Nu mă îndoiesc, Domnule Ministru, de a vă încredinţa că în puţin timp se va întinde limba noastră naţională în toate şcoalele românilor şi în curând va înlocui în dânsele pe cea greacă. Simţământul naţionalităţii conservat în peptul românului atâţi seculi de persecuţiune şi de apăsare, astăzi se vede pur în toată firea lui la coloniile româneşti de aici. Însă totul depinde de la progresul şi prosperitatea României libere, către care şi-au întors ochii cu atenţiune şi pun speranţele lor cele mai dulci toţi românii de aici, crezând că soarta şi viitorul lor este strâns legat cu al fraţilor lor din Dacia Traiană" (ANR, Buc., Dos.nr. 429/1867, f. 79)

[177] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 28

prof. A. Margarit de la Grebena“) arată, dacă mai era nevoie, implicarea lui Apostol Margarit în acest demers.

La 22 august 1868, Nicodim, epistatul mănăstirii Bunavestire, din Elasona, Tesalia, mulțumeşte ministrului român al Cultelor şi Instrucțiunii Publice pentru veşmintele preoțeşti trimise în dar „prin preacuviosul arhimandrit d. Averchie, directorul şcolii macedono-române şi concetățeanul nostru, adică un stihar, un felon, un patrahil şi o pereche de premanici“. Pentru îngrijirea ce arată aromânilor „de acelaşi neam“ (*homoethneis)*, Nicodim adresează, în finalul scrisorii, urarea „să trăiască România cea de un neam şi de o religie cu noi“ (*zeto he homoethnes kai homothreskos hemon Romania).* Într-un post-scriptum, el mai solicită un clopot şi două sfeşnice pentru mănăstire [178].

La 10 septembrie 1868, este rândul mănăstirii Maicii Domnului, din Vlaho-Clisura, să adreseze ministrului român al Cultelor şi Instrucțiunii Publice, Al. Crețianu, o scrisoare semnată de epistatul Ioachim Ghioza Clisureanu, efimeriul Antim, monahul Meletie şi monahul Dionisie, care se declară toți „români“ şi „ca fii minori ai României libere, care este una şi singura mamă a românilor de pretutindeni“ îi solicită sprijinul material, sub forma unui ajutor anual pentru „susținerea părinților din mănăstirea aceasta, care cu toți suntem în număr de douăzeci şi cinci, cei mai mulți bătrâni, şi pentru reparația şi existența mănăstirii“. Solicitatorii invocă în sprijinul cererii lor „sacrul şi neîntreruptul legământ de naționalitate şi cult, prin care suntem strâns legați de natură şi uniți prin sânge şi inimă în eternitate cu frații noştri majori din România“. Amintind că mănăstirea este aşezată lângă oraşele „curat româneşti din Macedonia“ Vlaho-Clisura, Neveasta şi Blața, ei făgăduiesc că vor ridica rugăciuni pentru „prosperitatea României şi pentru prelungirea prețioşilor ani ai ilustrului ei suveran Carol I şi pentru înflorirea şi perpetuitatea glorioasei şi strălucitoarei sale dinastii“. Intermediarul semnatarilor scrisorii în relațiile lor cu statul român este clisureanul G. Goga, stabilit în Bucureşti, vechi militant pentru cauza renaşterii naționale a aromânilor[179]. Lui îi adresează epistatul Ioachim o scrisoare personală, destul de amplă, mult mai bogată în detalii în privința intențiilor grupului de călugări clisureni de a face din mănăstirea Maicii Domnului „o vatră .. în care să fie conservat şi să se răspândească focul sacru al ortodoxiei şi al naționalității noastre şi ca un fel de seminar în care să se instruiască în limba națională, ca într-un internat, tineri români şi, cu încetul, să se formeze preoți şi cântăreți care să fie în bisericile românilor de pe aici, când bunul Dumnezeu va binevoi ca să fie lăudat şi în

[178] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 13
[179] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 32

limba noastră“. Epistatul Ioachim se arată preocupat zi şi noapte de aceste idei şi de punerea lor în practică. Aflăm că, pe lângă scrisoarea către ministrul Cultelor şi Instrucțiunii Publice, el mai adresează, tot prin G. Goga, o alta, către Camera Deputaților României, în acelaşi scop. Părintele Ioachim, „român prin natură, însă crescut şi învățat în şcoale greceşti“, declară că a devenit un fervent adept al cauzei renaşterii naționale a aromânilor după ce a vizitat România şi „am văzut că există o nație română care se serveşte de limba ei națională nu numai în administrațiune şi comerț, ci şi în biserică“. Din acel moment, el a fost „amăgit pentru limba română şi impacient ca să o auz şi în bisericile române de aici“. Atrăgând atenția asupra faptului că „bisericile şi mănăstirile de aici depind de la patriarhii şi de la mitropoliții care au o jurisdicțiune absolută şi nemărginită asupra lor, fără ca să poată nici o altă autoritate a se amesteca în orice priveşte pe biserică şi pe cler“, epistatul Ioachim recomandă discreție absolută în privința petițiilor trimise de el şi cere ca acestea să rămână secrete, să nu fie dezbătute în şedință publică nici la Guvern, nici la Cameră, „căci altminteri se compromite chestia şi nu putem face nimica“. „Se înțelege că şcoala de aici nu va fi secretă - scrie părintele Ioachim lui G.Goga - însă ceea ce cer este să nu fie publicat că se trimite un ajutor din România pentru un asemenea scop. De aceea nici nu am scris nimica despre aceasta, lăsând pe Dvs. ca să dați confidențialmente desluşiri lămuritoare despre aceasta“ . Monahul îşi încheie epistola cu indicații precise privind modul de păstrare a contactului cu corespondentul său prin Vasile Papasoglu din Salonic[180].

În aceeaşi serie de inițiative şi demersuri aromâneşti pe lângă statul român în vederea obținerii de ajutoare materiale şi asistență culturală se înscriu şi alte două scrisori, redactate în greacă şi însoțite de traduceri în limba română, prin care fruntaşi ai comunei Perivoli, din eparhia Grebenei, cer Ministerului Cultelor şi Instrucțiunii Publice al României să-i sprijine în vederea introducerii limbii române în şcoală şi biserică. La 7 septembrie 1869, perivoliții mulțumesc Ministerului pentru a se fi îngrijit de educarea la Bucureşti, ca bursieri în Institutul macedono-românesc fondat de Averchie, a doi tineri bursieri originari din comuna lor, anume Apostol Theodorescu şi Demetriu Şiumba; ei îşi exprimă bucuria de a fi aflat că aceştia s-au distins şi au fost premiați şi solicită ca Apostol Theodorescu, care urmează să termine gimnaziul în 1870, să fie numit învățător de limba română în comuna natală, comună ce numără 800 de familii aromâneşti, cu patru şcoli primare, în care însă, se spune în scisoare, „copii noştri învață o limbă străină ca

[180] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 33

papagalii, din pricină că nu avem un învăţător de limbă a noastră maternă“ (*ex aitias den echomen didaskalon tes metrikes mas glosses*). Autorii scrisorii îşi exprimă în termeni fără echivoc nu numai conştiinţa naţională românească, ci şi aspiraţia de a se constitui, ca români, în grup naţional aparte în cadrul Imperiul otoman, atribuind astfel şcolii româneşti din Balcani un ţel politic precis : „scopul nostru ce ne-am trimis pe copiii noştri pentru a studia în şcoalele naţionale de acia (*eis ta autothi ethnika scholeia*), este ca copiii, învăţând şi cultivând limba noastră maternă română (*spoudazontes kai kalliergountes ten romaniken metriken hemon glossan*), să se întoarcă în vatra lor ca să ne lumineze şi pe noi, după cum sunt mai multe naţiuni (*polla ethne*) ce se află sub sceptrul împăratului nostru, Sultanul Aziz“[181]. La 15 octombrie 1869, alţi locuitori din Perivoli adresează o nouă scrisoare ministrului român al Cultelor şi Instrucţiunii Publice, şi aceasta în greacă şi română, exprimându-şi bucuria pentru progresul mişcării de redeşteptare naţională între aromâni şi solicitând, la rândul lor, să le fie trimis ca învăţător Apostol Theodorescu. Autorii scrisorii cer însă şi mai mult : „Dar ca să ajungem şi noi a asculta numele lui Dumnezeu cântându-se în biserică în limba noastră <maternă> (*eis ten metriken mas glossan*), dorim ca să avem şi preot român (*hierea romanon*) , cărţile bisericei române <mai exact : cărţi bisericeşti în limba română> (*ekklesiastika biblia romanika*)“. În acest scop, perivoliţii trimit la Bucureşti pe Georgiu Perdichi, care a studiat româna cu Ioan Şomu Tomescu, învăţătorul din Avdela, pentru a fi pregătit la Bucureşti în vederea hirotonirii ca preot de limbă română al comunei. Merită notată emoţia sinceră cu care locuitorii din Perivoli descoperă existenţa unei literaturi româneşti şi a unui alfabet propriu limbii române : „nici nu bănuiam că există litere româneşti, că există o literatură românească“ (*mete exeuramen an hyparchosi romanika stoicheia, an hyparche romanike philologia)*[182].

Este neîndoielnic că eşecul politicii de compromis în „chestiunea aromânească“ poate fi imputat, în parte, şi personalităţii lui Apostol Margarit însuşi. La 31 august 1868, în condiţii încă neelucidate, el părăseşte Grebena şi se mută la Vlaho-Clisura, comuna sa de baştină, unde reîncepe să funcţioneze ca învăţător de limba română, cerând, la 15 ianuarie 1869, ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice să-l confirme ca atare în post şi solicitând însistent, ca întotdeauna, să i se plătească subvenţia datorată[183]. Aici, el se aruncă în dubioase combinaţii secrete, generatoare de universale suspiciuni, cu

[181] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 62
[182] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 148/1869, f. 461
[183] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 6

reprezentanții diplomatici ai Austriei şi agenții propagandei catolice franceze în Orient[184]. Spiritul lui de aventură şi permanenta agitație vor fi contribuit desigur şi ele la degradarea gravă a raporturilor sale cu clerul grecesc, de ale cărui persecții se plânge guvernului român[185]. Dar chiar de n-ar fi fost neastâmpărul lui Apostol Margarit şi lipsa lui de scrupule în alegerea mijloacelor pentru atingerea scopurilor urmărite, manifeste chiar în această primă fază a activității sale, concilierea intereselor elenismului cu acelea ale propagandei româneşti între aromâni nu putea avea şanse de succes. Ruptura între aromânii românizanți şi greci era înscrisă în logica dezvoltării naționalismelor balcanice.

[184] Cf. M.D.Peyfuss, *op.cit.,* p. 43-44
[185] ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 6, unde el vorbeşte de „straşnica persecutare ce-mi face clerul fanariot“

CHRISTIAN TELL ŞI "CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ" ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE

Insuficienţele politicii şcolare româneşti în Imperiul otoman. De la începuturile ei, acţiunea românească în vederea dezvoltării culturii româneşti între aromânii din Peninsula Balcanică a fost grevată de insuficienta definire a scopului şi a metodelor de folosit pentru atingerea lui. Cercetătorul care parcurge documentele din arhive este frapat de caracterul foarte adesea de improvizaţie al măsurilor privitoare la organizarea şcolii româneşti din Balcani, ca să nu mai vorbim de insuficienta clarificare a statutului legal al acestor aşezăminte de învăţământ şi a celui al cadrelor didactice. Dacă nu se poate contesta că statul român nu a precupeţit fondurile pentru întreţinerea acestui învăţământ, nici unul din guvern necutezând să-şi asume răspunderea refuzului de principiu, când a fost vorba de cereri venite din partea aromânilor, nu poate fi tecută cu vederea nici lipsa unei organizări coerente şi stabile a sistemului şcolar românesc balcanic. Nu numai condiţiile locale – în speţă reglementările otomane privitoare la şcolile comunităţilor nemusulmane – au generat instabilitatea şi precaritatea organizării şcolare, ci mai ales indecizia organismelor guvernamentale româneşti abilitate să se ocupe de aceste şcoli, indecizie alimentată nu puţin de luptele dintre partidele politice, de conflictele dintre diferitele grupuri de interese aromâneşti, de tendinţa tot mai accentuată a persoanelor angajate în dirijarea şcolilor de a face din generozitatea statului român obiect de speculă în interes personal. Mult prea adesea cauza românismului a devenit paravanul demagogic care a acoperit insuficienţe personale, proastă gestiune fondurilor, lipsă de interes pentru îndeplinirea misiunii profesionale, ba chiar acte cu totul arbitrare; tot astfel, a fost invocată mai mult decât era cazul persecutarea corpului didactic aromânesc de către agenţii elenismului, pentru a se justifica derogări de la legi şi regulamente şi mai cu seamă cereri, nejustificate altfel, de stipendii şi subvenţii, a căror gestiune era sustrasă oricărui control, susţinându-se că, pentru combaterea acţiunii greceşti, ar fi fost necesare acte de mituire a autorităţilor otomane, cu neputinţă de contabilizat după regulile obişnuite. Nu mai puţin gravă a fost permanenta oscilaţie între o orientare hotărât romanizantă dată învăţământului românesc din Peninsula Balcanică, într-un spirit mult prea mult asemănător, dacă nu chiar identic, cu spiritul naţional promovat de şcoala din statul român, pe de o parte, şi orientarea într-o direcţie mai specific aromânească, în acord cu nevoile şi aspiraţiile aromânilor în condiţiile locale. Nu mă gândesc aici la disputa între

adepții învățământului în limba română literară şi partizanii cultivării dialectului aromân în sensul transformării lui într-un instrument literar echivalent celei dintâi, dispută mai înverşunată astăzi decât în epocă şi mai lipsită de utilitate decât oricând, meritând însă o discuție aparte. Am în vedere conținutul însuşi al învățământului care, la un moment dat, s-a găsit în impas din pricina folosirii unor manuale ce glorificau, de pildă, luptele antiotomane ale românilor, ceea ce a stârnit reacția autorităților otomane. Nu se acorda locul cuvenit nici culturii şi limbii greceşti, totuşi limba oficială a bisericii creştine din majoritatea regiunilor locuite de aromâni. S-a ajuns chiar la recomandarea opțiunii pentru limba turcă (în vremea junilor turci), ceea ce lega definitiv destinul aromânilor de Imperiul otoman într-un moment când acesta era, evident, sortit destrămării. Insuficiențele politicii şcolare a statului român în Peninsula Balcanică, la fel ca unele insuficiențe ale politicii generale față de aromâni a României, au fost puse în lumină la vremea potrivită, cu vehemență adesea, în presă şi dezbateri parlamentare, stârnind aprige controverse a căror istorie nu a fost încă suficient cercetată.

Christian Tell şi începuturile mişcării de redeşteptare națională a aromânilor. Rupând vălul de pietate romantică aruncat asupra începuturilor însele ale acțiunii româneşti în "chestiunea aromânească", mă voi opri în cele ce urmează, cu titlu de exemplu, asupra unor aspecte inedite din istoria Institutului macedo-român de la Sf. Apostoli şi, mai precis, asupra rolului lui Christian Tell (1808-1884), unul dintre inițiatorii mişcării de redeşteptare națională a aromânilor, în evoluția "chestiunii aromâneşti" şi a politicii şcolare româneşti în Peninsula Balcanică. Revoluționarul paşoptist s-a numărat între cei dintâi români care au venit în contact, în cuprinsul Imperiului otoman, în timpul exilului de după eşecul Revoluției de la 1848, cu aromânii şi se găseşte, asemenea lui Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Ion Ionescu de la Brad, la originea mişcării în vederea redeşteptării lor naționale ca români. Învățătorul Ioan Şomu Tomescu a păstrat în scris în paginile sale memorialistice despre propriul său unchi, arhimandritul Averchie, editate cândva de Victor Papacostea1&&, amintirea întrevederii ce a avut loc la Athos între Generalul Christian Tell şi monahul aromân. Lunga lor convorbire, în chilia călugărului, a avut, se pare, rolul ei în punerea bazelor viitoarei mişcări de redeşteptare a românilor balcanici. În 1863, Generalul Christian Tell semnează, alături de D. Bolintineanu, C.A. Rosetti şi Cezar Bolliac, de aromânii Dimitrie Cozacovi, Zisu Sideri şi Iordache Goga, un manifest către românii din Macedonia, în limbile română şi greacă, trimis în Albania, Epir, Tesalia şi Macedonia şi care-i îndeamnă la redeşteptarea conştiinței lor naționale.2&& În esență, manifestul reaminteşte aromânilor faptul că fac parte din marea

“națiune română” şi-i invită să-şi cultive limba națională, în biserică, în cultură, în comerț, rezistând procesului de deznaționalizare. Lucru vrednic de reținut, dar trecut cu vederea de mulți istorici şi militanți pentru cauza aromânilor, manifestul aminteşte că limba românească ar urma să fie învățată în paralel cu cea grecească, nuanță ce defineşte circumstanțiat specificitatea situației aromânilor, neglijată mai târziu. Totodată, manifestul, semnat şi de Christian Tell, fixează ca obiective precise: 1) învățarea perceptelor religiei în limba națională „conform programei trasă de Ministerul Instrucțiunii Publice din capitala României” şi 2) cultivarea limbii naționale în toate oraşele şi târgurile româneşti „astfel cum să vedem într-o zi pe toate 14 milioane de români având o singură limbă cultă, care nu poate fi alta decât cea din Dacia Traiană, care a ajuns a rivaliza în frumusețe cu limba italiană”. Din capul locului, aşadar, Dacia Traiană este socotită, cum era şi firesc, centrul unificator al întregii lumi româneşti, definite, la rându-i, în granițele ei etnice, altele decât cele politice ale momentului: „Frații noştri gemeni din Macedonia, Tesalia şi Epir, cum şi aceia din Elada liberă”, ar urma să recunoască ca atare, ca frați, pe cei dintre „Tisa, Dunăre, Marea Neagră şi Dnistru”, toți făcând parte din marea „națiune latină” care se întinde de la Oceanul Atlantic şi până la Marea Neagră. Ca mijloc de realizare a idealului propus, manifestul recomandă aromânilor să formeze „comitete pe oriunde sunt românii mai concentrați, cari comitete în strânse legături cu comitetul central din Bucureşti să lucreze în comun pentru realizarea scopului național”. Astfel concepută, redeşteptarea aromânilor nu era deci decât una din componentele procesului de redeşteptare şi unificare națională, măcar pe plan cultural, a tuturor românilor, un mijloc de reintegrare simultană de către toți români a marii familii europene a popoarelor „neolatine”, o datorie națională de împlinit prin mijloace şi eforturi proprii, în conlucrare însă cu centrul național firesc, Bucureştiul, capitala statului român.

Criticile Generalului Christian Tell la adresa politicii şcolare româneşti în Peninsula Balcanică. Generalul Christian Tell va avea prilejul să se pronunțe şi să ia măsuri oficiale în materie de politică şcolară românească în Peninsula Balcanică, începând cu toamna anului 1870, la solicitarea lui Petre P. Carp, ministru al Cultelor şi Instrucțiunii Publice şi, mai apoi, până în 1874, ca ministru el însuşi al Cultelor şi Instrucțiunii Publice (14 martie 1871-9 ianuarie 1874), demnitate pe care o mai deținuse sub Cuza (30 decembrie 1862-26 mai 1863). La 15 septembrie 1870, aşadar, la cererea lui P.P. Carp, Christian Tell întocmeşte un referat negativ asupra memoriului prin care Apostol Margarit propunea un plan de organizare a învățământului românesc din Peninsula Balcanică. Documentul este deosebit de important, întrucât marchează prima mare controversă de

principiu între omeni de stat români – respectiv între liberali, susținătorii lui Margarit, şi conservatori, cărora li s-a alăturat Generalul Tell – în privința propagandei naționale şi acțiunii culturale româneşti în Balcani. Margarit, om cu gustul întreprinderilor grandioase şi, mai ales, dornic să joace el însuşi un rol politic de anvergură în Peninsula Balcanică, propusese să se înființeze un liceu românesc în centrul Macedoniei, să fie pregătiți, pe spezele statului român, profesori aromâni pentru acest liceu în liceul francez din Galata Sarai din Constantinopol, să fie trimis acolo şi un profesor român, toate acestea pentru a se pregăti o clasă de intelectuali aromâni adaptați condițiilor de viață din Imperiu otoman. Planul lui Margarit nu era, desigur, lipsit de justificare, întrucât el îşi propunerea să fixeze elementul aromânesc, redeşteptat la viață națională proprie, în chiar locurile în care el trăia, de secole, sub oblăduirea otomanilor. Christian Tell se împotriveşte acestui plan, susținând următoarele: „Cauza pentru care s-a înființat aici, în capitală, internatul macedo-român a fost dorința exprimată de către cei mai însemnați români macedoneni aflați aici, în țară, cum şi a celor din provinciile Epir, Thesalia şi Macedonia, căci aceştia, după Constituția noastră, având dreptul de a dobândi naturalizațiunea cea mare, trebuie cu drept cuvânt să cunoască limba română astfel cum se vorbeşte în țările noastre. Şi, fiindcă în menționatele provincii nu se găsesc institutori de limba română, să se înființeze un internat aici, în care să fie admişi numai juni din aceste provincii, ca, după terminarea studiilor lor, să poate fi institutori în comunele lor, institutori ținuți cu spesele acelor comune. Iar cauza de li s-a făcut un internat aparte pentru aceşti juni şi nu s-au admis în internatele statului este că năravurile locuitorilor din acele provincii diferind mult de ale noastre în ceea ce priveşte postirea, practica religioasă şi alte năravuri sociale, aceşti viitori institutori, spre a putea împlini misiunea lor cu folos, trebuia să-şi menție, cât se poate mai mult, năravurile lor provinciale, încât întorcându-se în comunele lor, să fie bine primiți şi bine considerați, ducând cu dânşii de la noi numai bunurile noastre, de aceea s-a şi pus în capul acestui internat arhimandritul Averchie, om venerabil macedono-român şi care se bucură în acele provincii de multă stimă şi considerațiune”. Potrivit lui Christian Tell, „planul acesta, menit să producă binele ce ne-am propus pentru considerentele mai sus-arătate, s-a smintit de către Ministerul de la 1867 şi 1868, întâi că elevilor cari s-au înapoiat în comunele lor li s-au făcut retribuțiuni de către stat, ceea ce nu este nici drept, nici logic, căci aceştia trebuiau să fie plătiți de către comunele lor. Al doilea, că macedono-românii de aici, abuzând de generozitatea noastră şi găsind oameni complezenți prin Ministerul Instrucțiuni Publice, au introdus în internatul acesta rude şi patronați de-ai lor, care nu erau destinați a fi institutori în comunele din acele trei

provincii mai sus menționate, făcând dintr-acel internat un obiect de speculă".3&& Concluzia raportului lui Christian Tell este că acceptarea propunerilor lui Margarit "ne-ar face să ne amestecăm în interese străine, cu dauna noastră". Referatul lui Christian Tell din 15 septembrie 1870 fixează, aşadar, drept obiectiv al acțiunii româneşti în Peninsula Balcanică răspândirea cunoştințelor de limbă română între aromâni în vederea asigurării accesului mai lesnicios al acestora la calitatea de cetățeni deplini ai statului român, acces facilitat lor prin prevederile constituționale. Scopul Institutului macedo-român din Bucureşti este limitat strict de Christian Tell la formarea de institutori pentru aromâni, meniți să propage limba română între aceştia. Totodată, Christia Tell consideră că efortul financiar de întreținere a acestor institutori trebuie să cadă exclusiv în sarcina comunităților aromâneşti din Peninsula Balcanică şi nicidecum în aceea a statului român. Mi se pare că toate aceste precizări ale Generalului Tell sunt rodul unei reconsiderări din partea sa şi a cercurilor conservatoare pe care le reprezintă a elementelor "chestiunii aromâneşti" şi marchează o modificare a atitudinii sale romantice, exprimate în manifestul dn 1863. În bună măsură, cred, această modificare de atitudine a fost determinată de experiența, nu lipsită de decepții, a acțiunii pe tărâmul politicii şcolare balcanice duse de guvernele României. Noua atitudine a Generalului Tell, critică şi exigentă, se încadrează în spiritul general al modului conservatorilor de a concepe chestiunea aromânească, despre care, se ştie, P.P. Carp vorbea ca despre o "chestiune a Hecubei".

La 25 aprilie 1870, Christian Tel înaintase la cerere ministrului Instrucțiunii Publice, Petre P. Carp (interimar după Vasile Pogor, care demisionase fără a fi preluat funcția), un raport amănunțit privitor la criza prin care trecea Institutul macedo-român condus de părintele Averchie de la mănăstirea Sfinții Apostoli din Bucureşti. Raportul este rezultatul unei inspecții întreprinse la fața locului, timp de mai multe zile, de general. Christian Tell consemnează că, între anii 1864 şi 1867, internatul funcționase mulțumitor, iar rezultatele în Peninsula Balcanică în privința promovării limbii române erau satisfăcătoare. El constată însă că, din 1867, din vina ministrului de atunci (este vorba probabil de Dimitrie Gusti, urmat de Al. Crețiescu), internatul a devenit "centrul pasiunilor politice şi intereselor meschine, căci colonia de macedoneni care se află aici în țară, partizani ai ministrului de atunci, şi-au adus rude şi prieteni juni care, după terminarea studiului, nu-şi propuneau să se întoarcă în țara lor cu apostolatul cuvenit, ci îşi propuneau să învețe carte pe sarcina statului în detrimentul articolelor 165, 166, 167, 168 şi celelalte din legea de instrucțiune şi să rămâie pe urmă în țară, ca postulanți de funcționari, astfel încât numărul de doisprezece a crescut peste treizeci (de elevi, n.n.).

Elementul, dar, ce compunea acest internat s-a viciat; de aci intrigi între conşcolari, rudele şi amicii coloniei macedonene de aici combătând pe cei aduşi de părintele arhimandrit Averchie". Tell aminteşte că această nefastă evoluţie a dus la destituirea lui Averchie, reintegrat în postul său de director abia după căderea trecutului minister.4&& Christian Tell propune să se restabilească ordinea în internat prin consolidarea autorităţii directorului, părintele Arvechie, chemarea la datorie a pedagogului şi, eventual, exmatricularea unor elevi. El cere, în final, pentru sine însuşi, dreptul extraordinar de a fi consultat în privinţa oricărei admiteri de elev intern recomandat de vreo persoană din colonia macedoneană din ţară.5&&

La 29 aprilie 1870, Consiliul Permanent de Instrucţiune, compus din Aaron Florian, S. Marcovici, I. Zalomit, A. Marin şi D. Petrescu, aprobă întru totul, cu mulţumiri, raportul lui Christian Tell.6&&

Devenit un soi de consilier permanent al Ministerului Instrucţiunii în probleme legate de şcolile din Balcani, Christian Tell adresează, la 8 iulie 1870, ministrului Instrucţiunii Publice, aceluiaşi P.P. Carp, o propunere de trimitere în localităţi aromâneşti absolvenţi a patru clase gimnaziale, după cum urmează: "Georgescu Dominic în comuna Perivoli în Epir; Georgescu Demetriu în Noua Abela în Macedonia (este vorba de Dimitrie Badralexi, fiul lui Gheorghe Badralexi, cu numele astfel românizat, iar Noua Abela este comuna Călivele lui Badralexi sau Selia, azi Kato Vermion, lângă Veria, întemeiată de refugiaţi din Avdela), Teodorian Apostol în comuna St. Marina din Epir; Popilian Nicolae în comuna Csiroli-Vadea în Macedonia (Xirolivadi) şi Papinianu Demetriu în comuna Băeasa în Epir". Cei cinci reprezintă jumătate din numărul elevilor primei serii selectate de Averchie.7&& Zece zile mai târziu, la 18 iulie 1870, Consiliul Permanent de Instrucţiune aprobă propunerea lui Christian Tell, cu specificaţia că viitorii institutori vor fi obligaţi să ţină şi să trimită la minister cataloage cu elevii ce vor frecventa şcolile lor şi cu notele meritate de aceştia la fiecare sfârşit de an,8&& dar capul diviziunii şcoalelor, D.N. Nitulescu, referă că nu există disponibilităţi din fondul de 10.000 lei alocaţi pe anul în curs pentru şcolile române din părţile Turciei, astfel încât absolvenţii nu pot fi trimişi în condiţiile în care sunt actualii învăţători. Ministrul P.P. Carp dispune să li se dea fiecăruia câte 200 fr. din fondul de ajutoare pentru întoarcerea în Macedonia.9&&

La 17 octombrie 1870, Christian Tell este nevoit însă să întocmească un nou raport către ministrul Instrucţiunii în care arată că absolvenţii aromâni, aflând că nu vor fi subvenţionaţi de statul român, asemenea celor şapte institutori aflaţi în post în Peninsula

Balcanică, refuză să mai plece, cu excepția lui Demetriu Georgescu (Dimitrie Badralexi), "care a primit cu plăcere a se întoarce în comuna sa". Consecvent cu poziția adoptată şi exprimată în scris, Christian Tell repetă că i se pare că "nu era nici drept, nici logic a plăti statul nostru institutori pentru țări străine, când noi nu avem institutori chiar pentru comunele noastre", el găseşte că e anormal ca aceşti absolvenți, formați în alt scop, să rămână în țară, cum speră, pentru "a deveni funcționari ai României" şi reaminteşte că "au fost îngăduiți de către părinții lor a veni în acest internat numai pentru timpul de trei ani", drept pentru care "părinții lor îi reclamă". În consecință, Generalul propune măsuri severe pentru reintrarea în disciplina şcolii: "Sunt de părere, Domnule Ministru, ca elevii aceştia să fie şterşi din catalogul şcolarilor acestui internat şi, ca să nu vagabondeze pe străzilor Bucureştilor, să se întrebuințeze mijloace coercitive spre a se reîntoarce în sânul familiilor lor, ca astfel să se facă un exemplu salutariu pentru ceilalți elevi din acest internat".10&&

Măsurile drastice inițiate de Christian Tell, ca ministru al Cultelor şi Instrucțiunii Publice, pentru redresarea şcolilor româneşti din Peninsula Balcanică. Desființarea Institutului macedo-român de la Sfinții Apostoli. În perioada ministeriatului său la Culte şi Instrucțiune Publică, în cadrul guvernului Lascăr Catargiu (11 martie 1871-30 martie 1876), ministeriat ce se întinde de la 14 martie 1871 la 9 ianuarie 1874, Generalul Christian Tell a trecut pur şi simplu la lichidarea internatului macedo-român de la Sfinții Apostoli, convins acum, în lumina experienței, că este de preferat ca aromânii să fie integrați în sistemul ordinar de învățământ românesc. Operația a fost făcută în etape, în paralel cu o foarte serioasă încercare de a controla efectiv mersul procesului de învățământ în limba română din Imperiul otoman. Inițiativa lui Christian Tell, inițiator al mişcării de redeşteptare națională a aromânilor, a constituit o primă încercare de punere în bună ordine a rețelei de aşezăminte şcolare româneşti pentru aromâni, încercare din păcate trecută cu vederea de istoricii "chestiunii aromâneşti".11&&

La 21 martie 1873, Christian Tell înaintează Consiliului Permanent al Instrucțiunii, spre avizare, propuneri pentru realizarea unui control corespunzător asupra activității şcolilor subvenționate de statul român în Peninsula Balcanică. Christian Tell propune ca agentul diplomatic român la Constantinopol să-i oblige pe învățătorii acestor şcoli să trimită ministerului, prin agenție, "atât cataloage lunare constatatoare de mersul învățăturii în acele şcoale spre a se putea controla şi cunoaşte folosul ce aduc în vedere cu subvențiunile ce primesc, cât şi acte formale din partea locuitorilor comunelor în cari funcționează şcoalele, prin care să se constate că acei învățători îşi îndeplinesc

datoriile”.12&& Prin avizul nr. 110 din 27 martie 1873, Consiliul Permanent aprobă aceste propuneri ale ministrului privitoare la şcolile române din Epir, Macedonia şi Turcia,13&& iar Christian Tell, la rându-i, aprobă avizul. Într-adevăr, măsurile preconizate vor fi trecute în practică. La 14 iunie 1873, Dimitrie Athanasescu, cel dintâi ctitor de şcoală românească în Balcani, trimite un raport asupra progresului şcolii româneşti ce conduce în comuna Târnova. Athanasescu salută inițiativa lui Tell, arătând că vede în ea un semn al interesului statului român pentru aceste şcoli din sudul Dunării, ce se considerau “abandonate şi străine”, apoi apreciază ca mediocru atât progresul învățământului românesc în Balcani în sine, cât şi progresul conştiinței naționale româneşti între aromâni. Pe scurt, motivele mediocrității acestui progres sunt, pe de o parte, sărăcia aromânilor, nevoiți sau ispitiți să-şi retragă copiii de la şcoală după ce au dobândit oarecare învățătură, iar pe de altă parte, intrigile şi persecuțiile venite din partea clerului grecesc, deținătorul absolut al protecției legale asupra românilor ortodocşi potrivit legislației Imperiului otoman. La acestea se adaugă lipsa de cărți şcolare: în anul şcolar 1873074, în curs, Athanasescu are la dispoziție numai cinci abecedare şi atâtea geografii şi gramatici câte a putut economisi, ceea ce face ca mai mulți elevi să învețe pe o singură carte. În contrast cu această situație, comitetele greceşti din Constantinopol şi din alte părți ale Imperiului “inundă comunele române şi chiar oraşele mixte (populate de români, bulgari, albanezi) cu mijloace pecuniare pentru susținerea profesorilor şi profesoarelor de limbă greacă, precum şi cu cărți didactice gratis”.14&& Locuitorii comunei Târnova dau mărturia cerută despre buna activitate a institutorului Athanasescu, care timp de şase ani a prestat cu zel meseria de învățător în chip grauit.15&&

În măsura în care ne putem informa din documentele aflate în arhiva Ministerului Instrucțiunii Publice, răspunsul la solicitarea imperativă a lui Christian Tell nu pare să fi fost nici foarte prompt, nici întru totul conform exigențelor. La 8 iunie 1873, locuitorii comunei Ohrida dau mărturie asupra activității învățătorului Filip Apostolescu, sub a cărui îndrumare, susțin ei, “şcoala noastră publică... progresează din zi în zi, conținând peste 90 elevi ce frecventează regulat, după cum se va vedea din alăturatul catalog”; ei adaugă că, din cauza lipsei de cărți, cele două biserici române din Ohrida sunt în dificultate, neputând face serviciul divin pe deplin în limba română.16&& În schimb, nemulțumit, probabil, de faptul că i se cer rapoarte şi dovezi formale, Filip Apostolescu adresează o lungă scrisoare arhimandritului Averchie, nu ministrului, formulând şi observații critice asupra măsurii acestuia de a închide şcoala de la Sfinții Apostoli.17&& În raportul pe care-l adresează ministrului abia la 12 decembrie 1873, institutorul G. Daute din Tesalia face o prezentare

a întregii sale activități de la 1 septembrie 1868 până în momentul scrierii acestui document. Foarte interesant în sine, întrucât dă o imagine nuanțată, bogată în detalii asupra circumstanțelor locale în care se dezvolta în Peninsula Balcanică învățământul românesc, dependent de atitudinea autorităților ecleziastice greceşti, a autorităților civile otomane şi chiar de bunul plac al proprietarilor turci ai locurilor de păşunat folosite de aromâni pentru turmele lor în timpul iernii, raportul lui Daute nu este totuşi tocmai ce aştepta Christian Tell; i se comunică însă că va primi, prin Agenția română de la Constantinopol, o dată cu acest raport, şi actele formale cerute din partea comunei şi cataloagele.18&& În general, felul în care pare să fi reacționat corpul de institutori români din Imperiul otoman la încercarea de control sever a lui Christian Tell nu era de natură să dea speranțe de instalare a unei riguroase administrări în acest sector al învățământului subvenționat de statul român, fie şi numai din cauza condițiilor cu totul speciale în care se exercită asupra lui o autoritate, la urma urmelor limitată din capul locului.

La 9 iunie 1873, arhimandritul Averchie îşi dă demisia din funcția de director al şcolii de la Sfinții Apostoli, invocând motive de sănătate şi vârstă, al căror caracter diplomatic va fi pus în lumină de conduita lui ulterioară.19&& În realitate, şcoala macedo-română fusese suprimată în bugetul anului 1874, iar Consiliul Permanent, prin avizul nr. 2010 din aceeaşi zi de 9 iunie 1873, opinează pentru primirea demisiei lui Averchie şi propune, având în vedere că localul de la Sfinții Apostoli va fi reparat şi acordat liceului Matei Basarab, ca elevii să fie repartizați în celelalte internate ale statului.20&& În urma dispozițiilor din 9 iunie 1873 ale ministrului, funcționarii Carol Buchholtzer şi I. Râureanu procedează la preluarea celor 19 elevi ai internatului aromânesc, repartizându-i la internatele Sf. Sava (nouă elevi) şi Matei Basarab (zece elevi). Totodată, ei constată că părintele Averchie nu are decât un singur inventar de obiecte, din anul 1872, pentru a cărui predare se face proces-verbal semnat de ambele părți şi că elevi nu dispun decât de două cămăşi şi două izmene fiecare, indiciu, firește, de nu foarte riguroasă gestiune. Actele din arhiva şcolii au fost şi ele strânse, predate şi sigilate cu sigiliul arhimandritului Averchie. Riguros, Christian Tell aşterne o rezoluție pe raportul celor doi funcționari, recomandându-le să facă o confruntare între inventarul de obiecte din minister şi cel întocmit cu Averchie şi să întocmească un dosar de actele existente.21&& Un ultim episod din istoria lichidării Institutului macedo-român îl constituie mutarea elevilor repartizați la internatul Matei Basarab la internatul Sf. Sava, alături de colegii lor, în urma intervenției arhimandritului Averchie, solicitat de cei în cauză; motivul a fost preferința elevilor aromâni pentru o metodă de învățătură cu care

erau desprinşi şi anumite înlesniri de deplasare la cursuri oferite de această cazare. Operația se face cu respectarea tuturor formelor birocratice şi cu aprobarea lui Christian Tell, efectuându-se un transfer de elevi de la Sf. Sava la Matei Basarab dintre alți bursieri ai statului.22&&

Închiderea şcolii de la Sfinții Apostoli a fost rău primită de unii dintre aromâni. În scrisoarea, deja amintită, către arhimandritul Averchie, Filip Apostolescu, institutor la Ohrida, îi exprima acestuia, la 10 septembrie 1873, întristarea ce i-a provocat această ştire: "Nu mai puțin însă şi m-am întristat înştiințat fiind că şcoala macedoneană care de către neamicii românismului era privită ca o armă, ştiind că din acea şcoală au să iasă luptători s-a desființat". Apostolescu descrie examenul de sfârşit de an al celor 70 de elevi, examen solemn la care au asistat şi preoți şi profesori bulgari din localitate. Este de reținut că acest latinizant care este tânărul aromân, fost elev al lui I. Massim, se arată profund nemulțumit de aspectul slavonizat al cărților de cult româneşti: "Cu bisericile însă... mergem foarte rău, cântându-se mai mult greceşte. Ce putem face când n-avem cărți bisericeşti cu litere noi? Cele vechi sunt pline de ziceri slavone şi ne este şi ruşine chiar a cânta cu dânsele, când vezi: slavă, viac, vecernie, utrenie şi alte nenumărate".23&& Desființarea internatului de la Sfinții Apostoli nu a însemnat însă încheierea cu totul a activității arhimandritului Averchie. La 29 iulie 1874, din Bucureşti, bătrânul arhimandrit se adresează cu demnitate, vigoare şi chiar oarecare indignare noului Ministru al Instrucțiunii Publice şi al Cultelor din guvernul Lascăr Catargiu, lui Titu Maiorescu (7 aprilie 1874-30 ianuarie 1876), căruia îi repovesteşte întreaga sa "apostolie" în serviciul românismului în Balcani, îi enumeră cu oarecare reținere, dacă nu cu discreție, sacrificiile personale făcute pentru şcoala românească între aromâni şi-i aminteşte că, din numărul de 30 de locuri pentru viitori institutori aromâni ce urmează a fi pregătiți pe seama bugetului statului român, aproape jumătate, de nu mai mult, vor fi libere. El invită pe ministru să dispună ocuparea lor, fie cu "feciori", fie cu "fete" din sudul Dunării, amintindu-i că grecii se ocupă intens de recrutarea de tinere cadre didactice dintre aromâni. În spiritul severității instaurate de Christian Tell, la a cărei declanşare de altfel însuşi contribuise, inimosul arhimandrit cere lui Maiorescu să-i gonească din țară pe acei foşti elevi ai şcolii macedo-române care nu s-au dus în Macedonia, ca şi pe aceia care au dezertat din posturile lor de învățători, venind din România pentru a ocupa alte funcții publice, căci, spune el "altfel, orice cheltuieli sunt de prisos". Pe memoriul acesta al "fatigatului bătrân", cum însuşi se desemnează, Titu Maiorescu pune rezoluția potrivit

căreia arhimandritul va aduce tineri din Macedonia pentru ocuparea celor 13 locuri vacante, sub condiția ca, după trei ani, aceştia să se întoarcă în țara lor ca învățători.24&&

În timpul ministeriatului său, Christian Tell a primit două rapoarte necerute şi o petiție privitoare la situația aromânilor, a şcolilor româneşti pentru aromâni şi a şcolii româneşti din schitul românesc de la Muntele Athos din partea lui Nifon Bălăşescu, care se intitulează "vechi profesor de teologie în România şi acum director al şcoalelor române din Turcia". Nifon Bălăşescu pomeneşte despre aceste demersuri într-un memoriu adresat lui Titu Maiorescu, la nici o lună de la instalarea lui ca ministru al Instrucțiunii Publice. Plângându-se că nu a primit răspuns la memoriile sale din partea Generalului Christian Tell, Nifon Bălăşescu le recomandă atenției succesorului acestuia, pe care caută să-l capteze prin flaterie şi căruia îi indică datele şi chiar numerele de înregistrare (26 mai 1872, memoriu despre românii din Turcia, cu cerere de ajutor; 12-24 iulie 1873, memoriu despre aromânii din Macedonia, Tesalia, Tracia, Epir şi Albania cu critici la adresa şcolilor româneşti, înreg. 12.035). Nifon arată că a atras atenția asupra faptului că nu toate şcolile subvenționate funcționează, un adevăr cunoscut de Christian Tell, care declanşase opera sa reformatoare şi de control. Ca şi alți aspiranți la cârmuirea şcolilor de peste Dunăre, Nifon Bălăşescu, care scrie din Constantinopol, recomandă lui Maiorescu numirea – desigur subvenționată – a unui revizor şcolar. El lansează acuzații şi la adresa agentului român la Constantinopol care, înconjurat de "grecotei", ar fi un om nesigur, aşadar, incompetent.25&& Oricât de mare i-ar fi fost severitatea, Christian Tell s-a arătat la fel de puțin sensibil la asemenea manevre interesate, pe cât de sceptic s-a dovedit față de spiritul de aventură, combinațiile de amploare şi pragmatismul lui Apostol Margarit.

I-a fost dat lui Christian Tell, omul care intrase cel dintâi în contact cu Averchie şi semnase primul manifest românesc către aromâni, să-i ceară arhimandritului demisia şi să închidă Institutul macedo-român de la Sfinții Apostol. Firește, nu abandonarea idealului la a cărui formulare participase, ci dorința de a pune seriozitate şi ordine în efortul pentru realizarea lui, scrupulul față de cheltuirea banului public l-au îndemnat pe Christian Tell să procedeze cum a procedat. Acțiunea lui se încadrează în încercarea de asanare a vieții publice româneşti, întreprinsă de guvernul conservator al lui Lascăr Catargiu, după o perioadă, se ştie, de avânt şi dezordine romantică, duse până la anarhie şi eşuate în demagogie şi speculare a statului în interes personal de către politicieni. Acțiunea lui Christian Tell a fost continuată de oameni ca Titu Maiorescu şi a creat un precedent de necesară rigoare şi mai mult realism politic în întreaga acțiune românească printre aromânii din Peninsula Balcanică, precedent ce face mai uşor de înțeles şi de încadrat

istoric inițiativele de mai târzu ale unui Spiru Haret. Nu e mai puțin adevărat că, prin forța lucrurilor, linia aparent mai aventuristă şi, în orice caz, mai puțin riguroasă sub raport strict profesional şi etic, reprezentată de Apostol Margarit şi cauționată de Partidul Național-Liberal, avea să aibă, o vreme, câştig de cauză şi să înregistreze considerabile victorii pe plan pragmatic în promovarea ideii naționale româneşti între aromâni.

NOTE

*Abrevieri folosite: ASB= Arhivele Statului Bucureşti; MCI= fondul Ministerului Cultelor şi Instrucțiunii Publice. Documentele puse în valoare în acest studiu fac parte din mapa de izvoare referitoare la mişcarea de redeşteptare națională a aromânilor aflate în arhiva prof. Victor Papacostea, care pregătea editarea lor, în colaborare cu Mihail Regleanu, sub egida Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti,.

1. Victor Papacostea, *Însemnările lui Ioan Şomu Tomescu privitoare la arhimandritul Averchie,* în *Revista aromânească,* I, 1, 1929, p. 38-55.
2. Manifestul a fost publicat în ziarul *Buciumul* nr. 3, 1863, p. 10.
3. ASB, MCI, 193/1870, f. 114.
4. Averchie fusese destituit abuziv, în octombrie 1868, în pofida ezitărilor ministrului Gusti, după tulburările din institut din luna precedentă, cf. ASB, MCI, 148/1869, f. 30. El a fost reintegrat prin decret domnesc la 13 februarie 1869, cf. ASB, MCI, 148/1869.
5. ASB, MCI, 147/1870.
6. ASB, MCI, 147/1870.
7. ASB, MCI, 147/1870, f. 128.
8. ASB, MCI, 147/1870, f. 127.
9. *Ibidem*.
10. ASB, MCI, 147/1870, f. 175.
11. Cf. M.V. Cordescu, *Istoricul şcoalelor române din Turcia,* Bucureşti, 1906; S. Țovaru, *Problema şcoalei româneşti din Balcani,* Bucureşti, 1934; D. Velicu, *Institutul de la Sfinții Apostoli şi începutul mişcării de redeşteptare a românilor macedoneni,* în *Revista istorică română,* XI-XII, 1941-1942, p. 272-286; M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage,* Viena, 1974.
12. ASB, MCI, 2360/1873, f.37.

13. *Ibidem*. Semnatari: Aaron Florian, I. Zalomit, A. Marin, D. Petrescu. Chr. Tell aprobă avizul.

14. ASB, MCI, 2360/1873, f.46.

15. ASB, MCI, 2360/1873, f.48 din 10 iunie 1873.

16. ASB, MCI, 2360/1873, f.50.

17. ASB, MCI, 2340/1874, f.82 din 10 septembrie 1873.

18. ASB, MCI, 2322/1873, f.6.

19. ASB, MCI, 2322/1873, f. 58

20. ASB, MCI, 2322/1873, f. 58 v. din 9 iunie 1873, cu aprobarea lui Chr. Tell.

21. ASB, MCI, 2322/1873, f. 111.

22. ASB, MCI, 2360/1873 din 21 august 1873.

23. ASB, MCI, 2360/1873, f.82.

24. ASB, MCI, 2605/1874, f.40.

25. ASB, MCI, 2640/1874, f.32. Memoriul către Titu Maiorescu datează din 11 mai 1874.

Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene, „Sud-Estul şi contextul european”, Buletin, V, Bucureşti, 1996, p. 7-16

SPIRU HARET, TAKE IONESCU ŞI CRIZA ŞCOLII ROMÂNEŞTI DIN BALCANI LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE

După ce statul român şi-a redobândit statutul de ţară independentă şi, în virtutea unui proces firesc de dezvoltare pe toate planurile, tindea să-şi ocupe locul potrivit importanței sale reale pe scena politică a Sud-Estului european, rețeaua de şcoli româneşti din cuprinsul Imperiului otoman s-a dezvoltat în chip impresionant. Au contribuit la aceasta, în deceniile al optulea şi al nouălea ale secolului al XIX-lea, mai mulți factori şi anume: stabilizarea relațiilor de cooperare dintre Imperiul otoman şi România, după războiul din 1877/1878, în virtutea coincidenței de interese dintre cele două state în contextul geopolitic dat; aderarea României la Tripla Alianță dintre Germania, Austro-Ungaria şi Italia, alianță care a asigurat, între altele, statului român un sprijin diplomatic eficient în politica sa balcanică; prestigiul tot mai mare al României ca factor de progres, de civilizație şi de pace în Sud-Estul Europei, spațiu în care ea nu avea, asemenea altor state, de satisfăcut revendicări terioriale, ci numai aspirații culturale; afirmarea vocației României de factor de mediere în raporturile dintre puterile interesate în zonă şi celelalte puteri europene; calitatea oamenilor de stat şi de cultură români care au ştiut să conducă cu abilitate, suplețe, energie şi într-un spirit modernizator acțiunea şcolară în Peninsula Balcanică. Nu este de neglijat nici rolul personal al atotputernicului şi controversatului inspector al şcoalelor din Turcia europeană, Apostol Margarit, sprijinit direct de regele Carol I, în asigurarea succesului învățământului românesc în Balcani. Este un fapt că, în mare măsură, acțiunii lui se datorează sporirea spectaculoasă a numărului şcolilor primare din Balcani după 1878, când a primit funcția de inspector general şi ridicarea nivelului învățământului românesc pentru aromâni care a ajuns să numere între instituțiile sale aşezăminte de rang gimnazial şi liceal.

Cu toate acestea, către sfârşitul secolului al XIX-lea, învățământul românesc din Imperiul otoman a trecut prin momente de îngrijorătoare criză. Manifestarea cea mai frapantă a acestei crize au fost violentele conflicte dintre diversele coaliții de ambiții şi interese în care se grupaseră profesori, părinți, elevi, susținători din țară ai acestora, conflicte potențate, deşi mai puțin poate decât s-a spus, de disputele politicianiste de partid din România. Susținut de Ministerul Instrucțiunii şi Cultelor şi de Partidul Național Liberal, Apostol Margarit însuşi, inspectorul general, care devenea, pe măsura înaintării în

vârstă, partizanul tot mai îndârjit al unui sistem foarte centralizat şi aproape discreţionar de conducere era conducătorul uneia dintre aceste coaliţii. Cealaltă, susţinută de Consulatul general român, deschis de curând la Salonic, de celelalte consulate (Bitolia, Ianina) şi, în mare măsură, de Partidul Conservator era constituită din profesorii şi părinţii adepţi ai descentralizării şi ai unui control sporit asupra şcolilor din partea eforiilor comunale aromâneşti.

Manifestarea cea mai gravă a crizei era însă degradarea învăţământului românesc din Peninsulă: scăderea calităţii prestaţiei didactice, împuţinarea numărului elevilor, reaua gestiune a şcolilor şi, mai ales, abaterea acestora de la rostul lor fundamental care era consolidarea naţionalităţii româneşti în Balcani. Căci, absolvenţii aromâni ai şcolilor româneşti, apoi chiar cadrele didactice apucau tot mai mult pe calea emigrării din locurile lor natale spre România, dar şi spre alte zări. Ca şi în trecut şi la fel cum avea să se întâmple şi mai târziu, reţeaua de şcoli româneşti din Peninsula Balcanică se dovedea a fi nu un instrument, de înaltă valoare instructivă şi educativă, menit să contribuie la dezvoltarea comunităţilor aromâneşti, ca atare, în locurile lor de baştină, aşa cum visase Nicolae Bălcescu, ci un factor de românizare şi de pregătire a unei părţi din aromâni în vederea emigrării lor în România. Desigur, după cum succesele învăţământului românesc din Peninsula Balcanică nu se datorau numai calităţilor lui Apostol Margarit, nici defectele lui personale, accentuate de bătrâneţe – autoritarismul, comportamentul arbitrar, lipsa de scrupule – nu puteau fi singurele cauze ale eşecurilor înregistrate de acest sistem de învăţământ.

Principalele şi cele mai adânci cauze ale crizei acţiunii româneşti în "chestiunea aromânească" trebuie căutate în factorii de ineluctabilă agravare, în forme dramatice, a crizei orientale în general, în evoluţia generală către rezolvarea pe cale violentă, brutală şi inadecvată a problemei orientale de către cei interesaţi: popoarele balcanice, turcii, puterile europene. Închistarea balcanicilor în naţionalism exclusivist şi megalomanie imperială, refuzul obstinat al formelor de coeziune şi cooperare internaţională la nivel regional – considerate adevărate virtuţi de către propagandele naţionaliste – au configurat un câmp de forţe în care românii balcanici nu puteau să fie decât sacrificaţi. Depărtaţi geografic de statul român, lipsiţi de protecţia reală a unor factori politici sau spirituali cu autoritate efectivă, mai ales după ce Imperiul otoman intrase în declin, dispersaţi între alogeni care beneficiau de sprijinul unor structuri politice proprii relativ puternice şi susţinute de culturi naţionale relativ dezvoltate, aromânii erau hărăziţi unui rol secundar iar opţiunea lor pentru românism, în condiţiile date, nu avea decât să accentueze drastic

tendința către marginalizarea lor, dezvoltată de toate puterile balcanice. Ei nu puteau, cu alte cuvinte, decât fie să se lase asimilați de principalele națiuni balcanice care începuseră să-şi dispute moştenirea Imperiului otoman încă înainte de destrămarea acestuia, fie să se lase anexați politicii româneşti, încadrându-şi propria acțiune în limitele putințelor de intervenție ale României în viața politică a Balcanilor. Aşa se explică, pe de o parte, ezitările aromânilor de a se identifica masiv şi spontan cu românismul. Aşa se explică, pe de alta, tentația încercată de statul român de a-i neglija sau folosi pe aromâni în scopul satisfacerii propriilor sale interese, în funcție de conjuncturi. Aşa se explică, în sfârşit, de ce au izbutit unii aromâni să speculeze, în beneficiu strict personal şi chiar material, acțiunea României în Peninsula Balcanică.

Astfel stând lucrurile, nu poate fi îndeajuns prețuită atitudinea acelor oameni de stat români din Vechiul Regat care au încercat să lichideze scăderile politicii şcolare româneşti în Balcani şi care, fideli tradiției paşoptiste naționale, dar pătrunşi totodată de respect față de valorile intelectuale şi morale autentice, au avut sentimentul răspunderii de a le promova prin acțiunea lor administrativă. Între aceştia se numără liberalul Spiru Haret şi conservatorul Take Ionescu, doi mari miniştri ai Instrucțiunii publice în guvernele de la sfîrşitul secolului al XIX-lea[186]. Ei au încercat, ca altădată Christian Tell[187], să cunoască exact realitățile şcolii româneşti din Balcani şi să-i remedieze insuficiențele, oricare ar fi fost prețul ce trebuia plătit, mergând chiar până la renunțarea la aceste şcoli, dacă ele se vor fi dovedit iremediabil inadecvate funcției pe care fuseseră destinate să o îndeplinească.

Din primele luni ale ministeriatului său la Instrucțiune şi Culte, Spiru Haret simte nevoia să se informeze temeinic şi complet asupra situației întregii rețele de şcoli, de toate gradele, din Imperiul otoman, asupra personalului lor didactic, asupra clericilor slujitori ai bisericilor româneşti din Macedonia, Epir şi Albania şi asupra şcolilor proiectate a se

[186] Spiru Haret (1851-1912) a fost ministru al Cultelor şi Instrucțiunii Publice în guvernele lui D.A.Sturdza, de la 31 martie 1897 la 30 martie 1899, de la 14 februarie 1901 la 20 decembrie 1904 şi de la 12 martie 1907 la 27 decembrie 1908 şi apoi în guvernele lui Ion I.C.Brătianu, de la 27 decembrie 1908 la 28 decembrie 1910. Take Ionescu, (1858-1922) a fost ministru al Cultelor şi Instrucțiunii Publice în guvernele Lascăr Catargiu, de la 27 noiembrie 1891 la 3 octombrie 1895 şi G.Gr. Cantacuzino, de la 11 aprilie 1899 la 9 ianuarie 1900. Cf. Ion Mamina şi Ion Bulei, *Guverne şi guvernanți (1866-1916),* Bucureşti, 1994, p. 205 şi 207. Nu ne oprim aici asupra disputelor care au avut loc în Parlamentul României între Spiru Haret şi Take Ionescu în privința felului, după liberali nesatisfăcător, în care a fost tratată problema şcolilor românşti din Balcani de către conservatori, respectiv de cel din urmă. Cf., de pildă, *Discursurile rostite în şedințele din 8 şi 10 decembrie 1901 ale Camerei Deputaților în chestiunea macedoneană* de D.Spiru Haret, ministrul Instrucțiunii Publice şi al Cultelor şi de D. Dimitrie Sturdza, preşedinte al Consiliului de miniştri, ministru de Externe şi ad-interim la resbel*,* Bucureşti, 1902.

[187] Vezi, în volumul de față, studiul *Christian Tell şi „chestiunea aromânească" în lumina unor documente inedite*

înființa. În arhiva Ministerului Instrucțiunii şi Cultelor se păstrează o amplă şi detaliată listă conținând toate aceste informații, întocmită la 6 iulie 1897[188]. La această dată, erau în funcțiune: un liceu de băieți la Bitolia, o Şcoală Normală de fete tot aici, un gimnaziu de băieți la Ianina şi un altul la Berat, ca şcoli secundare, cu un corp profesoral şi pedagogic de 44 persoane. Învățământul primar număra: 35 şcoli primare în Macedonia, 20 şcoli primare în Epir, 12 şcoli primare în Albania, în total 83 şcoli primare, cu un personal didactic şi ajutător de 145 persoane. Clerul bisericilor româneşti din Macedonia, Epir şi Albania număra 53 persoane, preoți (41), cântăreți (10), un arhimandrit şi un arhiereu mitropolit în Albania (din 1896). Erau proiectate alte 16 şcoli primare. Între aceleaşi hârtii din arhiva Ministerului Cultelor şi Instrucțiunii Publice se numără şi o listă de chiriile ce se plătesc pentru localurile şcoalelor române din Turcia în exercițiul 1897-1898, semnată de Apostol Margarit, potrivit căreia aceste chirii se ridică, pentru 50 de localuri, la suma de 15.360 lei pe un an[189]. La 31 iulie 1898, în numele Ministrului Afacerilor Străine, N. Mişu comunică faptul că este necesară reînnoirea contractului de închiriere pentru localul mitropoliei române în curs de deschidere la Constantinopol, încercare ratată, cum se ştie din studiile lui M.D. Peyfuss; la 6 august 1898, Haret aprobă achitarea în două rate anticipate a chiriei de 2760 lei anual. Alăturat este anexată o listă a personalului mitropoliei române ce cuprinde 5 persoane, anume: Antim I, mitropolit, Papa Ioan Spala, preot, George Cazana, cântăreț, George Mije, paracliser, Ioan Mije, portar[190].

Aflat la Constantinpol de foarte multă vreme, unde se ocupa de diverse aspecte ale "chestiunii aromâneşti", în primul rând de problema înființării mitropoliei aromânilor, neglijând însă funcțiile sale principale de inspector general al şcolilor din Macedonia, fapt ce stârnise reacții negative vehemente şi reclamații din partea corpului didactic, Apostol Margarit a trimis ministrului Spiru Haret, cum se obişnuia, proiectul de buget al şcolilor şi bisericilor române din Turcia pe exercițiul 1 septembrie 1898 – 31 august 1899. Acest fapt a prilejuit lui Spiru Haret prima reacție de autoritate în vederea redresării situației din învățământul românesc din Peninsula Balcanică. El a elaborat o foarte amplă şi categorică *Rezoluție* asupra proiectului lui Apostol Margarit, în care examinează, rând pe rând, situația financiară a fiecărei şcoli în parte, a fiecărui cadru didactic şi propune atât amendamente la buget, cât şi măsuri severe de intrare în legalitate, ordine şi normalitate. Spiru Haret constată grave deficiențe: lipsa unor catedre de primă importanță (religie,

[188] ASB Min. Instr. Dos 40, vol. I, 1897
[189] ASB Min Instr Dos 40, vol. I/1898, datată 16 martie 1898, Constantinopol
[190] ASB Min Instr Dos 40, vol. I/1898, f.5

geografie, matematică curs inferior, limba română curs inferior, noțiuni de drept, igienă - la liceul din Bitolia); prezența în corpul didactic a unor profesori care nu cunosc limba română (Maria Georgiade, Ida Menzini, Maria Damianovici, institutoare la liceul de fete din Bitolia); prezența în corpul didactic a unor persoane lipsite de calificarea necesară (Victoria Petru care nu are decât patru clase primare şi face oficiul de institutoare la clasa a II-a la şcoala normală de fete din Bitolia); prezența în şcoli a unor persoane netrecute în buget. Spiru Haret decide înlăturarea din postul de director a liceului din Bitolia a Prof. I. Ciulli care nu-şi îndeplineşte sarcinile ordonate de minister, nu poate justifica anumite cheltuieli şi înlocuirea sa cu Dr. P. Pucerea, fost intern al Spitalelor Civile din Bucureşti. Sunt numiți ca profesori alți aromâni cu studii universitare în România: Toma Constantinescu, pentru limba elină, M. Dafin, pentru muzică, Dr. P. Pucerea însuşi pentru ştiințe fizico-chimice şi igienă. Totodată, ministrul cere ca programele de învățământ să fie pe cât posibil acordate cu cele din țară petru ca absolvenții şcolilor secundare din Balcani să-şi poată continua, în România, studiile universitare. El se întreabă dacă nu cumva ar fi necesar ca liceele existente sau unul dintre ele să fie transformate în şcoli comerciale, adecvate trebuințelor locale. Judecând foarte aspru modul în care funcționează gimnaziile din Ianina şi Berat, Haret se întreabă dacă nu ar fi mai potrivit ca, având în vedere şi deficiențele liceului din Bitolia, să fuzioneze toate cele trei aşezăminte şcolare într-unul singur, dotat cu internat, cu secție comercială de gradul I şi, astfel, cu o cheltuială poate mai mică, să se obțină "*o şcoală bună şi completă în loc de trei ficțiuni de şcoală*". În ce priveşte salarizarea corpului didactic, Haret propune instaurarea unui regim coerent, unitar, riguros, cu criterii precise de vechime şi calificare, cu un sistem echitabil de retribuții, cu penalizări severe pentru cei neglijenți, cu recompense adecvate pentru sarcinile suplimentare şi succesele deosebite în activitate. Fixând termene precise, Spiru Haret cere să i se trimită, pe baza unor chestionar unic, statistici şi analize clare şi aprofundate, bogate în date privitoare la şcolile, învățătorii şi situația şcolară a elevilor din fiecare comună românească, cu referiri la populația totală a comunelor şi importanța lor, recomandând să se folosească în acest scop instrumente cartografice de nivel eurpean: harta "cea mare a Peninsulei Balcanice din Kiepert" şi bibliografia existentă, iar în caz de lipsă, "relații directe luate la Consulatele române din partea aceea". Modificând circumscripțiile şcolare, Haret crează două revizorate, unul pentru Macedonia şi altul pentru Epir şi Albania, încredințând titularilor lor – îl numeşte pentru Epir-Albania pe V. Diamandi – sarcini precise de inspecție, retribuții şi, sub condiția pedepsei cu destituirea, stabilirea unor raporturi directe de comunicare cu Ministerul, căruia sunt ținuți a-i trimite

rapoarte detaliate, în materii precis indicate (numărul şcolarilor, rezultatele lor, observaţii etc.). Invocând necesitatea economiilor, Spiru Haret respinge propunerile de cheltuieli suplimentare pentru clădiri de şcoli şi biserici făcute de Apostol Margarit, fără să respingă posibilitatea unor asemenea cheltuieli în viitor. Era de fapt, cred, o nouă dovadă de neîncredere în gestiunea inspectorului general. În acelaşi sens, Haret cere explicaţii lui Apostol Margarit pentru evidente nereguli constând din plăţi fictive. Ministrul refuză plata salariului unor preoţi şi cântăreţi care refuză să slujească în limba română (Papa Ciubuchi din Turcia şi Papa Riza din Avdela), dovedind că era tot atât de bine informat asupra situaţiilor locale, pe cât de riguros în mânuirea banului public în scopurile legal fixate. Cât de severă era judecata lui Spiru Haret asupra situaţiei învăţământului şi a Bisericii româneşti din Peninsula Balcanică se vede din scurta recomandare aşternută de el pe aceeaşi rezoluţie, la 28 august 1898. Cerând să se întocmească, pe baza ei, o decizie ministerială, el recomandă ca această decizie să fie precedată de considerentul *"că ea este dictată de trebuinţa ce este de a se pune o dată un început de organizare a şcolilor şi bisericilor române din Macedonia"*. Iar indicaţia suplimentară ca măsurile propuse aici să fie aduse la cunoştinţa lui Apostol Margarit prin Ministerul de Externe arată cât de gravă era judecata lui Haret asupra persoanei inspectorului. O a doua însemnare autografă pe rezoluţie, din 29 august 1898, cere serviciului contabilităţii să găsească un mod mai expeditiv şi mai lesne de controlat de plată a salariilor; era, şi aceasta, o problemă viu discutată în mediul corpului didactic aromânesc[191].

Că Spiru Haret nu era animat decât de dorinţa de a îmbunătăţi cu adevărat şcoala românească din Peninsula Balcanică şi nu de aceea de a face economii cu orice preţ sau de a suprima din cine ştie ce motive această formă de învăţământ, că el nu era animat de ostilitate politică împotriva lui Margarit, ci numai de exigenţa faţă de activitatea acestuia, se vede din rezoluţia pe care o pune, la 28 septembrie 1898, pe raportul din 22 septembrie 1898 prin care inspectorul general, aflat la Constantinopol, îi cere să numească un profesor de limba română la liceul din Galata Sarai, unde reuşise să dobândească de la autoritatea otomană dreptul de a se înfiinţa şi o catedră facultativă de limba română, pe lângă cele de predare a altor limbi balcanice (sârbă, greacă, bulgară). Nu numai că aprobă suma dacă "fondul este prevăzut în bugetul aprobat de noi", dar este de acord şi cu persoana profesorului propus de Margarit, un domn Teodoru, fost elev al institutului elen din Galaţi, bun cunoscător de română, în acel moment profesor de franceză şi matematici

[191] ASB Min Instr Dos 40, vol. I/1898

la liceul imperial din Galata Sarai[192]. Nu este mai puțin adevărat că, începând din momentul reorganizării revizoratelor, poziția lui Apostol Margarit ca inspector al şcoalelor române din Turcia era cu totul slăbită; el nu mai figura decât formal ca deținător al acestei demnități, din care avea să fie, de altfel, curând pensionat.

Spiru Haret a declanşat o amplă *revizie generală a tuturor instituțiilor şcolare şi bisericeşti subvenționate de statul român în Imperiul otoman.* Această "lucrare importantă" a fost încheiată în timpul ministeriatului succesorului său, conservatorul Take Ionescu. Într-o primă etapă a acțiunii, începute după 1 septembrie 1898, revizorii G. Ghica Papa (Macedonia) şi Vasile Diamandi Aminceanul (Epir, Tesalia, Albania) au întocmit şi înaintat ministrului, la sfârşitul lui 1898, rapoarte generale privitoare la starea şcolilor din cuprinsul regiunilor aflate sub controlul lor, inspectate cu scrupulozitate în ultimul trimestru al anului 1898. Pe baza acestor prime rapoarte, după primirea cărora Spiru Haret decide, la 26 ianuarie 1899, deblocarea salariilor revizorilor, ministrul liberal cere să se întocmească foi de informații pentru fiecare dintre localitățile în care statul român întreține şcoli sau biserici. Fixând termene, Spiru Haret cere să i se prezinte un chestionar tip pe care să-l aprobe şi care să fie luat ca model de revizori în a doua fază a acțiunii lor. Scopul acțiuni era informarea exactă asupra şcolilor şi bisericilor amintite "pentru a întări cum trebuie pe cele care pot trăi şi a suprima sau amâna pe cele care nu pot decât vegeta"[193].

Ni s-au păstrat rapoartele şi răspunsurile revizorului G. Ghica Papa, răspunzător de şcolile din Macedonia, la amintitul chestionar. Din ele se desprinde o imagine exactă şi nuanțată a situației acestor şcoli în contextul vieții generale a localităților în care ele se găsesc. Departe de a fi flatantă, această imagine este, mai curând, penibilă; ea contrazice categoric atât retorica entuziastă a celor ce proclamau biruința cauzei românismului în Peninsula Balcanică, cât şi admirația nostalgică a unor istorici superficiali ai "chestiunii aromâneşti". Dincolo de observațiile de natură pur tehnică privitoare la funcționarea în condiții mai mult sau mai puțin bune a sistemului de învățământ, la calitatea prestației cadrelor didactice şi a şcolarilor, faptul istoric important care reiese frapant din aceste rapoarte este fără îndoială *persistența şi chiar predominanța adeziunii majorității aromânilor din numeroase localități la elenism*. Această situație nu era numai efectul acțiunilor, incontestabil numeroase, de intimidare exercitate asupra aromânilor de clerul şi intelectualitatea greacă, a căror poziție privilegiată de autoritate în rândurile creştinilor

[192] ASB Min Instr Dos 40, vol. II/1898
[193] ASB Min Instr Dos 43/IV/1899, f.20

ortodocşi din Imperiul otoman era asigurată de secole prin legislaţia otomană, ci şi consecinţa dezamăgirilor încercate de ei în legătură cu acţiunea României în Peninsula Balcanică: aceia care, îmbrăţişând cauza românismului, nu doreau să şi emigreze în România erau nevoiţi să constate că viitorul lor în locurile în care s-au născut este neliniştitor de incert. Selectez în cele ce urmează câteva dintre datele mai importante comunicate de revizorul G. Ghica Papa Ministerului Instrucţiunii Publice şi Cultelor din Bucureşti.

Dând curs Ordinului seria B nr. 59.950, din 21 septembrie 1898, al lui Spiru Haret, G. Ghica Papa a inspectat, rând pe rând, localităţile: Perlepe (7 octombrie), Cruşova (9 octombrie), Magarova (13 octombrie), Târnova (14 octombrie), Resna (15 octombrie), Ohrida (17 octombrie), Iancoveţi (19 octombrie), Molovişte (21 octombrie), Gopeşi (22 octombrie), Nijopole (24 octombrie), Bitolia (27 octombrie), Vlaho-clisura (3 noiembrie), Hrupişte (4 noiembrie), Neveasta (7 noiembrie), Belcameni (9 noiembrie), Pisoderi (14 noiembrie), Veria (18 noiembrie), Caterina (20 noiembrie), Cataha şi Palaticea (23 noiembrie), Velea (25 noiembrie), Usküb (27 noiembrie), Cumanova (30 noiembrie), Coceani (3 decembrie), Giumaia de Sus (5 decembrie), Cupa (8 decembrie), Fetiţa (11 decembrie). A amânat, din pricina unui incident grav – asasinarea unui grec – inspectarea localităţilor Birislav, Lunguţa, Huma şi Livezi. Potrivit statisticii întocmite de Ghica Papa cu acest prilej, *la 22 decembrie 1898, funcţionau, în Macedonia, 43 şcoli primare, cu un număr total de 2027 elevi, înscrişi în 161 clase* (V-I şi o clasă de începători); erau 27 şcoli de băieţi, 8 şcoli mixte, 8 şcoli de fete[194]. În linii mari, revizorul constată o bună funcţionare a şcolilor şi, pe alocuri, progrese. Există totuşi situaţii critice, ca la Usküb (Skopje), unde institutorii M. Mărăcine şi C. Constante comiseseră grave nereguli, însuşindu-şi banii pentru chiria şcolii şi plecând cu ei în România. În unele cazuri, revizorul semnalează regresul şcolilor greceşti, concurate de şcoala românească, dar se întâmplă şi situaţia inversă: la *Vlaho-Clisura*, şcoala de fete a pierdut mai bine de jumătate din numărul elevilor (din 133 rămân 65), întrucât silogul grecesc a deschis o şcoală de fete; la *Belcameni şi Pisoderi,* boicotaţi de clerici din ordinul ierarhului local, aromânii au renunţat să-şi trimită în număr la fel de mare ca până atunci copiii la şcoala românească. O situaţie bizară apare la *Oşani*, unde şcoala a trebuit închisă deoarece proprietarul moşiei pretindea el însuşi leafă de la statul român ca să permită funcţionarea şcolii româneşti. În *Neveasta,* un personaj care se bucură de simpatia generală, a

[194] AS Min Instr Dos 43/IV/1899, f. 34

aromânilor românizați ca şi a grecomanilor, era profesorul Chirzidis, de limbă greacă; el este gata să predea greaca la şcoala română, dar numai dacă primeşte o leafă de 80 lei, nu de 50 lei; comunitatea nu este în măsură să-i asigure acest salariu.[195].

Începând de la 13 februarie 1899 şi până la 3 iunie 1899, revizorul şcolilor române din Macedonia G. Ghica Papa a trimis, pe baza chestionarului primit, mai întâi lui Spiru Haret însuşi, apoi lui Take Ionescu, succesorul acestuia la conducerea Ministerului Instrucțiunii Publice şi Cultelor rapoarte detaliate cu privire la situația fiecăreia dintre şcolile subvenționate de statul român în Macedonia. Rapoartele comunică numărul aproximativ al populației din fiecare localitate, structura ei etnică, numărul românilor (aromânilor), numărul copiilor români de vârstă şcolară, numărul celor care frecventează şcoala română şi, respectiv, al celor care frecventează alte şcoli (greacă, bulgară, sârbă), numărul alogenilor care frecventează alte şcoli decât cele româneşti, modul în care aceştia ar putea fi atraşi de şcoala românească. Sunt comunicate, de asemenea, date privind susținerea sau nu a şcolii, pe plan material, de către comunitățile aromâneşti. Se dau informații precise privind starea localurilor pentru şcoli. Sunt prezentați profesorii şi institutorii, cu referiri amănunțite la vechimea şi pregătirea lor, la procedura numirii lor în post, la felul în care-şi fac datoria, la modalitățile de retribuire a corpului didactic şi la nivelul salariilor. Se raportează despre manualele folosite şi, în general, despre materialul didactic. Se fac aprecieri asupra felului în care sunt păstrate arhivele şcolare. Sunt evaluate, de asemenea, pe baza examinării elevilor, rezultatele activității didactice.

De la Ghica Papa s-au păstrat rapoarte privitoare la şcolile din Bitolia, Gopeşi şi Molovişte[196]; Vlaho-Clisura[197]; Livezi[198]; Huma[199]; Oşani[200]; Lugunța[201]; Liumnița[202]; Berislav[203] ; Cumnaova[204] ; Skoplje (Usküb)[205] ; Caterina[206] ; Veles[207] ; Hrupişte[208].

În tabelul de mai jos, sistematizez câteva dintre datele statistice mai importante cumulate în rapoartele amintite ale lui G. Ghica Papa.

[195] ASB Min Instr Dos 43/IV/1899, f. 20
[196] 13 februarie 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 1
[197] 25 martie 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 42
[198] 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 21
[199] 27 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 30
[200] 31 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 44
[201] 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 46
[202] mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 47
[203] 1 iunie 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 48
[204] 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 50
[205] 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 51
[206] 3 iunie 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 53
[207] 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 54
[208] 5 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 73

Nr. crt.	Localitatea	Total populație	Total români	Număr copii români de vârstă școlară	Frecventează școala română	Frecventează școli străine
1.	BITOLIA	60.000 (români,turci, bulgari, catolici. israeliți, protestanți)	15.000	2.000	70 (30 b., 40 f., 4-5 străini)	1.400 (greacă)
2.	GOPEŞI	2.600	2.600	280	196 90 f.	70 (gr.)
3.	MULOVIŞTE	2.500	2.500	250	150	80 (gr.)
4.	VLAHO-CLISURA	6.000	6.000	480	210 b.f.	250 (gr.)
5.	LIVEZI	2.500	2.500	150 b.	70-80 20 neregulat	40-50 (gr.)
6.	HUMA	750	750	90 b.	30-40 regulat	-
7.	OŞANI	1.200	1.200	130	95 regulat	15-20 (gr.)
8.	LUGUNȚA	750	750	70-80	60 b.f.	3 (gr.)
9.	LUMNIȚA	2.000	2.000	120 b.	25-30 regulat	50-60 (gr.)

10.	BERISLAV	400	400	50	30 regulat	-
11.	CUMANOVA	4.500 (români, bulgari, turci)	200		20 b.f.	15-20 (sârbă)
12.	SKOPLJE	35.000	500	100	35 regulat 10 străini	60 b.f. (gr.)
13.	CATERINA	12.000 (români, turci, greci, ţigani)	750	200	30 (anterior 70)	150 b.f. (gr.)
14.	VELES	20.000 (români, turci, bulgari)	450	120	30 b.f. 10 neregulat 11 străini	30 (gr.)
15.	HRUPIŞTE	3.000 (români, turci, bulgari, greci)	600	130 b.f.	48	70 b.f (gr.)

Nu numai în oraşele mai mari (Bitolia, Skoplje, Caterina, Veles), dar chiar în comunele mici (Vlahoclisura, Mulovişte, Hrupişte, Lumnița) şi, fapt încă mai frapant, în acelea dintre ele care au o populație exclusiv aromânească, şcoala greacă reuşea, în 1899, să atragă un număr considerabil, dacă nu chiar majoritar, de copii aromâni. Spiru Haret a fost atât de impresionat de raportul lui Ghica Papa, încât a notat pe cel referitor la Bitolia, la 4 martie 1899: "La Bitolia 70 de copii la o populație de 15.000. Este cu totul insuficient. Observație analogă se poate face şi pentru cele mai multe din celelalte şcoli din Macedonia. Raportul de față se va avea în vedere la regularea bugetului şcoalelor dn Macedonia pe anul şcolar 1899-1900"[209]. Drept cauză a acestei situații, revizorul indică faptul că nicăieri comunitățile româneşti nu sunt recunoscute ca atare; veniturile comunale sunt folosite, potrivit legilor otomane, de biserica greacă în beneficiul cauzei culturale elenice. Iată de ce, drept soluție, Ghica Papa repetă necontenit că este necesară crearea unui episcopat românesc de care să depindă toți aromânii şi care să îndrepte veniturile comunale către şcoala românească. Evident că nici una dintre comunitățile aromâneşti nu

[209] ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 1

era dispusă să plătească de două ori taxe pentru nevoile culturale; de aceea, în toate rapoartele revizorului, apare expresia stereotipă: "comunitatea românească nu dă nici un ajutor şcolii". La aceasta se adaugă, în anumite cazuri de nefrecventare regulată a şcolilor, nu motivaţii de natură naţională, ci pur şi simplu sărăcia părinţilor, lipsa lor de interes pentru şcolarizarea copiilor, folosirea acestora la muncă, ba chiar mişcările periodice de transhumanţă care fac dificilă frecventarea regulată a şcolilor şi le subminează stabilitatea. Rămâne totuşi un fapt, semnalat şi de alţi cercetători şi publicişti din epocă, acela că, în oraşele mari, *burghezia aromânească nu a fost foarte sensibilă la propaganda românească, rămânând ataşată cauzei elenismului.* Câtă vreme comunităţile aromâneşti nu puteau să dispună liber de venituri comunale pentru învăţământ, în condiţiile de paupertate şi lipsă de interes pentru cultură din partea masei pastorale şi rurale de aromâni, efortul financiar pentru întreţinerea şcolilor româneşti trebuia preluat în întregime de guvernul român. Dacă nu dobândeau fie dreptul de a avea propriul lor episcopat, fie concursul – de neconceput în această privinţă – al grecilor, aromânii ataşaţi românismului rămâneau dependenţi de Bucureşti, iar speranţa că eforiile vor avea posibilitatea să administreze şcolile rămânea deşartă. Aşa se explică intensitatea luptei pentru crearea unei ierarhii autonome româneşti în Imperiul otoman şi, poate, felul în care Apostol Margarit s-a devotat acestei lupte, neglijând îndatoririle sale obişnuite de inspector: episcopatul era singurul care putea garanta însăşi existenţa şi dezvoltarea învăţământului românesc în Turcia.

În ce priveşte *calitatea corpului didactic,* ea este foarte inegală, iar formaţia intelectuală şi profesională a celor care-l compun foarte diversă. Aşa, de pildă, la Bitolia, corpul de institutori este alcătuit din: Filip Apostolescu, directorul şcolii, care are patru clase gimnaziale la Sf. Sava; Petre Mihăilescu, absolvent al liceului român din Bitolia, care are un an de practică la şcoala normală din Câmpulung; G. Perdichi care nu are nici un act, se spune că ar fi absolvent a trei clase primare de la Sf. Apostoli din Bucureşti, dar nu vrea să prezinte certificatul; Al. Naţco, absolvent al gimnaziului grecesc şi absolvent a patru clase ale liceului român din Bitolia. Nici unul dintre aceştia nu are ordin de numire. Fiecare dintre ei a funcţionat, la răstimpuri, în diferite comune. La Gopeşi, sunt învăţători: D. Piţa, absolvent al liceului român din Bitlia, cu un an de practică la şcoala normală din Câmpungul; Stere Dimitrescu, absolvent al liceului Sf. Sava din Bucureşti; G. Caracota, absolvent a trei clase ale liceului român din Bitolia şi Taşcu Papa-Mihale, absolvent a trei clase de gimnaziu grecesc. Nici unul nu mai ştie numărul ordinului prin care a fost numit în post. La şcoala din Vlaho-Clisura, institutorii şi institutoarele au următoarele titluri de

studii: C. Ghica, directorul şcolii de băieţi, a fost elev al şcolii normale greceşti din Salonic şi a absolvit liceul român din Bitlia; G. Cupelu a absolvit şcoala normală greacă din Salonic, liceul grecesc din Bitolia şi liceul român din Bitolia; A. Dimciu a absolvit liceul român din Bitolia; N. Nacea a terminat clasa I gimnazială din Bitolia; Olga Cernesky a absolvit azilul Elena Doamna din Bucureşti; Mariţa Binescu, clasa I a Şcolii normale de fete din Bitolia, iar Atina Binescu clasa a doua a aceleiaşi Şcoli normale. La Cumanova, funcţionează ca institutor Guşu M. Nijopolian, absolvent a patru clase gimnaziale greceşti la Magarova şi al clasei a II-a liceale la liceul român din Bitolia, nu are registre, nu are număr de ordin de numire, dar este foarte sârguitor. La Skoplje, funcţionează: Elena Pocletar, directoare a şcoalei de fete, absolventă a Şcolii normale din Iaşi; V. Petrescu, director la şcoala de băieţi, absolvent al liceului imperial din Galata Sarai şi D. Gramota, absolvent al liceului român din Bitolia. Oprindu-ne aici cu enumerarea titlurilor de studii ale institutorilor şi institutoarelor, trebuie să observăm cât de mare este ponderea în învăţământul românesc a unor oameni care şi-au făcut studiile în şcoli greceşti – chiar numai greceşti – şi pe care, probabil, numai nevoia sau numai avântul naţional i-a determinat să-şi facă un rost în şcoala românească. Ei aparţin oricum mediului cultural balcanic.

În schimb *manualele*, ale căror liste sunt întocmite minuţios de revizor provin, mai toate, din România. Elaborate fără nici un fel de intenţie de a fi puse în mâna aromânilor, trăitori în cu totul alt mediu, ele nu fuseseră nicidecum adaptate împrejurărilor de viaţă balcanice, aşa cum vor cere, pe bună dreptate, atât Spiru Haret, cât şi Take Ionescu. S-a ajuns chiar la conflicte cu autorităţile Imperiului otoman, unde funcţionau şcolile pentru aromâni, din pricina inoportunelor exemple gramaticale din cartea lui Manliu, unde, din motive patriotice, se făceau referiri ostile la turci, la barbaria acestora şi la luptele eroice purtate împotriva lor de români. Numărul manualelor destinate şcolilor aromâneşti era, pe de altă parte, cu totul insuficient.

Liceul din Bitolia, considerat cea mai înaltă instituţie de învăţământ românesc din Imperiul otoman, a reţinut în chip deosebit atenţia lui Spiru Haret şi a lui Take Ionescu. Noul director, Dr. P. Pucerea, numit de Spiru Haret, care constatase numeroase iregularităţi în funcţionarea acestui liceu sub directoratul lui Ion Ciuli, a încercat şi a şi reuşit, în mare măsură, să dea acestui aşezământ şcolar o viaţă nouă, normală. La 15 martie 1899, el îi adresează lui Spiru Haret un raport prin care arată necesitatea suspendării din funcţie a trei profesori, anume Mihai Pinetta, ginerele lui Apostol Margarit, Hyppart şi Dr. Popovici, care nu-şi legalizaseră certificatele profesionale, după

cum cerea legea statului turc. Pornind de la acest caz, Dr. P. Pucerea pune în discuție întreaga situație a liceului din Bitolia şi se opreşte asupra câtorva principii de bază ce trebuie respectate de învățământul românesc din Imperiul otoman. Este vorba mai întâi de grija ca şcoala să funcționeze în conformitate cu legile Imperiului otoman, fără a provoca autoritatea turcească prin abateri de la aceasta. Dr. P. Pucerea arată că, dintre toate şcolile nemusulmane din Bitolia (greceşti, sârbeşt, bulgăreşti), numai liceul românesc nu manifestă scrupulul de a se conforma legislației otomane pentru a funcționa nestingherit; or însuşi acest fapt – patent în cazurile Pinetta, Hyppart, Popovici – pune în primejdie chiar autorizarea funcționării liceului. Raportul evocă şi dificultatea de a găsi suplinitori adecvați[210].

Într-un al doilea raport, din 20 iulie 1899, adresat lui Take Ionescu, succesorul lui Spiru Haret, Dr. P. Pucerea relatează despre îmbunătățirile care s-au produs sub directoratul său şi despre marele succes public înregistrat prin serbarea sfârşitului de an, însoțită de împărțirea premiilor pentru elevii care s-au distins. Organizată cu concursul autorității otomane, în speță al lui Vassaf-bey, preşedintele Consiliului Instrucțiunii Publice al vilaetului, care a înmânat premiile, serbarea a marcat un moment important, de răscruce, în viața liceului. Au asistat la ea toate notabilitățile oraşului, corpul consular, români din toate straturile societății, înalți funcționari civili şi militari. Serbarea – în fapt examenul public de sfârşit de an, organizat festiv – a avut loc nu în vechiul local al liceului de băieți, situat în clădirile misiunii catolice lazariste, ci în localul şcolii de fete, mult mai îngrijit şi spațios. Liceul ieşea astfel, susține Dr. P. Pucerea, din ambiguitatea în care-l ținuse Apostol Margarit, căci vechea coabitare cu lazariştii părea să justifice acuzațiile nedrepte de a fi în slujba propagandei catolice, formulate împotriva aromânilor românizanți de clerul grecesc. Cât priveşte rezultatele didactice, ele dovedeau deopotrivă un spor de cunoştințe din partea elevilor şi de exigență din partea profesorilor. Din 164 înscrişi, au rămas elevi ai liceului 154, 10 părăsindu-l, iar dintre cei rămaşi, au promovat 116, 25 fiind declarați corijenți, iar 13 repetenți. Dr. P. Pucerea reuşise, într-adevăr, să dea asistenței sentimentul că liceul românesc este "o instituție de o valoare culturală reală" care "stă mai presus de celalalte şcoale secundare străine din Bitolia" şi că el este în egală măsură o instituție loială Imperiului otoman şi profund ortodoxă[211].

Cel mai important demers al Dr. P. Pucerea este însă raportul asupra îmbunătățirii stării liceului din Bitolia pe care-l înaintează, la 11 august 1899, ministrului Take Ionescu.

[210] ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 10
[211] ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 49

După ce pune în evidență importața acestui liceu, pepinieră de cadre didactice româneşti pentru Macedonia, principal reprezentant al curentului românizant în centrul unde acționează toate propagandele balcanice (grecească, sârbească, bulgărească), Dr. P. Pucerea face un adevărat rechizitoriu la adresa modului în care românii s-au ocupat de acest aşezământ. Spre deosebire de ceilalți balcanici, în primul rând de greci şi bulgari, spune el, "noi am lăsat ca liceul nostru să stagneze, ba chiar, în unele vremuri, să dea îndărăt, dând, cu modul acesta, întregii chestiuni verdictul de osândire şi făcând ca, în special, liceul să fie scârbit şi evitat sistematic sau desconsiderat din partea populațiunii care nu putea să ne îmbrățişeze nici şcoala, nici cauza, în condițiunile cu totul inferioare şi deplorabile în care ele se prezentau". Din această pricină, constată Pucerea, "astăzi, după 19 ani de existență a şcoalelor româneşti în Bitolia, abia numărăm, printre bituleni, 15-20 familii româneşti care să ne agreeze, în vreme ce grosul populațiunii româneşti din acest oraş e devotată cu trup şi suflet cauzei urmărite de propaganda grecească". Autorul raportului susține că, în ultima vreme, s-a înregistrat un reviriment al propagandei româneşti "grație măsurilor salutare – deşi cu totul incomplete – luate în toamna anului trecut de către domnul Haret... Dar pentru ca opera d-lui Haret să poată dăinui şi aduce rezultatele dorite, e absolut necesar, domnule Ministru, ca ea să fie completată şi dusă înainte. În consecință, şi mai presus de orice – lăsând la o parte, pentru moment, chestiunea bisericească, a cărei rezolvire favorabilă, de altfel, ar imprima un având imediat şi nespus de mare întregii chestiuni –, mai presus, zic, liceul din Bitolia ar trebui să fie cât mai neîntârziat obiectul preocupațiunilor Domniei voastre". În termeni de-a dreptul patetici, Dr. P. Puterea pledează în favoarea bunei stări a liceului ca indiciu al nivelului de civilizație al națiunii române, ca dovadă a respectării tradiției înaintaşilor. El dezvoltă ideea potrivit căreia de prestigiul învățământului românesc din Balcani, voit de înaintaşi, depinde prestigiul şi succesul politicii statului român între aromâni, în Peninsulă.

Constatările şi judecățile critice sunt urmate de propuneri de redresare a stării liceului. Pucerea face 22 de propuneri care merg de la pledoaria în favoarea clădirii unui nou local pentru liceu şi internat şi de la propuneri de noi salarii pentru corpul didactic până la sugestii privind schimbări de personal, modificări ale structurii catedrelor şi programelor, dotări cu aparate şi material didactic şi la propuneri foarte precise de modificări în toate capitolele bugetului. Take Ionescu răspunde la fiecare dintre aceste propuneri, punct cu punct, aprobându-le pe cele mai multe, în frunte cu propunerea de cumpărare a unui teren şi de alocare a unei sume potrivite pentru construirea a unui nou

local. În acest moment a făcut Take Ionescu şi faimoasa propunere personală, ridiculizată de parlamentarii opoziției, de a se cumpăra biciclete pentru elevi, ca un mijloc de atragere a acestora şi de stimulare a străduniilor lor la învățătură.

În luna august 1899, Take Ionescu emite o decizie, pe linia lui Spiru Haret, privitoare la reorganizarea şcolilor româneşti din Peninsula Balcanică. În principal, el hotărăşte: să se întocmească, până la 1 ianuarie 1900, proiecte de regulamente pentru administrarea şcolilor secundare şi primare din Macedonia de către Consiliul profesoral al liceului român din Bitolia în unire cu revizorii şcolari, însărcinați fiind cu avizarea lor directorii din Minister M.B. Calloianu (pentru învățământul secundar) şi C. Meissner (pentru cel primar); să se întocmească de către Consiliul profesoral din Bitolia proiecte de programe pe cinci ani pentru şcolile de toate nivelele; să se refere de acelaşi consiliu şi de revizori asupra manualelor folosite şi să se facă propuneri de viitor; să fie însărcinați tineri intelectuali macedo-români cu alcătuirea de cărți de citire adecvate, adaptate condițiilor locale, inclusiv cenzurii otomane; să fie reorganizate, în sensul transformării lor în şcoli comerciale, gimnaziile din Ianina şi Berat; să fie sprijinită deschiderea de noi şcoli; să se introducă norme severe de disciplină pentru corpul didactic; să se facă demersuri de către Ministerul Afacerilor Străine pentru reînnoirea autorizației otomane de deschidere a Şcolii comerciale din Salonic, inițiate de Take Ionescu în vremea precedentului său ministeriat (1895); să se faciliteze preoților aromâni pregătirea în mănăstiri din România şi la schitul românesc de la Sfântul Munte, astfel încât ei să se deprindă cu slujba românească; să fie însărcinat Naum Maimuca, fost profesor la liceul din Bitolia, cu înființarea unei tipografii şi librării româneşti în acest oraş, poate chiar a unui ziar în limbile română şi turcă[212].

În vederea traducerii în fapt a acestei decizii, emise la 1 septembrie 1899, sub numărul 59754, Take Ionescu se adresează, la 28 august 1899, Ministrului Afacerilor Străine, Ion Lahovari, căruia îi desluşeşte sensul operei de reorganizare şi revigorare începute. Take Ionescu face critica stărilor de lucruri din învățământul românesc şi arată că reforma propusă are în vedere să-i pregătească pe aromâni *pentru a duce o viață normală în locurile lor de baştină*, disuadându-i să aspire la poziții de funcționari în țară sau de cadre didacticei în şcolile româneşti din Balcani, cum se întâmplase până atunci cu absolvenții acestor şcoli. Reiese limpede din acest document că Take Ionescu a fost preocupat de transformarea şcolii româneşti din Balcani în sensul adaptării ei la specificul local şi în sensul sporirii utilității ei, prin apropierea de şcolile cu programă de secție

[212] ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 125

modernă din țară. El declară că intenționează să provoace conlucrarea şi mobilizarea tuturor aromânilor cu titluri academice la această operă. În sfârşit, din rațiuni practice, date fiind regulamentele în vigoare, el cere ministrului Afacerilor Străine să se îngrijească, prin consulatul din Bitolia, de operarea transformărilor cerute în buget şi de eliberarea sumelor destinate şcolilor[213].

Trecând peste aluziile la propria-i activitate din primul său ministeriat la Instrucțiunea Publică, prin care Take Ionescu vrea să-şi aroge meritul principal al operei reformatoare, trecând peste grandilocvența cu care el vorbeşte de "o nouă eră" pentru învățământul românesc din Turcia şi Bulgaria şi despre "studiile întreprinse" pe teren – ele fuseseră declanşate, de fapt, aşa cum am văzut mai sus, de Spiru Haret – este evident că, în pofida a tot ce au putut spune şi scrie, în epocă şi mai târziu, persoane marcate de propriile lor opțiuni politice de partid, atât liberalul Spiru Haret, cât şi conservatorul Take Ionescu au fost în egală măsură conştienți de neajunsurile învățământului românesc din Peninsula Balcanică şi, într-o desăvârşită continuitate de efort administrativ, cu egală devoțiune, în perfectă unitate de vederi, au contribui la înfăptuirea necesarei reforme a acestui învățământ. Acțiunea lor a avut drept rezultat o incontestabilă ameliorare a calității şcolilor din Peninsula Balcanică, contribuind la formarea unei elite intelectuale şi tehnice aromâneşti, cu sentimente româneşti, care însă nu a putut modifica radical, în favoarea românismului, raportul de forțe dintre influența română şi cea grecească asupra masei aromânilor. Această acțiune a reuşit totuşi să recupereze în beneficiul națiunii şi statului român o seamă de energii aromâneşti, sortite altminteri înstrăinării. Soarta românismului în Peninsula Balcanică nu depindea însă numai de calitatea şcoli, ci şi de alți factori istorici, cu neputință de conjurat: involuția Imperiului otoman, singurul protector real al românismului balcanic, concurența naționalismelor balcanice, inflexibile în acțiunea lor de omogenizare etnică a statelor din Peninsulă, opoziția Patriarhiei ecumenice, ataşate cauzei elenismului, față de orice încercare de emancipare bisericească a aromânilor de sub tutela ei, capacitatea limitată a statului român de a imprima o orientare mai fermă politicii sale balcanice în favoarea aromânilor.

1997

[213] ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 123

Comunicare ştiinţifică inedită, susținută în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

IDEALISM ŞI REALISM ÎN „CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ". UN EPISOD DIPLOMATIC DIN VIAȚA LUI GEORGE MURNU ÎN LUMINA CORESPONDENȚEI SALE INEDITE (1913)

„Chestiunea aromânească"şi criza balcanică din anii 1912-1913. Criza balcanică din anii 1912-1913 a deschis o etapă nouă în evoluția „chestiunii aromâneşti"[214]. Înlocuirea autorității otomane asupra teritoriilor locuite de cea mai mare parte dintre aromâni prin autoritatea statelor naționale balcanice impunea statului român şi aromânilor câştigați de ideea națională românească reconsiderarea acțiunii lor politice în raport cu noua situație din Peninsula Balcanică. Se punea problema recunoaşterii drepturilor la autonomie culturală şi religioasă, acordate anterior acestor aromâni de Imperiul otoman, de către statele naționale balcanice creştine ce-şi disputau moştenirea lui şi a garantării acestor drepturi prin tratatele internaționale ce urmau să statornicească noua ordine politică din Sud-Estul european. Angajată în apărarea identității româneşti a aromânilor, a cărei afirmare o inițiase şi patronase începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, cu concursul Imperiului otoman, România se simțea obligată să contribuie la găsirea unei soluții a crizei balcanice în măsură să satisfacă aspirațiile acelor aromâni care, bucurându-se de sprijinul ei, se declarau români. În acelaşi timp, modificarea ordinii politice sud-est europene consfințite, după războiul ruso-româno-turc, de Congresul de la Berlin dădea prilej României să-şi spună cuvântul în privința trasării noilor frontiere de stat din Peninsula Balcanică, în scopul construirii unui echilibru de forțe în zonă care să-i asigure securitatea şi interesele fundamentale. În acest sens, statul român aspira la modificarea frontierei sale sudice prin înglobarea aşa-numitului Cadrilater dobrogean, revendicat fără succes în fața Congresului de la Berlin. Imperativul moral şi național al protejării aromânilor, socotiți români balcanici şi rațiunea de echilibru european a unei

[214] „Chestiunea aromânească"a fost acea problemă a diplomației balcanice şi europene care consta în definirea identității naționale a aromânilor şi garantarea statutului lor ca minoritate națională aparte în cadrul Imperiului otoman, apoi al statelor naționale care i-au luat locul. Ea era o componentă a marii chestiuni orientale, a problemei lichidării Imperiului otoman şi a reglementării succesiunii sale politice. Cea mai amănunțită şi luminoasă expunere a istoriei acestei chestiuni până la încheierea crizei balcanice din 1912-1913 se datorează lui Max-Demeter Peyfuss, *Die aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns,* Viena-Köln-Graz, 1974 (Versiune românească cu o postfață a autorului : *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la Bucureşti (1913) şi poziția Austro-Ungariei,* traducere autorizată <de autor> de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1994). Merită să fie consultată încă lucrarea de ținută superioară a Dr. S. Țovaru, *Problema şcoalei româneşti din Balcani*, Bucureşti, 1934.

judicioase împărţiri a teritoriului balcanic între statele din zonă au fost cele două argumente prin care România şi-a justificat intervenţia diplomatică şi, apoi, militară, în criza balcanică din anii 1912-1913. Obiectivele sale politice precise erau garantarea liberei dezvoltări a individualităţii etnice româneşti a aromânilor printr-un statut adecvat, de autonomie culturală şi bisericească, eventual chiar de autonomie politică, pe de o parte şi rectificarea fruntariei dobrogene în favoarea statului român, pe de alta. În pofida celor ce s-au spus şi s-au scris însă, în epocă şi mai târziu, fie de către oficialităţi, fie de către istorici, în preocupările guvernului conservator al României condus de Titu Maiorescu, care deţinea şi portofoliul externelor, prioritară a sfârşit prin a deveni, dacă nu a fost cumva încă de la începutul crizei balcanice, nu „chestiunea aromânească", ci problema alipirii Cadrilaterului dobrogean la România.[215]

Acest lucru este dovedit de întreaga evoluţie a evenimentelor şi a negocierilor, oglindită în *Cartea Verde* publicată de guvernul român după lichidarea crizei, de declaraţiile oficiale şi neoficiale ale fruntaşilor politici români, dar mai ales de cuprinsul *Tratatului de pace* de la Bucureşti, din 28 iulie/10 august 1913. [216] În vreme ce punerea României în posesia Cadrilaterului făcea obiectul articolului al II-lea al acestui tratat şi al unui important *Protocol* adiţional referitor la definirea şi alinierea traseului noii frontiere bulgaro-române, „chestiunea aromânească", neamintită câtuşi de puţin în textul propriu zis al tratatului, era reglementată numai prin scrisori schimbate între şefii guvernelor Bulgariei, Serbiei şi Greciei, pe de o parte şi premierul României, pe de alta. Ca răspuns la o notă a guvernului român, statele semnatare ale tratatului se obligau să asigure dreptul aromânilor la şcoli şi biserici proprii, să admită înfiinţarea de episcopate pentru aromâni şi

[215] Intervenţia diplomatică şi militară a României în criza balcanică din anii 1912-1913 a făcut obiectul tezei de doctorat susţinute recent, în cadrul Facultăţii de istorie a Universităţii din Bucureşti, de Gheorghe Zbuchea, *România şi lumea sud-est europeană în ajunul primului război mondial.* Autorul acordă în această importantă lucrare un spaţiu larg „chestiunii aromâneşti", valorificând numeroase documente inedite din arhivele româneşti. Despre reglementarea acestei chestiuni prin Tratatul de pace de la Bucureşti, din 1913, Gh. Zbuchea a publicat articolul *Românii din Peninsula Balcanică şi tratatul de pace de la Bucureşti din anul 1913,* „Dimândarea", în.2, 1995, nr. 1.

[216] Ministčre des Affaires Etrangčres, *Documents diplomatiques. Les évčnements de la Péninsule Balkanique. L'action de la Roumanie,* septembre 1912 - aoűt 1913, Bucarest, 1913 şi *Le Traité de Paix de Bucarest du 28 juillet (10 aoűt) 1913 précédé des Protocoles de la Conférence*, Bucarest, 1913. Versiunea româneascsă, din păcate nu lipsită de erori de traducere : *Documente diplomatice Evenimentele din Peninsula Balcanică. Acţiunea României (septemvrie 1912-august 1913). Cartea Verde. Textul Tratatului de la Bucureşti (1913),* traducerile de Vintilă M. Ivănceanu, Bucureşti, 1913. Vezi de asemenea, acum, Titu Maiorescu, *România, războaiele balcanice şi Cadrilaterul,* volum editat de Stelian Neagoe, Bucureşti, 1995, unde, alături de extrase din *Cartea Verde* şi din *Tratatul de Pace* din 1913, desemnate inadecvat drept „documente diplomatice secrete"şi de discursul rostit de Titu Maiorescu în Parlamentul României, la 4 decembrie 1913, în replică la discursul polemic al lui Ion I.C. Brătianu, cu prilejul dezbaterilor în vederea ratificării Tratatului de pace de la Bucureşti, se publică, pentru prima dată, importantele *Însemnări politice zilnice inedite (1/14 septembrie 1912 - 1/14 august 1913)* ale lui Titu Maiorescu (p. 11-159), traduse din limba germană de Tudor Bucur.

să permită subvenționarea şcolilor şi bisericilor lor de către statul român. Aceste scrisori constituiau o anexă la tratat, nici măcar reprodusă în varianta românească a amintitei *Cărți Verzi* a guvernului român. Dacă ne gândim că, ulterior, statele balcanice, cu excepția, într-o anumită măsură, a Greciei, nu şi-au respectat angajamentele luate în privința drepturilor aromânilor, trebuie să recunoaştem că vorba lui Take Ionescu, potrivit căreia aromânii au constituit o monedă de schimb pentru Cadrilater, putea să pară, după încheierea Păcii de la Bucureşti, deplin îndreptățită.

Misiunea delegației Societății de Cultură Macedoromână în capitalele europene. În cursul negocierilor diplomatice vizând soluționarea crizei balcanice din anii 1912-1913, guvernul Titu Maiorescu a făcut totuşi, în limitele pe care i le impuneau prudența şi strategia adoptată, tot ce a crezut că era necesar pentru a-şi salva onoarea şi pentru a da aromânilor cu sentimente naționale româneşti, susținuți de opinia publică, posibilitatea de a-şi spune cuvântul şi de a face cunoscute factorilor europeni de decizie şi presei internaționale aspirațiile lor. Cu ajutorul guvernului român, dar fără a angaja în nici un fel răspunderea lui[217], din februarie până în aprilie 1913, o delegație a Societății de Cultură Macedoromâne a întreprins un turneu diplomatic în principalele capitale europene pentru a susține soluțiile propuse de această organizație neguvernamentală în vederea rezolvării crizei balcanice în aşa fel încât drepturile câştigate sub regimul otoman ale românilor balcanici să fie salvgardate. Delegația era alcătuită din George Murnu, Iuliu Valaori şi Nicolae Papahagi, toți trei figuri reprezentative ale aromânilor cu sentimente naționale româneşti, personalități ale vieții intelectuale şi publice din România şi fruntaşi ai Societății de Cultură Macedoromâne.

Ce urmărea să obțină din partea puterilor europene delegația aromânească? Revendicările ei priveau garantarea de către statele succesoare ale Imperiului otoman şi de către puterile europene a drepturilor dobândite de la otomani ale aromânilor şi organizarea unui cadru politic propice liberei dezvoltări naționale a aromânilor, ca români balcanici, în contextul modificat al Sud-Estului european. Varianta maximală a acestor revendicări, preconizată într-un *Memoriu* elaborat de Societatea de Cultură Macedoromână şi semnat de conducătorii acesteia - Dr. A. Leonte, George Murnu, Iuliu Valaori, C. F. Robescu, Dr.

[217] Cf. *Cartea Verde,* nr. 123, p. 125-126, Londra, 14/27 martie 1913, Ministrul plenipotențiar al României la Londra către Ministrul Afacerilor Străine : „Am onoare a vă informa că d-nii Murnu, Valaori şi Papahagi, delegații macedo-românilor, au sosit la Londra şi că, în urma demersurilor mele, au fost primiți de Sir Edward Grey şi de toți ambasadorii, afară de cel al Rusiei, care este bolnav. Au văzut însă la ambasada Rusiei pe d-l. de Etter, consilierul ambasadei...În intervenirile ce am făcut pentru primirea susmenționaților domni, am observat întotdeauna că misiunea lor nu are nici un caracter oficial şi că spusele lor nu pot angaja cât de puțin guvernul român“

V. Dudumi - era cea care dă şi titlul broşurii ce cuprinde acest text : *Macedonia macedonenilor*.[218] Era vorba de organizarea Macedoniei ca un stat autonom, neutru, de tip cantonal, în cadrul căruia toate naţionalităţile conlocuitoare, vorbitoare de limbi şi mărturisitoare de confesiuni diferite, inclusiv aromânii, să se bucure de drepturi egale, potrivit principiului naţionalităţilor şi normelor democraţiei moderne, după modelul Elveţiei. Mandatul încredinţat delegaţiei aromâneşti de către Societatea de Cultură Macedoromână era să susţină această formă de organizare politică a Macedoniei, popularizată încă din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea de presa românească şi aromânească din România şi care se bucura de o destul de largă susţinere şi în alte cercuri balcanice şi europene. Formula *Macedonia macedonenilor* nu era însă îmbrăţişată de factorii politici de decizie din Europa, iar guvernul României, care o privise la început favorabil, a dezavuat-o apoi categoric, pe căi diplomatice confidenţiale, spre marea satisfacţie, în primul rând, a Puterilor Centrale.[219]

Din capul locului, delegaţia aromânească, în cadrul căreia George Murnu juca rolul esenţial, şi-a dat seama de zădărnicia stăruinţei în susţinerea acestei formule pe lângă cancelariile europene. Iată de ce, din motive de oportunitate, fără să renunţe nici o clipă să creadă şi să susţină că numai crearea unei Macedonii a macedonenilor constituie soluţia optimă a „chestiunii aromâneşti“, delegaţia şi-a luat totuşi, din iniţiativa lui George Murnu, libertatea de a promova şi o altă formulă de organizare a cadrului politic de viaţă al aromânilor, anume crearea unui *stat federal albano-aromânesc*, care să includă, eventual sub forma unui canton ori sub altă formă de asociere, întreg teritoriul locuit masiv de aromâni din zona Pindului, *Terra Vlachorum*, constituit într-o autonomie. Această soluţie alternativă a „chestiunii aromâneşti“, preconizată şi ea de unele cercuri aromâneşti, româneşti şi albaneze spre sfârşitul secolului al XIX-lea, fusese de fapt concepută şi a fost susţinută oficial de guvernul român condus de Titu Maiorescu încă de la sfârşitul anului 1912.[220] Adoptând-o, delegaţia aromânească nu făcea decât să se

[218] *Memoriul Societăţii de Cultură Macedoromână,* Bucureşti, 1912 şi *La Macédoine aux Macédoniens,* Bucureşti, 1912. De curând, Arhivele Naţionale ale României au publicat documente şi extrase din documente editate şi inedite privitoare la acţiunea Societăţii de Cultură Macedoromână în acest sens în volumul *Românii de la sud de Dunăre, Documente,* coordonată (sic!) de prof. univ. dr. Stelian Brezeanu, dr. Gh. Zbuchea, Bucureşti, 1997. Extrase din amintitul memoriu sub nr. 103, p. 229-232.

[219] La 4/17 iulie 1913, ministrul plenipotenţiar al României la Berlin, Beldiman comunică premierului Titu Maiorescu : „secretarul de stat a constatat cu satisfacţie că autonomia Macedoniei nu face parte din programul românesc“, *Cartea Verde,* nr. 211, p. 215.

[220] Ministrul plenipotenţiar al României la Sofia, D. J. Ghika, comunica, la 4/17 noiembrie 1912, premierului Titu Maiorescu :“...am putea pretinde Bulgariei să sprijine vederile noastre pentru ca dorinţele cuţovlahilor ... să fie realizate şi ca grupul românilor din Macedonia, atât de la Pind cât şi de la Meglen să fie alăturat pe lângă această Albanie, necristalizată încă, pe care va trebui s-o împartă şi să-i redea

supună direcției date politicii balcanice a României de guvernul conservator condus de Titu Maiorescu, de care, de altfel, George Murnu era, direct sau prin legăturile sale cu junimiştii, destul de apropiat.

Corespondența inedită a lui George Murnu referitoare la misiunea delegației aromâneşti. Atestat de numeroase alte izvoare, dar încă insuficient studiat [221], turneul diplomatic al delegației aromâneşti a fost relatat de însuşi conducătorul acesteia, George Murnu, în termeni oficiali, în rapoartele sale prezentate Societății de Cultură Macedoromână care-l mandatase[222]. Până acum necunoscută, corespondența întreținută de George Murnu, pe parcursul călătoriei, cu familia, reflectă însă pe un ton mai personal şi cu detalii anecdotice nu lipsite de interes şi culoare desfăşurarea misiunii delegației aromâneşti. Alături de alte documente inedite din arhiva lui George Murnu legate de acest episod, ea trebuie adăugată dosarului istoric al problemei acțiunii diplomatice a României în vremea crizei balcanice şi constituie totodată o sursă importantă pentru cunoaşterea deplină a personalității învățatului.[223]

autonomia(sic!) < traducerea corectă : care va trebui croită ca un stat autonom>, soluție pe care Bulgaria, cu toată solidaritatea ei actuală cu aliații, nu poate s-o vadă cu ochi răi, deoarece întrevede posibilități realizabile mai târziu ...", *Cartea Verde,* nr. 12, p. 16. V. de asemenea dispozițiile premierului Titu Maiorescu, ministru al afacerilor străine către ministrul plenipotențiar român la Londra, Nicolae Mişu, din 15 noiembrie/2 decembrie 1912 : „La o eventuală participare a României la reuniunea ambasadorilor, veți căuta a apăra mai înainte de toate interesele aromânilor. În acest sens poate fi vorba de o Macedonie şi de o Albanie autonomă, eventual de o Albanie cât de mare. ..", *Cartea Verde,* nr. 18, p. 21. Despre participarea României, începând din ultimele luni ale anului 1912, la schimburile de vederi internaționale cu privire la crearea statului albanez şi raporturile lui speciale cu aromânii şi statul român, încurajate de Austro-Ungaria şi Italia, cf. M.D.Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 116-119. Menționez, în treacăt, că, încă din 1904, un diplomat român, care şi-a păstrat anonimatul sub pseudonimul „un latin", emisese, într-o broşură publicată la Paris, ideea constituirii, din toate statele foste vasale ale Imperiului otoman şi din toate posesiunile lui balcanice, a unei Confederații orientale, patronate de regele Italiei, în cadrul căreia Albania, cu capitala la Scutari, Macedonia, cu capitala la Salonic şi Turcia europeană, cu Adrianopole şi Constantinopol urmau să intre ca provincii organizate după sistemul cantonal elvețian, cf. T.G.Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie,* Paris, 1914, nr. XCIX, p. 434-435.

[221] Cf. S. Țovaru, *Problema şcoalei româneşti din Balcani,* p. 49-50. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage,* p. 116-117, n. 83; Gh. Carageani, *Gli aromeni e la questione aromena nei documenti dell'archivio storico diplomatico del ministero degli Affari Esteri italiano (1891-1916),* II, în „Storia contemporanea", a, XXII, n. 4, agosto 1991, p. 653-654. Gh. Zbuchea s-a ocupat pe larg, în teza sa de doctorat, citată mai sus, de misiunea delegației Societății de Cultură Macedoromână, folosind documentele existente în arhiva acesteia şi în arhiva Ministerului de Externe român. El a publicat, acum în urmă, în volumul citat, *Românii de la sud de Dună*re, o parte din aceste izvoare.

[222] Extrase din aceste texte oficiale au fost recent publicate de Gh. Zbuchea în volumul de documente mai sus citat, *Românii de la sud de Dunăre*, sub nr. 115, p. 252-255 (expunere publică a lui George Murnu din 20 aprilie 1914) şi nr. 116, p. 255-257 (raportul privind activitatea delegației, din 20 aprilie 1914).

[223] Regretata Doamnă Iulia Murnu, fiica lui George Murnu, mi-a pus la dispoziție şi mi-a permis, cu deosebită amabilitate, să folosesc 13 scrisori din arhiva familiei referitoare la acest episod diplomatic din viața părintelui domniei sale. Este vorba de 5 scrisori adresate de George Murnu tatălui său, preotul Ioan Murnu (Viena, 13/26 februarie 1913; Londra, 5/18, 6/19 şi 13/26 martie 1913; Berlin, 17/30 martie 1913), 6 scrisori adresate soției, Beatrice Murnu (Viena, 15/28 februarie 1913; Paris, 24/9, 26/11 şi 28/13 februarie/martie 1913; Londra, 13/26 martie 1913; Berlin, 16/29 martie 1913), o scrisoare adresată fratelui său, Demeter Murnu (Roma, 14/27 aprilie 1913) şi de o scrisoare de răspuns adresată de preotul Ioan Murnu fiului său George (Bucureşti, 18/3 februarie/martie 1913). La acestea se adaugă o scrisoare primită de

Desfăşurarea misiunii aromâneşti în lumina corespondenței inedite a lui George Murnu. Prima capitală vizitată de delegația aromânească a fost **Budapesta**. Aici, ea a poposit patru zile, între 9/22 februarie şi 13/26 februarie 1913. Înconjurată cu multă bunăvoință şi sprijinită de reprezentanții diplomatici ai României, delegația aromânească a fost primită de G. Lukács, premierul guvernului ungar şi de contele I. Tisza, preşedintele Camerei, care i-au dat asigurări de simpatie şi susținere. Ea a avut, de asemenea, contacte cu presa. În capitala Ungariei, unde tatăl său funcționase ca preot la Biserica greco-română şi unde avea atâtea legături, George Murnu a întâlnit numeroşi cunoscuți şi prieteni, intelectuali şi clerici români.[224]

La **Viena**, între 13/26 februarie şi 20 februarie/5 martie 1913, delegația aromânească, instalată la Hotel Residenz, în Feinfaltstrasse 6, s-a bucurat, de asemenea, de toată solicitudinea corpului diplomatic român, în frunte cu ministrul Edgar Mavrocordat, care i-a înlesnit o întrevedere cu baronul C. Macchio, şef de secție în Ministerul de Externe, ministrul titular, contele Leopold Berchtold, fiind bolnav. Oficialul austriac a lăsat delegația aromânească să creadă că priveşte cu interes ideea Macedoniei macedonenilor, socotită o noutate. Ca urmare, George Murnu a ajuns la concluzia că numai întârzierea începerii campaniei pe această temă, de care face vinovat guvernul român, a dus la eşecul acestei idei. Şi aici, contactele cu presa austriacă, engleză şi italiană, mijlocite de reprezentanții diplomatici români, au fost încurajatoare. Românii din capitala Austriei, între care grupul deputaților bucovineni şi unii vechi cunoscuți ai lui George Murnu, şi-au arătat simpatia pentru cauza aromânilor, au căutat prilejuri de întâlnire şi fraternizare, iar societatea *România jună* a studenților români din Viena a

George Murnu de la consilierul guvernamental Emil Kayser (Sablon bei Metz, 4 aprilie 1913), cu sugestii privind cooperarea politică albano-română, aflată acum în fondul Bibliotecii Academiei Române, filiala Cluj-Napoca.

[224] G.Murnu către soția sa, Beatrice Murnu, din Viena, la 15/28 februarie 1913 : „La Budapesta am stat patru zile. N-am fi stat acolo deloc, dacă nu ne-ar fi reținut acolo consulul nostru Derussi, care ne-a deschis un oarecare câmp de acțiune favorabilă pentru misiunea noastră. În afară de contactul cu presa (interviuri, informațiuni, articole) am putut vedea şi unele personaje înalte. Ne-am prezentat prim-ministrului Lukács şi lui Tisza, care ne-au asigurat de simpatiile lor pentru cauza noastră şi ne-au promis sprijinul lor. Dl.Derussi a fost de o nespusă gentilețe şi a făcut tot posibilul ca să avem un succes; mi-a plăcut foarte mult, e un om simpatic şi energic, cum sunt puțini dintre reprezentanții noştri în străinătate. Ne-a oferit o masă la dânsul, unde am făcut cunoştință cu Dna. Derussi, o femeie foarte gentilă. Tot el mi-a dat scrisori de recomandație către diplomați şi publicişti din Viena. În Budapesta am venit în conact şi cu mulți cunoscuți şi prieteni de ai noştri. Am văzut, printre alții, pe părintele Bogoevici, pe Ciocan, pe Alexici, pe Moldovan etc. Dar acela care ne-a servit mai mult şi ne-a făcut şederea la Pesta cât mai plăcută a fost Augustin Paul, vice-consulul şi secretarul consulatului nostru. El ne-a însoțit pretutindeni şi ne-a îndrumat în toate privințele cu o bunăvoință şi o dezinteresare care ne-a obligat foarte mult. Ba mai mult, cu spiritul şi glumele sale am uitat adeseori grijile noastre."

organizat o recepție la care a fost invitat cunoscutul romanistul Wilhelm Meyer-Lübke şi s-au rostit discursuri.[225]

La **Paris**, delegația aromânească a poposit între 21 februarie/6 martie şi 1/14 martie 1913, trăgând alături de Operă, la Grand Hôtel, 12 Boulevard des Capucines, hotel de rangul întâi, cu „toate îndemânările", între care lift, calorifer, seră şi sală de lectură cu toată presa la dispoziție. La 25 februarie/10 martie 1913, emisarii Societății de Cultură Macedoromână s-au întâlnit cu Pompiliu Eliade, care le-a încredințat un studiu personal

[225] G. Murnu către soția sa, Beatrice Murnu, din Viena, la 15/28 februarie 1913 : „Sosind la Viena, ne-am prezentat la legațiunea noastră, la ministrul E. Mavrocordat. Am făcut cunoştință cu tot personalul legațiunii, cu dl. Carp, fiul lui Petre Carp, şi Ghermani, nepot al lui Menelas Ghermani, cu Moroianu, ataşatul comercial şi cu fratele lui Brăileanu, care e interpretul legațiunii, de asemenea şi cu maiorul Eremia, ataşatul militar. / Toți au fost binevoitori. Ministrul a intervenit la Ministerul de externe ca să ne primească. Din nenorocire, contele Berchtold, ministrul de externe, se afla bolnav şi n-avem speranța că-l vom mai revedea în persoană. La intervenția legațiunii a rămas să ne primească şeful de secție, baronul Macchio, care e al doilea factor, pe lângă Berchtold, în acest minister. / Azi ne întâlnim la Cameră cu deputații români din Bucovina şi acolo se va hotărâ ce vom mai face. Ieri, conduşi de dl. Carp, am fost la *Neue Freie Presse* şi am stat vreo oră şi jumătate în convorbiri cu un redactor. Convorbirile noastre au fost publicate azi în această foaie. Am mai vorbit şi cu alți ziariști, în chestia noastră s-a făcut destul zgomot în ziare. Pot spune că chestiunea noastră a început să se popularizeze. Speranțe mari de reuşită nu sunt. Toți au afirmat că e cam târziu; dacă am fi început campania noastră acum vreo 2-3 luni, ar fi fost cu totul altfel. Toți acuză pe bărbații de stat ai României, care n-au ştiut să pună problema Macedoniei. Noi tot nu desperăm şi mergem înainte. Nu ştiu dacă vom rămânea pe aici mai mult. Se pare că de aici ne vom îndrepta spre Londra ...". G. Murnu către tatăl său, preotul Ioan Murnu, din Viena, la 18 februarie/3 martie 1913 : „Cu Macchio am stat de vorbă vreo trei sferturi de oră. I-am arătat situația şi doleanțele noastre în chestiunea macedoromână. Erl a fost binevoitor şi s-a arătat cunoscător al lucrurilor. Cât despre ideea autonomiei Macedoniei, în sensul conceput de noi, el a spus că aceasta e o idee nouă, care merită să fie luată în considerare. Ne-a promis că el va comunica tot ce am vorbit şefului său, Berchtold ; noi considerăm că misiunea noastră e terminată aici şi chiar mâne suntem hotărâți să plecăm spre Londra, unde e mai mare grabă. / În vremea asta ne-am întâlnit şi ne-am consultat şi cu alte personaje. Toate ziarele mai de seamă au scris de noi şi cererile noastre. În special am vorbit cu redactorul de la *Neue Freie Presse*. Asemenea cu o mulțime de corespondenți de la cele mai mari ziare engleze şi italiene. Cu unul Stend de la *Times* din Londra, foarte bine pus la punct şi foarte priceput. El a examinat cu multă imparțialitate şi luare aminte dorințele noastre. Ca concluzie ne-a spus că puterile pot lua măsuri efective pentru apărarea minorităților din Macedonia, constituind un fel de tribunal, din care să facă parte reprezentanții diferitelor puteri şi a cărui sarcină să fie de a supraveghea şi a garanta libera dezvoltare a naționalităților din Macedonia pe baze egale (aceasta se înțelege într-un teritoriu neutru. aşa bunăoară cum l-am arătat noi pe hartă)./ Deşi ni s-a spus că acțiunea noastră e cam târzie, că trebuia să preparăm terenul acum 2-3 luni, noi avem credința că se poate face ceva pentru existența neamului nostru. Până când n-am vizitat toate capitalele statelor mari pentru a ne prezenta miniştrilor respectivi de externe nu putem şti rezultatul. Datoria noastră e să facem totul pentru ca, în cazul când nu se va putea face nimic, să fim cu conştiința împăcată. / Aici ne-am întâlnit cu mai mulți cunoscuți şi şi am făcut noi cunoştințe. Ieri, duminică, am fost la biserica lui Boldea. A slujit un cleric din Cernăuți. Părintele Boldea, când m-a văzut, m-a sărutat. După slujbă am trecut într-o cameră alăturată de capelă, unde ne-am tratat cu un pahar de țuică. Părintele Boldea a albit şi arată respectabil. A fost foarte bucuros când m-a văzut. La biserică am cunoscut pe generalul Lupu, pe un colonel Herbery, pe Dr. Ciurcu şi mulți alții. / Astă seară, luni, se dă o serată din partea *României june*, studențimea română de aici, în onoarea noastră. Ia parte şi vestitul romanist, profesorul de la Universitate Meyer-Lübke, care are să vorbească. Am să vorbesc şi eu... La legațiune am fost în câteva rânduri. Ministrul Mavrocordat ne-a primit foarte bine şi chiar sâmbătă ne invitase la masă, acasă la el, dar noi, aflând că soția sa (sora doamnei Filipescu) era cam indispusă şi fiind realmente foarte ocupați, am refuzat. În schimb am primit invitația secretarului legației, Nicolae Ghermani, nepotul lui Menelas Ghermani. Un tânăr foarte gentil şi bogat (are moşii în țară), aducându-şi aminte de originea macedoneană, a crezut de datorie să ne dea o masă la restaurantul Sacher. Au luat parte ministrul, ataşatul militar, ataşatul comercial şi al doilea secretar Telemac (prieten cu Ary <pictorul Ary Murnu,fratele lui George Murnu n.n.>). A fost o masă boierească ..."

privitor la cererile României în problema Silistrei şi a Macedoniei, cerându-le opinia asupra lui. Cu ajutorul ministrului României la Paris, Al. Lahovari, fost ministru la Constantinopol şi, ca atare, excelent cunoscător al „chestiunii aromâneşti“, delegaţia a obţinut, pentru ziua de 27 februarie/12 martie 1913, o audienţă la Jonnart, ministrul de externe al Franţei.[226] În cursul audienţei, George Murnu a fost acela care, timp de zece minute, a expus ministrului francez situaţia aromânilor, ameninţaţi de schimbările iminente din Sud-Estul Europei şi i-a solicitat sprijinul pentru interesele „singurului element latin din Peninsula Balcanică“. Jonnart a făgăduit acest sprijin, declarând că va da instrucţiuni corespunzătoare lui Paul Cambon, ambasadorul Franţei la Londra; el şi-a exprimat speranţa că Anglia va susţine şi ea, la îndemnul Franţei, interesele aromânilor. Înainte de plecare, George Murnu a ţinut să atragă atenţia asupra faptului că garanţiile pentru aromâni pe care aveau să le dea statele balcanice, garanţii aduse în discuţie de ministrul francez, nu vor fi niciodată sigure fără participarea efectivă a Marilor Puteri. Entuziasmat de amabilitatea interlocutorului său, George Murnu ajunge un moment să creadă că „nobila cauză a aromânilor“ va fi sprijinită deopotrivă atât de Tripla Înţelegere, cât şi de Tripla Alianţă.[227] Entuziasmul său era pripit. Chiar în ziua audienţei, la 27

[226] George Murnu către soţia sa, Beatrice Murnu, din Paris, la 26 februarie/11 martie 1913 : „Ieri ne-am pomenit cu cartea de vizită a lui Pompiliu Eliade. Ne ruga să ne întâlnim la el, la hotel, aproape vis-ŕ-vis de al nostru. Ne dăduse rendez-vous după orele opt seara la o cafenea cu muzică. Petrecuse mai multe luni la Cannes. Pregătise o lucrare. Ne-a arătat un studiu despre cererile României cu privire la Silistra şi la Macedonia. Mi l-a dat să-l revăd şi să-mi dau părerea. Ei sunt plecaţi de mult cu copiii din Bucureşti. La moartea lui Haret n-au fost acolo. Pomenind pe răposatul ministru, Dna. Eliade a început să plângă, atâta sânge rău i-a făcut moartea lui Haret. Dna. Haret stă singură şi foarte amărâtă, deşi au chemat-o să vină la ei, n-a vrut să plece din Bucureşti.../ Azi suntem la masă la ministrul nostru Lahovary, împreună cu Eliade şi soţia sa. Lahovary fusese ministrul nostru la Constantinopol şi cunoaşte foarte bine chestiunea macedoromână. Şi a mai fost şi la Viena, e un om foarte distins şi cu pricepere pentru treburile diplomatice, la orele 12 1/2 suntem la el.../ Ne-a anunţat că mâne suntem primiţi de Jonnart, ministrul de externe al Franţei. Închipuie-ţi friguri! După răspunsul său şi după ce vom vorbi şi cu reprezentanţi ai presei, suntem gata cu misiunea noastră la Paris“.

[227] George Murnu către soţia sa, Beatrice Murnu, din Paris, la 28 februarie/13 martie 1913 : „Azi suntem în ajunul plecării noastre din Paris. Dar mai întâi de toate să-ţi vorbesc despre audienţa noastră la ministrul de externe al Franţei, Dl. Jonnart, audienţă ce o aşteptam de mai multe zile şi care ne-a fost acordată miercuri 10 1/2 a.m. Deşi departe de hotelul nostru, lângă Sena, ne-am dus în câteva minute cu automobilul. Am fost introduşi într-o sală de aşteptare, o sală impunătoare, frumos mobilată şi decorată, unde am stat aproape o oră, întârziere care ne pusese pe gânduri. În sfârşit, şeful de cabinet anunţă : „La délégation macédoroumaine“. Noi am intrat în cabinetul ministrului şi în vreo zece minute am expus situaţia macedoromânilor, am arătat primejdia în care se găsesc în umbra schimbărilor din Balcani, am formulat interesele noastre, făcând apel la generoasa Franţă pentru singurul element latin din Peninsula Balcanică. / Ministrul francez, om în vârstă mijlocie, o figură simpatică, evident mişcat, mai întâi s-a scuzat că a întârziat, că ne-a făcut să aşteptăm, apoi, intrând în miezul problemei, ne-a spus că Franţa nu poate să facă decât să sprijine cererile noastre şi că dsa. va da personal instrucţiuni ambasadorului Franţei la Londra, Cambon, ca să ne susţie, ceea ce, crede el, va fi cu atât mai uşor, cu cât speră că şi Sir Grey va fi de acord, dat fiind legăturile excelente dintre Franţa şi Anglia. De asemenea ne-a spus că, prezentându-ne la ambasadorul Franţei, să-i precizăm pretenţiunile noastre, căci Dsa. e numit să ne ia apărarea la conferinţa ambasadorilor care va avea loc la Londra. / Când noi ne-am sculat să plecăm, Dl. Jonnart ne-a mai ţinut câteva minute în picioare, vorbindu-ne foarte familiar. Venind vorba despre garanţiile ce vor avea de gând

februarie/13 martie 1913, Edgar Mavrocordat comunica din Viena lui Titu Maiorescu că ambasadorul Franței în Austro-Ungaria „nu crede că dorința cuțovlahilor de a fi constituiți într-un stat-tampon autonom să aibă vreun sorț de izbândă“[228], iar la 1/14 aprilie 1913, de la Londra, Nicolae Mişu comunica premierului român că Franța şi Rusia susțin Grecia în chestiunea frontierei sudice a Albaniei şi, în consecință, incorporarea unui mare număr de sate aromâneşti la Grecia, soluție către care înclină majoritatea puterilor. [229]

Între 1/14 martie şi 14/27 martie 1913, la **Londra**, unde avea loc Conferința ambasadorilor în vederea soluționării crizei balcanice, s-a consumat etapa cea mai importantă, dar şi cea mai dificilă a misiunii delegației aromâneşti. După ce a fost găzduită, în condiții excelente, la Hôtel Russel, în Russel Square, delegația a luat de îndată legătura cu Nicolae Mişu, ministrul plenipotențiar al României în capitala britanică, el însuşi aromân de origine, cu care avea să colaboreze foarte strâns. De mare ajutor pentru delegați, ca interpret şi ghid în capitala britanică, s-a dovedit a fi şi tânărul diplomat, viitorul cărturar român şi scriitor dialectal aromân Marcu Beza, cunoscut abia acum de George Murnu. Din nefericire, popasul la Londra al delegației aromâneşti a coincis cu sărbătorirea Paştelui în lumea creştină occidentală, ceea ce a întârziat organizarea unor întâlniri utile. Cu sprijinul lui Nicolae Mişu, delegația a avut până la urmă întrevederi cu toți ambasadorii marilor puteri, cu excepția celui al Rusiei, care era bolnav şi a fost înlocuit de un consilier. După Paşte, ea a fost primită cu asigurări de „simpatie“ şi de Sir Edward Grey, ministrul de externe britanic şi preşedintele Conferinței ambasadorilor. Îndată după primirea delegației aromâneşti, este audiat de Conferință şi ministrul Nicolae Mişu, pentru a expune vederile guvernului român în privința încorporării teritoriilor locuite masiv de aromâni din Pind în viitorul stat albanez. El ține să-i informeze imediat pe delegații aromâni de desfăşurarea acestei audieri. Cu toate aceste dovezi de simpatie şi cinstire, delegația aromânească s-a simțit mai curând dezamăgită de rezultatele activității ei la Londra. Mai mult şi mai dureros decât oricând, ea a putut să-şi dea seama de limitele capacității ei de influență asupra deciziilor marilor

să ne dea statele balcanice pentru elementul macedoromân, i-am spus că aceste garanții nu vor fi niciodată sigure „sans participation effective des Puissances“. / Noi considerăm rezultatul acestei audiențe un succes, fiindu-ne drumul deschis, prin Franța, acolo unde ni se păreau porțile închise. De Tripla Alianță suntem siguri; era vorba să avem cu noi şi Tripla Înțelegere, pe care sperăm s-o avem acum, grație bunăvoinței franceze .../ Ieşind pe stradă după audiență, parcă şi Parisul îmi părea mai frumos ... În glasul ministrului am recunoscut generozitatea proverbială a Franței față de oprimați. / Azi am făcut cunoscut lui Lahovary rezultatul audienței noastre. Şi dsa. s-a bucurat şi mi-a spus că şi Jonnart a fost mulțumit de felul cum am pledat cauza noastră, căci şi el se întâlnise ieri cu dânsul...“

[228] *Cartea Verde,* nr. 110, p. 115.

[229] *Cartea Verde,* nr. 129, p. 130-131.

puteri. Pentru George Murnu a devenit acum limpede că autonomia Macedoniei este cu desăvârşire exclusă din calculul cercurilor politice europene, negocierile concentrându-se asupra problemei alipirii zonei Pindului la Albania ori la Grecia. Nu numai proiectul Societății de Cultură Macedoromână nu este însă acceptat de Conferința ambasadorilor, dar chiar rostul unor demersuri directe ale aromânilor pe lângă forul european este pus sub semnul întrebării : Conferința recomandă delegației aromâneşti să încredințeze guvernului român reprezentarea intereselor acestora.[230]

Sentimentele de oboseală, de frustrare, de amărăciune, de revoltă, exprimate de George Murnu în scrisorile de la Londra sunt explicabile. Totuşi, fire robustă, el continuă să creadă că bătălia pentru cauza aromânească nu e definitiv pierdută. Asemenea guvernului român de altfel, el scontează pe conflictul iminent între aliații balcanici, prevestit de asasinarea regelui Greciei, imputabilă, după opinia sa, bulgarilor.[231] Foarte critic față de modul în care guvernul român şi-a condus politica balcanică până în acel moment, judecată, potrivit lui, împărtăşită şi de membri ai corpului diplomatic român, George Murnu afirmă că România ar trebui să profite mai bine, în viitor, de un atare conflict, pentru a-şi impune voința. În sfârşit, cu oarecare naivitate, el se consolează cu gândul că soluția anexării zonei Pindului la Albania a fost concepută de delegația aromânească şi că intervenția acestei delegații, apreciată de Edward Grey şi de ambasadori, a determinat convocarea lui Nicolae Mişu pentru a expune „chestiunea aromânească“în fața Conferinței.[232] În realitate, audierea ministrului plenipotențiar român fusese obținută, cu greu, de aliații României, Austro-Ungaria şi Italia.[233]

[230] Ministrul Plenipotențiar al României la Londra <N.Mişu> către Ministrul Afacerilor Străine <T.Maiorescu>, Londra, 14/27 martie 1913: „ Toți ambasadorii le-au pus în vedere că este mai bine să încredințeze cauza lor guvernului român, care este ascultat în consiliul european şi este mai în măsură a lua apărarea intereselor lor, prin prestigiul de care România se bucură şi prin mijloacele de care guvernul regal dispune de a se ocupa de soarta conaționalilor săi din Peninsula Balcanică“, *Cartea Verde,* nr. 123, p. 126.

[231] Regele George al Greciei a fost asasinat la 5/18 martie 1913, la Salonic.

[232] Dau aici extrasele cele mai semnificative din cele trei scrisori adresate, din Londra, de George Murnu tatălui său, preotul Ioan Murnu. La 5/18 martie 1913, el scrie : „...Deşi acum e a patra zi, încă n-am început colindările noastre. Ne-am prezentat la Dl. Mişu, care a şi intervenit pentru a fi priimiți de ambasadori şi de Sir Grey. Credem că în 5-6 zile să isprăvim şi aici./Mişu ne-a întors vizita la hotel. Noi am tras la hotelul Russel, unul din cele mai bune de aici. Stăm pe etajul al 5-lea (mai e şi al 6-lea) şi plătim 6 shillingi (shillingul - 1 fr. 25 bani). Hotelul e luxos, are o sală de lectură şi una de masă splendidă. Simți o nespusă plăcere când vezi ordinea şi curățenia asta exemplară. Într-un asemenea local poți priimi şi pe un prinț...“La 6/19 martie 1913 : „Prea iubitul meu tată, astăzi e a şasea zi de când suntem în Londra şi încă n-am putut face mare lucru. Mişu a intervenit să ne priimească ambasadorii şi Sir Grey. Cambon al Franței şi Imperiali al Italiei o să ne priimească chiar mâne. Dar cu ceilalți va fi mai greu. Sir Grey a răspuns că ne poate priimi mâne, dar mai bine ne-ar priimi marția viitoare, adică după Paşti. Nenorocirea e că suntem în ajunul Paştelui şi ambasadorii pleacă pe câteva zile din Londra. Cei de aici se duc de obicei pe la țară, la vilele lor. Aşa d<e> e<xemplu> Sir Grey, care de altfel / e foarte ocupat cu Camera. De mâine, ce e drept, începem colindările noastre, dar ele vor fi în curând întrerupte din cauza acestor sărbători. Deci nu putem şti cât vom sta pe aici. Minimum ar fi până miercurea viitoare. Se poate întâmpla însă să fie nevoie ca să mai rămânem

Trecând la **Berlin**, la 15/28 martie 1913, delegaţia aromânească a fost asistată, ca pretutindeni, de reprezentantul diplomatic al României, ministrul plenipotenţiar A. Beldiman, care a făcut ca ea să fie primită şi ascultată cu bunăvoinţă, în ziua de 19 martie/1 aprilie 1913, de secretarul de stat von Jagow de la Ministerul de Externe.[234]

vreo zi-două şi după aceea, căci poate nu toţi ambasadorii ne vor priimi până atunci. Aşa că pierdem şi vreme, pierdem şi bani şi cel puţin dacă ar fi perspectiva de-a face ceva în chestia românilor noştri. Autonomia Macedoniei este cu desăvârşire exclusă din calculul cercurilor politice de aici. Noi însă contăm pe un conflict al aliaţilor balcanici, lucru cu putinţă după cele ce ştim noi şi după simptomele de până acum. Aseară a sosit ştirea că regele Greciei a fost asasinat în Salonic. Bănuim că e mâna bulgărească la mijloc, cu toate că lucrul nu e confirmat până acum : chiar dacă nu e vorba de un omor politic în cazul de faţă, vor veni alte cazuri mâne şi vor arăta prăpastia sufletească ce desparte pe aliaţi. De-ar fi însă România trează şi pregătită ca să poată profita de un asemenea conflict ! Până acum ea s-a arătat chineză în politica europeană - toată lumea râde şi ne deplânge. Chiar reprezintanţii noştri oficiali recunosc gafele politicii româneşti. Mişu e foarte gentil şi afabil faţă de noi. Până acum ne-a făcut toate înlesnirile. La Legaţiune e şi un macedoromân - unul clisurean, Beza, care studiază pe aici de vreo trei ani şi deci ştie englezeşte şi cunoaşte Londra bine. El ne conduce prin oraş şi ne pune în curent cu multe lucruri..."La 13/26 martie 1913 : „Dragă tată, îţi scriu în fuga condeiului, fiindcă e deja orele 11 1/2 seara şi mâne dimineaţa, joi, la orele 6 1/2, trebuie să mă scol ca să plecăm spre Berlin. Începusem să scriu devreme, însă a venit Mişu între orele 9 1/2 - 9 1/2 acum seara şi m-a întrerupt de la scris ... Mişu a venit să ne vadă şi să ne comunice despre ceea ce a relatat în sânul conferinţei ambasadorilor, unde a fost chemat chiar azi ca să expuie vederile României cu privire la Albania acum când e vorba de fixat hotarele acestei ţări./Detalii îţi voi comunica la sosirea mea. A fost un mare bine că ambasadorii nu hotărâseră până acum să cheme pe reprezentantul ţării ca să vorbească în această chestiune./Noi preparasem deja terenul şi chiar am grăbit chemarea lui Mişu. Coincidenţa sau conlucrarea a fost binevenită şi de mare folos. Nu putem prevedea rezultatul definitiv, dar cred că se va putea face ceva bun. Noi am văzut pe toţi reprezentanţii puterilor ; ieri, în sfârşit, am văzut pe Sir Grey, care ne-a declarat că avem toate „simpatiile sale". Germanul şi austriacul au fost cât se poate de binevoitori, precum de la sine se înţelege. Impresia noastră generală este că umbletele noastre n-au fost de prisos. Neamul nostru era necunoscut şi oarecum abstract în ochii Europei prin faptul că el nu făcuse cunoscută voinţa sa proprie. Acum Europa <ştie> că noi existăm şi chiar dorim să avem o viaţă a noastră proprie. Nu ne îndoim că la punerea la cale a lucrurilor din Macedonia ce se va face în viitor se va ţinea seamă şi de noi...". V. şi nota 21.

[233] Audierea lui Nicolae Mişu în „chestiunea aromânească", la 13/26 martie 1913, s-a datorat unui demers comun austro-italian, primit favorabil de Conferinţă abia la 6/19 martie 1913. Pentru România, a cărei reprezentare permanentă în Conferinţa ambasadorilor fusese cerută, în repetate rânduri, fără succes, încă din decembrie 1912, de aliaţii ei, Austro-Ungaria, Germania şi Italia, această audiere era, mai curând, un gest compensatoriu şi de curtoazie. Cf. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 118.

[234] George Murnu către tatăl său, preotul Ioan Murnu, din Berlin, la 17/30 martie 1913 : „Prea scumpul meu tată, v-am telegrafiat din Londra şi v-am tot scris cărţi poştale din diferite locuri - aşa încât aţi putut şti că acum mă aflu în Berlin. / În Londra „u hearsim"<în aromână, „am fiert-o", „am bătut apa-n piuă"> cam mult. Ţi-am scris care a fost motivul ; au intervenit sărbătorile de Paşti şi-au oprit pe loc demersurile noastre. În schimb însă am văzut pe toţi ambasadorii şi pe Sir Grey. Joi dimineaţa am plecat din Londra şi după vreo două ceasuri eram la oraşul Douvre (Dover), port la mare, de unde ne-am îmbarcat în vapor. Călătoria pe mare a durat vreun ceas (pe când la venire de la portul francez Boulogne până la portul englez Folkestone a durat vreun ceas şi jumătate). Marea a fost de astădată liniştită şi n-am suferit ca la ducere. / La Calais n-am stat decât puţin. Am plecat de acolo cu trenul şi după ameazi, trecând în Belgia, am sosit în Bruxelles. Acolo am văzut tot ce era vrednic de văzut în vreo două ore şi noaptea am plecat spre Germania. Dimineaţa am stat vreun ceas în Köln (Colonia). Am văzut o parte din oraş şi mai ales celebra catedrală-n stil gotic: e una din bisericele cari m-au impresionat mai mult nu numai prin frumuseţa execuţiunii detaliilor şi efectul întregului, ci şi prin măreţia interiorului. Din Colonia până la Berlin am făcut 9 ceasuri. Am admirat cu deosebire extraordinara prosperitate a Westfaliei : oraşe industriale mari, splendide. La 3 1/2 eram în Berlin, unde am tras la hotelul „Monopol", care se află în centru şi e unul din cele mai bune. Ieri, sâmbătă, ne-am plimbat prin oraş şi dimineaţa la 11 1/2 eram la Legaţiunea noastră pentru a ruga pe ministrul nostru de aici, Beldiman, ca să intervie la Ministrul de Externe de aici, Dl. Jagow, să ne priimească. Dar Dl. Beldiman la acea oră a participat la înmormântarea a unui personaj însemnat, aşa că nu l-am găsit la Legaţiune. Am lăsat vorbă să ne înştiinţeze la hotel despre ora când ne poate priimi. Comunicându-ne că ne poate priimi la orele 6 p.m., ne-am dus la el şi ne-am înţeles cu el asupra audienţei.

Ultima capitală vizitată de delegaţia aromânească, în urma unei decizii, se pare, de ultim moment, a fost **Roma**. Asistată de ministrul României, C. Diamandi, delegaţia a fost primită, la 5/18 aprilie 1913, de subsecretarul de stat la ministerul afacerilor externe, principele Scalea, apoi de însuşi ministrul de externe italian, marchizul di San Giuliano. Gh. Carageani a publicat de curând fragmente din memoriul încredinţat de delegaţia aromânească marchizului di San Giuliano, datat 19 aprilie 1913 şi care se păstrează, împreună cu o hartă, în arhivele ministerului afacerilor externe al Italiei. Potrivit memoriului, soluţia optimă a „chestiunii aromâneşti"ar fi crearea unei Macedonii autonome. Pentru că ea nu a fost însă pregătită din vreme, se preconizează, ca soluţie alternativă, crearea unui canton autonom aromânesc care să fie ataşat într-un fel sau altul Albaniei. Argumentele în favoarea acestei propuneri sunt : importanţa numerică a elementului aromânesc în zona Pindului (cca 70.000 aromâni), marea extensiune a teritoriului populat de ei, caracterul populaţiei aromâneşti de masă omogenă compactă, vorbind aceeaşi limbă şi având aceleaşi obiceiuri, neamestecată cu altă etnie, superioritatea culturală şi materială a aromânilor asupra populaţiilor învecinate, caracterul de unitate geografică naturală al spaţiului locuit de aromâni, capacitatea lor de a-şi întreţine o administraţie proprie, drepturile lor istorice decurgând din statutul de autonomie al Marii Vlahii existente aici în evul mediu, primejdia anihilării aromânilor după anexarea teritoriului respectiv la Grecia. Pentru a obţine sprijinul Italiei, delegaţia a făcut apel şi la latinitatea comună.[235] Presa italiană a salutat cu entuziasm, se pare, aceste propuneri, astfel încât, deşi foarte lucid în privinţa viitorului aromânilor în cadrul statelor naţionale balcanice, George Murnu îşi regăseşte încrederea în biruinţa finală a cauzei pentru care luptă.[236]

Acţiunea diplomatică a guvernului român şi misiunea delegaţiei aromâneşti. Delegaţia aromânească a acţionat, pe toată durata misiunii sale, ca reprezentantă a aromânilor cu sentimente naţionale româneşti din Peninsula Balcanică, aşadar ca

Ne-a asigurat că ministrul german ne va priimi până luni seara. Cu Beldiman am vorbit vreo trei sferturi de ceas asupra chestiei noastre ca şi asupra lucrurilor din România. Voia să ştie şi părerea noastră. Ne-a făcut bună impresie; e un om inteligent şi priceput./Dacă isprăvim mâne, luni, mai stăm încă o zi aici, şi miercuri nădăjduim să ne întoarcem acasă. În cazul acesta e probabil că vom lua trenul accelerat prin Burdujeni. aşa că joi spre seară putem fi la Bucureşti..."

[235] Gh. Carageani, *Gli aromeni e la questione aromena nei documenti dell'archivio storico diplomatico del ministero degli Affari Esteri italiano (1891-1916),* II, în „Storia contemporanea", a. XXII, n. 4, agosto 1991, p. 653-654

[236] George Murnu către fratele său, Demeter Murnu,din Roma, la 14/27 aprilie 1913 : „Mantegazza (ziaristul) cu care am vorbit mai deunăzi, a scris un articol călduros în acest sens într-o foaie de frunte de aici : el numeşte ideea noastră **genială**, fiindcă a înţeles importanţa ei naţională şi politică. Cred că cercurile politice de aici vor da tot ajutorul pentru înfăptuirea acestui ideal. Ştiu că grecii se vor opune din răsputeri, dar dacă puterile vor fi de acord, opunerea lor va fi de prisos..."

exponentă a comunităților etnice românești, ce fuseseră recunoscute ca atare de Imperiul otoman şi care-şi vedeau acum periclitată situația de modificările politice din Sud-Estul Europei. Deşi distinctă, acțiunea delegației aromâneşti nu putea să fie însă independentă de acțiunea guvernului României. Această delegație nu era emanația directă a comunităților aromâneşti din Peninsula Balcanică, ci a unui organism neguvernamental românesc, Societatea de Cultură Macedoromână din Bucureşti, al cărui rol efectiv fusese şi avea să rămână acela de organ consultativ pentru guvernul român în „chestiunea aromânească" şi de mediator între statul român şi aromâni. Guvernul român era acela care administra întreaga rețea de şcoli şi biserici româneşti pentru aromâni, de la bugetul statului român erau subvenționate toate aceste şcoli şi biserici, reprezentanțele diplomatice româneşti din Imperiul otoman şi din țările balcanice erau cele care apărau eficient interesele şi aspirațiile aromânilor cu sentimente româneşti din Peninsula Balcanică, iar fără patronajul statului român, o mişcare națională unitară a aromânilor în numele identității lor româneşti nu ar fi avut, cum s-a dovedit, sorți de izbândă.[237] De altfel, atât George Murnu, cât şi Iuliu Valaori erau membri ai unei Comisii specializate a Ministerului Cultelor şi Instrucțiunii Publice a guvernului României ce supraveghea buna funcționare a şcolilor româneşti din Peninsula Balcanică. Nu de la aromânii care o adoptaseră, ci de la statul român care o inițiase era de aşteptat reorientarea generală şi adaptarea politicii româneşti în „chestiunea aromânească"la evoluția împrejurărilor balcanice.[238]

Divergențele de vederi dintre Societatea de Cultură Macedoromână şi guvernul conservator român în privința modalităților de abordare şi soluționare, în noul context balcanic, a acestei chestiuni, reflectate şi de scrisorile lui George Murnu, erau în fond divergențe asupra politicii externe a statului român între cetățeni ai acestuia şi nicidecum expresia unei incompatibilități între aspirațiile politice ale aromânilor din Peninsula

[237] „Fiind dat stadiul de dezvoltare al românilor din Balcani, care constituie o fază premergătoare a adevăratei renaşteri a simțământului național şi în care o mică minoritate numai din totalul macedoromânilor a luat cunoştința solidarității lor etnice cu noi, fiind dat acest stadiu, situația cea mai bună, cea mai prielnică pentru opera noastră de redeşteptare etnică era domnia unui stat slab şi tolerant, care să se arate totdeodată mai favorabil şi mai simpatic propagandei românești decât celorlalte influențe. Domnia turcă reprezenta un asemenea stat şi de aceea eram foarte sinceri partizani ai *statului quo* cu care interesele noastre naționale se acordau astfel" spunea Ion I.C. Brătianu în discursul său, rostit în Senatul României, în şedința secretă de la 15 mai 1913, în numele opoziției național-liberale şi făcut public după încheierea conflictului balcanic, cf. *Dezbaterile Senatului,* anexă la *Monitorul oficial,* nr. 5, 11 decembrie 1913, p. 17.

[238] Pe plan local balcanic, opțiunile politice ale aromânilor au fost, în timpul crizei balcanice, destul de diverse. În general, aromânii cu sentimente româneşti au susținut constituirea unui stat albanez, cei cu sentimente greceşti s-au opus. Cf. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage,* p. 115-116, pe baza rapoartelor consulilor austrieci.

Balcanică, pe de o parte şi ale românilor din România, pe de alta.[239] Iată de ce, cu toată stăruința în apărarea proiectului unei *Macedonii a macedonenilor* şi în pofida reproşului nedrept că el nu a fost susținut din vreme şi energic de guvernul Maiorescu, delegația aromânească a înțeles că trebuie să-şi subordoneze acțiunea aceleia a statului român, al cărui instrument de persuasiune şi presiune diplomatică internațională a devenit, pledând pentru crearea unui canton aromânesc al Pindului în cadrul statului albanez.

În ultima scrisoare inedită, trimisă din timpul misiunii, de la Roma, fratelui său Demeter Murnu, la 14/27 aprilie 1913, George Murnu exprimă concentrat, foarte lucid şi foarte amar, fără iluzii, spiritul în care a acționat şi formulează o judecată globală asupra sensului şi perspectivelor misiunii pe care a condus-o : „Noi am făcut tot ce am putut ca să salvăm pe ai noştri. Ideea noastră de a se crea o Macedonie autonomă e irealizabilă : nicăieri în cercurile politice europene n-a găsit ecou. Toți ne-au spus că e prea târziu. Puterile nu se mai pot amesteca în Balcani şi lasă statele balcanice stăpâne pe situație. Ele se interesează numai de Albania şi de conflictul româno-bulgar. Aşa fiind, noi am fost siliți să cerem cel puțin garanții **sigure** pentru existența şi dezvoltarea noastră națională în Macedonia. Dreptul acesta ne-a fost recunoscut din partea puterilor şi ele ne-au asigurat că vor ține seamă de el la aranjarea definitivă a lucrurilor din Balcani. Noi însă ne dăm seama bine de ce însemnează garanții, chiar sigure, pentru şcolile şi bisericile noastre cu deosebire sub greci. De aceea temerea alor noştri că sunt pierduți în cazul când nu se crează o Macedonie autonomă cu totul este îndreptățită. Dar ce putem face noi mai mult când nu avem la spatele nostru câteva sute de mii de baionete ! De vină sunt cei din Bucureşti cari n-au ştiut pune chestia la vreme - vinovăția lor o ştie azi şi o recunoaşte oricine. Că România <a suferit>o înfrângere din cele mai jalnice nu încape îndoială. Nu numai a părăsit în chip laş elemen<tul> macedoromân, pe care l-a legănat ani îndelungați cu speranțe, ci a pierdut interese mari naționale şi s-a umilit în fața bulgarilor. / Dată fiind această fatalitate, noi ne-am gândit în tot chipul să găsim o soluție cât de puțin mulțumitoare a problemei noastre naționale. O singură ocazie s-a prezintat acum când la Londra era vorba despre regularea frontierei sudice a Albaniei. Unii au cerut să treacă în Albania în mod oarecum necondiționat cât se poate mai multe comune aromâneşti. Eu ştiu, am toată convingerea că nici sub albaneji nu-i aşteaptă pe aromâni vreun viitor mai

[239] Şi alte cercuri ale opiniei publice româneşti au fost în divergență cu guvernul Titu Maiorescu în privința politicii sale balcanice. Dacă Partidul Național Liberal reproşa guvernului conservator pasivitatea şi-l acuza, prin Ion I.C. Brătianu, că „a pierdut trenul“, adică momentul unei intervenții eficiente în criza balcanică, slavistul Ilie Bărbulescu, de pildă, propunea, în 1912, o alianță între România, Grecia şi Serbia împotriva Bulgariei, cf. M.D.Peyfuss, *Die aromunische Frage,* p. 116-117.

bun. Albanejii vor fi şi mai şovinişti decât ceilalţi balcanici. Răul e la ei cu atât mai mare cu cât istoria lor e deplorabilă din toate punctele de vedere. Mă bucur foarte mult că se crează o Albanie, dar nu pentru aromâni, ci pentru albaneji, care e un popor cu multe calităţi (calităţi pe care cu tata le-am admirat adeseori), precum şi pentru echilibrul din Balcani. Mă doare numai că această Albanie nu va fi destul de mare ca să poată rezista mai bine în viitor. În legătură cu Albania m-am gândit la o singură combinaţie pentru ai noştri (despre alta am scris şi în „Luceafărul“înainte de-a pleca în străinătate) şi anume să se creeze o provincie (un canton) cuprinzând pe românii din Pind şi o parte cât s-ar putea mai mare din Macedonia, provincie care să fie excluziv rezervată elementului aromân în fruntea căreia să fie un prefect aromân şi cu o biserică autonomă românească; legătura ei politică cu Albania să fie bunăoară o uniune personală, constituind astfel în miniatură o Austro-Ungarie. În sensul acesta am lucrat şi la Londra şi aici. Ideea a fost primită şi e posibil, mai ales dacă cei din ţară vor stărui şi vor lucra în mod serios, e posibilă realizarea ei. Nici nu există alt mijloc de scăpare de criza prin care trece aromânismul. Dacă se crează această provincie, cred că ai noştri vor găsi în ea cel mai bun refugiu. Mai ales fiindcă sper că în acest caz se va face tot ce e cu putinţă pentru concentrarea aromânilor.“

Guvernul Titu Maiorescu a militat efectiv şi stăruitor, pe plan diplomatic, în favoarea soluţionării „chestiunii aromâneşti“prin anexarea zonei Pindului la Albania. La 9/22 martie 1913, Titu Maiorescu dă dispoziţie lui Nicolae Mişu, ministrul plenipotenţiar al României la Londra, să „ceară <Conferinţei ambasadorilor> ca numeroasele comune macedo-române din Pind, între Samarina şi Meţova, să fie încorporate la Albania“. El îi recomandă să insiste ca „în toate localităţile unde românii sunt în majoritate, limba administrativă să fie română, tot aşa în bisericile şi şcolile româneşti : principiul general va trebui să fie înscris în Constituţia Albaniei“.[240] La 13/26 martie 1913, ministrul plenipotenţiar al României la Londra, conformându-se dispoziţiei primite, raportează că a cerut ca „regiunile dintre Ianina, Meţova, Grebena şi muntele Gramos, până la Koritza, cuprinzând 36 de sate şi târguri româneşti, cu o populaţie de mai mult de 80.000 de locuitori să fie incorporate la Albania. Pentru protecţia individualităţii acestor români, Marile Puteri vor trebui să garanteze prin tratatul care va înlocui tractatul de la Berlin şi prin Constituţia albaneză, autonomia administrativă comunală şi, pe cât posibil, politică a acestor români, întrebuinţarea limbii româneşti în administraţie, în şcoli şi biserici,

[240] *Cartea Verde*, nr. 120, p. 122.

recunoaşterea unui şef spiritual român, cu facultatea pentru guvernul român să întreţie, ca în trecut, instituţiunile de cultură românească, fără nici o restricţiune".[241] În *Pro-Memoria* remis la Foreign Office, în urma convorbirii cu Sir Edward Grey, la 14/27 martie 1913, acelaşi Nicolae Mişu, după ce îşi exprimă, în numele guvernului României, mulţumirea pentru crearea statului albanez, reia ideile amintite privitoare la statutul românilor din cuprinsul lui. El reaminteşte, făcând şi o incursiune în istoria recentă, că „cele două versante ale Pindului de la muntele Gramos până la Agrafa, sunt ocupate în majoritate de români. O parte a acestei populaţiuni a fost anexată Greciei după Tractatul de la Berlin. Românii au protestat atunci contra acestei anexări. Ar fi nedrept să se permită din nou despărţirea trunchiului compact românesc şi să-l anexeze la alte state decât Albania. România este de părere că individualitatea lor naţională va fi mai bine păstrată într-un stat albanez independent, sub garanţia şi contractul Marilor Puteri, ale cărui graniţe ar trebui fixate într-un mod nediscutabil, pentru a se evita în aceste ţinuturi tulburări în viitor". În acest sens, „Guvernul român consideră că cele mai bune graniţe naturale pentru Albania de sud ar fi munţii Zagorei (Mitchikeli şi Papingo); valea râului Inachos până la confluenţa cu râul Arta (Arachtos), până la izvorul acestui râu la Jug (Zygos); de aici la Metzovo şi urmând graniţa actuală a Greciei, până la râul Venetiko şi de aci până la confluenţa sa cu râul Bistritza (Aliakmon-Indje-Sou), să urmeze cursul Bistritzei spre Darda, Gramoste, Koritza, până la lacul Prespa". Astfel trasate, frontierele Albaniei de sud ar fi cuprins populaţie română, musulmană (români-mahomedani-Vlahades), albaneză şi o minoritate greacă.[242]

Titu Maiorescu era atât de convins că e util să lege soarta aromânilor de aceea a viitorului stat albanez, încât nu a luat în considerare nici una din ofertele Atenei de a garanta drepturile aromânilor cu sentimente naţionale româneşti în schimbul încheierii unei alianţe formale româno-greceşti împotriva extinderii teritoriale excesive a Bulgariei sau numai în schimbul recunoaşterii de către România a extinderii Greciei şi nu a Albaniei în zona Pindului.[243] Chiar atunci când, din iniţiativa Franţei, Angliei şi a Rusiei,

[241] *Cartea Verde*, nr. 121, p. 123.
[242] *Cartea Verde*, nr. 122, p. 123-125.
[243] La 2/15 mai 1913, ministrul grec la Bucureşti A.D.Papadiamantopoulos comunică lui Titu Maiorescu că guvernul elin este gata să dea libertate de funcţionare în limba macedonoromână bisericilor şi şcoalelor din regiunile ce vor fi anexate de Grecia şi întreabă dacă guvernul român este dispus să încheie o alianţă cu Grecia împotriva Bulgariei. Maiorescu amână răspunsul până la pronunţarea mediaţiunii de la Sankt Petersburg şi raportează regelui, cf. *Cartea Verde*, nr. 134, p. 136-137. La 10/23 mai 1913, Papadiamantopoulos revine cu aceeaşi ofertă în schimbul acordului României ca aromânii de pe ambele versante ale Pindului să fie atribuiţi Greciei; Maiorescu amână răspunsul sub motivul reglării parlamentarea a Protocolului de la St. Petersburg, dar comentează în jurnalul său personal propunerea: „Ho! ho! Grecul

reprezentanții Marilor Puteri au sondat guvernul român asupra posibilității de a incorpora totuşi zona de maximă densitate aromânească a Pindului Greciei, întrucât ea se oferise să garanteze drepturile aromânilor la cultivarea individualității lor româneşti[244], Maiorescu a exclus categoric, prin telegrama sa din 4/18 iunie 1913 către ministrul plenipotențiar Mişu, această posibilitate : „Instrucțiunile Dvs. pentru românii de la Pind nu pot fi schimbate. Între România şi Grecia nu sunt discuții în această privință. Incorporarea la Albania este cea mai bună garanție pentru macedoromâni, dacă constituirea unei Macedonii autonome este imposibilă. România nu poate să părăsească punctul său de vedere".[245] Stăruința lui Titu Maiorescu de a include cu orice preț pe aromânii din Pind în viitorul stat albanez nu a fost încununată de succes. La propunerea ministrului de externe britanic Edward Grey, preşedintele ei, Conferința ambasadorilor a amânat *sine die* rezolvarea problemei graniței albaneze, încredințând unei comisii speciale mixte cercetarea oficială a situației etnice din zonă; de altfel, starea generală de spirit a Conferinței era mai curând favorabilă Greciei[246], în beneficiul căreia avea să fie tranşată această problemă teritorială după primul război mondial. Rămâne un fapt că, în speranța unui mai bun tratament din partea Albaniei față de aromâni, dezmințită de naționalismul albanez îndată după primul război mondial, guvernul conservator român condus de Titu Maiorescu a lăsat să treacă ocazia de a obține din partea Greciei, partenerul firesc al României şi pe acest teren, garanții formale temeinice pentru libera dezvoltare a conştiinței naționale româneşti la aromânii din cuprinsul acestui stat.

Tripla Alianță şi soluționarea „chestiunii aromâneşti" în cadrul statului albanez. Atât renunțarea guvernului Maiorescu la ideea creării unei Macedonii a macedonenilor, cât şi neinspirata sa opțiune pentru încorporarea teritoriilor locuite masiv de aromâni în statul albanez au fost determinate nu neapărat de mai vechi resentimente şi

obraznic", cf. *Însemnări politice*, p. 110. La 26 mai/8 iunie 1913, Papadiamantopoulos propune o alianță formală cu România şi Turcia contra Bulgariei, Maiorescu amână răspunsul până la înțelegerea balcanicilor între ei, informează pe ministrul Austro-Ungariei, Fürstenberg, cf. *Însemnări politice*, p. 120 şi raportează regelui, cf. *Cartea Verde*, nr. 137, p. 139-140. La 25 iunie/8 iulie, Teotoki propune lui Maiorescu o alianță politică sau măcar o convenție militară, Maiorescu amână alianța invocând reminiscențele şi simptomele urilor între cuțo-vlahi şi greci, dar va susține conlucrarea militară şi ia măsuri în acest sens, cf. *Însemnări politice,* p. 131. La 28 iunie/11 iulie 1913, a doua zi după intervenția militară română în Bulgaria, ministrul român la Atena, Filodor, este asigurat de Venizelos că Grecia va permite subvenționarea şcolilor pentru aromâni de către România; premierul grec deplânge greşelile făcute în „chestiunea aromânească"de Grecia în trecut, cf. *Cartea Verde,* nr. 197, p. 206. Iar la 18/31 iulie 1913, la Bucureşti, consecvent cu anterioarele sale propuneri, Venizelos făgăduieşte lui Maiorescu orice înlesniri pentru cuțovlahi, crede ca şi acesta într-o cooperare politică şi administrativă a lor cu grecii, cf. *Însemnări politice,* p. 149.

[244] Londra, 2/15 iunie 1913, Telegrama ministrului plenipotențiar al României la Londra <N.Mişu> către Ministrul Afacerilor Străine <T. Maiorescu>. *Cartea Verde,* nr. 146, p. 147-148.

[245] *Cartea Verde*, nr. 150, p. 150.

[246] Mişu către Maiorescu, Londra, 5/18 iulie 1913, *Cartea Verde*, nr. 221, p. 222.

prejudecăți negative față de Grecia, nici de inițiative ale cercurilor balcanice sau bucureştene aromâneşti, ci de scrupulul premierului de a se încadra în strategia politică generală a Triplei Alianțe, la care România aderase. După ce au salutat cu deosebită satisfacție comunicarea confidențială a guvernului român potrivit căreia crearea unei Macedonii independente nu intră în programul acestuia, Germania, Austro-Ungaria şi Italia, susținătoare ale creării unei Albanii cât mai mari, favorabile lor, au încurajat speranțele României în rezolvarea „chestiunii aromâneşti" prin încorporarea Pindului în Albania. Mai mult chiar, sprijinind candidatura prințului de Wied, nepotul reginei Elisabeta a României, la tronul noului regat, ele au sugerat că, în aceste împrejurări, statul român ar putea avea în viitor un cuvânt hotărâtor de spus în lumea balcanică[247].

O mărturie inedită din arhiva personală a lui George Murnu confirmă şi ea cât de departe mergea imaginația unor reprezentanți ai opiniei publice, dacă nu chiar oficioşi ai cercurilor guvernamentale germane, în privința apropierii politice albano-române. La 4 aprilie 1913, consilierul superior guvernamental Emil Kayser din Sablon bei Metz îi adresează o scrisoare lui George Murnu, despre a cărui călătorie în Europa, împreună cu Iuliu Valaori şi Nicolae Papahagi, în sprijinul cauzei aromâneşti era perfect informat din presă şi-i propune constituirea, spre binele albanezilor, aromânilor şi al Europei întregi, a unui stat federal nu doar albano-aromânesc, ci de-a dreptul româno-albanez. Kayser vede posibilă o „uniune personală" a Albaniei cu România, sub sceptrul „înțeleptului şi curajosului rege Carol". El socoteşte că o asemenea idee ar trebui să aprindă nu numai inimile tuturor românilor, dar şi pe ale germanilor. România ar putea astfel să joace un rol european major în Peninsula Balcanică, contribuind la pacificarea acesteia, spre satisfacția întregii lumi civilizate.[248] M-am referit mai sus şi la entuziasmul cu care publicistul italian

[247] La 8/21 iunie 1913, ministrul Austro-Ungariei la Bucureşti, prințul Fürstenberg, îi vorbeşte premierului Titu Maiorescu despre candidatura prințului de Wied la tronul Albaniei, cf. *Cartea Verde*, nr. 153, p. 153 şi Titu Maiorescu, *Însemnări politice inedite*, p. 123-124. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage,* p. 116-119, se referă la documente din arhivele austriece care dovedesc cum Austro-Ungaria şi Italia au susținut includerea Pindului în statul albanez şi garantarea drepturilor aromânilor la păstrarea individualității lor româneşti cu sprijinul României, în acord cu regele Carol I, încă de la sfârşitul anului 1912.

[248] Emil Kayser, Oberregierungsrat către George Murnu, din Sablon bei Metz, la 4 aprilie 1913 (Pe plic : Abs. Oberregierunsrat Kayser, Sablon bei Metz/Seiner Hochwohlggeboren/dem Herrn Professor Murnu/Bukarest/Rumänien) : „Sehr Geehrter Herr Professor! Den Tagesblättern entnehme ich die Nachricht daß Sie im Verein mit den Herren Professoren Valaori und Papahagi die Regierungen der europäischen Staaten fürdas Schicksal Ihrer Kutzowalachischen Stammengenossen zu interessieren suchen./ Ich möchte Ihnen einem Gedanken unterbreiten, derren Verwircklichung den berechtigten Wünschen der Kutzowalachischen Bevölkerung gerecht würde und zugleich geeignet wäre, die Ansprüche Rumäniens auf Berücksichtigung bei der bevorstehenden Neuverteilung der Machtverhältnisse auf dem Balkan zu befriedigen./ Was ich empfehle, ist eine Personal-Union Rumäniens und Albaniens und Angliederung möglichts zahlreicher Kutzowalachischer Niederlassungen an den albanischen Staat./ Rumänien und Albanien unter dem Szepter des weisen und tapfern Königs Carol! Wäre das nicht ein Ziel, für das sich jedes rumänischen Herz begeistern müßte, und ich füge gern hinzu, das auch ein deutschen Herz höher

Vico Mantegazza, un specialist în chestiuni balcanice, a salutat ideea creării unui stat albano-aromânesc.

Dezamăgiri şi iluzii aromâneşti. Demersurile delegației aromâneşti în capitalele europene nu au avut rezultate spectaculoase. Conducătorul ei, George Murnu, era cel dintâi convins de acest lucru, dar se mângâia cu sentimentul de a-şi fi îndeplinit o datorie şi de a fi atras atenția lumii politice asupra neamului său. „Impresia noastră generală este că umbletele noastre n-au fost de prisos. Neamul nostru era necunoscut şi oarecum abstract în ochii Europei prin faptul că el nu făcuse cunoscută voința sa proprie. Acum Europa <ştie> că noi existăm şi chiar dorim să avem o viață a noastră proprie. Nu ne îndoim că la punerea la cale a lucrurilor din Macedonia ce se va face în viitor se va ține seamă şi de noi“ scrisese el, la 13 martie 1913, din Londra, tatălui său. Adevărul este că, dacă până la izbucnirea conflictului dintre aliații coaliției anti-otomane, Grecia, Bulgaria şi Serbia, „chestiunea aromânească“figurase la loc de frunte în declarații, oferte şi protocoale diplomatice, fiecare dintre aliați încercând să obțină în schimbul angajamentului de a respecta drepturile câştigate ale aromânilor, ieşirea României din neutralitate în avantajul său, după intervenția neaşteptată a României în conflict, ea a trecut cu totul în umbră în favoarea chestiunii Cadrilaterului. Nu pentru că nu ar fi avut cunoştință de aromâni, ci pentru că rațiunea de stat dicta altfel, România însăşi considera că nu este oportun să țină seama prea mult de aromânii pe care-i antrenase în urmă cu decenii într-o amplă mişcare romantică de renaştere națională, în numele originii şi ființei lor româneşti.

Utopia constituirii, sub garanții internaționale, a unei autonomii politice aromâneşti în Peninsula Balcanică, fie în cadrul unei Macedonii a macedonenilor, fie sub forma unui stat federal albano-aromânesc, fie chiar sub forma unui stat aromânesc pur şi simplu a continuat să domine spiritele unor cercuri aromâneşti până foarte târziu şi să inspire inițiativele de politică balcanică ale Societății de Cultură Macedoromână. În ce-l priveşte, în pofida tuturor înfrângerilor şi dezamăgirilor încercate, George Murnu, bardul

schlagen lassen würde in der Freude über die Erstarkung des befreundeten rumänischen Staates./ Ich meine, der Gedanke müßte sich bei den Freunden eines starken Rumäniens und der Kultureller erhebung des rumänischen Gesamtvolkes eine warm Aufnahme sichern und ich meine weiter, zu den Freunden Rumäniens müßte sich ganz Europa, ja die ganze Kulturwelt gesellen Verheiße dieser Gedanke doch nicht nur die Befriedigung der Wünsche eines Staates und eines Volkes, die sich eine geachtete Stellung als Trager einer hohen Selbständigen Kultur zu schaffen gewußt haben, sondern auch die Herstellung des Gleichgewichts auf dem Balkan und damit die Beruhigung Europas!/ Ich würde mich freuen, wenn meine Anregung die Sympathie der von Ihnen vertretenen Kreise fände, und bitte Sie, diese Zeilen als ein Zeichen der Hochachtung zu betrachten, welche ich für Rumänien und seinen König empfinde./Mit der Versicherung vorzüglicher Verehrung bin ich / Ihr sehr ergebener / E Kayser / Oberregierungsrat“

național al aromânilor, nu a renunțat niciodată să creadă în această utopie şi să militeze pentru ea, împotriva oricăror considerente de realism politic, aşa cum am arătat, folosind piese inedite din arhiva sa personală, cu alt prilej.[249]

1994

«Revista istorică », serie nouă, tom. VIII, 1997, Nr. 11-12, Bucureşti, 1997, p. 719-738

[249] În comunicarea *George Murnu - propagandist al cauzei româneşti (Paris, 1917-1919)*, susținută public la sesiunea ştiințifică a Institutului de Studii Sud-Est Europene din Bucureşti, la 23 noiembrie 1988. Îmi propun să reiau, pe baza unei documentații mai ample, această temă.

RAPOARTELE DIPLOMATULUI NICOLAE ȚIMIRAŞ DESPRE AROMÂNII DIN ALBANIA

Omagiu Doamnei Matilda Caragiu-Marioțeanu

Om de ştiință, de inimă şi de caracter, profesor devotat misiunii asumate şi studenților săi, poetă inspirată, sensibilă şi originală, Doamna Matilda Caragiu-Marioțeanu este astăzi, pentru comunitatea academică internațională, cea mai înaltă autoritate ştiințifică românească în materie de aromânistică. La rândul lor, aromânii de pretutindeni, de a căror unanimă încredere şi dragoste se bucură, văd în Domnia sa una dintre personalitățile în cel mai înalt grad reprezentative pentru ei toți. Poate, într-adevăr, cineva să nu admire felul în care, înfruntând vicisitudinile vremurilor tulburi în care i-a fost dat să trăiască, doamna Matilda Caragiu-Marioțeanu a ştiut să rămână credincioasă principiilor tradiționale de rigoare ştiințifică, onestitate morală şi responsabilitate națională care au îndrumat nu numai studiile româneşti despre romanitatea balcanică, dar şi atitudinea, cumpănită şi demnă, a elitelor româneşti față de controversata „chestiune aromânească" ? Deşi a avut prilejul să simtă din plin gustul amar al acestei fidelități, proprie oamenilor de autentică vocație, Domnia sa nu s-a lăsat înduplecată să se abată de la comandamentele fundamentale ale celei mai exigente conştiințe profesionale nici de ispitele cu care a fost zadarnic îmbiată, nici de nedreptățile pe care a fost nevoită să le îndure. Indiscutabila autoritate intelectuală şi morală astfel dobândită i-a îngăduit să formuleze, la vârsta desăvârşitei împliniri a personalității sale spirituale, după ce elaborase lucrări fundamentale pentru cunoaşterea romanității balcanice, acel memorabil *Dodecalog al aromânilor*, laconică însumare de certitudini ştiințifice şi înțelept îndreptar de conştiință identitară pentru neamul de oameni din care provine şi căruia i-a consacrat întreaga ei ființă şi viață.

Ca un omagiu adus sărbătoritei, voi încerca să arăt, în aceste pagini, printr-un exemplu cules din arhivele Ministerului Afacerilor Externe, că iubirea de adevăr şi simțul răspunderii intelectuale, trăsături definitorii pentru opera ştiințifică şi culturală a doamnei Matilda Caragiu-Marioțeanu, au fost, chiar şi în alte vremuri grele, repere morale constante nu numai pentru membrii corpului academic, dar şi pentru cei ai corpului diplomatic românesc.

Rapoartele secretarului de legație Nicolae Țimiraş despre situația aromânilor din Albania. Documentele, după ştiința mea nepublicate până acum, la care mă voi referi

sunt trei rapoarte din 1941 ale secretarului de legație Nicolae Țimiraş, fost, o vreme, gerant al Consulatului general al României de la Tirana, decedat acum câțiva ani, în exil, în Canada[250]. Ele au fost incluse, alături de alte surse (tabele statistice, hărți, rapoarte consulare şi ale altor oficiali români implicați în problemele minorităților româneşti din afara granițelor țării, extrase din presă şi din lucrări ştiințifice româneşti şi străine, mărturii ale unor reprezentanți ai minoritarilor români din țările vecine despre tratamentul la care sunt supuşi de statele în care trăiesc şi cereri de sprijin adresate de ei autorităților româneşti etc.), în anexele studiului intitulat *Românii de peste hotare*, elaborat de consulul Emil Oprişan, în 1945, în vederea fundamentării strategiei de politică externă a României în problema grupurilor minoritare româneşti din afara hotarelor țării şi, mai precis, pentru definirea atitudinii în această problemă a delegației române la viitoarea Conferință de pace.

Primul raport, intitulat *Chestiunea minorității române din Albania*, cu nr. 379/P din 10 iunie 1941, adresat lui Vasile Grigorcea, Trimis Extraordinar şi Ministru Plenipotențiar al M. S. Regelui la Roma, şi înregistrat la Ministerul Afacerilor Străine cu nr. 48888 din 30 iunie 1941 prezintă, pe parcursul a 19 pagini, „informațiunile ce am putut culege până acum despre situațiunea minorității române din Albania", grupate sub următoarele rubrici: *I. Număr şi întindere; II. Situațiunea economică şi politică; III. Biserica; IV. Şcoala; V. Atitudinea albaneză; VI. Atitudinea italiană* în *a)chestiunea bisericească* şi *b)chestiunea şcolară*. Acest raport este însoțit de copia raportului legației române din Tirana nr. 235, din 27 martie 1931, redactat de ministrul de atunci al României la Tirana, Vasile Stoica, considerat de Nicolae Țimiraş drept „singura prezentare a situațiunii românilor din Albania din punct de vedere economic, social şi

[250] Nu dispuneam la data publicării primei ediții a acestui studiu de alte date sigure despre viața, personalitatea şi cariera lui Nicolae Țimiraş. A apărut între timp volumul Nicolae Țimiraş, *Rapsodii de vacanță. Călătorie în America de sud,* Fundația Culturală Memoria, Bucureşti, 2002. Autorul *Cuvântului înainte*, Constantin Mihăescu, nepot de vară primară al diplomatului, comunică următoarele date. Nicolae Țimiraş (1912-1996), era strănepot direct al lui Ion Creangă, prin mama sa, Laetitia, fiica lui Constantin Creangă, unicul fiu al scriitorului. A studiat Dreptul şi Literele la Bucureşti şi a obținut doctoratul în Litere, mult mai tîrziu, cu o teză de literatură italiană, la Universitatea din Berkeley, California. A intrat în diplomație în 1936, a fost secretar de legație la Budapesta, la Roma – de unde şi calitatea sa de gerant al Consulatului român de la Tirana în vremea ocupației italiene a Albaniei – şi însărcinat cu afaceri la Vatican până în 1947. Refugiat politic în Canada, apoi în Statele Unite ale Americii, a activat mai întâi ca avocat, apoi a funcționat mulți ani ca profesor de limbi romanice. S-a manifestat ca unul dintre factorii cei mai dinamici ai emigrației politice româneşti. A fost, împreună cu soția sa, Dr. Paola Țimiraş, cu Monseniorul Octavian Bârlea şi cu Prof. Alphonse Juillard, unul dintre membrii fondatori ai Academiei Româno-Americane de Arte şi Ştiințe (ARA) de la Berkeley, apoi chiar Preşedintele şi Vice-preşedintele acesteia. A contribuit la menținerea acestei instituții la un înalt nivel academic. A scris şi publicat numeroase articole pe teme naționale, istorice şi filologice şi a desfăşurat o activitate literară apreciată, ca autor de amintiri şi impresii de călătorie, unele rămase încă în manuscris. Bogata sa corespondență inedită cu personalități din diaspora românească este depusă la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu" din Iaşi.

național care corespunde preocupărilor noastre" şi care poate fi de folos „pentru stricta orientare politică a guvernului", spre deosebire de „studiile publicate până acum în ziare, reviste şi lucrări de specialitate" care „îmbrățişează mai mult domeniul literar şi artistic al chestiunii şi întrebuințează date contradictorii".

Al doilea raport al lui Nicolae Țimiraş, intitulat şi el *Chestiunea minorității româneşti din* Albania, cu nr. 440/P din 30 iunie 1941, înaintat, pe aceeaşi cale ierarhică, aceluiaşi minister, înregistrat cu nr. 33949 din 18 iulie 1941, cuprinde, în patru pagini, informații despre atitudinea puțin încurajatoare a autorităților italiene de ocupație față de aromânii cu sentimente naționale româneşti şi despre eforturile diplomatului român de a-i susține pe lângă aceste autorități.

Al treilea şi cel mai interesant raport al lui Nicolae Țimiraş este intitulat *Situațiunea românilor din Albania. Dare de seamă a vizitelor făcute în centrele româneşti în cursul lunii iulie 1941* şi se întinde pe 47 de pagini. Redactarea a fost încheiată la 10 august 1941, iar nota de trimitere către Mihail Antonescu, vicepreşedintele Consiliului de Miniştri şi Ministrul Afacerilor Străine *ad interim*, este semnată de Consulul General al României la Tirana, D.M.Nicolau. A primit nr. înreg. 64595 din 1 septembrie 1941 şi a fost îndrumat către ministrul Vasile Stoica, în acea vreme Directorul Oficiului de studii al Ministerului, autor el însuşi, cum aminteam, în 1931, al unei prezentări a situației aromânilor din Albania. Este vorba, de fapt, de un adevărat studiu ştiințific, unul dintre cele mai importante de care dispunem asupra acestui subiect, redactat pe baza unei cercetări sistematice de teren. Nicolae Țimiraş a investigat personal mai toate comunele aromâneşti din Albania, culegând direct şi, când nu se putea altfel, prin intermediari, date statistice privind :*"1) Numărul caselor româneşti dintr-o comună în raport cu numărul total al populației; 2) Modul cum sunt grupate, pe cartiere, casele româneşti; 3) Posibilitățile de comunicație ale comunei cu cele mai apropiate centre comerciale; 4) Profesiunile şi starea materială; 5) Starea sanitară; 6) Influența străină; 7) Situațiunea bisericii din comună; 8) Situațiunea şcolii din comună."*

Rapoartele lui Nicolae Țimiraş atestă, fără îndoială, pe lângă o adevărată pasiune personală pentru tema cercetată, creşterea interesului diplomației româneşti față de situația elementului aromânesc din Albania. Ea trebuie pusă în legătură cu evoluția situației politice din Balcani. După ce ocupase Albania şi o anexase, prin uniunea personală din 12 aprilie 1939, transformând-o într-o adevărată bază de operații militare ofensive în Peninsula Balcanică, Italia atacase Grecia, la 28 octombrie 1940, dar înaintarea trupelor ei fusese respinsă de armata elenă, care le determinase să se retragă, în

noiembrie 1940, pe poziţiile lor din Albania. La 6 aprilie 1941, se declanşează o puternică contraofensivă italiană, susţinută de trupele germane, ungare şi bulgăreşti, care atacă simultan, pe mai multe fronturi, Iugoslavia şi Grecia. Campania, un adevărat *Blitzkrieg*, se va încheia oficial prin capitulările Iugoslaviei, la 17 aprilie 1941 şi a Greciei, la 23 aprilie 1941, urmate însă de izbucnirea eroicului război de partizani. Pe seama celor înfrânţi, au loc modificări însemnate de frontiere în favoarea Italiei, Germaniei, Ungariei şi aliaţilor balcanici ai Axei. Albania dobândeşte regiunea Kosovo şi zone din Epir, Bulgaria - Tracia şi mari părţi din Macedonia[251]. Teritoriile smulse ţărilor înfrânte erau locuite, între alţii, de aromâni. Angajată de la începuturile existenţei ei ca stat naţional şi unitar modern, din secolul al XIX-lea, într-o politică susţinută de recuperare a aromânilor, prin cultivarea sentimentului apartenenţei lor la naţiunea română, cu ajutorul reţelei de şcoli şi biserici româneşti finanţate de la bugetul de stat, România, care aderase la Pactul tripartit germano-italo-nipon, la 23 noiembrie 1940, dar care nu a participat la intervenţia militară italo-germană în Balcani şi nici nu a profitat politic de remodelarea frontierelor statelor balcanice, era preocupată să-şi adapteze acţiunea în „chestiunea aromânească" noilor condiţii[252]. Rapoartele din iunie-august 1941 ale lui Nicolae Ţimiraş sunt expresia acestei preocupări.

Valoarea acestor rapoarte, ca izvoare istorice de primă mână, constă în aceea că ele oferă informaţii veridice asupra câtorva aspecte ale „chestiunii aromâneşti" şi anume: 1) Numărul, răspândirea şi condiţia socială a aromânilor din Albania în anul 1941; 2) Conştiinţa lor identitară; 3) Politica Albaniei faţă de aromânii din cuprinsul hotarelor ei; 4) Atitudinea autorităţilor fasciste italiene faţă de aromânii din Albania; 5) Soluţiile preconizate de factorii responsabili de politica României pentru rezolvarea „chestiunii aromâneşti" în contextul istoric dat.

Numărul, răspândirea şi condiţia socială a aromânilor din Albania în 1941. Potrivit minuţioaselor observaţii şi calcule statistice ale lui Nicolae Ţimiraş, numărul total al aromânilor din Albania ar fi fost de circa 31.394 suflete şi nu de 70.000 – 80.000 cum se estima în presă şi chiar oficios[253]. Fără să conteste că, în trecut, numărul lor fusese,

[251] Cf. L.S.Stavrianos, *The Balkans since 1453,* New York, 1959, p. 709 - 760

[252] Pentu situaţia aromânilor din Balcani în timpul celui de al doilea război mondial şi politica României în „chestiunea aromânească" în această perioadă, v., pe larg, Gh. Zbuchea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică. Secolul XVIII-XX,* Bucureşti, 1999, p. 195-225

[253] Pentru estimările curente în epocă ale numărului aromânilor din Albania, v. de pildă articolul lui R. Seişanu, *Românii din Albania. Regimul sub care au trăit până ieri*, în *Universul* din 15 aprilie 1939, unde se dă ca sigură cifra de 80.000 – 100.000 din totalul de 850.000 locuitori ai ţării. Cf. de asemenea Gh. Zbuchea, *op. cit.*, p. 195-199, cu evoluţia aproximărilor statistice până astăzi, când se propune de unii cercetători chiar şi cifra neverosimilă de 300.000 !

foarte probabil, mult mai mare, diplomatul român crede că nu trebuie luați în considerare „cei asimilați cu desăvârşire, despre cari numai documentele istorice ne pot încredința". El afirmă judicios şi responsabil: „Evident că tragicul proces de asimilare din trecut poate sprijini o eventuală acțiune diplomatică din partea noastră. Dar amestecul cifrelor prezente cu cele trecute nu poate provoca decât exagerări neserioase şi deci păgubitoare oricăror demersuri politice"[254].

Cifra de 31.394 este obținută de Nicolae Țimiraş prin însumarea aromânilor din cele nouă unități geografice şi economice distincte în care trăiau grupați aceştia, unități sau „cercuri" – cum le numeşte - pe care el consideră că le poate identifica, pe care le-a străbătut şi pe care le descrie în raportul său, pe unele chiar de-a lungul mai multor pagini, şi anume: *I. Regiunea Durazzo şi Tirana* cu oraşele Durazzo şi Tirana şi comunele Sinăvlaş, Reth, Pieşchița, Shejak, Sukthi, cu un total de 360 familii, ceea ce, calculând în medie pentru o familie 6 suflete, înseamnă 2170 suflete. *II. Regiunea Cavaia şi Luşnia*, cu localitățile Cavaia, Luşnia, Cărbunari, Grădiştea, Cerma, Vila, Colonia, Ciplaca – vizitate direct şi Ugurza, Ghermenicioc, Grabiana, Bisticiuc, Deviaca, Criecuchi, Potov, Bubulina, Libovşa – despre care a cules date indirect, cu un total de 440 familii, adică, potrivit aceleiaşi metode de calcul, 2640 suflete. *III. Regiunea Fieri*, cu oraşul Fieri şi comunele Poiani, Rodoştine, Peştani, Driza, totalizând 589 familii, adică 3534 suflete. *IV. Regiunea Valona*, cu oraşul Valona şi comunele Scrofotina, Selenița, Bonavia, Mecat, Armen, Bişişte, Cercovina, Bestrova, Risălia, Pițari, totalizând 306 familii, adică 1836 suflete. *V. Regiunea Berat*, cu oraşul Berat şi comunele Cuciova, Chelbanic, Schepi, Coricean, Chicias, Posnie, Protodor, Luani, Ciuriani, Voivod, Calfani, Cutalia, Zasa, Ducasi, Malibar, Polijan, Vântop, Bracula, Voinic, Polovina, Conisbalta, Perondi, Ujanic, Dobronic, Bilcea, totalizând 726 familii, adică 4366 suflete. *VI. Regiunea Permeti*, cu orăşelul Permeti şi comunele Frăşeri, Kutali, Bodar, Kosina, Kilarişt, la care se adaugă localitățile Kosova, Suropuli, Hotova, Badelon, Micean, Coblar, Zavalan, Trebozişt, Nevoseli, Lupsca, Gorăşani, Tremişta, precum şi alte sate nemenționate pe nume în care sunt răspândiți aromâni, în număr de 494 familii, adică 2764 suflete. *VII. Regiunea Corcea*, cu oraşul Corcea, „centrul celei mai dezvoltate tradiții româneşti din Albania" [255] şi comunele Pleasa de Sus, Dişnița, Lunca, Grabova, Nicea, Şipsca, Moscopole, Boboştița, Vitcuchi, Lubonia, Beala Mare, Beala Mică, Struja, ultimele trei din fosta Iugoslavie, cu un total de 839 familii, adică 5034 suflete. *VIII. Regiunea Elbasan,* cu

[254] Raport 532/P. p. 1-2
[255] Raport 532/P, p. 28

oraşul Elbasan şi comunele Niceare (Tănăcioți) şi Țîric, totalizând 310 familii, adică 1860 suflete. *IX. Românii nomazi*, organizați în 70-75 grupuri de câte 10-15 familii, cunoscutele *fălcări*, conduse de câte un *celnic*, totalizând 523 familii a câte 8 membri în medie, în cazul lor, adică 4184 suflete. Potrivit lui Nicolae Țimiraş, care a stabilit şi lista numelor a 40 din cei 70-75 de celnici, aromânii nomazi din Boboştița susțin că ar mai trăi în regiunea Arghirocastro încă 350 familii de nomazi, pe care ei nu le cunosc individual. S-ar putea estima astfel că trebuie adăugate încă 2800 suflete la cele 4184, adică, totalul nomazilor ar fi de 7000 suflete.

Puține din aceste localități erau sau mai erau încă, în 1941, pur aromâneşti. Aşa sunt Lunca, comună izolată lângă Pogradeț, cu 62 familii aromâneşti, adică 372 suflete[256], Grabova, la fel de izolată, cu numai 6 case, adică 36 suflete[257], Colonia, sat exclusiv aromânesc, cu 21 familii, adică 126 suflete[258]. În marile oraşe albaneze, aromânii sunt, evident, minoritari. Aşa, în Durazzo, din circa 7000 de locuitori, numai 444 sunt aromâni[259]. În Tirana, capitala țării, din 35.000 locuitori, sunt aromâni 1500[260]. În Cavaia, din 3000 locuitori, aromâni sunt 480[261]. În Fieri, din 10.000, sunt aromâni 3000[262]. În Valona, din 7000 locuitori, numai 24 sunt aromâni[263]. În Berat, din 10.000 locuitori, sunt aromâni circa 3000, dar din aceştia aproape 1200 nu mai vorbesc aromâna, deşi au vie conştiința originii lor, iar ceilalți, încuscriți cu albanezi, vorbesc şi în casă albaneza[264]. În sfârşit, Corcea, oraş cu 25.000 locuitori, „centrul celei mai dezvoltate tradiții româneşti din Albania", numără circa 1200 aromâni[265]. Dar şi în localitățile mai modeste, în comune şi sate, numărul aromânilor nu este, proporțional, foarte mare. În orăşelul Shejak, trăiesc doar 24 de aromâni[266]; în Sukthi, din 1000 locuitori, sunt doar 10 aromâni[267]; în Cărbunari, din 250 de case, adică 1500 de suflete, sunt doar 35 aromâneşti, aşadar 210 persoane, grupate într-un cartier separat de al musulmanilor[268]; în Poiani, din 45 familii, numai 25 sunt aromâne, aşadar 150 suflete[269]. Există, desigur, şi localități în care

[256] Raport 532/P, p. 30, 36
[257] Raport 532/P, p. 32
[258] Raport 532/P, p. 13
[259] Raport 532/P, p. 2, 6
[260] Raport 532/P, p. 5-6, 7
[261] Raport 532/P, p. 8, 14
[262] Raport 532/P, p. 15, 17
[263] Raport 532/P, p. 18, 19
[264] Raport 532/P, p. 20, 23
[265] Raport 532/P, p. 28, 36
[266] Raport 532/P, p. 5, 7
[267] Raport 532/P, p. 5, 7
[268] Raport 532/P, p. 10, 14
[269] Raport 532/P, p. 15, 16

aromânii sunt majoritari: în Bodar, din 18 case, 12 sunt aromâneşti, în Kosina, din 53 de case, sunt aromâneşti 47[270]. În Nicea, din 60 de familii, 55 sunt aromâneşti, adică 330 suflete[271]. Nu se poate vorbi aşadar de zone întinse de compactă locuire exclusiv sau majoritar aromânească, ci numai de localităţi în care aromânii pot fi, pe alocuri, majoritari.

Diferenţele dintre datele statistice furnizate de raportul lui Nicolae Ţimiraş şi cele din raportul, mai sus amintit, cu nr. 235, din 27 martie 1931, al lui Vasile Stoica, pe care diplomatul l-a preţuit în chip deosebit, referindu-se la el ca la un model, pot fi explicate prin evoluţia situaţiei reale a aromânilor şi prin sporul de acribie a cercetării, nicidecum prin exagerări subiective sau metode de calcul probabilistic eronate. Astfel, cifra de 31.394 propusă de Nicolae Ţimiraş pentru totalul populaţiei aromâneşti din Albania în 1941, după anexarea de către acest stat a unor teritorii în care trăiau aromâni, este mai mică decât cea indicată de Vasile Stoica, adică aproximativ 40.000. Examinând cifrele date de cei doi pentru câteva oraşe şi comune, nu putem spune însă că Nicolae Ţimiraş ar diminua, din prudenţă sau prejudecată, numărul aromânilor. Dimpotrivă, în cazul Tiranei, pentru care Vasile Stoica dădea cifra de 850 aromâni, Nicolae Ţimiraş înregistrează 1500, la un total de 35.000 locuitori [272], ceea ce se poate explica prin progresul procesului de urbanizare a aromânilor şi de creştere a capitalei Albaniei în cei zece ani care s-au scurs între cele două estimări. În schimb, pentru străvechea Moscopole, vestitul centru urban ruinat, devenit un sat, Vasile Stoica putuse aprecia numărul locuitorilor, exclusiv aromâni, la 700, pe când Nicolae Ţimiraş indică cifra de 558 locuitori, care trăiesc sub presiunea tot mai mare a influenţei străine, fără biserică românească şi cu o şcoală primară românească etatizată, foarte slabă[273]; diminuţia numărului locuitorilor se poate explica, în acest caz, prin progresiva degradare a fostului burg balcanic şi, totodată, prin accelerarea procesului de deznaţionalizare a aromânilor, declanşat de statul albanez. În Corcea, oraş de circa 25.000 locuitori, ar exista, după Nicolae Ţimiraş, vreo 200 case româneşti, adică 1200 suflete, dintre care, precizează el, 60% sunt originari din Fraşeri, grupaţi într-un cartier al lor, iar circa 40% din Moscopole sau din comune de munte vecine, răspândiţi în tot oraşul[274], în vreme ce, după Vasile Stoica, ar fi existat, în 1931, 2.500 aromâni[275]; pare evident aici sporul de precizie al informaţiei lui Nicolae Ţimiraş. În unele cazuri,

[270] Raport 532/P, p. 25, 26
[271] Raport 532/P, p. 33
[272] Raport 532/P, p. 5, 7
[273] Raport 532/P, p. 34, 36
[274] Raport 532/P, p. 28, 36
[275] Raport nr. 235, p. 1

diplomatul consemnează discrepanța dintre cifrele statistice exagerate, vehiculate în opinia publică, când este vorba de aromânii din anumite localități şi cifrele reale, culese la fața locului. Aşa, de pildă, Pieşchița, din regiunea Durazzo-Tirana, „despre care fusesem informat că ar fi locuită de o puternică majoritate de români, nu mai păstrează astăzi decât trei familii, restul de circa 40 case s-au răspândit în câțiva ani prin toate colțurile țării, parte din cauza mizeriei, cei mai mulți din cauza exproprierilor făcute de societatea hidraulică italiană SELPA. ... Există în sat încă 150 de mahomedani, cari îndură cu toții aceeaşi mizerie"[276].

Condiția socială a aromânilor din Albania este evocată şi ea, exact şi nuanțat, după regiuni şi localități, cu o evidentă cunoaştere directă a diferitelor situații locale. Structura socială a lumii aromâneşti din Albania este foarte variată, cu importante diferențe de nivel de trai şi avere, de stare sanitară şi civilizație între cei care o compun. Există aromâni orăşeni, unii foarte înstăriți, dedicați comerțului, meseriilor, profesiilor liberale, funcționari, dintre care unii ocupă posturi dintre cele mai înalte în aparatul de stat, preoți şi învățători, muncitori, agricultori, păstori stabili care se îndeletnicesc şi cu industria casnică a laptelui şi a lânii, păstori nomazi. Starea materială a aromânilor diferă de la regiune la regiune. În anumite zone, ca la Sinăvlaş, lângă Durazzo, aromânii care au mai rămas sunt lipsiți de proprietăți rurale, obligați să muncească pe pământul altora şi să-şi întregească venitul prin salahorie la lucrările de şosele şi tăiatul lemnelor, câştigând circa 100 franci lunar de familie; la aceste neajunsuri se adaugă ravagiile pe care le face malaria în toată regiunea Durazzo-Tirana[277] şi conflictele cu coloniştii mahomedani aduşi din Kosova[278]. În schimb, aromânii dintr-un mare oraş, ca Tirana, se bucură de o stare materială foarte bună; din cele 250 familii aromâneşti de aici, 50 sunt comercianți, chiar mari comercianți, 20 funcționari, restul muncitori, specializați în prelucrarea aramei, cu un nivel de trai mai modest. Dintre înalții funcționari din Tirana, sunt de origine aromână un ministru, un secretar general, un deputat, un consilier de stat, un vice-federal[279]. Starea materială şi sanitară a aromânilor din regiunea Cavaia şi Luşnia este mulțumitoare; cei mai mulți se îndeletnicesc cu comerțul de lână, de brânză şi cu diferite meşteşuguri, fiind la origine munteni veniți dinspre sud şi se vădesc foarte atașați de tradițiile lor pastorale dând chiar şi cartierului în care trăiesc în oraş un aspect rustic, alții sunt agricultori

[276] Raport 532/P, p.4
[277] Raport 532/P, p. 7
[278] Raport 532/P, p. 3
[279] Raport 532/P, p. 5

prosperi[280]. Nu foarte bună este situația materială a tuturor aromânilor din regiunea Corcea. Cu excepția familiilor de moscopoleni din oraş, mai înstărite, ceilalți duc o viață destul de grea, ca şi păstorii nomazi fărşeroți din zonă.[281] Condițiile de izolare specifice unor localități din această zonă muntoasă, ca Lunca, integral aromânească, formată din crescători de vite, agricultori, zidari şi tâmplari, dificultățile transportului produselor la târgul din învecinatul Pogradeț, afectează grav calitatea traiului[282]. Foarte interesante sunt datele adunate de Nicolae Țimiraş despre starea românilor zişi nomazi, a păstorilor fărşeroți: diplomatul a făcut un adevărat recensământ neoficial nu numai al oamenilor, dar şi al oilor şi cailor fiecărui grup de familii, consemnând şi locurile de văratec şi iernatec ale acestor aromâni. Aşa, de pildă, fălcarea celnicului Naşu Jarcali, compusă din 25 familii, avea 4000 de oi şi 150 de cai, văratecul la Mileț (Corcea) şi iernatecul la Xamil (Port Edda); cea a lui Iorghi Naşi, compusă din 8 familii, avea 1500 de oi şi 40 de cai, văratecul la Cucăză (Corcea) şi iernatecul la Delvino, une coborau şi Tak Dămăreli şi Nahi Taşcu, cu 8 familii, 800 de oi şi 30 de cai, venind din Vitanchi (Corcea). În total, cele 523 familii de nomazi aveau 77.900 de oi şi 2720 de cai[283].

Conştiința identitară a aromânilor din Albania. În anul 1931, Vasile Stoica constata cu amărăciune că majoritatea aromânilor din oraşele Albaniei, deşi foarte întreprinzători şi energici, au o „conştiință națională şubredă", că „spiritul de jertfă pentru crearea sau menținerea de instituții româneşti n-a existat niciodată; mişcare românească s-a făcut numai când şi întrucât ajutoarele băneşti ale Statului român se împărțeau cu îmbelşugare între conducătorii de aici"[284]. Despre agricultorii aromâni, acelaşi diplomat afirma că „sentimentul românesc la dânşii e foarte puțin dezvoltat, limba românească pe care o vorbesc e săracă şi încărcată cu cuvinte albaneze"[285]. Numai aromânii munteni din regiunea Corcea şi fărşeroții nomazi sunt animați, potrivit lui Vasile Stoica, de un puternic sentiment al identității lor şi de dorința de a şi-o păstra. Există totuşi o deosebire între aceste din urmă două grupuri. La cei dintâi, întreprinzători şi prosperi cândva, „conştiința românească este dezvoltată şi în trecut dânşii au dus o luptă foarte energică pentru păstrarea caracterului lor românesc" ; decepționați de răul tratament aplicat lor, ca şi tuturor alogenilor, de majoritatea albaneză, în pofida promisiunilor făcute de aceasta şi a rolului pe care ei înşişi l-au jucat în lupta pentru independența Albaniei, ei râvnesc să

[280] Raport 532/P, p. 8-14
[281] Raport 532/P, p. 28
[282] Raport 532/P, p. 30
[283] Raport 532/P, p. 40-42
[284] Raport Stoica 235/1931, p. 2
[285] Raport Stoica 235/1931, p. 3

emigreze în România, unde s-au şi stabilit majoritatea intelectualilor ieşiţi din rândul lor. În schimb, fărşeroţii, lipsiţi, din pricina modului lor de viaţă migrator, de cultură superioară, de o conştiinţă naţională dezvoltată şi de sentimente româneşti pronunţate, au o conştiinţă identitară primară, ei „îşi păstrează cu energie limba, credinţa şi obiceiurile lor strămoşeşti şi nu se încuscresc nici odată cu elemente de alt neam", dar vor fi supuşi deznaţionalizării o dată cu renunţarea la păstoritul de tip nomad[286].

Confirmând, în esenţă, constatările lui Vasile Stoica, Nicolae Ţimiraş este mai complet şi mai nuanţat în descrierea manifestărilor conştiinţei identitare a aromânilor din Albania anului 1941, supusă ocupaţiei italiene. El respinge teza oficială, susţinută atât de autorităţile italiene, cât şi de cele albaneze, potrivit căreia minoritatea aromână se bucură de un tratament de favoare şi „*nici nu doreşte* şcoli şi biserici proprii". Constată însă că „minoritatea română, stăpânită de interese materiale şi fără suficientă conştiinţă naţională, cu excepţia locuitorilor centrului Corcea, *nu cere* asemenea drepturi decât dacă are în prealabil siguranţa că regimul italian le pregăteşte un tratament de favoare"[287]. Cu alte cuvinte, Nicolae Ţimiraş consideră că *aromânii din Albania anului 1941 au conştiinţa identităţii lor proprii, dată de comunitatea de limbă, religie, obiceiuri tradiţionale, ei nu au însă sau nu au cu toţii în aceeaşi măsură nici dorinţa de a dobândi statutul de minoritate etnică, nici conştiinţa identităţii lor româneşti şi aspiraţia de a şi-o dezvolta în plan cultural cu sprijinul statului român, al şcolilor şi bisericilor de limbă română*.

Varietatea pe care o înfăţişează din punctul de vedere al conştiinţei identitare lumea aromânească din Albania este într-adevăr impresionantă, iar informaţia oferită în privinţa ei de Nicolae Ţimiraş foarte instructivă şi pertinentă. Există localităţi, nu neapărat omogene etnic, în care ataşamentul aromânilor faţă de identitatea proprie este deosebit de puternic, solidaritatea de grup etnic foarte strânsă, mergând uneori până la interzicerea sau evitarea încuscrirîlor cu alogeni. Aşa se întâmplă la Chelbenic, un sat mixt cu numai 10 case aromâneşti dintr-un total de 25, ai cărui locuitori se ocupă cu agricultura şi păstoritul şi, deşi lipsiţi de şcoală şi biserică română, sunt „cei mai mari naţionalişti români ce am cunoscut în Albania, gata să facă orice sacrificiu pentru limba şi credinţa lor, păstrată cu atâta dîrzenie"[288]. La fel, în Kosina, pe şoseaua Permeti, sat cu 47 de familii aromâneşti dintr-un total de 53; „aceşti români, meseriaşi şi plugari, cu multe lipsuri materiale, nu au

[286] Raport Stoica 235/1931, p. 5-6. Evident, vorbind de „nomadismul" fărşeroţilor, diplomatul se referă la tipul de transhumanţă practicat de aceştia, care implică deplasarea sezonieră de la munte la şes cu întreaga familie şi tot inventarul gospodăriei, nu la deplasări permanente, neregulate, în orice direcţie. În acest sens, v. Th. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926
[287] Raport 440/P, p. 1
[288] Raport 532/P, p. 21

decât biserică şi şcoală albaneză şi cer în unanimitate drepturi minoritare”[289]. În regiunea Corcea, conştiința românească a aromânilor, care au fost supuşi unor atacuri sângeroase din pricina ei, este atât de puternică şi dârză, încât, prin derogare de la legea care desființase şcolile şi bisericile româneşti, statul albanez a fost nevoit să tolereze existența de biserici româneşti în 7 comune şi de învățători români în 6 comune[290]. În comuna Pleasa de Sus, din aceeaşi regiune, ai cărei locuitori aromâni foarte numeroşi s-au mutat la oraş, au rămas numai 7 case locuite de aromâni crescători de vite. „Nu numai că îşi păstrează dialectul aromân, dar aproape nici nu ştiu albaneza”[291]. În izolata Lunca, comună exclusiv aromânească, cu 62 de familii, „tradiția națională este din cele mai dezvoltate”[292] . În Poiani, sat cu 45 de familii, dintre care 25 aromâneşti, aromânii, păstori, ocupați şi cu industria casnică a lânii şi laptelui, „păstrează o vie conştiință națională, respingând orice amestec cu albanezii”[293]. Chiar şi în oraşe, mai mici sau foarte mari, aromânii cu o conştiință identitară puternică se grupează în cartiere proprii, separate de ale albanezilor sau nu se încuscresc cu ei. Aşa se întâmplă în Cavaia, orăşel cu circa 3000 locuitori, unde 60 de familii aromâneşti, la origine păstori din sud, ocupați în industria laptelui şi a lânii, trăiesc grupate într-un cartier, „într-o atmosferă de solidaritate ce ar putea sta la baza unei bune organizări minoritare. Conştiința lor națională este dintre cele mai puternice, cu mult mai puternică decât cea a românilor din Durazzo şi Tirana. Dialectul român este păstrat cu sfințenie în familie, unde se respinge ideea unor încuscriri cu femei albaneze. Copiii vorbesc numai limba părinților şi învață foarte slab limba albaneză”[294]. La fel în Luşnia, orăşel cu 7500 de locuitori, cele 150 familii de români negustori, stăpâni pe piața întregii regiuni, în permanentă legătură cu producătorii români din cele 16 sate aromâneşti din împrejurimi, îşi păstrează vie conştiința identitară, limba şi credința creştin-ortodoxă, refuzând propaganda unor preoți uniți care, cu sprijin italian, au improvizat o biserică[295]. Chiar la Tirana, aromânii dispersați în oraş se încuscresc de preferință numai între ei[296].

Încuscrirea aromânilor cu albanezii, practicată în anumite localități, duce de cele mai multe ori la abandonarea dialectului aromânesc, o primă treaptă pe calea asimilării,

[289] Raport 532/P, p. 25
[290] Raport 532/P, p. 28
[291] Raport 532/P, p. 29
[292] Raport 532/P, p. 30
[293] Raport 532/P, p. 15
[294] Raport 532/P, p.8
[295] Raport 532/P, p. 9
[296] Raport 532/P, p. 5

mai lente sau mai accelerate. Aşa se întâmplă în oraşul Fieri[297]. Cum am amintit, în Berat, oraş cu circa 500 de familii aromâneşti, aproape 200 de familii au uitat să vorbească aromâna, dar îşi afirmă totuşi, chiar şi în faţa autorităţilor, conştiinţa originii lor; dintre cei aproape 300 de capi de familie care vorbesc dialectul, 150, însuraţi cu femei albaneze, vorbesc în casă limba soţiei[298]. Există totuşi cazuri în care, femeile albaneze măritate cu aromâni învaţă ele aromâna. Aşa s-a întâmplat la Pogradeţ, din fosa Iugoslavie, unde jumătate din cele 40 de familii româneşti sunt încuscrite cu albanezii[299]. Un fenomen şi mai curios este consemnat la Luşnia, mai sus amintită, unde din pricina contactului cu negustorii aromâni atotputernici pe piaţa comercială din regiune şi cu numeroşii producători aromâni de acolo, unii albanezi, legaţi prin interese comerciale cu ei, au ajuns să vorbească „limba noastră"[300]. Factorul cel mai important de albanizare a aromânilor este însă frecventarea şcolii şi a bisericii albaneze. Aşa, la Kutali, lângă Permeti, pe şoseaua Permeti-Tepeleni, copiii celor 36 de familii româneşti „vorbesc din ce în ce mai greu dialectul aromân" din pricina influenţei şcolii albaneze[301]. Dificultatea deprinderii limbii române de către copiii aromâni creşte prin existenţa unor grădiniţe de copii albaneze în oraşe mari precum însăşi Corcea[302]. Chiar acolo unde învăţarea limbii române mai este tolerată, sub controlul strict al statului, copiii aromâni nu ajung întotdeauna să o deprindă bine din pricina lipsei de metodă a personalului didactic, care, de frica autorităţilor, tratează foarte superficial predarea acestei limbi. Examinat de Nicolae Ţimiraş, un elev din satul Dişniţa s-a scuzat că nu înţelege textul din manualul în uz, deoarece este scris „pe limba cea curată" din Bucureşti, iar nu pe limba stricată vorbită de ei. Diplomatul român sugerează aducerea din ţară, prin Consulat, a unor manuale speciale pentru aromâni[303]. El se raliază astfel acelora care, fără să preconizeze în chip absurd renunţarea la folosirea limbii literare în şcoala românească din Balcani, cereau, în spiritul tradiţiei şi rostului dintru început al acestei şcoli, folosirea, la începutul ciclului instructiv, *şi* a aromânei.

Nicolae Ţimiraş nu uită să identifice, între cauzele abandonării limbii române de către aromânii din Albania, comportamente oportuniste şi interesate ale aromânilor înşişi. În oraşul Durazzo, tineretul aparţinând minorităţii aromâneşti, alcătuite din 74 familii, în

[297] Raport 532/P, p. 17
[298] Raport 532/P, p. 20
[299] Raport 532/P, p. 35
[300] Raport 532/P, p. 9
[301] Raport 532/P, p. 25
[302] Raport 532/P, p. 29
[303] Raport 532/P, p. 30

general foarte înstărite, din rândurile cărora s-au ridicat comercianţi dintre cei mai puternici din Albania, fără să-şi fi pierdut conştiinţa identităţii etnice, nu mai vorbeşte aromâna, căreia îi preferă albaneza şi italiana, deprinse în şcolile din ţară şi din Italia, unde a fost trimis la studii superioare. Presiunea asimilatoare a mediului alogen este favorizată, în acest caz, afirmă Nicolae Ţimiraş, de nevoile profesiunii care îi duc pe aromâni la încuscriri cu albanezii şi de preferinţa acordată Italiei, în detrimentul României, pentru desăvârşirea studiilor. „Interesele comerţului – spune el – au înnăbuşit interesele naţionale" [304]. La fel, la Tirana, fruntaşii comunităţii aromâneşti, mai ales funcţionarii de stat, „de teama de a nu-şi risca posturile ... nu întreprind nici o acţiune pentru dobândirea de drepturi minoritare a conaţionalilor lor. Ba încă, pentru a complace Guvernului, aceşti funcţionari, în frunte cu Ministrul Economiei Naţionale, lasă să circule, contra convingerilor lor, cunoscuta teză oficială după care populaţia românească nici n-ar considera în interesul ei să ceară drepturi şcolare şi bisericeşti".[305] Nicolae Ţimiraş acordă, în schimb, o mare atenţie şi preţuire iniţiativei singulare a unui grup de tineri aromâni din Tirana (studenţi, comercianţi, mici funcţionari) care şi-au propus să trezească conştiinţa naţională românească a comunităţii lor prin diverse manifestări cu caracter cultural, publicaţii şi, cu timpul, prin cereri adresate autorităţilor italiene. Scopul acestei mişcări ar fi de a obţine înfiinţarea unei şcoli româneşti cu internat la Tirana şi introducerea limbii române ca limbă liturgică într-o biserică din capitală. Pe această cale, Tirana ar putea deveni centrul de atracţie culturală şi redeşteptare naţională al românilor din Albania. Proiectul pare să fie agreat şi de Mitropolitul Primat al Albaniei care ar căuta, într-un târziu, în 1941, sprijinul României împotriva ameninţărilor ce planează - probabil din partea catolicismului şi uniatismului - asupra ortodoxiei albaneze[306].

Atitudinea statului albanez faţă de minoritatea aromânească. De la apariţia sa ca stat independent, recunoscut ca atare pe plan internaţional la 2 august 1919 şi până în momentul izbucnirii războiului italo-grec, la 28 octombrie 1940, statul albanez independent a dus o politică de deznaţionalizare şi asimilare a aromânilor[307] Mijloacele

[304] Raport 532/P, p. 2-3
[305] Raport 532/P, p. 5
[306] Raport 532/P, p. 5-6. Cât de importantă socotea N.Ţimiraş această acţiune se vede şi din Raport 440/P, p. 2, unde el spune : „Dacă acţiunea reuşeşte la Tirana, lupta este ca şi câştigată pentru celelalte regiuni din Albania"
[307] Despre evoluţia atitudinii Albaniei faţă de aromânii din cuprinsul ei au alcătuit studii documentare pertinente: Vasile Stoica, Raportul 235/1931 şi studiul *Românii macedoneni*, întocmit în 1941, parţial reprodus în Arhivele Naţionale ale României, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, volum coordonat de Stelian Brezeanu şi Gh. Zbuchea, Bucureşti, 1997, nr. 147, p. 315 urm. precum şi Mihail A. Blenche,

cele mai eficiente folosite în acest scop au fost desfiinţarea autonomiei şcolilor şi bisericilor româneşti, interdicţia pentru cadrele didactice şi preoţii care nu sunt cetăţeni albanezi de a preda în şcoli sau sluji în biserici, îngrădirea drastică a folosirii limbii române în şcolile etatizate. Lor li s-au adăugat măsuri de natură economică şi socială, colonizări şi împroprietăriri discriminatorii faţă de aromânii cu sentimente naţionale româneşti. Toate aceste măsuri contraziceau normele şi convenţiile internaţionale, acceptate de Albania prin *Declaraţia* solemnă din 2 octombrie 1921 în faţa Societăţii Naţiunilor, privitoare la drepturile minorităţilor, dar şi des invocatele raporturi de prietenie tradiţională dintre România şi Albania, datoriile de recunoştinţă contractate de cea din urmă faţă de cea dintâi pentru sprijinul acordat ei de statul şi societatea românească în lupta pentru constituirea într-un stat independent şi pentru obţinerea autocefaliei bisericii creştine ortodoxe din Albania, ca să nu mai vorbim de vechile proiecte comune de creare a unei formaţiuni statale balcanice mixte, de tip confederal, în care să intre, cu drepturi egale, albanezi şi aromâni. Scopul real urmărit de statul albanez era omogenizarea, pe cât posibil, a conţinutului său naţional, altminteri foarte eterogen din punct de vedere confesional (existau trei confesiuni – creştină ortodoxă, creştină catolică, musulmană), etnic (erau trei etnii bine reprezentate – albaneză, greacă şi română), cultural (trei culturi – austriacă, greacă, română) şi lingvistic (două dialecte albaneze – gheg şi tosc, limbile şi dialectele minoritare); se dorea, cum foarte exact sesizează Nicolae Ţimiraş, evitarea, declanşării unor crize pe probleme minoritare. Pretextul invocat de Albania faţă de România „prietenă" pentru măsurile potrivnice instituţiilor bisericeşti şi şcolare româneşti era reala imposibilitate juridică şi politică de a nu aplica acestora măsurile pe care statul albanez se declara nevoit, din interese de siguranţă naţională, să le ia faţă de minoritatea greacă, a cărei puternică prezenţă etnică, religioasă şi culturală, mai ales în regiunea Arghirocastro, putea alimenta eventuale revendicări teritoriale. Tactica aplicată de Albania în relaţia cu România pentru a nu-i provoca reacţii ostile pe plan internaţional pe tema atitudinii faţă de aromâni a fost o anumită toleranţă, niciodată legiferată, faţă de administrarea de către statul român a unor şcoli sau biserici, din ce în ce mai puţine. Politica de deznaţionalizare a aromânilor şi de limitare a influenţei româneşti asupra lor prin demantelarea reţelei de şcoli şi biserici a Bucureştiului a fost însă urmărită cu tenacitate chiar şi după ce Grecia fusese înfrântă de Axă şi pretextul ameninţării greceşti nu mai putea fi invocat. În total, din 17 şcoli primare

Românii de peste hotare, martie 1935, p. 1-16, reprodus parţial în Brezeanu-Zbuchea, *op.cit.,* 139, p. 295-296. Important este şi studiul citat mai sus al lui Emil Oprişan, *Românii de peste hotare*, 1945, p. 83-87

câte existaseră pe teritoriul Albaniei în vremea Imperiului otoman, în iunie 1941 nu mai funcționau, în condiții precare, decât şase şcoli primare etatizate, la Corcea, Dişnița, Şipsca, Moscopole, Nicea şi Lunca, cu învățători numiți, controlați şi plătiți de autoritățile albaneze (ei primeau şi o modică indemnizație suplimentară din partea statului român), care le dăduseră consemnul confidențial „ca predarea obiectelor de studiu să nu se facă în condițiunile cele mai strălucite”[308]. Cât priveşte Biserica, nu mai existau decât opt biserici româneşti, în regiunile Corcea şi Elbasan; preoții, plătiți teoretic de comunități, erau în fapt salarizați de statul român, cu consimțământul tacit al albanezilor[309]. Raportul lui Nicolae Țimiraş din august 1941 consemnează detaliat efectele acestei politici în fiecare din localitățile cercetate, situația bisericilor şi a şcolilor rămase, a celor părăsite sau distruse, a celor care funcționau exclusiv în limba albaneză.

Importanța pe care Nicolae Țimiraş o acordă inițiativei tinerilor aromâni cu sentimente naționale româneşti din Tirana nu este disproporționată în raport cu realitățile. Posibilitățile României de intervenție în vederea susținerii dezvoltării conştiinței şi culturii naționale la aromâni erau limitate juridic, în cazul Albaniei, de lipsa unui acord bilateral la nivel de stat. Albania nu semnase, asemenea Greciei, Iugoslaviei şi Bulgariei, tratatul de pace, din 1913, de la Bucureşti şi nici scrisorile anexate acestuia, prin care cele trei țări balcanice se angajau să recunoască minorităților lor aromâneşti dreptul la liberă dezvoltare națională, iar statului român dreptul de a le susține direct. După Primul Război Mondial, chiar şi aceste se considerau eliberate de obligațiile asumate prin acordurile oficiale din 1913, de la Bucureşti, declarându-se legate numai de prevederile referitoare la minorități din tratatele de pace din 1919-1920, la care Albania nu era parte. Aşadar, singura bază legală pentru a cere Albaniei respectarea drepturilor minorității aromâneşti era amintita *Declarație* solemnă din 1921, făcută în fața Consiliului Societății Națiunilor, ale cărei prevederi fuseseră înscrise în Constituția albaneză. În aceste condiții, era necesar ca, în Albania, aromânii înşişi - şi nu statul român în numele lor - să-şi ceară drepturile minoritare în baza legislației internaționale. Ori, din diverse motive, masa aromânilor din Albania nu revendica statutul de minoritate etnică. De aici speranțele puse de Nicolae Țimiraş în inițiativa tineretului aromân din Tirana, cu atât mai mult cu cât, în opinia sa, în împrejurările anexării Albaniei de către italieni, guvernul italian ar fi fost mult mai

[308] Raport 379/P , p. 4-6
[309] Raport 379/P , p. 2-4

receptiv față de revendicările unui grup minoritar aromânesc conştient de identitatea sa şi energic decât față de intervențiile guvernului român în favoarea unei minorități inerte[310]

Atitudinea autorităților fasciste italiene față de românii din Albania. Spre deosebire de anumite spirite înfierbântate sau numai visătoare de la Bucureşti, care mai puteau crede realizabilă şi de dorit utopia unui stat albano-român sub auspiciile Italiei şi Germaniei[311], Nicolae Țimiraş, aflat în contact direct cu reprezentanții Locotenenței de la Tirana şi cu alți oficiali italieni, şi-a dat seama foarte curând că autoritățile italiene sunt mai interesate să susțină punctul de vedere albanez în privința aromânilor decât pe cel românesc. Consulul general Meloni, care urma să devină, se spunea, Secretar General al Locotenenței, deci al doilea om în stat, se declara convins că aromânii din Albania, cu destul de mulți reprezentanți în guvern, nu doresc să se declare o minoritate şi nici să ceară introducerea limbii române în şcoli şi biserici. La replica lui Țimiraş care-l îndemnase să ia contact cu minoritarii aromâni pentru a afla ce vor şi cum sunt terorizați de albanezi, Meloni l-a făcut să înțeleagă că nu are de gând să fie acuzat de albanezi că trezeşte o problemă considerată inexistentă[312]. Trecând apoi pe terenul istoriei, înaltul oficial italian a ținut să-i precizeze lui Nicolae Țimiraş că, după opinia sa, numai aromânii din Durazzo şi Elbasan, de origine italică, şi-au păstrat rasa latină, în vreme ce aromânii din sud preferă greaca[313]. În privința chestiunii bisericeşti, italienii au dezvoltat, potrivit informațiilor furnizate de Nicolae Țimiraş, o întreagă doctrină vizând legitimarea combaterii ortodoxiei şi încercării de convertire a albanezilor creştini ortodocşi la catolicism, prin uniatism. Italienii afirmau că Grecia bizantină a folosit în lupta contra Romei, care avea drepturi mai vechi asupra Balcanilor, arma religioasă a ortodoxiei; creştinii ortodocşii ar fi fost deci simpatizanți ascunşi ai elenismului. Numai dominația bizantină a putut aduce la ortodoxie pe albanezi, inițial adepți ai Bisericii romano-catolice. Revenirea la confesiunea română ar fi însemnat deci o *restitutio in integrum*. În felul acesta, s-a pregătit terenul pentru unirea bisericii ortodoxe albaneze cu Roma, idee împărtăşită de mulți ortodocşi, albanezi şi aromâni, precum consilierul eparhial aromân Gogeamani, care o apăra cu argumente politice[314]. Nici şcoala românească nu avea de aşteptat mult bine de la Italia, care prefera să înlesnească propagarea limbii şi culturii italiene, nu a limbii şi culturii româneşti în Albania. În această ordine de idei, Țimiraş

[310] Raport 440/P, p. 2-3. Cf. Emil Oprişan, *Românii de peste hotare*, cu date precise despre regimul juridic al minorităților româneşti din fiecare stat străin în care acestea există, inclusiv Albania.
[311] V. în această privință Gh. Zbuchea, *op.cit.*, p. 213-220
[312] Raport 379/ P, p. 11
[313] Raport 379/ P, p. 12
[314] Raport 379/ P, p. 12-15

aminteşte că s-au suspendat chiar şi vizele de întoarcere în Albania a tinerilor albanezi şi aromâni plecaţi la studii în România[315].

Soluţiile preconizate de Nicolae Ţimiraş pentru rezolvarea „chestiunii aromâneşti". Lucid şi realist, Nicolae Ţimiraş face guvernului României o serie de propuneri, precise, concrete şi rezonabile în contextul dat, privind îmbunătăţirea soartei aromânilor cu sentimente naţionale româneşti din Albania. Aceste propuneri sunt împărţite în două categorii: cele a căror realizare depinde de guvernul italian şi cele a căror realizare depinde de guvernul român. Majoritatea celor dintâi vizează introducerea sau reintroducerea limbii române în bisericile şi şcolile din localităţile în care trăiesc aromâni, enumerate şi grupate pe regiunile de locuire aromânească distinse de diplomat. Este vorba, în fapt, de refacerea reţelei de şcoli şi biserici româneşti de pe teritoriul Albanei din vremea Imperiului otoman şi chiar de redobândirea statutului de autonomie al acestor instituţii. Alte propuneri se referă la necesitatea obţinerii unor despăgubiri de război pentru aromânii care au suferit daune de pe urma operaţiunilor militare şi la aplicarea unor măsuri punitive împotriva unor reprezentanţi nedemni ai administraţiei care tolerează abuzuri împotriva locuitorilor aromâni (înlocuirea primarului din Nicea, de pildă). Propunerile a căror realizare depinde de guvernul român privesc, în general, acordarea de către România a unor ajutoare materiale sub formă de burse pentru studenţi aromâni care să studieze teologia în ţară, pensii pentru slujitori ai şcolii româneşti, fonduri pentru a acoperi, măcar parţial, reconstruirea unor biserici şi şcoli, sume pentru achiziţionarea de veşminte bisericeşti şi cărţi liturgice şi pentru salarizarea unor cântăreţi bisericeşti. Se mai recomandă crearea unui curier periodic care să facă legătura dintre Consulatul General din Tirana şi diversele centre aromâneşti, dotarea unor şcoli cu manuale didactice şi elaborarea unor manuale speciale adaptate nevoilor aromânilor, necesităţii resimţite de ei de a-şi însuşi treptat limba literară[316].

În rapoartele sale, Nicolae Ţimiraş nu-şi ascunde scepticismul în privinţa determinării Italiei fasciste de a sprijini dezvoltarea românismului în Albania, nici neîncrederea în disponibilitatea aromânilor din Albania de a declanşa o acţiune masivă în scopul dobândirii drepturilor prevăzute de legislaţia internaţională ca minoritari români, nici indignarea faţă de neglijenţa cu care oficialii români tratează, adesea, „chestiunea aromânească". El se simte totuşi dator nu numai să informeze exact guvernul român despre situaţia aromânilor din Albania, ci şi să propună soluţii pentru rezolvarea unora

[315] Raport 379/ P, p. 15-17
[316] Raport 532/P, p. 44-47

dintre nevoile urgente ale acestora, a căror satisfacere, e convins, ar reprezenta pentru ei o încurajare, iar pentru statul român un argument moral în favoarea dreptului „de a vorbi în numele lor atunci când momentul ne-o va permite”[317]. Din rapoartele şi propunerile sale reiese clar că, asemenea altor diplomaţi români ai vremii - Vasile Stoica, Mihail A. Blenche, Emil Oprişan - Nicolae Ţimiraş era convins că acţiunea României în „chestiunea aromânească” nu trebuie să renege spiritul în care a fost concepută de înaintaşi şi să transgreseze cumva limitele pe care i le-a fixat tradiţia politicii externe româneşti. Scopul acestei acţiuni nu era dobândirea de teritorii, nici subminarea statelor balcanice sau tulburarea păcii în zonă, ci numai protejarea identităţii naţionale a aromânilor şi sprijinirea liberei lor afirmări umane, în acord cu aceste state şi în respectul dreptului internaţional. Este sigur că Nicolae Ţimiraş a fost un factor de continuitate în politica balcanică a României chiar şi în anii de cumplite încercări şi derută ai celui de al doilea război mondial.

Studiu publicat în volumul omagial *Carte de iubire pentru Matilda Caragiu-Marioţeanu / Carti di vreari trâ Matilda*, Societatea Culturală Aromână, Editura Sammarina, Bucureşti, 2002

[317] Raport 532/P, p. 47

IDENTITATE AROMÂNEASCĂ ŞI IDENTITATE BALCANICĂ

Cu riscul de a fi acuzat de cinism, voi cuteza să afirm, asemenea regretatului Tache Papahagi, savant renumit şi înflăcărat militant pentru drepturile aromânilor, că stingerea acestora mi se pare inevitabilă[318]. Căci dispariţia aromânilor se înscrie într-un proces istoric general: acela al stingerii romanităţii balcanice, ai cărei ultimi supravieţuitori importanţi istoriceşte sunt ei. Reamintesc, în treacăt, că vlahii din muntele Haemus, ca şi cei din vechea Iugoslavie au dispărut de secole, că meglenoromânii şi istroromânii, drastic împuţinaţi, nu mai sunt decât o curiozitate etno-lingvistică şi că ultimul vorbitor de dalmată s-a stins acum câteva decenii. Declanşat acum mai bine de un mileniu, sub şocul invaziilor slavă şi bulgară, care au dislocat vechea populaţie romanizată ce constituia un bloc unitar instalat pe ambele maluri ale Dunării, intensificat ceva mai târziu de completa elenizare a Imperiului roman de răsărit, accelerat tot mai mult de împrejurările politice, sociale şi economice ale vieţii moderne, acest proces ireversibil se va încheia, probabil, nu peste multă vreme. Romanitatea răsăriteană nu va mai fi atunci reprezentată decât de români, creatorii unui stat naţional şi ai unei culturi scrise originale în spaţiul vechii Dacii.

Adevărată fosilă vie, aromânii şi-au păstrat identitatea romanică vreme de secole, la adăpostul tradiţionalului lor mod de viaţă pastoral, dar n-au ajuns niciodată să devină o naţiune, nici să creeze o cultură naţională proprie mai presus de nivelul folclorului. Dispersaţi, în urma deplasărilor lor ca păstori transhumanţi, cărăuşi sau negustori, în toate regiunile Peninsulei Balcanice şi chiar în ţările Europei Centrale, ei au trăit întotdeauna în simbioză cu toate popoarele balcanice. Pe măsură ce s-au integrat în viaţa economică, politică şi culturală a mediului urban, dominat de alogeni, ei au contribuit din plin la dezvoltarea tuturor naţiunilor balcanice. Iată de ce, Dušan Popović, istoricul care le-a relevat rolul deosebit de important în dezvoltarea capitalismului şi a clasei burgheze în Serbia, spunea că aromânii sunt cel mai balcanic dintre toate popoarele balcanice[319]. Păstrându-şi cu tenacitate identitatea romanică, idiomul propriu şi obiceiurile, practicând, până în secolul XX, cea mai strictă endogamie, ei sunt, totodată, aproape toţi, bilingvi, dacă nu poliglo̧ţi şi participă activ la două sau mai multe culturi balcanice. Există chiar şi în zilele noastre familii aromâneşti care numără între membrii lor inşi deveniţi, în

[318] Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân*, Bucureşti, 1974 (ed. II-a), p. 5-7 şi urm.
[319] D. Popović, *Les Aroumains*, în „Revue internationale des études balkaniques", VI, Belgrad, 1937, p. 611

diversele țări balcanice ai căror cetățeni au ajuns să fie, greci, bulgari, sârbi, slavi macedoneni ori albanezi, fără să-şi piardă, din această pricină, conştiința de familie şi sentimentul datoriei de solidaritate familială pe care strânsa lor înrudire îl implică în virtutea unei străvechi tradiții. *Agenți dinamici ai proceselor de aculturație, aromânii au fost, aşadar, un important factor creator de identitate balcanică.*

Dezvoltarea națiunilor moderne şi a ideologiilor naționaliste în Balcani, în secolele XIX-XX, a marcat destinul aromânilor[320]. Ei au devenit obiect de controverse şi confruntări între națiunile balcanice şi statele succesoare ale Imperiului otoman, care intenționau să-şi însuşească, în numele principiului naționalităților, firește, teritorii locuite, în număr mare, de aromâni. De dragul cauzei naționale pentru care luptau, grecii, bulgarii, sârbii, albanezii disimulau statistic prezența aromânilor în regiunile pe care şi le disputau, încercau să le diminueze numărul, să minimalizeze vigoarea sentimentului propriei identități de care erau animați şi nu şovăiau să-i marginalizeze pe aceia dintre ei care stăruiau să-şi afirme această identitate. Naționaliştii balcanici mai subtili puneau în evidență – adesea pe drept cuvânt, dar niciodată cu nuanțele de rigoare – conştiința națională elenică, bulgărească, sârbească ori albaneză a aromânilor, iar cei mai hotărâți dintre ei se străduiau să-i determine să o îmbrățişeze, prin convingere sau prin constrângere. În ce-i priveşte, românii, care i-au socotit întotdeauna congeneri balcanici vorbitori ai unui dialect al limbii române, au pornit, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o vastă acțiune diplomatică şi de propagandă în scopul „redeşteptării" conştiinței naționale româneşti a aromânilor şi pentru a obține din partea Sublimei Porți recunoaşterea caracterului lor etnic românesc şi a dreptului lor la „autonomie culturală". România urmărea să inculce aromânilor sentimentul apartenenței lor la națiunea română, să determine Imperiul otoman şi Patriarhia ecumenică să le garanteze aromânilor dreptul de a folosi limba română în învățământ şi în cultul religios şi să obțină pentru ea însăşi statutul oficial de putere protectoare a aromânilor, împreună cu privilegiul de a întreține şi administra şcoli şi biserici româneşti pentru ei în Peninsula Balcanică. După ce a depus mari eforturi diplomatice şi a trecut prin momente de grave disensiuni cu statele balcanice, în primul rând cu Grecia, România a dobândit în cele din urmă câştig de cauză. O *irade* (constituție) imperială otomană care le acorda statutul de *millet* (națiune) le recunoştea oficial, în 1905, aromânilor identitatea românească şi legifera situația lor

[320] Max-Demeter Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, Viena, 1974 (=*Chestiunea aromânească*, trad. rom. de N.Ş.Tanaşoca,Bucureşti,1994) este astăzi lucrarea de referință privitoare la soarta aromânilor în epoca naționalităților

privilegiată. Confirmate formal după războaiele balcanice, dar niciodată integral respectate de statele succesoare ale Imperiului otoman, cu excepția Greciei, care a tolerat existența bisericilor şi a şcolilor româneşti pentru aromâni pe teritoriul ei, fără să recunoască însă diplomele eliberate de acestea din urmă, statutul de minoritate etnică românească al aromânilor şi dreptul lor la autonomie culturală au fost abolite după al doilea război mondial de guvernele comuniste din țările balcanice intrate în sfera de influență a Uniunii Sovietice, iar guvernul de la Bucureşti s-a grăbit să-şi declare dezinteresul față de „chestiunea aromânească". De altminteri, succesul acțiunii româneşti vizând „redeşteptarea națională" a aromânilor nu fusese decât parțial şi, mai ales, de prestigiu; şcolile româneşti din Balcani erau mai degrabă pepiniere de emigranți către România decât institute de educație capabile să dea viitorilor cetățeni de etnie română ai țărilor balcanice o formație culturală adecvată condiției lor istorice. Neizbutind să-şi atingă scopul declarat, acela de a consolida şi stabiliza minoritatea aromânească în țările balcanice, acțiunea României în Balcani a sfârşit prin a-i izola pe aromâni de mediul lor natural şi a-i încuraja să-şi părăsească patriile. Triumful naționalismului a fost urmat şi de sciziunea aromânilor înşişi în tabere învrăjbite. Întrucât aromânii erau legați, în primul rând, de greci prin relații istorice şi afinități culturale deosebit de puternice, nucleul lor etnic fiind de altfel enclavat în teritoriul elenic, fractura cea mai importantă a fost aceea care i-a separat pe aromânii *românizanți* de aşa-numiții *grecomani.* Românizanții, sprijiniți de statul român, propovăduiau integrarea aromânilor în națiunea română, invocând comunitatea de origine şi limbă cu dacoromânii, dovedită cu argumente istorice şi lingvistice, în vreme ce grecomanii, susținuți de Atena, îşi proclamau devotamentul exemplar față de cauza elenismului, invocând, cu mândrie, fapte de arme, acte de cultură, acțiuni politice, prin care ei şi înaintaşii lor o serviseră întotdeauna. *Instrumentalizați de diversele naționalisme, aromânii erau amenințați, aşadar, în epoca naționalităților, să-şi piardă identitatea romanică împreună cu particularitățile etno-lingvistice specifice prin care ei se deosebeau atât de celelalte popoare latine, cât şi de dacoromâni şi riscau totodată să-şi rateze vocația balcanică.*

Studiile ştiințifice asupra lor au avut de suferit din această cauză. În societățile balcanice, ei deveniseră un subiect tabu. În general, savanții balcanici evitau să întreprindă cercetări sistematice privitoare la aromâni, iar dintre cei care se încumetau la aşa ceva foarte puțini dădeau dovadă de obiectivitate. Nu numai istoria aromânilor, dar şi aceea a celorlalți *vlahi* din Peninsula Balcanică, de mult dispăruți ori încă existenți, era rescrisă în spiritul celui mai neînfrânat naționalism romantic. În vreme ce oamenii politici

încercau să omogenizeze conținutul etnic al statelor balcanice, încurajând asimilarea aromânilor de către națiunile dominante, istoricii atribuiau, în chip anacronic, un caracter național cu totul modern şi, adesea, contrazis de datele furnizate de izvoare, trecutului medieval al acestor state. Istoricii bulgari făceau bulgari din *vlahii* trăitori în Haemus care contribuiseră decisiv la crearea „regatului bulgarilor şi al vlahilor" în secolul al XIII-lea, istoricii sârbi îi socoteau pe *vlahii* menționați de izvoarele medievale sârbeşti drept o categorie socio-profesională de slavi, istoricii albanezi nu pomeneau nimic despre caracterul etnic românesc al aromânilor din Epir, pe care-i prezentau drept albanezi, imensa majoritate a erudiților greci susținea că aromânii, desemnați cu termenul peiorativ *cuțovlahi* („vlahi şchiopi"), nu ar fi decât vechi eleni romanizați, redeveniți, în epoca modernă, greci pur şi simplu, în vreme ce majoritatea istoricilor români nu se arătau câtuşi de puțin dispuşi să țină seama de particularitățile care-i deosebeau pe aromâni de dacoromâni, atribuindu-le un sentiment național românesc modern pe care cei dintâi nu-l cunoscuseră şi trecând cu vederea mult prea uşor legăturile lor speciale cu elenismul bizantin şi postbizantin. Preocupați să nu pară şovini, istoricii balcanici recunoşteau caracterul etnic romanic, ba chiar românesc, vlahilor din oricare țară balcanică alta decât a lor. Bulgarii contestau vehement romanitatea vlahilor din istoria lor medievală, pe care-i socoteau ciobani bulgari, dar îi țineau de români pe aromânii sau cuțovlahii din Grecia. Tot astfel, sârbii şi croații puneau la îndoială romanitatea vlahilor din regatele lor medievale, dar recunoşteau caracterul etnic românesc al vlahilor din Haemus şi al aromânilor. La rândul lor, grecii acceptau identitatea vlahilor din Serbia şi Bulgaria medievală cu vlahii din Ungrovlahia şi Moldovlahia, aşadar cu românii, dar contestau caracterul etnic românesc al vlahilor sau cuțovlahilor din Marea Vlahie tesaliană, adică al aromânilor. *Spiritul partizan al istoriografiilor balcanice din epoca naționalităților a împiedicat dezvoltarea studiilor privitoare la aromâni şi la întreaga romanitate balcanică.*

Europa se conformează astăzi doctrinei drepturilor omului. Asumând sarcina de a apăra drepturile minorităților naționale, lingvistice şi altele, Uniunea Europeană pretinde țărilor pe care le grupează să se preocupe, între altele, de salvgardarea identității, limbii şi culturii tradiționale a aromânilor. Recomandarea din 1997 a Consiliului Europei privitoare la „chestiunea aromânească" , avatar al unei vechi recomandări a Organizației Națiunilor Unite, lasă să se înțeleagă, fără a o afirma expres, că aromânii ar fi un popor romanic distinct de români şi că idiomul lor nu ar fi un dialect al limbii române, ci o limbă romanică de sine stătătoare. Această teză, lansată după Al Doilea Război Mondial de unii

reprezentanți ai diasporei aromâneşti din Europa şi cele două Americi – în fapt, foşti cetățeni români, formați în şcolile româneşti din Peninsula Balcanică, emigrați în Apus din pricina opoziției lor față de regimul comunist – a devenit acum lozinca, dacă nu şi crezul autentic, al unei adevărate mişcări internaționale. Militanții ei îşi propun să determine statele balcanice, inclusiv, la nevoie, România, să recunoască existența unei minorități naționale aromâneşti pe teritoriile lor şi se străduiesc să creeze o limbă națională şi o cultură aromânească scrisă. Sub înaltul patronaj al Universității din Freiburg, ei au şi elaborat ortografia – din capul locului controversată şi generatoare de aprige polemici – a acestei noi limbi romanice. În ce mă priveşte, socotesc că o națiune nu se improvizează şi mi se pare straniu ca ea fie constituită numai din etnici dispersați, ca grupuri minoritare, în mai multe țări. *Mai curând sceptic în privința rezultatului final al demersului european în favoarea aromânilor, sunt înclinat să cred că el nu va reuşi să le împiedice dispariția, ci doar, cel mult, să o întârzie.*

În aparență, atitudinea statelor balcanice față de aromâni s-a schimbat, în realitate ea nu s-a modificat fundamental. Aceste state recunosc acum existența *vlahilor* şi a particularităților lor lingvistice şi culturale, fără să le confirme însă statutul de minoritate etnică. Anumite state balcanice, precum Republica Macedonia şi Albania îşi arogă meritul de a proteja, prin mijloace juridice şi culturale adecvate, libera dezvoltare a identității lor, ceea ce, în fapt, nu este tocmai exact. În Grecia, unde elogiile aduse aromânilor pentru rolul important pe care l-au jucat în istoria elenismului abundă– şi pe bună dreptate – în lucrările istoriografice şi în presă, calitatea de *vlah* pare să fie, pentru multă lume, astăzi, spre deosebire de alte timpuri, echivalentă unui titlu de noblețe, dar a devenit mai greu decât altădată să-ți dai seama exact ce valoare semantică are termenul *vlah.* În orice caz, în nici o țară balcanică, nu e de bun gust, dacă nu şi mai grav, să susții că aromânii ar fi etnici români, iar graiul lor un dialect al limbii române. În Serbia şi în Bulgaria, este contestată până şi românitatea *vlahilor*, cu certitudine români, vorbitori de dacoromână, de pe valea Timocului şi din regiunea Vidinului, deosebiți cu multă prudență, de *românii* din Voivodina, recunoscuți ca atare printr-un vechi tratat bilateral şi de *aromâni.* Oficialitățile balcanice evită cu grijă să definească net caracterul etnic al aromânilor şi gradul lor de înrudire cu românii, de teamă să nu justifice anticipat eventuala relansare a propagandei româneşti între ei. În ce priveşte atitudinea statului român, după prăbuşirea regimului totalitar comunist, el mai şovăie încă între două extreme: să-i identifice pe aromâni, fără a-i consulta în prealabil, cu românii, erijându-se, ca odinioară, în protector al acestor „frați din Balcani", cu riscul de a provoca o nouă criză balcanică ori să-i

definească drept „veri romanici", lăsându-i în voia soartei, ceea ce i-ar atrage, din partea opiniei publice, imputarea că rupe cu tradiția națională în această privință. Personal, consider că le aparține aromânilor şi numai lor dreptul de a-şi hotărâ, acolo unde trăiesc, viitorul. Istoricul are însă şi el dreptul să se îndoiască de posibilitatea apariției unei eventuale națiuni aromâne. *Lipsiți de un teritoriu care să poată adăposti o formație politică viabilă, dispersați în diversele state balcanice care le menajează, astăzi, particularitățile pentru a şi-i ataşa, fiecare, cât mai strâns, fără să dispună nici de siguranța, nici de coeziunea pe care numai autoritatea unanim recunoscută a unei puteri politice interesate să ocrotească într-adevăr dezvoltarea identității lor latine şi coerența unei doctrine naționale bine articulate şi general acceptate ar fi putut să li le furnizeze, lipsiți, de asemenea, şi de o cultură scrisă în propriul lor grai, este cu totul îndoielnic că aromânii vor da vreodată naştere unei noi națiuni romanice.*

Preocuparea Uniunii Europene de a salva de la pieire minoritățile etnice, lingvistice şi culturale amenințate să dispară pare să stimuleze, în schimb, dezvoltarea studiilor de aromânistică. Constatăm, într-adevăr, în zilele noastre, în toate țările balcanice şi pretutindeni în lume, o recrudescență a interesului oamenilor de ştiință pentru aromâni[321]. Nu-mi propun să fac aici nici inventarul publicațiilor recente privitoare la istoria, graiul şi obiceiurile acestor ultimi supraviețuitori, cei mai numeroşi şi cei mai dinamici, ai romanității balcanice, nici critica lor[322]. Mi se pare totuşi util să desluşesc, pe cât posibil, cele mai izbitoare dintre trăsăturile lor comune. Este evidentă, în primul rând, preocuparea autorilor de a se documenta cât mai temeinic. Istoricii scormonesc arhivele publice şi private în căutare de documente pe care le supun unui examen critic mai sever decât altădată şi întocmesc colecții de izvoare[323]. Folcloriştii, etnografii şi lingviştii merg pe teren să culeagă informații precise despre graiurile, cultura orală, obiceiurile şi datinile aromânilor. Filologii se ostenesc să stabilească noi ediții , dacă este cu putință, critice ale textelor, puțin numeroase, ce-i drept, scrise în aromână. Este, apoi, incontestabilă năzuința

[321] Chiar şi în Japonia se manifestă interes pentru soarta aromânilor, cf. Tadasi Hagiwara, *Reaffirmation of the Aroumanians' rights and dialect*, în „Bulletin of the Language Institute of Gakushuin University", 21, 1997, p. 14-24 (în japoneză, cu rezumat în limba engleză)

[322] Sub titlul *Bibliografie macedo-română*, Institutul român de cercetări din Freiburg i.Br. a publicat, în 1984, o amplă bibliografie a studiilor privitoare la aromâni, însoțită de o precuvântare de P.Ş.Năsturel. Cf. recenzia critică a lui Gh.Carageani, *Studi linguistici sull'aromeno*, Cluj-Napoca, 2002, p. 171-200. Pentru studiile mai recente v. Neagu Djuvara (coordonator) şi colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin,* Bucureşti, 1996

[323] A se vedea, de pildă, Stelian Brezeanu şi Gh. Zbuchea, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, Bucureşti, 1997; Gh. Carageani, *Studii aromâne*, Bucureşti, 1999. Acum, în urmă, Adina Berciu-Drăghicescu şi Maria Petre, *Şcoli şi biserici româneşti din Peninsula Balcanică. Documente (1864-1948)*, Bucureşti, 2004.

autorilor de a depolitiza studiile aromâne, renunțând la prejudecățile ideologice atât de nocive demersului ştiințific. Tarele ancestrale ale istoriografiilor balcanice persistă totuşi şi autorii se mulțumesc, din păcate, destul de des, să-şi critice colegii străini, acuzați că recurg la poncife naționaliste, dar se arată mai puțin exigenți în această privință față de ei înşişi. Este, de asemenea, de remarcat tendința specialiştilor de a valorifica în lucrările lor achizițiile cele mai recente de ordin teoretic ale disciplinelor lor, de a-şi înnoi utilajul conceptual şi metoda, ceea ce le dă posibilitatea de a pune într-o nouă lumină obiectul cercetărilor lor. Subtilele distincții între limbă istorică şi limbă funcțională stabilite de regretatul Eugen Coşeriu i-au înlesnit, de pildă, Matildei Caragiu-Marioțeanu să redefinească mult mai nuanțat locul aromânei în ansamblul limbilor romanice şi gradul ei de înrudire cu limba română[324]. În sfârşit, câteva lucrări recent apărute atestă o propensiune către sinteză, ce trebuie neapărat încurajată. În Grecia, Asterios Koukoudis a publicat o amplă monografie în patru volume consacrată aromânilor[325], iar N.I.Mertzos o frumoasă carte, bogat ilustrată cu fotografii, despre contribuția lor la dezvoltarea statului şi a civilizației greceşti moderne[326]. În Bulgaria, o echipă de istorici şi etnografi au elaborat, sub coordonarea doamnei Ivanička Georgieva, cea dintâi monografie consacrată vreodată aromânilor din această țară[327]. Kopi Kyçyku, rezident la Bucureşti, a tipărit o monografie în limba albaneză privitoare la aromânii din Albania[328]. Este totuşi regretabil că cei mai mulți dintre specialiştii amintiți îşi mărginesc cercetarea asupra aromânilor la propriul orizont național, interesându-se, cu precădere, numai de aromânii care trăiesc pe teritoriile țărilor lor. Or, aromânii, realitate umană prin excelență balcanică, trebuie cercetați în perspectivă general balcanică. E ceea ce fac atât profesorul britanic Tom J. Winnifrith, autorul unei schițe de istorie globală a *vlahilor* balcanici, în care atribuie aromânilor locul ce li se cuvine[329], cât şi istoricii români Neagu Djuvara, împreună cu echipa coordonată de el, preocupați să încadreze istoria aromânilor în istoria ansamblului

[324] Cf. Matilda Caragiu-Marioțeanu, *À propos de la latinité de l'aroumain*, in „Revue Roumaine de Linguistique", XXXIII, 1988, 4, p. 237-250
[325] Asterios I. Koukoudis, Μελέτες για τούς Βλάχους, I-IV, Tesalonic, 2000-2001
[326] N.I.Mertzos, Αρμάνοι. Οι Βλάχοι, Tesalonic, f.a.
[327] Prof.Dr. Ivanička Georgieva (coordonator), Anii Kirilova, Georgi N.Nikolov, Ženja Pimpireva, Iordanka Tjankova, Katja Atanasova, Plamen Mitev, *Armănite v Bălgarija. Istoriko-etnografsko izsledvane*, Sofia, 1998
[328] Kopi Kyçyku, *Arumunët e Shqipërisë në kontekst ballkanik. Aromânii din Albania în context balcanic*, Bucureşti, 1999
[329] T.J.Winnifrith, *The Vlachs:The History of a Balkan People,* Duckworth, London, 1987

romanității balcanice[330], Gh. Zbuchea, autorul unei scurte istorii a tuturor *românilor* din Peninsula Balcanică, inclusiv a aromânilor, în secolele XVIII-XX[331] şi însuşi autorul paginilor de față[332]. *Studiile aromâne nu contenesc, aşadar, să progreseze şi suntem îndreptățiți să nădăjduim că ele îşi vor redobândi locul cuvenit în sistemul ştiințelor umane.*

Repetând propunerea pe care am făcut-o la Bucureşti, în 1993, cu prilejul celei de a treizecea aniversări a Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, îmi iau libertatea de a sugera savantei noastre companii să înscrie între obiectivele ei prioritare încurajarea şi coordonarea cercetărilor privitoare la aromâni. Şi aceasta, din mai multe motive. În primul rând, pentru că aromânii sunt o temă de cercetare ce aparține, prin natură, balcanologiei. Este cu neputință să izolăm istoria aromânilor, a limbii şi culturii lor de istoria celorlalte popoare, limbi şi culturi din Sud-Estul european. *Studiile aromâne pun în lumină cu cea mai mare pregnanță valoarea şi necesitatea abordării în spirit balcanologic a istoriei lumii balcanice, pe care nu vom putea niciodată să o înțelegem prin simpla juxtapunere a istoriilor naționale.* Apoi, pentru că această abordare balcanologică, recomandată de Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene chiar din momentul întemeierii ei, implică în chip necesar *cooperarea ştiințifică inrternațională.* Încurajarea şi coordonarea acestei munci colective la nivel balcanic şi mondial este tocmai una dintre sarcinile fundamentale ale Asociației noastre. În sfârşit, *dacă aromânii sunt unul dintre factorii creatori de identitate balcanică, aşa cum am afirmat, nu trebuie să uităm niciodată că Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene a asumat misiunea de a reda popoarelor din Peninsula Balcanică, atât de grav încercate de experiența dureroasă a naționalismului şi a totalitarismului, conştiința acestei identități.*

Victor Papacostea, el însuşi aromân, întemeietorul Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti şi al revistei *Balcania*, scria, cu câteva decenii în urmă: *„... omul din Peninsula Balcanică – din oricare parte a ei – participă, în fond, prin toată structura lui etnică, mentală şi sufletească, la mai multe naționalități. Fără a nega,*

[330] Neagu Djuvara (coordonator), C.Poghirc, P.Ş.Năsturel, M.Cazacu, M.D.Peyfuss, Mihaela Bacu, Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Aromânii. Istorie, limbă, destin,* Bucarest, 1996 (ediția I, în limba franceză, Paris, 1989)

[331] Gh. Zbuchea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (secolele XVIII-XX)*, Bucureşti, 1999.

[332] N.Ş.Tanaşoca, *Aperçus of the History of Balkan Romanity,* în Răzvan Theodorescu and Leland Conley Barrows (coordonatori), *Politics and Culture in Southeastern Europe,* Bucureşti, 2001 (UNESCO-CEPES, Studies on Science and Culture).

fireşte, diferența specifică care îl leagă de totalitatea membrilor națiunii în sânul căreia s-a născut şi a cărei limbă o vorbeşte, vom constata totuşi că, pe deasupra, el mai este membru – prin legături organice ce vin dintr-o complexă şi îndelungată ancestrație – şi al marii comunități balcanice"[333]. Suntem oare îndreptățiți să recunoaştem în acest portret al lui *homo balcanicus* chipul generic, oarecum idealizat, al aromânului? Eu cred că da. Vestiții evergheți aromâni din Viena, ca şi profesorii luminați din Moscopole, de ale căror donații şi de a căror învățătură au beneficiat toate popoarele balcanice, întruchipaseră, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, acest tip uman, pe care savantul de origine aromână din Bucureşti, promotor al balcanologiei şi al solidarității balcanice deopotrivă, socotea că are datoria să-l propună, în secolul XX, ca model compatrioților săi. Avem mai mult decât oricând datoria să-i urmăm îndemnul, năzuind să redăm astfel lumii balcanice, din nou divizate şi învrăjbite, adevărata ei identitate.

Les Aroumains et la conscience identitaire balkanique, în *Actes de la Conférence „Processus historique et développement de la communication au service de la paix: Le cas du Sud-Est européen des origines à nos jours", UNESCO, Paris, 1-3 mars 2002*, „Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen", 32-34, 2002-2004, Bucureşti, 2004, p. 117-124

[333] V. Papacostea, *Balcanologia*, manuscris, p. 4 (publicat postum în buletinul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, „Sud-Estul şi contextul european", VI, 1996, p. 69-78, v. p. 71), cf. N.Ş.Tanaşoca, *Balcanologi şi bizantinişti români*, Editura PRO, Bucureşti, 2002, p. 184

IV. ROMÂNII BALCANICI ÎN CERCETAREA ŞTIINŢIFICĂ ŞI CONŞTIINŢA PUBLICĂ

MIHAI EMINESCU ŞI ROMANITATEA BALCANICĂ

Începând din anul 1876 şi până în 1883, interesul lui Mihai Eminescu faţă de trecutul istoric, starea contemporană lui şi perspectivele de viitor ale romanităţii balcanice a fost constant şi pasionat. Acest interes este atestat de un număr nu foarte bogat de texte manuscrise şi tipărite, dar foarte diferite prin cuprinsul şi caracterul lor: excerpte din izvoare cunoscute direct sau prin mijlocirea altor lucrări care le folosesc, studii ştiinţifice străine, integral sau numai parţial reproduse în traducere sau rezumate, dări de seamă critice sau pur descriptive despre asemenea studii, articole de polemică ştiinţifică sau politică privitoare la soarta românilor balcanici, consemnări de fapte sau luări de atitudine şi consideraţii generale asupra evoluţiei "chestiunii aromâneşti" ca parte a problemei orientale, aprecieri asupra unor personalităţi româneşti sau străine angajate în această problemă. Un loc aparte revine, între aceste texte, traducerii părţilor referitoare la istoria regatului româno-bulgar al Asăneştilor cuprinse în *Fragmentele din istoria românilor* ale lui Eudoxiu de Hurmuzachi, mai puţin relevantă în ce priveşte personalitatea poetului, altfel decât sub raportul temeiniciei culturii lui istorice şi a metodei lui de lucru cu izvoarele.

Toate aceste texte, nu de mult analizate foarte atent de profesorul român Gheorghe Carageani, de la Institutul de Studii Orientale din Napoli, care valorifică şi lucrările unor predecesori, nu fac desigur din Mihai Eminescu un autor de contribuţii ştiinţifice la cercetarea istorică şi lingvistică a romanităţii balcanice ori un deschizător de noi direcţii în politica balcanică a statului român din vremea sa. Ele ne ajută însă să cunoaştem mai bine şi să apreciem mai drept pe acela care a fost un factor creator de conştiinţă şi sensibilitate naţională, cu un rol de excepţie în evoluţia culturii şi a gândirii politice româneşti. Dacă cele câteva însemnări manuscrise ne înlesnesc pătrunderea în laboratorul eminescian şi ne dezvăluie, într-o oarecare măsură, procesul înfiripării reprezentării romanităţii balcanice în spiritul lui, textele publicate în "Curierul de Iaşi" şi "Timpul", izvorâte din intenţia de a inculca în spiritul public această reprezentare, de a trezi sentimente şi de a imprima orientări în cugetarea şi comportamentul politic al societăţii româneşti faţă de ultimii

supraviețuitori ai romanității balcanice ilustrează, o dată mai mult, dintr-un unghi de vedere mai puțin bănuit, sensul acțiunii sale ca jurnalist, în înțelesul cel mai înalt şi mai exigent al cuvântului, în contextul vremii.

Publicistica eminesciană privitoare la romanitatea balcanică urmăreşte integrarea acesteia în conştiința de sine a poporului român, inculcarea în opinia publică a ideii apartenenței de drept a romanicilor din Peninsula Balcanică la națiunea română, cultivarea sentimentului datoriei românilor din vechea Dacie de a contribui la menținerea ființei etnice a românilor balcanici. Pentru a-şi atinge acest scop, Eminescu revine insistent asupra câtorva note esențiale, definitorii ale romanității balcanice. În primul rând, asupra *caracterului ei etnic românesc*. Romanicii din Peninsula Balcanică, vlahii, nu sunt altceva decât „bucăți rupte din naționalitatea noastră", ei trebuie numiți români, români balcanici, români transdanubieni, români din dreapta Dunării, tracoromâni şi nu altminteri. Poetul se arată scandalizat de faptul că, şi în societatea românească, este folosit adesea, pentru a-i desemna pe aromâni, termenul grecesc peiorativ de *cuțovlahi* şi relevă, cu drept cuvânt, caracterul impropriu al termenului de *macedoromâni*, mult prea restrictiv geografic. A doua notă definitorie a romanității balcanice este *caracterul ei unitar.* Trăsăturile de unitate covârşesc neesențialele deosebiri, pe plan lingvistic, etnografic, cultural, între grupurile care alcătuiesc romanitatea balcanică. Fără să treacă cu vederea aceste deosebiri, cum procedau unii dintre contemporanii săi, fără să-i confunde, aşadar, pe aromânii din Pind, Epir, Tesalia şi Macedonia cu vlahii de odinioară din Haemus sau cu morlacii din Bosnia şi Herțegovina, cu istroromânii sau cu meglenoromânii, Mihai Eminescu revine insistent asupra faptului că toți alcătuiesc un singur popor românesc, răzlețit de împrejurările istoriei. A treia notă esențială a romanității balcanice este, în concepția lui Mihai Eminescu, *vechimea ei*. Românii balcanici, descendenți ai tracilor romanizați din Peninsulă, sunt, impreună cu daco-românii, urmaşi, aceştia, ai daco-geților romanizați de la nord de Dunăre, cei mai vechi locuitori ai Europei sud-estice, autohtonii autentici. În raport cu ei, toate celelalte popoare, cu excepția albanezilor, apar drept colonizatori şi invadatori. Este argumentul principal pe care Eminescu îl opune grecilor, susținători, în acea vreme, ai tezei potrivit căreia aromânii ar fi imigranți de la nord de Dunăre, venetici stabiliți în părțile greceşti ale Peninsulei Balcanice, după desprinderea lor de ceilalți români. Bine cunoscutul accent pus de Mihai Eminescu asupra autohtoniei şi tracismului în etnogeneza tuturor românilor îl deosebeşte de reprezentanții latinizanți şi romanizanți ai Şcolii ardelene şi, pe linia inaugurată de Hasdeu, îl apropie de adevărul istoric, pus în lumină mai nuanțat de ştiința modernă. O altă notă caracteristică a romanității balcanice

este, pentru Mihai Eminescu, *condiţia ei tragică*, împărtăşită, în bună măsură, şi de restul românilor. Evocând procesul fatal de progresivă deromanizare şi asimilare cu popoarele între care trăiesc la care sunt supuşi românii balcanici, teoreticianul ”păturii suprapuse” găseşte prilejul să învinuiască aspru clasa conducătoare a societăţii româneşti, străină, potrivit lui, prin origine, de neamul românesc şi nesocotitoare a intereselor acestuia, pentru faptul că nu-şi îndeplineşte datoria faţă de românii din Peninsula Balcanică, lipsindu-i de sprijinul pe care statul român, singurul centru naţional de putere politică în măsură să o facă, trebuie să li-l acorde, spre a le asigura dăinuirea. Atacurile sale sunt vehemente şi, nu o dată, nedrepte, mai ales atunci când este vorba de personalităţi ca liberalul C.A. Rosetti, adversarul său de o viaţă, dar, în realitate, unul dintre cei mai activi luptători pentru cauza ”redeşteptării naţionale” a românilor balcanici. Ultimele articole ale lui Eminescu privitoare la romanitatea balcanică sunt marcate de cunoscutele sale accente de grecofobie, acum de o violenţă neobişnuită, mai curând semne ale epuizării nervoase a Poetului decât expresia ideologiei, cu incontestabile elemente de naţionalism romantic exacerbat, de care a fost intotdeauna stăpânit.

Deşi îşi propune să facă numai operă de publicist, Eminescu se informează şi în privinţa romanităţii balcanice, la fel ca în toate domeniile cunoaşterii pe care le-a abordat, cu rigoarea unui specialist. Se poate constata cu uşurinţă că el este la curent cu toate izvoarele privitoare la istoria românilor balcanici cunoscute în vremea sa şi cu cele mai importante lucrări ştiinţifice care le-au fost consacrate. Din notele sale de lectură, păstrate în manuscris, reiese, cum arăta Profesorul Alexandru Elian, că Mihai Eminescu este printre cei dintâi, dacă nu chiar primul intelectual român care a cunoscut, îndată după introducerea ei în circuitul ştiinţific mondial de către bizantinistul rus V.G. Vasilievski, în 1881, aşa-numitul pe atunci *Strategikon,* scrierea parenetică intitulată convenţional, mai potrivit, în vremea din urmă, *Sfaturi şi povestiri*, datorată generalului bizantin în retragere Kekaumenos, din secolul al XI-lea. Această lucrare cuprinde câteva pasaje privitoare la aromânii din Tesalia de cea mai mare importanţă pentru reconstituirea nu numai a istoriei lor, dar a întregului popor român. Kekaumenos reproduce cea dintâi diplomă imperială bizantină cunoscută privitoare la organizarea românilor din Tesalia într-o formaţiune autonomă, încredinţată cu paza trecătorilor şi dotată, în schimb, cu anumite privilegii, el relatează despre cea dintâi revoltă a aromânilor, aliaţi cu bizantinii şi bulgarii din regiunea Larisei, împotriva exceselor fiscului bizantin, el descrie, cu acest prilej, viaţa transhumantă a păstorilor aromâni în termeni apropiaţi de cei ai relatărilor mai noi şi tot el consemnează tradiţia cea mai veche referitoare la originea tracică a aromânilor şi la

coborârea lor dinspre nordul către sudul Peninsulei Balcanice. Mihai Eminescu a tradus, pentru uz personal, nu suntem siguri dacă direct după textul grecesc al operei, acest din urmă pasaj, invocat, ulterior, ca argument în favoarea tezei continuității românilor în Dacia, de către ştiința românească. Scrupulul informării istorice exacte, din cele mai bune surse, de care era stăpânit Mihai Eminescu este atestat şi de alte două fragmente de izvoare bizantine, copiate, în traducere, în manuscrisele sale, după lucrări ştiințifice contemporane care le citează. Masa informațiilor adunate din izvoare de toate categoriile şi provenienţele pe care Eminescu le aruncă în polemica purtată cu publicişti greci pe teme de istorie a românilor balcanici este impresionantă şi pare chiar disproporţionată în raport cu mediocritatea adversarilor săi.

La curent cu întreaga literatură ştiințifică, istorică şi lingvistică, dar şi cu relațiunile de călătorie ale unor oameni care au parcurs Peninsula Balcanică şi i-au descris pe românii de pe întinsul ei, Mihai Eminescu se simte dator să pună în circulație, pentru cercuri largi ale societății româneşti, asemenea texte. El este cel dintâi care face cunoscut la noi, în versiune integrală, în paginile a două numere din ziarul "Timpul" unul dintre cele mai importante studii istorice despre întemeierea de către românii balcanici a statului româno-bulgar al Asăneştilor, viitorul țarat bulgar renăscut, contribuție datorată învățatului austriac Constantin von Höfler, apărută sub egida Academiei de Ştiințe din Viena, în 1879. Acest studiu, apreciat şi astăzi de specialişti drept unul dintre cele mai obiective, mai informate şi mai cumpănite, a fost, aşadar, introdus în circuitul public românesc de Eminescu, în 1882, cu o intuiție a valorii lui ştințifice care a lipsit altor cercetători români. Şi tot Eminescu este cel dintâi care publică largi extrase referitoare la aromâni din relațiunile de călătorie în Peninsula Balcanică ale lui Felix Kanitz, Moltke sau Jakob Philipp Fallmereyer, sugerând astfel necesitatea întocmirii unui corpus de relațiuni de călătorie la românii balcanici, nerealizat nici astăzi de specialişti.

În ce priveşte atitudinea politică a lui Eminescu în "chestiunea aromânească", ea se conformează, de la bun început, principiilor enunțate de paşoptişti, inițiatorii mişcării vizând renaşterea națională a aromânilor, ca români, printr-o acțiune diplomatică şi culturală adecvată a statului român. Mihai Eminescu pledează, aşadar, pentru folosirea fondului mănăstirilor închinate în vederea susținerii materiale a redeşteptării şi dezvoltării conştiinței naționale româneşti a aromânilor, prin crearea de şcoli şi biserici româneşti în Imperiul otoman, el argumentează necesitatea înființării unui episcopat al românilor balcanici şi precizează că acțiunea românească în Peninsula Balcanică trebuie să se mărginească la domeniul culturii naționale, rămânând departe de revendicări teritoriale

absurde, pe nedrept atribuite ei de statele balcanice. Pare suprinzătoare totuşi, pentru cine parcuge paginile lui Eminescu consacrate „chestiunii aromâneşti", lipsa unor referinţe mai ample la ceea ce se înfăptuise până atunci pe linia adoptată şi de el. Încă şi mai surprinzătoare sunt ironiile la adresa unora dintre fruntaşii mişcării de redeşteptare naţională a aromânilor, precum V.A. Urechia şi C.A. Rosetti, acesta din urmă, cum aminteam, de-a dreptul nedreptăţit prin acuzaţii care-i pun la îndoială buna credinţă patriotică. Toate acestea se explică, credem, prin ataşamentul profund al lui Eminescu faţă de Partidul Conservator. Într-adevăr, mişcarea de redeşteptare naţională a aromânilor, ajunsă la apogeu în vremea marii guvernări a lui Ion C. Brătianu din anii 1876-1888, a fost condusă, de la bun început, de reprezentanţii Partidului Naţional Liberal. Conservatorii, care au îmbrăţişat, în fapt, în această privinţă, orientarea liberalilor, au considerat că trebuie să rivalizeze cu ei şi pe acest teren. În consecinţă, politica României în „chestiunea aromânească" a fost afectată de efectele negative ale politicianismului, iar reţeaua şcolilor româneşti pentru aromâni din Balcani, creată, patronată şi administrată de statul român, a trecut prin momente de criză. Este de remarcat că Mihai Eminescu se abţine totuşi de la excese polemice în această privinţă.

Reflecţiile lui Mihai Eminescu asupra "problemei aromâneşti" l-au condus la încheieri de valoare mai generală privitoare la viitoarea întocmire a păcii între naţionalităţile din cuprinsul Imperiului otoman, în evident proces de destrămare. El preconizează, în termeni lipsiţi de echivoc, formularea unor principii de drept public care să asigure libera dezvoltare a tuturor naţionalităţilor din Peninsula Balcanică, fiind convins că este cu neputinţă asigurarea păcii prin supremaţia unuia sau altuia dintre statele naţionale balcanice. Foarte informat asupra situaţiei etnografice complexe a acestei regiuni şi încrezător în valoarea principiului naţionalităţilor, Eminescu este unul dintre primii români care schiţează proiectul unei federaţii balcanice, grupare a naţiunilor libere din această zonă, ferită de orice imixtiuni din partea vreunei mari puteri străine, fie ea Austria, fie Rusia. Încurajarea naţionalismului i se pare a fi o cale sigură către aservirea Peninsulei întregi faţă de una dintre aceste puteri, deopotrivă ispitite de posibila lor expansiune către sud. Până ce o asemenea federaţie ar putea deveni realitate, Poetul se arată a fi un susţinător al Imperiului otoman, ca factor de echilibru necesar şi, mai ales, favorabil menţinerii în fiinţă a românilor balcanici. Aşa cum observa Victor Papacostea, şi pe terenul federalismului balcanic, conservatorul Mihai Eminescu se găsea, ca precursor al unei idei nobile şi generoase, alături de liberalul Dumitru Brătianu.

Prefață la: Mihai Eminescu, *Istorie şi destin. Contribuții la cunoaşterea românimii sud-dunărene*, Antologie de Aurelia Dumitraşcu, Editura Porto-Franco, Galați – Muzeul Literaturii Române, Bucureşti, 1993

PE MARGINEA STUDIILOR LUI GHEORGHE CARAGEANI DESPRE ISTORIA AROMÂNILOR

Născut la Bucureşti, la 10 octombrie 1939, licenţiat al Facultăţii de filologie a Universităţii din Bucureşti (1963), Gheorghe Carageani şi-a început tot aici cariera universitară, ca asistent la Catedra de istoria limbii române (1963-1970), condusă de acad. Al. Rosetti, apoi de acad. Boris Cazacu. A fost numit, în 1970, lector de limba română la Istituto Universitario Orientale din Napoli. A ocupat, în 1982, prin concurs, postul de profesor asociat şi a devenit, în 1986, profesor titular, şef al Catedrei de limba şi literatura română la Departamentul de Studii Orientale de la Facultatea de litere şi filosofie a acestui Institut, unde a succedat profesorului Onciulescu. Stabilit definitiv în Italia, suplineşte, de mai bine de un deceniu, şi postul de profesor de limba română la Facultatea de Ştiinţe Politice a Universităţii „La Sapienza“din Roma.

Activitatea ştiinţifică a Prof. Gh. Carageani a fost consacrată cu precădere studierii limbii, istoriei şi culturii aromânilor, cărora el însuşi le aparţine, ca descendent al unei familii originare din Avdela Pindului, din care se trăgea şi ruda sa, junimistul Ioan Caragiani, membru fondator al Academiei Române. Este autorul primei monografii sintactice dialectale a aromânei, intitulate *La subordinazione circonstanziale ipotattica nella frase del dialetto aromeno (macedoromeno),* Napoli, 1982 şi al unui mare număr de studii, articole, comunicări şi recenzii critice privitoare atât la cele mai diverse aspecte ale structurii, evoluţiei şi poziţiei dialectului aromân în ansamblul Romaniei, cât şi la istoria aromânilor şi a „chestiunii aromâneşti“, ca problemă a politicii europene, în secolele XIX-XX. Contribuţiile lui Gh. Carageani se disting prin erudiţie, larg orizont teoretic, spirit critic şi originalitate. Fiecare dintre ele propune un punct de vedere personal, deschide cercetării o perspectivă nouă, aduce în discuţie material şi informaţie ştiinţifică mai puţin sau deloc cunoscute. Nu este ultima însuşire a lucrărilor sale calitatea superioară a stilului, limpede, sobru şi elegant. Prof. Gh. Carageani este, de altfel, unul dintre cei mai activi propagatori ai valorilor literare româneşti în lumea italiană: singur sau în colaborare, a tradus şi comentat pentru cititorii italieni mai multe volume de literatură şi critică literară românească cuprinzând poeme de Marin Sorescu, *Jurnalul fericirii* al lui Nicolae

Steinhardt, lucrări ale Prof. Paul Cornea şi Z. Ornea. Este exemplară conlucrarea sa în acest domeniu cu distinsa sa soție, italianca Gabriela Bertini-Carageani, desăvârşită cunoscătoare a limbii şi culturii noastre.

Cercetător avizat al graiului şi istoriei aromânilor, a căror cunoaştere este indispensabilă pentru corecta înțelegere a istoriei limbii şi poporului român în contextul lor sud-est european, Prof. Gh. Carageani este totodată un pasionat militant pentru menținerea în ființă şi cultivarea dialectului aromânesc. El pare să-şi fi propus a dezminți sumbra profeție a neuitatului învățat Tache Papahagi, potrivit căreia secolul al XX-lea va fi secolul dispariției aromânilor. Implicat în toate dezbaterile şi prezent la mai toate întrunirile consacrate destinului aromânilor şi aromânei, al căror nivel ştiințific, amenințat nu o dată de mediocritate, a fost substanțial ameliorat prin participarea sa, Prof. Gh. Carageani s-a angajat în toate disputele pe care acestea le-au prilejuit. A făcut-o întotdeauna cu seriozitate, competență profesională şi gravitate morală, dar şi cu înflăcărare, uneori chiar cu vehemență în apărarea convingerilor sale personale. L-au atras deopotrivă toate temele fundamentale ale acestor dispute: individualitatea aromânilor şi a graiului lor în raport cu românii şi limba română, modalitățile de acțiune pentru salvgardarea acestei individualități, stabilirea responsabilităților pentru eşecul încercărilor întreprinse în această direcție, în trecut sau astăzi, problemele ortografiei aromânei, definirea şi, mai ales, aprecierea rolului unor personalități controversate, precum vestitul Apostol Margarit, inspectorul general al şcolilor române din Imperiul otoman, în istoria aromânilor.

Volumul de față pune la dispoziția cititorului, în versiune românească, cinci studii ale Prof. Gh. Carageani, elaborate şi publicate inițial în limba italiană, privitoare la indivdualitatea, istoria şi destinul aromânilor. Autorul a lăsat deliberat deoparte contribuțiile sale cu caracter strict lingvistic, cu un caracter tehnic mai pronunțat, adresate unui cerc restrâns de specialişti.

Nu este rostul acestui *Cuvânt înainte*, pe care autorul însuşi împreună cu Fundația Culturală Română mi-au făcut cinstea să mi-l solicite, să înfățişeze amănunțit şi să analizeze critic studiile Prof. Gh. Carageani, aici adunate. Îndrăznesc să afirm însă că lectura lor atentă, de cel mai mare folos profesional pentru mine însumi, mi se pare de neocolit pentru oricine îşi propune să studieze graiul şi istoria aromânilor. Şi aceasta, pentru cel puțin trei motive. Mai întâi, pentru că autorul îşi informează complet, corect şi

Gheorghe Carageani, *Studii aromâne*, Editura Fundației Culturale Române, Bucureşti, 1999

critic cititorii asupra istoriei şi stadiului actual al cercetărilor privind aromâna şi pe aromâni, analizând cu pătrundere, subtilitate şi egală obiectivitate cele mai diverse opinii şi ipoteze, fără să le ocolească nici pe cele de-a dreptul extravagante, şi aducând în discuţie, nu o dată, informaţie inedită. Apoi, pentru că, valorificând rezultatele celor mai recente dezbateri, atât de însufleţite astăzi, asupra conceptelor de *naţiune* şi *minoritate naţională*, *identitate etnică* şi *identitate culturală*, *dialect* şi *limbă*, pe care le defineşte nuanţat, în chip personal, el contribuie neîndoielnic la modernizarea cercetărilor privitoare la aromâni şi aromână şi îmbogăţeşte, în acelaşi timp, baza documentară a acestor dezbateri şi reflecţii de natură mai generală cu materialul faptic - lingvistic, cultural şi istoric - aromânesc. Şi, în sfârşit, pentru că, pionier în anumite sectoare ale specialităţii sale, el abordează teme noi şi aduce la lumină documente inedite privind istoria aromânilor: a întreprins, de pildă, cea dintâi cercetare temeinică asupra interesului lui Mihai Eminescu pentru aromâni şi a extras din arhivele Ministerului de Externe italian, investigate pentru prima dată atent şi răbdător în acest scop, material documentar cu totul necunoscut despre aromâni şi „chestiunea aromânească“.

Valoroase prin rezultatele obţinute pe calea cercetării ştiinţifice obiective, studiile Prof. Gh. Carageani sunt, nu mai puţin, documente reprezentative pentru preocupările şi frământările care însoţesc, chiar şi azi, lămurirea şi manifestarea conştiinţei de sine a aromânilor. Ele exprimă nu numai opiniile intelectuale, dar şi opţiunile existenţiale ale unui învăţat, se poate spune, fără maliţie, italo-(a)român, care trăieşte cu intensitate drama incontestabilei crize de identitate a celui mai puţin cunoscut grup romanic existent astăzi în lume. Încrezător în vitalitatea aromânei ca dialect literar, a cărui propăşire se simte dator să o încurajeze, Prof. Gh. Carageani oferă cititorilor un tablou foarte cuprinzător, solid întemeiat documentar şi judicios încadrat istoric al încercărilor contemporane de cultivare a dialectului aromân, încercări întreprinse, în diferite părţi ale lumii, de scriitori aromâni ataşaţi graiului lor părintesc, ale căror realizări le comentează cu generozitate şi simpatie, dar nu fără exigenţă critică, aşa cum procedează, de altfel, şi cu operele predecesorilor lor. Nu mai puţin lăudabilă este încercarea autorului de a-şi informa exact şi documentat cititorii asupra diverselor orientări din cadrul mişcării contemporane de afirmare a identităţii aromânilor, mişcare închegată în ultima vreme, în ambianţa internaţională prielnică promovării drepturilor omului şi eforturilor în direcţia salvării grupurilor lingvistice şi culturilor minoritare ameninţate cu dispariţia. O asemenea întreprindere este cu atât mai bine venită, cu cât aprigele divergenţe dintre diferitele grupuri de promotori ai unei noi renaşteri aromâneşti, unele întemeiate principial, altele

generate de incompatibilităţi personale sau politice, îngreunează închegarea unei reprezentări clare şi cuprinzătoare a acestei realităţi în spiritele celor mai puţin familiarizaţi cu lumea aromânească. În ce-l priveşte, Prof. Gh. Carageani se arată deplin edificat, asemenea tuturor specialiştilor care au abordat problema, asupra evidentei comunităţi de origină şi limbă a românilor şi aromânilor, dar este conştient deopotrivă şi de particularităţile cu totul frapante pe care istoria le-a imprimat acestora din urmă, după ce i-a izolat de cei dintâi. Eliberat, prin luciditatea judecăţii raţionale, de cele mai multe dintre iluziile şi prejudecăţile tradiţionale ale societăţii româneşti, dacă nu şi de toate resentimentele ei, în privinţa istoriei „chestiunii aromâneşti“, Prof. Gh. Carageani vede posibilă menţinerea în fiinţă a individualităţii aromânilor numai şi numai prin cultivarea idiomului lor, dialect atipic al limbii române – cum îl caracterizează – şi prin perpetuarea tradiţiilor specifice, cu mijloacele puse la dispoziţie de civilizaţia modernă, prin şcoală, carte, presă, televiziune, radio, sub ocrotirea unei legislaţii europene, acceptate de toate statele ai căror cetăţeni sunt şi trebuie să fie, cu deplină lealitate, aromânii.

Această atitudine echilibrată, împărtăşită de cei mai distinşi cărturari români de origine aromână, dintre care se cuvine să amintesc aici pe doamna acad. Matilda Caragiu-Marioţeanu, autoarea cunoscutului *Dodecalog*, mi se pare legitimă şi justificată de experienţa istorică. Într-adevăr, nimeni nu poate contesta, cu mijloace ştiinţifice, comunitatea de origine şi limbă care face din aromâni „fraţii“ balcanici sau, cum spunea cândva eminentul cunoscător al Sud-Estului european René Pinon, „verii primari“ ai românilor din vechea Dacie, dar nimeni, iarăşi, nu poate neglija realitatea deosebirilor create de istorie între aceste două ramuri atât de îndeaproape înrudite ale romanităţii orientale. Iar dacă spectaculoasa acţiune de recuperare a aromânilor de către români, desfăşurată în conformitate cu logica dezvoltării ideii naţionale în Sud-Estul Europei, începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, generatoare cândva de grave tensiuni diplomatice între România şi statele balcanice, nu a avut, până la urmă, rezultatele scontate de iniţiatorii ei, aceasta nu înseamnă că ar putea avea mai multe şanse de reuşită încercarea, preconizată astăzi de unii intelectuali aromâni, mai toţi, fie spus în treacăt, de formaţie culturală românească şi trăitori în afara spaţiului balcanic, de a face din aromâni o nouă naţiune romanică. Naţiunile nu se improvizează. Specificul aromânesc, păstrat cu remarcabilă tenacitate la nivelul culturii orale şi al formelor elementare de comunicare, în obiceiuri şi chiar instituţii tradiţionale, nu a putut constitui temeiul şi factorul determinant al închegării unei naţiuni de sine stătătoare, creatoare de stat şi de cultură proprii, care să-şi fi ridicat graiul părintesc la demnitatea unei limbi literare puternic individualizate,

suficiente pentru a da expresie întregii vieți sufleteşti şi intelectuale a omului civilizat; el a rămas numai nota diferențiatoare secundară a unui grup romanic nevoit, în împrejurările balcanice date, să se asimileze cultural şi politic diverselor națiuni dominante între care trăia. Diglosia, ba chiar poliglosia şi o anumită complexitate a conştiinței identității lor naționale şi culturale sunt trăsături permanente ale aromânilor; aşa se face că întâlnim, în istorie, numeroase personalități balcanice de origine aromână, *vlahi* care, fără să-şi renege sau disimuleze întotdeauna specificitatea, s-au manifestat ca elemente de elită ale națiunilor greacă, sârbă, albaneză, bulgară cu care s-au identificat integral şi, nu o dată, patetic, până la sacrificiul de sine. Despărțindu-mă într-o oarecare măsură, în această privință, de Prof. Gh. Carageani, mă alătur celor care socotesc că, mai cu seamă în Peninsula Balcanică, în definirea şi construirea identității naționale, dincolo de originea etnică şi de graiul părintesc, conştiința, sentimentul şi voința personală liber exprimate joacă un rol esențial, de care trebuie ținut seama întotdeauna. Când descendenții atâtor „greci țarigrădeni“ imigrați în țările române au devenit, asemenea Cantacuzinilor, personalități reprezentative ale națiunii şi culturii române, trebuie oare să ne surprindă numărul mare de aromâni care, asemenea unor Rigas Velestinlis, Aristotel Valaoritis, Kostas Krystallis, Branislav Nuşici, sunt considerați, pe bună dreptate, figuri emblematice ale națiunilor greacă sau sârbă pe tărâm politic ori cultural ?

Spre deosebire de romanitatea carpatică, a cărei forță de afirmare, expansiune şi asimilare s-a manifestat tot mai puternic, în pofida tuturor vicisitudinilor, de-a lungul unei istorii încununate prin crearea națiunii, culturii şi a statului român unitar, romanitatea balcanică, a cărei componentă mai rezistentă şi mai creatoare sunt aromânii, a fost supusă necontenitei fragmentări şi deromanizării progresive, treptatei stingeri. Au dispărut, prin slavizare, vlahii din Serbia, Croația, Muntenegru şi Bosnia, au dispărut, prin bulgarizare, vlahii din Haemus, dispar, prin elenizare, slavizare şi albanizare, aromânii din Macedonia, Epir, Tesalia. Momentele de afirmare, în numele identității lor romanice, a unuia sau altuia dintre grupurile de *vlahi* din Peninsula Balcanică, a celui din Haemus, prin Asăneşti, în secolul al XIII-lea, a celui aromânesc, prin acțiunea statului român în secolele al XIX-lea - al XX-lea, nu mi se par a fi fost, la scara istoriei, decât ultime izbucniri de vitalitate. Nu numai presiuni politice şi silnicii de necontestat, din perioada stabilizării teritoriale a statelor naționale balcanice moderne, ca în timpul confruntărilor pentru Macedonia, nu doar politica unor mari puteri interesate, ca Italia fascistă care a evitat să spijine, în Albania ocupată, elementul aromânesc, nici reacțiile disproporționate la excesele condamnabile ale unor veleitari aromâni care au pactizat cu agresorii țărilor ai

căror cetățeni erau, ca în anii celui de al doilea război mondial în Grecia, dar şi acțiunea de mare vechime şi durată a altor factori sociali, economici şi spirituali, cum este tendința către omogenizarea societăților, caracteristică civilizației moderne, ostile supraviețuirii particularismelor de grup patriarhal, explică, în cazul special al aromânilor, asimilarea lor.

Mai sceptic decât Prof. Gh. Carageani în privința posibilității de a schimba soarta aromânilor, mai puțin înclinat să demasc vinovății, acolo unde sunt nevoit să constat fatalități istorice, socotesc că orice eventuală tentativă a României de a asuma răspunderea politică a redeschiderii „chestiunii aromâneşti“, fie şi în alți termeni decât altădată, nu ar fi nici realistă, nici conformă cu rațiunea de stat, nici propice aromânilor. Iluştri bărbați de stat români, de talia şi caracterul unui Petre Carp, au anticipat această atitudine. Mărturisesc convingerea pe care mi-am format-o că astăzi, ca şi în trecut, ultimul cuvânt în definirea identității naționale şi proiectarea viitorului lor nu poate fi rostit în chip legitim şi credibil decât de înşişi aromânii care nu şi-au părăsit locurile de baştină, potrivit îndemnurilor conştiinței lor, aspirațiilor lor autentice, chibzuinței lor politice. Sunt însă la fel de convins ca şi autorul acestei cărți că orice efort onest, întreprins cu simțul măsurii şi al răspunderii, în vederea menținerii dialectului şi tradițiilor lor specifice trebuie respectat şi susținut în spiritul vremii şi că nu numai romaniştii, dar toți balcaniştii trebuie să acorde, în cercetările lor, de dorit concertate, atenția cuvenită rolului atât de însemnat pe care aromânii l-au jucat în viața tuturor popoarelor din Peninsula Balcanică, contribuției lor la configurarea fizionomiei ei inconfundabile.

Cuvânt înainte la Gheorghe Carageani, *Studii aromâne*, Editura Fundației Culturale Române, Bucureşti, 1999

CONTRIBUȚIA LUI SILVIU DRAGOMIR LA CERCETAREA ROMANITĂȚII BALCANICE

Reprezentată azi de trei grupuri de populație – istroromânii, meglenoromânii, aromânii – cu graiurile lor, romanitatea balcanică a fost considerabil mai numeroasă şi mai întinsă în evul mediu. Ea includea masa românilor nord-vest balcanici şi a celor din Haemus, frecvent atestați în izvoare şi care au jucat un rol important în viața economică, militară şi politică a Peninsulei Balcanice, dar care au dispărut cu totul, prin asimilarea lor de către sud-slavi. În ansamblul ei, romanitatea balcanică este componenta sud-dunăreană a romanității carpato-balcanice, al cărei descendent direct este poporul român, iar graiurile vorbite de amintitele grupuri romanice din Peninsulă sunt considerate dialecte ale limbii române. Cercetarea romanității balcanice s-a vădit a fi indispensabilă tuturor acelora care, români ori străini, au încercat să lămurească aspectele complexe ale etnogenezei româneşti şi ale dezvoltării istorice a poporului român în evul mediu. Aceasta, deoarece prin bogăția şi importanța atestărilor scrise despre românii balcanici în perioada cea mai veche şi mai obscură a istoriei româneşti, pe de o parte, prin vigoarea manifestărilor lor pe diferite planuri în această epocă, pe de alta "vlahii", cum sunt numiți în izvoare, au fost cei dintâi români care au reținut mai stăruitor atenția istoricilor. S-a mers până acolo, încât o întreagă şcoală istoriografică, şcoala röslerianã, animată şi de prejudecăți politice ostile, a încercat să identifice în Balcani patria primitivă a tuturor românilor şi să argumenteze teza greşită a imigrării lor tardive în vechea Dacie. Fără să cadă în asemenea exagerări, cercetarea istorică obiectivă a romanității balcanice, asociată cu studiul lingvistic al dialectelor balcanice ale limbii române, a contribuit în chip hotărâtor la adâncirea cunoştințelor noastre despre trecutul cel mai îndepărtat al poporului şi al limbii române şi reprezintă o direcție permanentă de investigație pentru oamenii de ştiință interesați de acest trecut.

Ducând la desăvârşire, potrivit exigențelor stricte ale ştiinței europene moderne, preocupările inițiate chiar de primii noştri cronicari umanişti şi continuate de învățați ca B.P. Hasdeu, D. Onciul, A.D. Xenopol, N. Iorga, dintre istorici, Al. Philipide, Ov. Densusianu, dintre lingvişti, şcoala de istorie şi lingvistică de la Cluj a dat la iveală, în anii '20-'30 a secolului nostru, studii fundamentale despre romanitatea balcanică. Rămân clasice studiile despre istroromâni ale fondatorului acestei şcoli, Sextil Puşcariu1, lucrările despre aromâni şi meglenoromâni ale lui Theodor Capidan2. Ştiința românească datorează lui Silviu Dragomir3, reprezentant strălucit al şcolii clujene, elucidarea deplină a

individualității şi rolului istoric al grupului românilor nord-vest balcanici, ale "românilor balcanici apuseni" cum erau ei numiți de învățatul clujean, români trăitori în Evul Mediu pe teritoriul fostei Iugoslavii şi care au dispărut prin slavizare, supraviețuind numai prin puțin numeroşii istoromâni, aşezați în peninsula Istria.

Înainte de Silviu Dragomir, oamenii de ştiință români nu au luat în considerare cu atenția cuvenită nici întreaga documentație privitoare la "românii apuseni", nici toate aspectele istoriei lor reflectate în izvoare, ei nu au urmărit programatic şi sistematic, ci numai întâmplător şi în treacăt destinul acestor români. Mai mult decât atât, a stăruit multă vreme o anumită incertitudine chiar în privința particularităților care-i diferențiază pe "românii apuseni" de ceilalți români balcanici, ei fiind confundați adesea cu aromânii, topiți în masa indistinctă a unui vag românism balcanic.

În schimb, cercetătorii străini – îndeosebi slaviştii – slavi şi neslavi s-au aplecat mai îndelung şi mai metodic asupra românilor apuseni. Amintind pe cei mai de seamă dintre ei, trebuie să-l evocăm în primul rând pe marele învățat ceh Constantin Jireček4, profesorul lui Silviu Dragomir în vremea studiilor acestuia la Viena. Jireček a fost acela care a pus cel dintâi în lumină ponderea cu totul deosebită a populației romanice din nordul Peninsulei Balcanice în etnogeneza sârbilor. Se ştie că el a insistat asupra faptului că pretutindeni în Peninsula Balcanică, în zonele de munte mai ales, au existat până la cucerirea otomană "vlahi", adică romanici, slavizați treptat, în intervalul dintre instalarea primelor triburi slave şi venirea turcilor şi care şi-au lăsat urmele în onomastica şi toponimia sud-slave. Fără să conteste rolul elementului romanic, dar restrângând sever durata acțiunii lui ca atare, istoricul sârb Stojan Novaković5, s-a ocupat intens de cercetarea vlahilor din vechiul regat sârbesc, punând în circulație şi interpretând, adesea însă în mod discutabil, o amplă documentație referitoare la ei Vom aminti de asemenea pe istoricii croați Franjo Rački, Vjekoslav Klaić7 şi Radoslav Lopašić8, care au căutat să definească locul şi rolul vlahilor în regatul croat, urmărind totodată deplasările lor şi etapele procesului slavizării lor, probleme ale cercetării cărora le-au dat soluții personale. Contribuții notabile la cercetarea istoriei romanității balcanice, foarte diverse prin concluziile formulate, au adus învățatul ceh Karel Kadlec9 şi istoricul maghiar Ludovic Thallóczi10 care, deşi s-au situat pe poziții rösleriene, după opinia noastră eronate, în privința problemei continuității romanice în vechea Dacie, au enunțat, în schimb, multe adevăruri noi şi au formulat ipoteze şi sugestii utile despre viața şi deplasările vlahilor de la sud de Dunăre. La rândul lor, cercetători italieni, ca G. Vassilich11 şi Attilio Tamaro12, au cercetat, cu rezultate care rămân, originea şi soarta românilor balcanici de pe coasta

dalmată şi din Istria. Cercetarea romanității balcanice a căpătat o bază documentară unică în felul ei în urma anchetelor antropogeografice ale şcolii fondate de Jovan Cvijić13, şcoală reprezentată şi continuată de elevii săi, în frunte cu I. Erdeljanović14 şi Milenko Filipović15, până în zilele noastre. Şcoala lui Cvijić, ale cărei contribuții au fost publicate în cunoscuta colecție "Naselja", în curs de apariție şi astăzi, şi-a propus să examineze, pe baza unui chestionar adecvat, toate aspectele de antropogeografie ale întregului teritoriu iugoslav (poziția geografică şi structura aşezărilor omeneşti, toponimia, structura etnică a comunităților existente, organizarea lor socială, aspecte etnografice şi de mentalitate reflectate în folclor etc.). Evident, materialul documentar adunat a permis şi permite încheieri referitoare la rolul şi soarta elementului romanic. În sfârşit, cercetările romaniştilor iugoslavi, în frunte cu Petar Skok16, au supus discuției numeroase chestiuni legate de prezența urmelor romanice în limbile, onomastica şi toponimia sud-slave, oferind istoricilor puncte de sprijin pentru reconstituirea unor situații din trecut, altminteri neatestate documentar.

Unul dintre meritele de căpetenie ale lui Silviu Dragomir, slavist cu temeinică pregătire, este tocmai acela de a fi asimilat critic întreaga literatură ştiințifică – istoriografică, antropogeografică şi lingvistică – referitoare la teritoriile balcanice pe care s-au dezvoltat statele şi culturile sud-slave şi de a fi valorificat tot ceea ce decenii de activitate ştiințifică de peste hotare, în primul rând din Iugoslavia, puteau pune la îndemâna cercetătorului dispărutei romanități nord-balcanice, atât ca informație documentară, cât şi ca rezultat al interpretării ei şi, totodată, ca metodă. Acest efort de asimilare critică, unic în istoriografia românească, ar trebui reluat astăzi în vederea valorificării critice a cercetărilor ştiințifice mai recente privitoare la acest domeniu. Pe lângă dimensiunea ei ştiințifică remarcabilă, activitatea lui Silviu Dragomir are şi calitatea de a ne reaminti mereu necesitatea dialogului şi a cooperării internaționale pe tărâm intelectual între cercetătorii aparținând diferitelor popoare sud-est europene în vederea cunoaşterii adecvate a realităților istorice complexe din această parte a lumii.

Principalele lucrări ale lui Silviu Dragomir referitoare la romanitatea balcanică sunt: *Vlahii din Serbia în secolele XII-XV*, comunicare citită în şedința publică a Academiei Române de la data de 27 ianuarie 1922, "Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj", 1921/1922, Cluj, 1922, p. 277-299; *Originea coloniilor române din Istria*, "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, tom II, mem. 4, p. 201-220, Bucureşti, 1924; *Vlahii şi morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, 136 p. + o hartă (Universitatea din Cluj. Publicațiunile Institutului

de Istorie Universală); *Über die Morlaken (Mavroblachoi) und ihren Ursprung*, "Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", tome XI, Congrès de Byzantinologie de Bucarest, Bucureşti, 1924, p. 115-126; *Scriitorii raguzani şi refrenul colindelor noastre*, "Anuarul Arhivei de Folklor a Academiei Române", tom IV, Bucureşti, 1937, p. 5-11; *La patrie primitive des Roumains*, "Balcania", VII, 1, Bucureşti, 1944, p. 63-101 şi, în sfârşit, monografia cu caracter de sinteză care valorifică toate cercetările autorului, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959, 227, p. + 2 hărți (Academia Republicii Populare Române. Comisia pentru studiul formării limbii şi poporului român, II). Această din urmă lucrare, elaborată, într-o primă formă, în deceniul al cincilea al secolului nostru pentru a fi publicată în limba franceză urma să apară sub auspiciile Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti, din al cărui nucleu diriguitor făcea parte şi istoricul clujean, dar nu a fost tipărită în forma proiectată din pricina rigorilor stalinismului căruia i-au căzut victimă acest institut ştiințific şi, apoi, prin întemnițarea sa din motive politice, autorul însuşi17.

Constituită din surse de diverse naturi şi proveniențe, baza documentară a cercetărilor lui Silviu Dragomir este impresionantă prin volum şi varietate. Dată fiind însă absența unui corpus de izvoare privitoare la romanitatea balcanică, efortul însuşi de adunare a informației şi de prezentare a ei pe larg reprezintă, putem spune, o contribuție de primă importanță. Lucrările lui Silviu Dragomir sunt un tezaur de informații şi includ o adevărată schiță de proiect a acestui corpus, încă nepublicat18. Autorul a consultat toate marile colecții de izvoare diplomatice şi narative existente la data când scria: actele de cancelarie ale regilor sârbi din secolele XII-XV, actele cancelariei croate şi ale regatului maghiar din secolele XIV-XVI, actele venețiene privitoare la posesiunile de pe coasta dalmată ale Serenissimei republici, acte provenind din arhivele raguzane, izvoare diplomatice şi narative bizantine, literatura umanistă croată, relațiunile călătorilor în Peninsula Balcanică până în secolul al XVII-lea etc. La acestea se adaugă rezultatele anchetelor antropogeografice publicate în colecția "Naselja" pe care, singur între învățații români, le-a cunoscut în amănunțime şi le-a supus unei reinterpretări personale, după cum observă pe bună dreptate recenzenții săi iugoslavi, chiar atunci când îi resping opiniile19. Materialul antropogeografic folosit de Silviu Dragomir cuprinde toponime romanice şi româneşti, elemente de onomastică romanice şi româneşti, elemente etnografice şi tradiții populare, particularități de port strict localizabile, date demografice privind mişcări de populație ş.a.m.d.

Investigația lui Silviu Dragomir a epuizat materialul documentar cunoscut în vremea sa. Sporul de informație de care dispunem astăzi a fost înregistrat după apariția ultimei sale lucrări. Ne gândim, în primul rând, la izvoarele diplomatice otomane referitoare la vlahii balcanici, editate şi puse în valoare în ultimele decenii de Branislav Djurdjev20, Nedim Filipović21, Nicoară Beldiceanu22 şi elevii săi, Dušanka Bojanić23 şi alții.

În ce priveşte metoda de cercetare, ea este adecvată obiectului cu totul aparte al acesteia. Având de reconstituit trecutul îndepărtat al unei populații care şi-a pierdut în timp caracterul etnic şi care nu a dispus nici de formațiuni de stat, nici de o cultură scrisă proprii, ci a trăit sub diferite stăpâniri alogene şi s-a exprimat, în măsura în care a făcut-o, în formele culturii dominante, de limbă slavă, istoricul a practicat o cercetare interdisciplinară, îmbinând critica izvoarelor scrise cu inducțiile permise de materialul antropogeografic şi lingvistic. Nevoit să devină antropogeograf şi etnolog, istoricul este astfel în măsură să reconstituie evenimentele specifice pentru viața populației predominant pastorale şi de chirigii de care se ocupă, evenimente ce nu sunt surprinse ca atare întotdeauna de izvoarele scrise (mişcări de transhumanță sezoniere şi mici migrații impuse de mari evenimente istorice, precum invazia slavilor sau cucerirea otomană). Silviu Dragomir studiază, aşadar, nu atât evenimente şi personalități politice sau culturale, cât fenomene mai curând sociologice şi etnologice, fenomene de masă şi de lungă durată.

Identificarea aşezărilor românilor din nordul Peninsulei Balcanice atestate documentar sau prin toponime şi tradiții şi aşezarea lor pe hartă în vederea reconstituirii ariei de răspândire a *vlahilor* a fost una dintre problemele pe care şi-a propus să le rezolve Silviu Dragomir. Cercetând pe rând documentația referitoare la Serbia medievală, Muntenegru, Bosnia, Herțegovina, Croația cu comitatul Lika şi coasta dalmată cu insula Veglia (Krk) şi peninsula Istria, istoricul ajunge la concluzia că, pretutindeni în aceste teritorii, au existat sate şi cătune de vlahi, indicate ca atare fie de textele izvoarelor, fie de caracterul pur romanic sau romano-slav al numelor topice şi de persoane sau comunități specifice, desemnate, acestea din urmă, după numele conducătorilor lor.

Aria de răspândire a localităților "vlahe" din nordul Peninsulei Balcanice coincidea, în linii mari, cu vechea arie de răspândire a romanității nord-balcanice, adică spațiul traco-iliric romanizat în urma cuceririi lui de către Imperiu, până în secolul al VII-lea. Acestă coincidență dovedeşte, potrivit lui Silviu Dragomir, vechimea şi autohtonia românilor din Peninsula Balcanică. Ei nu sunt, cum admit unii cercetători, veniți de la nord de Dunăre, ci autohtoni, urmaşi ai vechilor traci şi iliri romnizați, după cum susțin

unele tradiţii istorice (Kekaumenos, Preotul din Dioclea) şi dovedesc cercetările dialectologilor.

Configuraţia elementului vlah în Peninsula Balcanică, în interiorul vechiului spaţiu de romanizare, relativ stabilă în secolele XIII-XVI, aşa cum rezultă ea din izvoarele scrise şi din harta toponimelor romanice, este însă rezultatul unor modificări intervenite de-a lungul timpului. Este meritul lui Silviu Dragomir de a fi arătat, de la caz la caz, pentru fiecare dintre regiunile balcanice sud-slave vechimea şi originea populaţiei vlahe, prezente într-însa la o epocă sau alta. El a putut să discearnă, în urma unui răbdător studiu, straturile mai vechi şi mai noi de populaţie romanică din diferitele zone ale teritoriului nord-balcanic. Silviu Dragomir a reuşit astfel să identifice principalele nuclee expansive ale românilor balcanici şi să definească principalele direcţii ale expansiunii lor. Masa originară a românilor balcanici era concentrată, aşa cum susţine şi tradiţia istorică amintită, într-o zonă ce atingea la nord Dunărea, venind în contact cu zona locuită de dacoromâni, iar la sud Skopje. Această masă originară a fost dislocată de invazia slavă şi împinsă către sud, iar nucleele romanice formate ulterior au roit, la rândul, lor sub imperiul dinamicii interne a pastoritului transhumant şi al factorilor istorici conjuncturali, cum ar fi cucerirea otomană.

Astfel, ca să dăm un singur exemplu, pentru un proces demografic şi istoric altminteri greu de surprins, Silviu Dragomir a dovedit, combătând părerile altor învăţaţi, că vlahii şi morlacii din Croaţia şi Dalmaţia, în descendenţa cărora se numără strămoşii rumerilor sau istroromânilor, români ajunşi, în cele din urmă, în peninsula Istria, nu sunt continuatorii imediaţi ai vechii populaţii autohtone romanizate pe loc, ci provin dintr-o revărsare românească ulterioară dinspre zonele muntoase centrale ale Peninsulei Balcanice, anume din zona Moravei. Oricare vor fi fost mişcările vlahilor pe harta Peninsulei Balcanice, ele nu au urmat însă decât direcţia dinspre Dunăre spre sud şi de la Morava spre vest şi apoi de-a lungul coastei adriatice spre nord-vest şi niciodată de la Sudul Peninsulei spre Dunăre. Este un alt merit al lui Silviu Dragomir acela de a fi adus, prin această constatare temeinic argumentată, o dovadă în plus în sprijinul teoriei continuităţii românilor la nord de Dunăre, teorie contestată de adepţii tezei imigraţioniste.

O altă problemă care s-a impus cercetătorilor romanităţii balcanice a fost problema caracterului etnic al vlahilor din izvoarele medievale. Recunoscând că, prin numele de *vlahi*, slavii atestă caracterul romanic al populaţiei astfel desemnate, ba chiar românitatea lor, cei mai mulţi istorici iugoslavi consideră însă că acest caracter etnic romanic a dispărut foarte de timpuriu, în urma slavizării respectivilor romanici. Ei socotesc că, la

data menționării lor în izvoare, vlahii erau fie o categorie socio-profesională cu un statut aparte, o stare medievală ce îngloba păstori de diverse etnii, fie, cel mult, romanici bilingvi, în curs de accelerată slavizare. Analizând contextele în care apare în izvoare termenul "vlahi", alături de "sârbi", "croați", "albanezi", "latini", dovedind, prin studiul comparat al surselor de diferite proveniențe referitoare la același grup, sinonimia termenilor "morlac", "rumer", "vlah", "olah" etc., invocând mărturiile unor călători străini care au sesizat romanitatea limbii vorbite de vlahi şi aducând în sprijin coincidența ariilor de atestare a vlahilor cu acelea de mai mare frecvență a toponimelor romanice, în sfârşit, arătând specificitatea frapantă a statutului vlahilor din unele documente, precum "legea vlahilor" de pe valea Cetinei (1436), Silviu Dragomir are meritul de a fi demonstrat în chipul cel mai convingător persistența caracterului etnic romanic al vlahilor până, cel puțin, în secolul al XVI-lea.

O altă problemă a cercetării romanității balcanice este aceea a reconstituirii formele de viață şi de organizare socială specifice vlahilor balcanici atestați în izvoare. Abordată mai mult decât celelalte, chiar dacă numai parțial, şi de alți istorici români (I. Bogdan, V. Bogrea, N. Iorga, G. Murnu, I. Nistor)24, această problemă a fost pe larg tratată în istoriografia străină referitoare la Peninsula Balcanică şi a generat o adevărată direcție de cercetare foarte productivă şi azi, mai ales în spațiul iugoslav25. Silviu Dragomir este singurul istoric român care s-a ocupat sistematic de ea, încercând să o epuizeze. Extrăgând din izvoarele scrise toate informațiile necesare, el a căutat să contureze cât mai nuanțat cadrul instituțional al vieții românilor balcanici în statele medievale slave. Sistematizând rezultatele cercetărilor anterioare, propunând interpretări noi şi introducând în circuitul ştiințific românesc surse importante ("legea vlahilor" din Croația, cuprinsă în privilegiul banului Hanz Frankapan, din 1436), el a pus în lumină marea varietate a legislației referitoare la statutul vlahilor pe teritoriul fostei Iugoslavii, a subliniat specificitatea românească şi, în cadrul românesc, specificitatea balcanică, a unor instituții sociale, cum ar fi, de pildă, cătunul, formă elementară de organizare socială a păstorilor vlahi. Potrivit tabloului de ansamblu al vieții şi organizării sociale trasat de Silviu Dragomir, vlahii nu au fost reduşi în masă la servitute, cum afirmau unii cercetători, ei constituie o lume stratificată social, cu pături privilegiate şi pături lipsite de privilegii, concentrată în comunități dependente direct de autoritatea centrală (rege, ban) sau de feudatari laici şi ecleziastici (mănăstiri), alcătuind chiar, uneori, ca în Croația, o stare aparte, "universitas Valachorum". Din punct de vedere economic, vlahii reprezintă un factor de producție important, creator de considerabile venituri pentru fisc, ca unii care

se ocupă predominant cu păstoritul, prelucrarea şi comercializarea produselor acestuia, lactate şi textile, cu cărăuşia, dar şi cu agricultura. Ei asumă, de asemenea, pretutindeni îndatoriri ostăşeşti care le justifică privilegiile. În anumite momente, ei s-au bucurat şi de o organizare bisericească proprie, în general însă au fost înglobați în Biserica slavă, ceea ce le-a grăbit deromanizarea.

În viziunea lui Silviu Dragomir, "românii apuseni", atestați prin documente scrise şi urme toponimice în vechea Serbie, Muntenegru, Bosnia şi Herțegovina, Croația cu coasta dalmată şi peninsula Istria, constituie, aşadar, un grup românesc balcanic bine individualizat, distinct, deosebit atât de aromâni şi de revărsările lor ulterioare în fosta Iugoslavie, cât şi față de dacoromâni, cu emigrările lor târzii peste Dunăre, în zona Timoc-Morava. Ei sunt mai apropiați de românii din Haemus, ai Asăneştilor, dispăruți şi aceştia şi cărora nu li s-a consacrat încă o cercetare echivalentă cu cea întreprinsă de istoricul clujean. De origine locală, descendenți ai traco-ilirilor romanizați din nordul Peninsulei Balcanice, "românii apuseni" au o vechime incontestabilă, dar aşezările lor, surprinse de documente, sunt rezultatul unor deplasări şi roiri provocate de şocuri istorice (invazia slavă, cucerirea otomană) şi favorizate de modul lor de viață transhumant. Răsfirarea lor şi absența unor forme proprii de viață politică şi culturală superioară le-a grăbit pierderea caracterului etnic, prin slavizarea care s-a produs însă pe parcursul mai multor secole, încheindu-se abia în secolul al XVI-lea. Istroromânii sunt supraviețuitorii acestei ramuri balcanice a poporului român care a jucat un rol considerabil în viața economică şi militară a slavilor de sud.

Contribuția lui Silviu Dragomir la cercetarea romanității balcanice a intrat în patrimoniul istoriografiei române. Ideile sale au fost acceptate integral, în esența lor, de toți cei care, în frunte cu Sextil Puşcariu, s-au aplecat asupra acestui domeniu de studii.

Opera lui Silviu Dragomir a oferit şi oferă totodată, atât prin informația documentară pusă în circulație, cât şi prin interpretările sale, o bază de plecare temeinică spre noi orizonturi. Fără investigațiile sale, ar fi fost de neconceput adâncirea unei probleme ca aceea a lui "jus Valachicum", a sistemului de drept propriu comunităților româneşti integrate unor formațiuni de stat alogene, problemă strălucit tratată de regretatul Prof.. Val. Al. Georgescu, care, recunoaşte înaintaşului său uriaşele merite, chiar dacă se delimitează, în unele privințe, în chip critic, de concluziile lui.26. Un cercetător al condiției vlahilor din Imperiul otoman de talia lui Nicoară Beldiceanu a găsit, la rândul său, în opera lui Silviu Dragomir punctul de sprijin necesar pentru afirmarea continuității

instituționale în viața romanității balcanice din epoca stăpânirii bizantine până în cea otomană.

Lipsită, din nefericire, de traducerea într-o limbă de largă circulație internațională, opera lui Silviu Dragomir nu s-a bucurat de o receptare pe măsura valorii ei în mediile ştiințifice. Învățații iugoslavi care au cunoscut-o (Petar Skok, Milenko Filipović) au recunoscut savantului român perfecta stăpânire a izvoarelor şi a literaturii ştiințifice iugoslave, dar, rămânând ancorați în prejudecata tradițională, potrivit căreia vlahii şi-au pierdut foarte devreme caracterul etnic, au neglijat partea cea mai originală a operei lui Silviu Dragomir: relevarea locului "românilor apuseni" în viața ansamblului romanității carpato-balcanice. Balcaniştii iugoslavi (M. Filipovic, Br. Djurdjev, Ivan Božić şi alții) au dus, în schimb, mai departe cercetarea sociologică şi etnologică a vlahilor balcanici şi a instituțiilor lor. Importantele lor contribuții merită, fără îndoială, să fie asimilate critic de ştiința românească, aşa cum s-a întâmplat, datorită lui Silviu Dragomir, cu operele înaintaşilor lor.

1. Sextil Puşcariu (în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici, A. Byhan, *Studii istroromâne*, I-III, Bucureşti, 1906-1929.

2. Th. Capidan, *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, cu 40 lusrtații şi 2 hărți, "Dacoromania", 1, 1924-1926, I, Cluj, 1927, p. 183-152; *Sărăcăceanii. Studiu asupra unei populații grecizate*, "Dacoromania", IV, 1926, p. 923-959; *Fărşeroții – Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, "Dacoromania", VI, 1929-1930, p. 1-210 şi separat, Bucureşti, 1931; *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1932; *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, Bucureşti, 1942 (cu versiuni în franceză, italiană, germană); *Meglenoromânii*, I-III, București, 1925-1935.

3. Silviu Dragomir s-a născut la 13 martie 1888, în comuna Gurasada, județul Hunedoara. Şi-a făcut studiile secundare la Blaj şi Novisad. A absolvit Universitatea din Cernăuți, unde şi-a luat şi doctoratul în teologie. Şi-a desăvârşit pergătirea ştiințifică urmând cursuri şi făcând cercetări în arhive la Viena, Carlovitz (Sremski Karlovci), în Rusia şi la Budapesta. A fost profesor de istorie bisericească la Seminarul Andreian din Sibiu (1911-1919), profesor agregat şi apoi titular de istoria popoarelor sud-est europene la Universitatea din Cluj (1919-1923, 1923-1947). A fost, până în 1948, unul dintre membrii permanenți ai Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice din București, fondat de Victor Papacostea. Ultima sa funcție ştiințifică a fost aceea de cercetător, şef de colectiv, la Institutul de istorie şi arheologie din Cluj (1957-1962). Membru corespondent

al Academiei Române (din 1916), a devenit membru titular (în 1928), fiind însă înlăturat din motive politice în 1948. A fost secretarul Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, care a proclamat unirea Transilvaniei cu România (1918). A fost ministru pentru minorități în guverne din 1939-1940, a condus "Revue de Transylvanie" şi a militat energic pentru menținerea integrității teritoriului de stat al României împotriva presiunilor puterilor totalitare care au dus la pierderea Basarabiei şi a Bucovinei, a Cadrilaterului şi Ardealului de nord. A fost întemnițat vreme de mai mulți ani, ca deținut politic, de regimul comunist. A încetat din viață în martie 1962. Despre personalitatea, viața şi activitatea lui Silviu Dragomir, vezi acum monografia lui Sorin Şipoş, *Silviu Dragomir – istoric,* Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2002, unde se fac trimiteri şi la prima ediție a studiului de față.

4. Constantin Jireček (1854-1918) s-a ocupat în chip special de romanitatea balcanică în lucrările sale: *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, Praga, 1879; *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien*, Praga, 1879; *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Viena, 1901-1903; *Geschichte der Serben*, I-II, Gotha, 1911-1918; *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I-IV, Viena, 1912-1919.

5. Stojan Novaković (1842-1915), *Selo*, din lucrarea *Narod i zemlja u staroj srpskoh državi*, "Glas S.K.A.", XXIV, Belgrad, 1891, 254 p + indici (lucrare fundamentală în care se discută toate aspectele vieții şi rolului vlahilor în statul medieval sârbesc); *Prvi osnovi slovenske književnosti medju balkanskim Slovenima*, Belgrad, 1893; *Les problèmes serbes. A l'occasion du livre "Geschichte der Serben von C. Jireček, Gotha, 1911"*, "Arhiv für slavische Philologie, 33-34, Berlin, 1911 (p. 438-466), 1912 (p. 203-233).

6. Franjo Rački (1828-1894), *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod,* "Rad J.A.Z.U.", 56, 1881 şi 57, 1881.

7. Vjekoslav Klaić (1849-1929), *Bribirski knezovi od plemena Subića do god 1347*, Zagreb, 1897; *Krčki knezovi Frankapani. I. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka*, Zagreb, 1901; *Povijest Hrvata od najstarijih do svršetka XIX stoljeća*, Knj I-III, Zagreb, 1899-1900.

8. Radoslav Lopašić (1835-1893), *Bihać i Bihaćka Krajna*, Zagreb, 1890 (ed. II-a, 1943), unde publică pentru prima dată legea vlahilor din 1436; *Hrvatski Urbari*, în "Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", V, 1894, P. 1-8 (importantă introducere prefațând ediția acestei legi).

9. Karel Kadlec, *Valaši a Valašske pravo*, Praga, 1916.

10. Ludovic Thallóczi (1854-1918), *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I-II, München-Leipzig, 1916, p. 38-62; *Die Theorie der walachischen oder rumänischen Frage*.

11. G. Vassilich, *Sull' origine dei Cici. Contributo all'etnografia dell'Istria,* f.a.: *Sui Rumeni dell'Istria, Riassunto storico-bibliografico*. Estratto dall'Archeografo Triestino, Nuova Serie, vol. XXIII, fasc. I, Trieste, 1900, 80 p. + 1 h.

12. Attilio Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, I-III, Roma, 1918-1919.

13. Jovan Cvijić (1865-1927), *La Péninsule Balcanique*, Paris, 1918.

14. I. Erdeljanović (1874-1944), *Stara Crna Gora*, "Srpski Etnografski Zbornik: (Naselja, 24), XXXIX, Belgrad, 1926; *Kuči, pleme u Crnoj Gori*, "Srpski Etnografski Zbornik", VIII, Belgrad, 1908.

15. Milenko Filipović (1902-1969), *Visočka Nahija*, 1 h. + 10 p., "Srpski Etnografski Zbornik", XLIII (Naselja, 25), Belgrad, 1928, p. 191-647; *Glasinac*, Antropogeografsko-Etnološka Rasprava, "Srpski Etnografski Zbornik", LX (Naselja, 32), Belgrad, 1950, p. 1-287, precum şi contribuțiile consacrate cercetării cătunului, vezi "Simpozijum o srednjovjekovnom katunu", 24-25 novembra 1961, Sarajevo, 1963, p. 9-14, 45-112. V. şi vocea *Cincar*, în *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb, 1956, p. 278-380. Pentru o imagine generală a operei lui, vezi *Among the people. Nativ yougoslav Ethnography*, Ann Arbor, 1982.

16. Petar Skok (1881-1956), *Zur Kunde des romanischen Elemente in der serbokroatischen Sprache*, "Zeitschrift für Philologie", XXXVI, 1912, p. 641-66, XXXVIII, 1914, p. 544-593, XLI, 1921, p. 147-152, 755-776 (continuate cu numeroase alte articole pe aceeaşi temă); legate direct de cercetările lui S. Dragomir, sunt, mai ales, recenzia la lucrarea lui Karel Kladec, *Češka knijga o vlaškom pravu*, "Glasnik Z.M. za B.I.H.", XXX, 1918, p. 295-316 (rămasă necunoscută lui Dragomir) şi recenziile la lucrările lui Th. Capidan şi S. Dragomir, cf. mai jos n. 19. Vezi şi *Studi toponomastici sull'isola di Veglia. Toponimi e antroponimi d'origine romena*, "Archivio glottologico italiano", XXVIII-XXIX, 1938; *Slovenstvo i romanstvo po jadranskim otocima*, *Toponomastička ispitivanja,* Zagreb, 1950; vocea *Vlah* din *Enciclopedija Jugoslavije*, VIII, Zagreb, 1971, p. 514-516.

17. Despre Institutul de Studii şi Cercetări Balcanice din Bucureşti, fondat şi condus de Victor Papacostea, care a funcționat între anii 1937-1948 şi al cărui periodic a fost revista "Balcania", vezi N.Ş. Tanaşoca în *Introducerea* la V. Papacostea, *Civilizație*

românească şi civilizaţie balcanică, Bucureşti, 1983, p. 22-25, republicată acum, într-o versiune lărgită, în *Balcanologi şi bizantinişti români,* Editura PRO, Bucureşti, 2002. Silviu Dragomir a fost membru permanent al acestui Institut, alături de Al. Elian, Emil Condurachi, Emil Petrovici, Radu Vulpe şi Petru Caraman.

18. Împreună cu N.Ş. Tanaşoca am realizat, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, un corpus al izvoarelor diplomatice privitoare la vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în secolele XIII-XVI, lucrare încă nepublicată. Am realizat, de asemenea, împreună cu N.Ş. Tanaşoca şi Elena Scărlătoiu, un repertoriu al izvoarelor istorice şi lingvistice referitoare la romanitatea balcanică în genere, precum şi o bibliografie critică a literaturii ştiinţifice privitoare la această romanitate.

19. Petar Skok, Iz rumunske literature o balkanskim vlasima, "Glasnik S.N.D.", Knj III, Skoplje, 128, p. 293-308 (despre *Vlahii şi morlacii*, Cluj, 1924 şi *Vlahii din Serbia în sec. XII-XV*, Cluj, 1921/22); Milenko Filipović, recenzie la Silviu Dragomir*, Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959, "Godisnak Balkanoloski Institut", Knj. II, Sarajevo, 1961, p. 222-227.

20. Br. Djurdjev (1908-), *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, "Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu", I, 1941, p. 49-67; *O vojnucima*, "Glasnik Z.M.", Sarajevo, II, 1947, p. 75-137; *O knezovima pod turskom upravom*, "Istoriski časopis", I, 1-2, 1948/1949, p. 132-166; *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka*, "Istoriski glasnik", 3-4, 1951, p. 93-99; *Značaj podataka o vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakoviča iz 1455 godine*, "Godisnjak D.I., B.I.H.", XV, 1964 (1966), p. 63-67; *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka*, "Simpozijum", Sarajevo, 1963, p. 143-169.

21. Nedim Filipović, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovni u XV i XVI vijeku*, în „Simpozijum: Vlasi u XV i XVI vijeku", "Radovi A.N.U.B.I.H", knj LXXIII, 22, Sarajevo, 1983, p. 139-149.

22. Nicoară Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976 (retipărire a mai mult contribuţii anterioare); *Sur les Valaques des Balkans slaves a l'époque ottomane (1450-1550)*, "Revue des études islamiques", XXXIX, 1966, Paris, 1967, p. 83-132; *Însemnări asupra românilor din Balcani la lumina surselor otomane*, "Buletinul Bibliotecii Române", XI (XV), 1984, Freiburg im Br., 1988, p. 1-14, în aceeaşi revistă, XIV (XVIII), 1987-1988, p. 83-102; *Les Roumains des Balkans dans les sources ottomanes*, "Études Roumaines et Aroumaines" sous la rédaction de Paul Stahl, Paris-Bucarest, 1990, p. 11-19; în colaborare cu Irène

Beldiceanu-Steinherr şi P.S. Năsturel, *Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzegovine*, "Turcica", XX, p. 159-171. Vezi şi P.S. Năsturel, *Lettre ouverte a M. Nicoară Beldiceanu pour son prochain 70e anniversaire*, "Buletinul Bibliotecii Române", XV (XIX), Frejburg im Br. 1989, p. 97-106.

23. Dušanka Bojanić, *Jedan rani Kanun za vlahe Smedereskog sandžaka*, "Vesnik Vojnog Muzeja", 11-12, Belgrad, 1966, p. 146-160; *Negotinska krajina u vreme turske vladavine (na osnovu izvora iz XV i XVI veka)*, "Glasnik Etnografskog Muzeja", Knj 31-32, Belgrad, 1960, p. 65-109; *Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni*, "Istorijski časopis", XVIII, Belgrad, 1971, . 255-269; *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kursevacku i vidinsky oblast*, Belgrad, 1974, 177 p.; *Vidin i Vidinski sandžak prez 15-16 vek. Documenti ot arhivite na Carigrad, i Ankara*. Pod redakcijata na Vera Mutafcieva i Mihaila Stajnova, Sofia, 1975, p. 5-14, 55-222; *Zaječar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV-XVIII vek)*, "Glasnik Etnografskog Muzeja", Knj 42, Belgrad, 1978, p. 23-77; *Sta znače podaci o Sjeničkim Vlasima u popisu iz 1455 godine*, "Istorjiski casopis", Knj XXXIV, 1987, p. 97-112.

24. Prezentarea critică a contribuţilor acestor istorici o face Silviu Dragomir în cuprinsul lucrării sale *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959, de fiecare dată când ia în discuţie probleme abordate de ei.

25. Vezi, în acest sens, lucrările celor două simpozioane organizate la Sarajevo, în 1961 (despre cătun) şi în 1973 (despre vlahi în secolele XV-XVI), mai sus citate şi, de asemenea, mai recentele contribuţii ale lui B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleču*, în *Benkovački kraj kroz vjekove*, 2, Benkovac, 1988, p. 107-258 şi A. Babič şi Desanka Kovacević Kojić (capitole despre vlahi) în volumul *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjkovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1987, p. 37-47 şi p. 138-144.

26. Val. Al. Georgescu, recenzie la lucrarea lui S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959, "Studii", 2, 1961, p. 225-235; *Istoria dreptului românesc*, 1, Bucureşti, 1980, p. 172-182 şi lucrarea în manuscris *Ius Valachicum*, pe care am putut să o consultăm prin bunăvoinţa autorului. Am putut parcurge, după publicarea primei ediţii a studiului de faţă, datorită regretatei Cornelia Papacostea-Danielopolu, care ni l-a pus la dispoziţie, manuscrisul referatului critic al lui Victor Papacostea la această carte, elaborat la solicitarea Editurii Academiei şi păstrat în arhiva familiei.

Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene, „Sud-Estul şi contextul european”, Buletin, II, Bucureşti, 1994, p. 47-57

UN SIMPOZION DESPRE VLAHI LA VERIA

În zilele de 25-26 iunie 1994, a avut loc la Veria, în Grecia, simpozionul ştiinţific internaţional cu tema *Vlahii în istoria elenismului: trecut şi perspective.* Organizat din iniţiativa primarului Veriei, dl. Andreas Vlazakis, care se găseşte de doisprezece ani în fruntea administraţiei acestui municipiu, de un Comitet ştiinţific format din universitari din Salonic (doamna Vasiliki Papoulia, domnii A. Trakatelis, I. Chassiotis, I.Koliopoulos, I. Kazazis, A.Bousboukis) şi de un Comitet executiv, format din reprezentanţi ai Primăriei oraşului Veria (domnii K. Asanoglou, D. Vlachopoulos, E. Panagiotidis), cu sprijinul Asociaţiei vlahilor din Veria, simpozionul este cea dintâi reuniune ştiinţifică dedicată vreodată în Grecia, în chip exclusiv, vlahilor, adică aromânilor. Este vorba de un eveniment care, pe lângă însemnătatea sa ştiinţifică de netăgăduit, are şi o semnificaţie mai largă, culturală şi politică, pusă în evidenţă de participarea, între alte oficialităţi, a trei personalităţi de rang guvernamental (domnii Stelios Papathemelis, ministrul Ordinii Publice, Ioannis Anthopoulos, ministru adjunct al Educaţiei Publice şi Georgios Papastamkos, fost ministru adjunct al Afacerilor Externe).

Aromânii sunt unul dintre grupurile cele mai puternic individualizate ale celor pe care germanii, slavii şi, apoi, grecii îi numeau *vlahi*, adică urmaşi ai cetăţenilor vorbitori de limbă latină ai Imperiului roman de răsărit. Strămoşii lor alcătuiau cândva, împreună cu cei ai unor grupuri dispărute astăzi sau diminuate şi cu înaintaşii românilor din vechea Dacie, un masiv şi relativ omogen bloc etno-lingvistic, străbătut de Dunăre. Împrejurări istorice asupra cărora nu e locul să stăruim aici, în primul rând invazia şi statornicirea slavilor şi a bulgarilor în Peninsula Balcanică, au determinat dislocarea şi dispersarea principalelor componente ale vechiului bloc romanic oriental. Dacă, la nord de Dunăre, românii au evoluat în sensul închegării lor într-o puternică naţiune unitară, dispunând de un stat şi o cultură superioară proprii, în Balcani, nici unul dintre grupurile de vlahi nu a izbutit o asemenea performanţă. Intraţi în sfera de autoritate şi influenţă a unor centre de putere şi civilizaţie alogene şi alofone, ei au evoluat divergent, s-au identificat cu idealurile politice şi culturale ale celor între care trăiau şi au sfîrşit, de cele mai multe ori, prin a se asimila total cu aceştia. Aromânii, cei mai numeroşi, mai viguroşi şi mai dotaţi cu puteri creatoare dintre vlahi, au fost prinşi de timpuriu în sfera de influenţă şi autoritate a culturii, Bisericii şi statului bizantin, grecesc, de care au rămas ataşaţi cu osebire, practicând ca limbă de cultură limba greacă şi folosind graiul propriu numai pentru comunicarea curentă şi creaţia culturală orală, folclorică.

În perioada constituirii statelor naționale, laice şi democratice din Sud-Estul Europei pe ruinele Imperiului otoman, aromânii, locuitori ai unor teritorii disputate în mare măsură între greci, bulgari şi albanezi, au fost căutați ca aliați de competitorii la succesiunea turcilor, s-a încercat câştigarea lor prin persuasiune, ca şi prin presiuni. De partea lui, statul român a încercat, în numele originii comune, al latinității, să şi-i apropie şi, într-o anumită măsură, a reuşit să recupereze o parte dintre ei, prin rețeaua de şcoli şi biserici româneşti, deschise, cu acordul Imperiului otoman, pentru aromâni, în Peninsula Balcanică. După definitivarea noii hărți politice a Sud-Estului european, în urma Primului Război Mondial, toate statele balcanice, năzuind la omogenizarea conținutului lor etnic, au purces, fără multe scrupule, la disimularea existenței aromânilor şi suprimarea mijloacelor de asigurare a persistenței lor. Singură, Grecia a respectat integral înțelegerile cu statul român, tolerând existența şcolilor româneşti care însă, prin conținutul programului de învățământ şi prin statutul lor, erau, în fapt, instituții de pregătire a aromânilor pentru emigrarea în România.

Dacă instaurarea regimurilor comuniste în Europa de răsărit şi în unele țări balcanice a impus, pentru multă vreme, tăcerea asupra existenței şi istoriei aromânilor, fapt petrecut şi în România, năruirea sistemului mondial comunist, dezmembrarea Iugoslaviei şi criza balcanică născută din aceste evenimente majore, cu perspectiva îngrijorătoare a adâncirii şi amplificării ei în continuare, în Macedonia şi în Epir, au readus pe aromâni în primul plan al atenției factorilor politici activi în Sud-Estul Europei. Din nou, ca în perioada destrămării Imperiului otoman, se scontează pe rolul care ar putea fi jucat de aromâni în beneficiul uneia sau alteia dintre părțile angajate în această criză. Dacă în Albania romanitatea aromânilor este redescoperită şi reafirmată pentru a se contracara, în numele ei, o eventuală extindere a influenței Bisericii greceşti asupra lor, în fosta Macedonie iugoslavă, caracterul de minoritate etnică al aromânilor este invocat pentru a se da consistență conceptului de „Macedonie a macedonenilor”, o formulă de organizare politică elaborată în urmă cu decenii, pentru a fi aplicată la o scară geografică mult mai largă decât a fostei Republici create de Tito. Şi România este îmbiată, mai ales prin glasul şi pana unor intelectuali aromâni de formație românească, din țară sau din exil, grupați în asociații culturale – reprezentative, desigur, numai pentru aromânii din aceeaşi categorie – să se implice direct în criza balcanică, în calitate de parte interesată, fie pentru a-şi revendica, iarăşi, rolul de protectoare a aromânilor ca români de peste hotare, fie pentru a asuma misiunea de ocrotitoare a unei noi națiuni romanice aromâneşti, căreia să-i facă recunoscut, mai întâi pe propriul ei teritoriu, statutul de minoritate națională.

Simpozionul consacrat rolului vlahilor în istoria elenismului, la Veria, cu participarea unui număr considerabil de specialişti greci, unii ei înşişi aromâni, în cercetarea istoriei, graiului şi etnografiei acestor ultimi reprezentanţi ai romanităţii balcanice (Phaidon Malingoudis, Eleutherios Alexakis, Achilleas Lazarou, Antonios Bousboukis, Antonios Koltsidas, V. Nitsiakos, Evangelos Avdikios) şi în cercetarea relaţiilor româno-greceşti (V. Kioutsioutskas, Petros Liolios), alături de care au luat cuvântul, prezentând comunicări, şi specialişti străini (austriacul Johannes Koder, britanicul Tom Winnifrith, românii Constantin Iordan şi N.Ş.Tanaşoca) a fost un bun prilej pentru a cunoaşte nu numai noi rezultate ale cercetării ştiinţifice obiective întreprinse asupra aromânilor – ele sunt numeroase mai cu seamă în domeniile etnografiei şi folklorului – ci şi modul în care lumea greacă contemporană concepe locul şi rolul aromânilor în evoluţia ei şi în evoluţia generală a lumii balcanice.

Ideea centrală care a fost promovată de vorbitorii din cadrul simpozionului, de nivel desigur foarte inegal sub raportul strictei specializări, dar foarte reprezentativi cu toţii pentru tendinţele culturale şi politice care-i unesc în chip impresionant, este aceea că vlahii din Grecia alcătuiesc o componentă extrem de importantă a naţiunii elenice, la a cărei propăşire politică şi culturală au adus, în toate timpurile, o contribuţie fundamentală. Sublinierea pregnantă a acestei idei încununează evoluţia conştiinţei publice greceşti din ultimii ani care nu mai manifestă nici un fel de reticenţă în a recunoaşte originea vlahă, aromânească, a atâtor oameni de stat şi de litere din trecutul naţional. A reieşit, în acelaşi timp, din lucrările simpozionului preocuparea lumii greceşti de a asigura, prin mijloace adecvate, conservarea particularităţilor de grai şi tradiţie culturală ale aromânilor, dând astfel bogăţie şi varietate ansamblului cultural naţional. Şi această preocupare, ilustrată prin chiar comunicările susţinute, îşi găseşte confirmarea în existenţa celor mai mult de 25 de asociaţii culturale ale vlahilor, grupate în Uniunea panelenă a asociaţiilor culturale ale vlahilor, menite să salveze şi cultive tradiţiile aromâneşti şi graiul şi care organizează anual întâlniri şi festivaluri folclorice în comunele aromâneşti, foarte adesea la Kato Vermion (Selia), lângă Veria. O a treia idee, pusă în evidenţă în chip insistent în cadrul şi în afara lucrărilor oficiale ale simpozionului, mai ales de către aromânii din Grecia, mândri altminteri de individualitatea lor culturală şi de numele lor autentic, este că ei nu alcătuiesc şi nu doresc să alcătuiască o minoritate etnică, statut ce li se pare frustrant şi jignitor, ci numai o grupare cu specificitate culturală. În legătură cu această frapantă dorinţă de a fi socotiţi membri întru totul egali cu ceilalţi ai naţiunii elenice, aromânii participanţi la simpozion au ţinut să respingă categoric orice eventuală încercare de

reactivare a politicii de românizare, promovate în trecut, prin şcoală şi Biserică, de statul român, au repudiat încercarea de a-i privi drept *români* (*Roumanoi)* şi nu *vlahi (Vlachoi)* sau *aromâni (Armanoi).*

Dacă argumentele prin care unii vorbitori, mai cu seamă dintre membrii asistenței, au încercat să demonstreze fie originile străvechi, pur elenice, ale aromânilor, fie vechimea lor pe pământul Macedoniei, fie etimologia termenilor de *vlahi* şi *ar(o)mâni* care-i desemnează au putut să pară stângace şi naive, exagerate şi neştiințifice, voința lor de a fi, păstrându-şi specificitatea, membri deplini ai comunității naționale elenice este un fapt de însemnătate majoră, de care nimeni nu are dreptul să nu țină seama cu respect şi seriozitate, cu atât mai mult, cu cât el are rădăcini adânci într-un trecut istoric pe care mulți dintre noi l-am perceput dintr-un unghi de vedere, totuşi, unilateral.

Grecia este nu numai țara în care trăiesc cei mai mulți dintre aromâni, dar şi cea în care se găseşte cuprins nucleul cel mai vechi şi mai compact de populație aromânească, acela din Pind, nucleul expansiv al Vlahiei Mari, care a alimentat, prin revărsări succesive de valuri de aromâni, mai toate regiunile balcanice în care-i întâlnim astăzi. Grecia este țara în care, în pofida accidentelor istorice – şi nu pot fi uitate uşor nici folosirea ca diversiune a „chestiunii aromâneşti" de către puterile Axei, în anii celui de Al Doilea Război Mondial, nici recurgerea la aceeaşi diversiune de către comunişti, în timpul războiului civil – aromânii au putut, mai bine decât aiurea, să-şi împlinească aspirațiile şi să-şi mențină specificitatea. În sfârşit, Grecia este, pentru România, un partener şi un aliat tradițional, de care o leagă afinități profunde şi amintiri străvechi. Ar fi o neiertată greşeală dacă ne-am imagina că soarta aromânilor de oriunde şi oricum i-am dori poate fi îmbunătățită împotriva Greciei sau fără ea.

Iată de ce cred că simpozionul de la Veria trebuie salutat ca un prilej de serioasă reflecție asupra aromânilor şi a evoluțiilor balcanice deopotrivă, ca un eveniment ce poate deschide, cum spunea dl. Stelios Papathemelis, un capitol nou în istoria relațiilor, dorite cât mai strânse, între România şi Grecia.

Publicat în „Dilema", anul II, nr. 78, 8-14 iulie 1994, p. 14

NICOLAE-ŞERBAN TANAŞOCA ANCA TANAŞOCA

UNITATE ROMANICĂ ŞI DIVERSITATE BALCANICĂ

Contribuţii la istoria romanităţii balcanice

SUMAR

CUVÂNT ÎNAINTE 2

I. UNITATE ŞI DIVERSITATE ÎN ISTORIA ROMANITĂŢII BALCANICE 3
ESTE POSIBILĂ O ISTORIE A ROMANITĂŢII BALCANICE ? 3
AFIRMARE ŞI ALIENARE ÎN ISTORIA ROMANITĂŢII BALCANICE 18

II. ROMANITATEA DISPĂRUTĂ 30

1. ROMÂNII BALCANICI APUSENI 30
VLAHII BALCANICI APUSENI. IZVOARE ŞI PROBLEME ISTORICE 30
DESPRE ACCEPŢIUNILE TERMENULUI "VLAH" ÎN ISTORIOGRAFIA IUGOSLAVĂ 49
VECHIMEA ŞI RĂSPÂNDIREA „CĂTUNULUI" VLAH ÎN PENINSULA BALCANICĂ ÎN EVUL MEDIU 60
CROAŢI ŞI VLAHI ÎN SECOLELE XIV-XV : KEGLEVIĆ CONTRA SILANIĆ ... 67
AUTONOMIA VLAHILOR DIN IMPERIUL OTOMAN ÎN SECOLELE XV-XVII 73

2.ROMÂNII DIN HAEMUS 94
O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ DE ISTORIE BALCANICĂ: PARTICIPAREA ROMÂNILOR LA RESTAURAREA ŢARATULUI BULGAR 94
SEMNIFICAŢIA ISTORICĂ A UNUI ÎNSEMN HERALDIC: STEMA „REGELUI VLAHIEI" DIN ARMORIALUL WIJNBERGEN 135

III. AROMÂNII 151
AŞEZAREA AROMÂNILOR ÎN REGIUNEA VERIEI. UN IZVOR INEDIT: CRONICA LUI PETRE BADRALEXI 151
DIN ISTORIA „CHESTIUNII AROMÂNEŞTI": O ÎNCERCARE EŞUATĂ DE COMPROMIS ÎNTRE ELENISM ŞI ROMÂNISM ÎN EPARHIA GREBENEI (1867) 160
CHRISTIAN TELL ŞI "CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ" ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE 174

SPIRU HARET, TAKE IONESCU ŞI CRIZA ŞCOLII ROMÂNEŞTI DIN BALCANI LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE 187
IDEALISM ŞI REALISM ÎN „CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ". UN EPISOD DIPLOMATIC DIN VIAȚA LUI GEORGE MURNU ÎN LUMINA CORESPONDENȚEI SALE INEDITE (1913) 205
RAPOARTELE DIPLOMATULUI NICOLAE ȚIMIRAŞ DESPRE AROMÂNII DIN ALBANIA 225
IDENTITATE AROMÂNEASCĂ ŞI IDENTITATE BALCANICĂ 243

IV. ROMÂNII BALCANICI ÎN CERCETAREA ŞTIINȚIFICĂ ŞI CONŞTIINȚA PUBLICĂ 252
MIHAI EMINESCU ŞI ROMANITATEA BALCANICĂ 252
PE MARGINEA STUDIILOR LUI GHEORGHE CARAGEANI DESPRE ISTORIA AROMÂNILOR 258
CONTRIBUȚIA LUI SILVIU DRAGOMIR LA CERCETAREA ROMANITĂȚII BALCANICE 264
UN SIMPOZION DESPRE VLAHI LA VERIA 278
SUMAR 282